

304868

FOLIA
ARCHAEOLOGICA

43/1994

XLIII

143
1994

304868

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XLIII

1994
MAGYAR NEMZETI MÚZEUM · BUDAPEST

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE
ANNALES MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

Főszerkesztő
FODOR ISTVÁN

Szerkesztő bizottság
KEMENCZEI TIBOR
KOVALOVSZKI JÚLIA
SOPRONI SÁNDOR

Szerkesztő
HOPPÁL ÉVA

Fotók
DABASI ANDRÁS
KARDOS JUDIT

Rajzok
VÁRI ÁGNES

ISSN 0133-2023

© Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

TARTALOM – INDEX

Viola T. DOBOSI – István VÖRÖS: Material and chronological revision of the Kiskevély Cave	9
A Kiskevély barlang revíziója	47
Tibor KOVÁCS: Zwei Vollgriffschwerter von Hajdúsámson-Apa-Typ aus dem Donau-Theiß-Zwischenstromgebiet	51
Két Hajdúsámson-Apa típusú tömörmarkolatú kard a Duna-Tisza közből	66
DOMBORÓCZKI László: A németlipcsei (Partizanska L'upca) bronzlelet	71
Der Bronzefund von Németlipcse (Partizanska L'upca)	77
Tibor KEMENCZEI: Pfeilspitzen von Früh-Skythentyp aus Ostungarn	79
Korai szkíta típusú nyílhegyek Kelet-Magyarországon	97
Virginie CHALLET: Analyse physico-chimique et étude stylistique de quelques ceintures émaillées du bassin des Carpates des IIIème et IIème siècles av. J. C.	101
Kárpát-medencei, Kr. e. 3–2. századi zománcos övek fiziko-kémiai és stilsztikai vizsgálata	113
Tamás BEZECZKY: Aegean amphorae in Pannonia	115
Égeikumi amphorák Pannoniában	125
TÓTH Endre: Későrómai sír Tihanyból. (A lemezből készült hagymafejes fibulák tipológiájához)	127
Spätromisches Grab aus Tihany. (Zur Typologie der Zwiebelkopffibeln aus Bronzeblech)	164
István DIENES: Landnahmzeitliche Kerbinschrift aus dem Gräberfeld von Homokmégy-Halom in der Umgebung von Kalocsa. (Vorbericht)	167
Honfoglalás kori rovásfelirat a Kalocsa környéki Homokmégy-Halom temetőjéből (Előzetes jelentés)	180
VASIL'EV, Dmitrij D.: Versuch zur Lösung der Kerbinschrift aus der Umgebung von Kalocsa im Spiegel der eurasischen Parallelen	181
Kísérlet a Kalocsa-környéki rovásfelirat megfejtésére az eurázsiai párhuzamok tükrében	189

MESTERHÁZY Károly: Az ún. tokaji kincs revíziója	193
Revision des sog. Tokajer Schatzes	240
GEDAI István: Magyarországi éremlelet a keresztes hadjáratok korából . . .	243
Hungarian coin find from the times of the crusades	250
KOVÁCS S. Tibor: A Kopaszi-zátonyi fegyverek	251
Die Waffen aus der Kopaszi-Sandbank	277

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS

ActaArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaLingHung	= Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
Agria	= Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve, Eger
AK	= Antike Kust, Olten
AKorr	= Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
Archaeometry	= Archaeometry. The Bulletin of the Research Laboratory for Archaeology and the History of Art, Oxford
ArchAnz	= Archäologischer Anzeiger, Beiblatt zu JbInst, Berlin
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő, Budapest
ArchHung	= Archaeologia Hungarica, Budapest
ArhMold	= Arheologia Moldovei, București
ArhSof	= Arheologija. Organ na Arheologičeskija Institutu i Muzej pri Bălgarskata Akademija na Naukite, Sofija
ASGE	= Arheologičeskij Sbornik Gosudarstvennogo Ermitaža, Leningrad
BABesch	= Bulletin (van de Vereeniging tot Beordering der Kennis van de) Antieke Beschaving, Leiden
BAR	= British Archaeological Reports, Oxford
BCH	= Bulletin de Correspondance Hellénique, Paris
BJ	= Bonner Jahrbücher, Köln
Bk	= Barlangkutatás, Budapest
CIFU	= Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum, Budapest 1960
Cumania	= Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei, Kecskemét
Dacia	= Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucarest
DissPan	= Dissertationes Pannonicae, Budapest
DMÉ	= A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tárából, Kolozsvár Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből, Szeged

EC	= Études Celtiques, Paris
Figlina	= Figlina. Documents du Laboratoire de Céramologie de Lyon, Lyon
FolArch	= Folia Archaeologica, Budapest
FontArchHung	= Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest
GHP	= Geologia Hungarica. Series Palaentologica, Budapest
GPM	= Godišnik na Narodnija Arheologičeski Muzej Plovdiv, Plovdiv
HK	= Hadtörténeti Közlemények, Budapest
HOMÉ	= A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
IBAD	= Izvestija na Bălgarskoto Arheologičesko Družestvo, Sofia
JGS	= Journal of Glass Studies, Corning N. Y.
JKSAK	= Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses, Wien
JOÖMV	= Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines, Linz
JRGZM	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
Kk	= Keletkutatás, Budapest
KSIA	= Kratkie Soobščeniija o Dokladah i Polevyh Issledovanijah Instituta Arheologii AN SSSR, Moskva
KSIIIMK	= Kratkie Soobsceniija Instituta Istorii Material'noj Kul'tury, Moskva – Leningrad
MatArchNH	= Materialy Archeoloiczne Nowej Huty, Kraków
MBV	= Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, München
MFME	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
MIA	= Materialy i Issledovanija po Arheologii SSSR, Moskva
MT	= Magyar Tudomány, Budapest
NyK	= Nyelvtudományi Közlemények, Budapest
PA	= Památky Archeologické, Praha
PBF	= Prähistorische Bronzefunde, München
PZ	= Praehistorische Zeitschrift, Berlin
RégTan	= Régészeti Tanulmányok, Budapest
RGF	= Römisch-Germanische Forschungen, Berlin
RLÖ	= Der Römische Limes in Österreich, Wien
RVM	= Rad Vojvodanskih Muzeja, Novi Sad
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche, București
SHP	= Starohrvatska Prosvjeta, Zagreb
SLA	= Slovenská Archeológia, Bratislava
Slavica	= Slavica, Debrecen

SprawA	= Sprawozdania Archeologiczne, Wrocław
Starinar	= Starinar, Beograd
StComit	= Studia Comitatus, Budapest
StudArch	= Studia Archaeologica, Budapest
Századok	= Századok, Budapest
TT	= Történelmi Társaság, Budapest
VAHD	= Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku, Split
VAMZ	= Vjesnik Arheoloskog Muzeja u Zagrebu, Zagreb
WiA	= Wiadomości Archeologiczne, Warszawa
WUK	= Waffen- und Kostümkunde, Hildesheim
ZFHW	= Zeitschrift für Historische Waffen- und Kostümkunde, Berlin
ZNM	= Zbornik Narodnog Muzeja, Beograd

MATERIAL AND CHRONOLOGICAL REVISION OF THE KISKEVÉLY CAVE

Viola T. DOBOSI–István VÖRÖS

I.

ARCHAEOLOGICAL REVISION

History of research

1868. On the 23rd of December Antal Koch announced at the session of the Geological Society that cave bear bones had been found in the Kiskevély cave during "treasure-hunting". These bones laid the foundations of the future vertebrate collection of the Hungarian Geological Institute.

1912. Imre Bekey directs Jenő Hillebrand's attention to the cave which is at a height of 170 m above the village Csobánka in Dachstein limestone.¹

Between the 13th of May and the 5th of June Hillebrand makes excavations in the cave. Mihály Lenhossék and Lajos Lóczy visit the excavations. During the digging up of the trial trench of 3×12 m's extension Hillebrand finds that he can reach the bedrock near the entrance already at a 3,5 m's depth while in the inner cavity he is unable to reach it even at 6,5 m.

Sequence:

- alluvium; blackish, later brownish, grey at the end
- yellowish grey clastic clay, the fauna contains reindeer and horse bones, the archeological finds are cracked bones, worked antlers, retouched stone tools.
- pure yellow clay with the remains of cave bears and "Kiskevélyi type tooth blades"
- brown-brownish red clay with hyena remains and pebble tools similar to the Mousterian tools of Tata
- yellow, plastic clay, without archeological finds, with hyena remains

The excavators thinks the infilling of the cave to be of allochthonous origin, except some negligible "action of wind", here and there with hiatus.

The fauna list is published in a comprehensive manner, remarking only that while in the lower layer it is the cave bear which is dominant in the upper layers reindeer is the dominant animal. According to the ecological reconstruction during the

¹ Hillebrand, J. 1913/a. 20–21.

Middle and Upper pleistocene forest had a subordinated role, it was replaced by arctic tundra and subarctic steppe.

The determination of the archeological material is clear. In the uppermost layers in spite of the absence of characteristic bone objects and artistic pieces there are the finds of Magdalenian culture flourishing in Western Europe.

The "primitive hand-axe" of the brownish layer, resembling of the finds of the Szeleta and Balla caves is of Aurignacian age. In the lowermost layers pieces analogous to the Mousterian finds from Tata published by Tivadar Kormos came to light.

He emphasizes especially the blades made of the canines of cave bears by "extreme manual skill" which were most probably used for working on hides.

This determination is the basis of the term "Kiskevélyi type tooth blade" and Hillebrand is so sure of their artificial, manufactured nature that he considers them to be the proof of human presence even in the classic "bone caves".

The excavations were supported financially by the Hungarian Academy of Sciences, the Speleological Committee and the Hungarian Geological Society.²

1913. In May and June J. Hillebrand was commissioned to continue his work by the Geological Institute and the Speleological Section. The stratigraphic sequence revised after this excavations is the following:

- a great number of tools of definitely Magdalenian character had come to light from the uppermost yellow diluvium, till a 40 cm's depth.
- below it there was a sterile yellow clay without archeological finds
- in the brown clay there were Kiskevélyi type tooth blades which according to the latest experience were considered to be of not Mousterian but of Protosolutrean, perhaps of Upper Aurignacian age
- lower yellow layer; archeologically sterile.³

Remarks:

1. Those items which were determined by Jenő Hillebrand in his 1935 summary as to be Mousterian, though questionably, appear in the inventory book of the Hungarian Geological Institute (which had got into the Hungarian National Museum transcribed by Mária Mottl in 1936) already as to be Middle Paleolithic. Also the Abbé Breuil had the same opinion.
2. It refers to either incomplete stratigraphic observations or to a rush work that for example the raw material of the "Protosolutrean" (Inv. No. Pb. 486), of Magdalenian (Inv. No. Pb. 411/a) and of Mousterian (Inv. No. Pb. 826) items is seemingly identical.
3. If we suppose that serial numbers, marking the chronological order of their coming to light, written on the tools to be consistent it is difficult to understand how could the tools marked with the serial numbers 24, 150 and 180 get under the same inventory number.

In 1914, between the 11th of May and the 21st of May Jenő Hillebrand continues the excavations which yield archeological and paleontological finds. According to the excavators the inner part of the cave is already completely excavated, perhaps only the entrance might contain something worth to note.⁴

² Hillebrand, J. 1913/b. 153–163.

³ Hillebrand, J. 1914. 115–116.

⁴ Kadič, O. 1915. 16.

1942. Sándor Sashegyi is commissioned by the National Archeological Institute (?), personally by Jenő Hillebrand, to continue excavations in the cave. He considers the Kiskevély cave as to be the gate of a larger cave system supposing it extends as far as Csillaghegy. During his survey Sashegyi descends into sink-holes and shafts but after his financial sources had exhausted he finishes his survey in 1943. His further aim is to build an electric power station in the neighbourhood of Budapest which would not cause any harm to the environment and which would function by using up the power of water flowing and forming waterfalls in cave systems.⁵ Sándor Sashegyi was originated from the village Pomáz and worked for the County as an office assistant.

1947. The International Society for Quaternary Studies (INQUA) planned to organize its annual meeting in 1948 in Budapest. Emil Scherf (Hungarian Geological Institute) who was in charge of the preparations planned to make check excavations (among others) in two caves. He invited László Vértes to make excavations in the Istállóskő cave and remitted 2500 Ft for Sándor Sashegyi to excavate the sequence of the Kiskevély cave. Expert supervisors of the INQUA excavation were the geologist Károly Tregle and the retired paleontologist István Gaál. The excavation lasted from the 9th of August till the 10th of September. We have a knowledge of three reports on this work.⁶ They are: Sashegyi's report in the Data Base of the Hungarian National Museum under the Inv. No. 38.K.1., another report written by him and addressed to Professor János Banner and Mihály Párducz, Head of the Archeological Department and the third one, a report of Sashegyi which he sent the Geological Institute. This last one is now in Miklós Kretzoi's collection of documents which he was kind to let us have to use up.

(Remark: László Vértes attributes this report to Károly Tregle and István Gaál).⁷

In her dissertation, Vera Gábori-Csánk does not mention this excavation and accepts Hillebrand's opinion according to which the trial trenches made by Hillebrand had reached the bottom of the cave.⁸

The content of the three reports is more or less the same, though new observations regarding the sequence are first of all in the report sent the Geological Institute while in his reports sent the archeologists Sashegyi is anxious to present the cracked animal bone as tools – probably in the hope of the continuation of the excavations.

The 1948 excavation of Sashegyi can be divided into two main phases, namely to that during which he excavated the section of the inner part of the cave between 14 and 20 m and the one during which he excavated its section between 20 and 24 m (Fig. 1.).

Numerous highly important observations can be gathered from Sashegyi's somewhat undisciplined and rather voluble reports:

- He asked the architect Sándor Kiss to correct the groundplan of the cave
- He demonstrated that which was claimed by Hillebrand to be the bottom of the cave cover a significant area of the cave⁹ was nothing more but a strongly

⁵ Sashegyi, S. 1946.

⁶ Sashegyi, S. 1948.

⁷ Vértes, L. 1958. 127–131.

⁸ Gábori-Csánk, V. 1986. 75–77.

⁹ Hillebrand, J. 1935. 16.

clastic infilling and during the digging up of the narrow corridor of the cave he excavated a new lower layer mentioned only by him; a greyish brown clay with red veins and quartz grains, which Sashegyi thinks to be the infilling of a lower cave opened out towards the entrance of the cave;

- He collects new finds in the cave claimed by Hillebrand to be already empty (though there are no signs of this collection in the inventory book, perhaps he refers to those items which later proved to be merely cracked bones).

We must not blame Sashegyi of misinterpreting the bones since as regards for example the “Kiskevélyi type tooth blades” he only shared Hillebrand’s opinion, though the idea of their artificial origin had been already rejected by also Abbé Breuil and H. Obermayer.

- We have no better explanation for the lack of lithic tool processing than the one given by Sashegyi; that is the cave was not a permanent occupation site but, using a modern expression, it was most probably a “hunting extractive camp”.
- The “pattern” of the detritus fallen down from the ceiling or from the walls of the cave suggests him the notion of an artificial, wall-like structure. We are unable either to confirm or deny this though if there was a built wall at all within the cave it hardly could be of Paleolithic age.

Every detail of the Sashegyi excavation and the authenticity of the observations were confirmed by the regular surveys made by the two experts.

This excavation was on the same level as contemporary cave excavations and if at all only minor uncontrolled conclusions suggest the intention of the author that is to be justified at all costs.

1957. During the collection of data for his candidature theses which he planned to write on cave sediments László Vértes tried to collect new series of samples where it was possible to make uniform analyses, therefore to get as objective results as possible. He opened a small section on the eastern side of the entrance of the Kiskevélyi cave (Fig. 1.). After its infilling was analyzed the result was a chronological gate between the Middle Paleolithic “pebble Mousterian” and the “Transdanubian Szeletian” the necessary character of which he tried to justify by dividing the brown layer, containing the finds, into two parts according to its chemical-physical properties.¹⁰

1965. In 1957 the excavations had been finished in the cave (though considering Sashegyi’s observations those who would be ready to continue the excavations might be surprised). In his doctoral theses (and also in the “Manual”) Vértes does not deal with the Kiskevélyi cave in effect. He states:

- that quartzite and silex tools of Mousterian character can be connected with the Tata circle of finds, they are not older than the Würm I/II interstadial.¹¹
- In the sediment formed from the end of the Würm I/II interstadial till the initial humid phase of Würm II in the intermediary layer over the lower reddish brown layer there are some flakes and scrapers of Szeletian character, admitting the possibility that classical Szeletian finds may have originated also from the reddish brown layer.¹²

¹⁰ Vértes, L. 1959. 98–102.

¹¹ Vértes, L. 1965. 110–112.

¹² Vértes, im. 159.

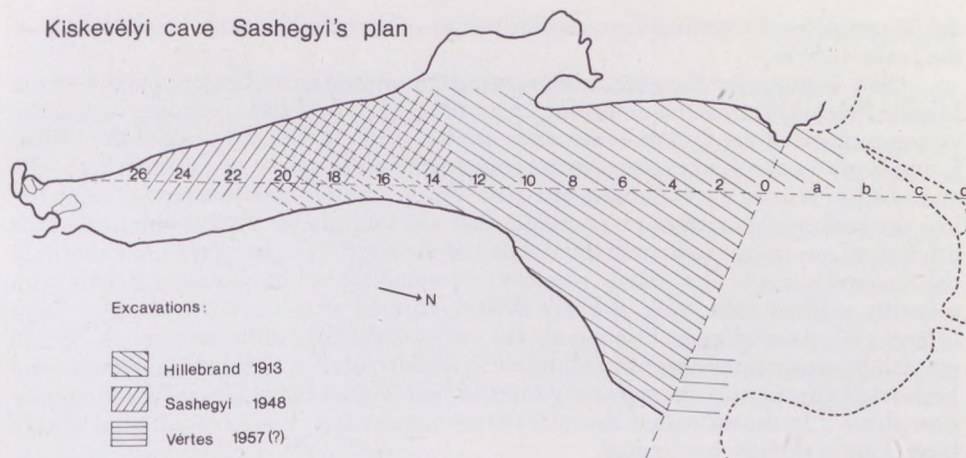

Fig. 1. Kiskevély Cave plan.
After S. Sashegyi, 1948.
1. ábra Kiskevélyi barlang alaprajza.

– The finds of the upper yellow layer (Hillebrand's Magdalenian II) belong to the Pilisszántó culture.¹³

1976. In his summary on the Middle Paleolithic Miklós Gábori puts the Kiskevély cave, together with Süttő, Tokod, Szelim cave and first of all with Tata, into a small but characteristic NE-Transdanubian group of finds representing the pebble Mousterian of the Altwürm/Brörup.¹⁴ The "Transdanubian Szeletian" of the upper level connects the localities both typologically and chronologically to the Jankovich cave.¹⁵

1986. Till the future analysis of new authentic data on finds the chronological and typological position of the Middle Paleolithic finds of the Kiskevély cave had come to a rest. In her theses Vera Gábori-Csánk summarized the informations. A debate of unusual sharpness, on the cultural and chronological determination of Middle Paleolithic tools, hardly justified by the scarcity of finds is due to their very exceptional superposition. It is a pity that proofs are provided only by repeated re-evaluations of a find assemblage excavated more than eighty years ago. Vera Gábori-Csánk had reached the following final conclusion: the lower part of the brown layer with hearth remains yielded old Middle Paleolithic material; the age of the quartzite Mousterian finds is the end of Riss/Würm, the beginning of Early Würm, the lower chronological and typological levels of Érd and Subalyuk.¹⁶ Over the Mousterian finds but still within the brown layer with only a slight difference in depth, there are the finds of Jankovichian culture representing an older horizon of this culture: the beginning of the Early Würm, Brörup.¹⁷ She was able to make these statements on

¹³ Vértés, im. 207.

¹⁴ Gábori, M. 1976. 73.

¹⁵ Gábori, im. 78. o.

¹⁶ Gábori-Csánk, V. 1986. 218–219.

¹⁷ Gábori-Csánk, im. 232.

the 22 typologically estimable tools on the basis of her studies made on the whole of the Jankovichian.¹⁸

1988. Comparing the cave and loess stratigraphies Árpád Ringer puts the whole Middle Paleolithic into the preceding chronological period and according to him the younger phase of the Jankovichian does not fall into the cold peak of the Würm I. and anyway the Kiskevély cave belongs to the older phase of Jankovichian; the end of Riss/Würm, the beginning of Early Würm. The pebble Mousterian, being below the Jankovichian cannot be younger than the interglacial. Ringer thinks that the infilling of our caves starts with the red soil of the large interglacial which is absent in the Kiskevély cave. The yellow plastic layer where the sequence begins with a locally solified cold loess of Early Würm, formed after the red soil of the large interglacial. According to this theory the two soils of different shades (reddish and greyish brown) containing two Middle Paleolithic cultures (pebble Mousterian and Jankovichian) are only the two early interstadials of the Mende-Basaharc sedimentation phase.¹⁹ In the estimated absolute chronological dates this chronological shift of large scale is slightly moderated.

Archeological material

The material of several excavations made in the cave is inventorized at several places. In the inventory book of the Paleolithic collection of the Hungarian National Museum there are four groups of items:

- that of those finds which are originated from Jenő Hillebrand's excavations. These finds had got here from the Hungarian Geological Institute. Pb/392–503 and Pb/807–832.
- The material yielded by Jenő Hillebrand's excavations, given originally the Hungarian National Museum 108/1914.1–43, without details, with missing items.
- The material from Vértesszőlős' check excavation in 1957: Pb 57/54–56.

The material of the 1948 Sashegyi excavation had got into the Ferenczy Museum at Szentendre where it is inventorized under several numbers. This material contains Ludenice, Baden, Late Bronze Age Urnfield culture potteries, Roman green glazed ceramics and potsherds from the Arpadian Age (11th–12th centuries) and those from the 13th century – they were collected by Sashegyi from the cast our earth on the slope.²⁰

There is no trace of Holocene material in the assemblage inventorized by Hillebrand–Mottl. Hillebrand mentions only that "...man visited repeatedly the cave from the lithic ages of the Holocene till the Aurignacian or Mousterian phases of the Middle Pleistocene". In the inventory the list of items begins with Magdalenian.

The two Late Bronze Age sherds found during Vértesszőlős' 1957 check excavation were inventorized by Amália Mozsolics who gave the following chronological remark: BV (Inv. no. 87.57.1–2.; sherd part of a neck of an urn, its rim is faceted, black outside, grey inside – and: crudely manufactured sherd of a pot, light brown with a

¹⁸ Gábori-Csánk, im. X–XI. tábla.

¹⁹ Ringer, 1988, 70–73.

²⁰ MRT 7, 72–74: Hillebrand, J. 1913/b. 154: MNM, Inventory book "Prehistory" MNM, Inventory book "Paleolithic"

boss on its side. Using modern term these finds are of Late Bronze Age, belonging to Hallstatt A. period.

We tried to divide lithic tool material into a Neolithic and a Paleolithic group on the basis of their stratigraphical data, typology and identification of their raw materials. In some cases we managed to do it, sometimes we were able to do it only approximately. Differences in typological separation emerged especially when the item in question had not typological features characteristic of a given culture (e.g. unretouched blades). As for stratigraphical separation from the very first only the original order of their coming to light written on the tools themselves during the excavation gives us some information. We considered a typologically inseparable material inventorized together as to be Neolithic altogether if the assemblage contains several items which can be determined as Neolithic on some ground (e.g. high gloss on the tools).

The following items from the Kiskevély cave listed below meet one or more requirements mentioned above therefore we classify them to be *Neolithic* finds:

Pb 392: regular, conical obsidian core

Pb 393: regular, conical obsidian core

Pb 394: middle part fragment of an unretouched blade, obsidian

Pb 395: pointed distal fragment of an unretouched blade, obsidian

Pb 410: unretouched blade, obsidian

Pb 415: unretouched blade-like flake, obsidian

Pb 809: originally 9 flakes were under the same inventory number

– one of them was handed to Ida Kutzán by the Hungarian National Museum for further studies; one retouched flake is burnt, the others:

809/a: chisel-edged rim of a conical core, obsidian

809/b: longitudinal fragment of a flat core, with chisel edge, radiolarite

809/c: triangular flake, obliquely struck with abrupt retouch

809/d: retouched flake (Hillebrand's find no. 19)

809/e: unguiform scraper

809/f: retouched flake (Hillebrand's find no. 96)

809/g: raclette = retouched flake (Hillebrand's find no. 85)

Pb 810: there unworked flakes (original determination); one of them, marked as 810/b is a flat, conical core with multidirectional debitage of blades.

Pb 811: Five worked flakes, among them 811/a: double lateral burin on a flake (Hillebrand's find no 69/b): scraper-chisel combined tool on a flake with high ridge.

Pb 812: 27 more or less worked fragments, flakes

Pb 813: 50 flakes, with their original serial numbers (from 6 till 173) got during the excavation by Hillebrand. It is highly possible that among them there are items which could have got there from lower layers, but an intensive use gloss can be observed on some of them.

Pb 818: blade (Hillebrand's find no. 37)

108/914. 10. unguiform scraper made of Bakony radiolarite

11 blade-like flake made of Bakony radiolarite

Summing up we determine 102 tools as belonging to the Neolithic which considering the scarcity of other finds (ceramics, bones) seems to be a bit too many. It is probable that also genuine Upper Paleolithic finds had mixed up into them, but at the time being, we are unable to separate them from the Neolithic ones. Bone tools: The so called "Kiskevélyi type tooth blades" will be discussed later. In the inventory of Hillebrand–Mottl the following items are registered as Magdalenian:

Pb. 404, 405, 406, 108/914.27. These items are certainly not Paleolithic, neither Prehistoric perforated–chiseled–carved–faceted bone objects;

Pb 491: perforated red deer phalanx (Fig. 4.2., it is not included in my earlier paper on prehistoric musical instruments²¹). It may be a prehistoric object though its Pleistocene origin seems to be not very probable because the bone is too well preserved.

Pb. 476, 477: certainly not Paleolithic bone awls, though it is possible that they are prehistoric tools.

108/014.28–29: the manufacture of the red deer antler stalk could be Paleolithic.

Upper Paleolithic finds

It is Hillebrand's Magdalenian which Vértes, on the basis of the material of the three important NE Transdanubian caves called Pilisszántó culture.²²

We question the reason of the existence of the terminus technicus "Pilisszántó culture" on more than one grounds:

- the biased, insufficient list of types which suggests rather function than means some specific cultural feature
- we need more solid topographic–chronological–stratigraphical proofs and also other data to establish a new culture. Our data available are still insufficient.
- We have discussed earlier this in details during the revision of the Pilisszántó cave and the contacts between the so-called Pilisszántó culture and the open-air sites in the Danube Bend area are obvious.²³

Generally we may say that in the Kiskevély cave it is the material of the yellowish grey Late Pleistocene layers which belongs to this group (Fig. 2.).

Scrapers:

Pb 409: Endscraper with oval working edge on a regular blade, retouched along its left edge and backed along its right edge, made of Szeleta raw material (glassy quartzporphyry). "Szeleta" raw material occurs both in the Jankovichian material of the Jankovich cave and at the Upper Paleolithic site Pilismarót-Dió, therefore contemporaneity with the latter-mentioned is proved indirectly.

Pb 490: flake scraper (original determination: point-like fragment), made of the flake of a flint pebble of fine texture.

Burins:

Pb. 458: blade, truncated crosswise at its base with an atypic burin-like part (haft) at its left edge. Its distal end is obliquely struck

Pb. 473: regular burin at the end of a regular blade with middle edge

Pb. 810: separated from a group consisting 810 items – middle burin made on a concavely truncated flake with a high ridge

108/914.2.: blade with trapezoid cross-section, with worked plan de frappe, regular lateral burin

108/914.6.: regular lateral burin on an obliquely truncated blade

108/914.17.: burin on a microblade retouched all along its left edge

²¹ Dobosi, V. 1985.

²² Vértes, L. 1954, 15; Vértes, L. 1957, 16; Jánossy, D.–Kretzoi, M.–Varrók, S.–Hermann, M.–Vértes, L. 1957, 35.

²³ Dobosi, V. 1981, 26; Dobosi, V.–Vörös, I. 1986, 52; Dobosi, V. –Vörös, I.–Krolopp, E.–Szabó, J.–Ringer, A.–Schweitzer, F. 1983, 298.

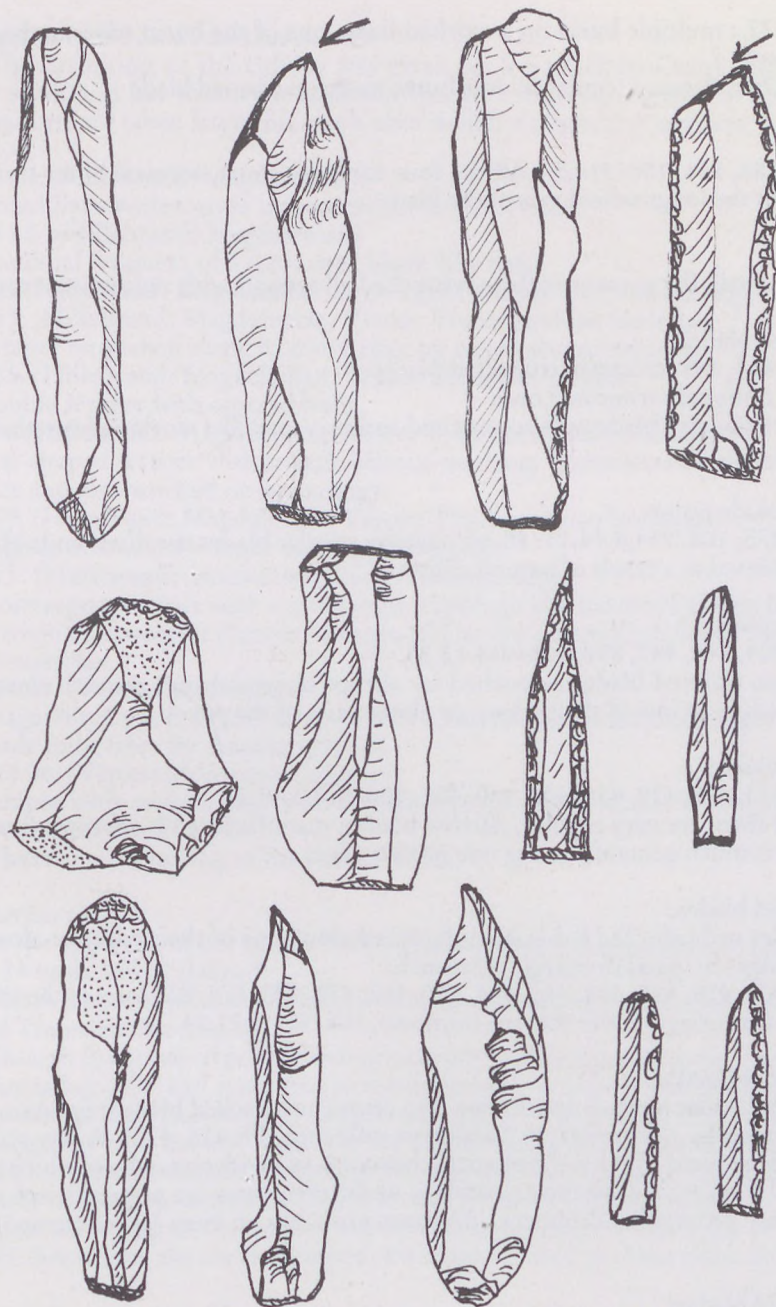

Fig. 2. Kiskevél Cave. Upper paleolithic tools.
 2. ábra Kiskevélyi barlang. Felső paleolit eszközök.

108/914.22.: multiple burin on a worked flake, one of the burin edges is shaped by retouch

108/914.26.: classical regular middle burin made on a broad blade

Borers:

Pb 471, 488, 831, 108/914.5.: All the four tools are short, atypical borer tips slant-wise to the longitudinal axis of the blade

Raclette:

Pb 484: small, flat geometric flake retouched all around with successive retouch

Truncated blades:

Pb. 436, 464, 445: crosswise truncated pieces

Pb. 461: obliquely truncated ones

Pb 463: truncated blade with convex end and a scraper-like working from the dorsal face

Natural blade point:

Pb 453, 475, 108/914.8, 14.15: all are narrow, regular blades the distal ends of which are pointed as a result of natural splitting

Gravette point:

Pb 422, 424, 446, 447, 832, 108/914.12, 23.

regular, pointed blades retouched by abrupt or semiabrupt retouch along their both edges or one of their edges, or along parts of the edges.

Backed blades:

Pb 412, 413, 427, 428, 435, 448, 449, 451, 108/914.3.18.20.

All of them are very regular, narrow blades, manufactured by abrupt or semiabrupt retouch generally along one or two edges.

Retouched blades:

Blades or blade-like flakes manufactured along one of their edges or along part of their edges by pearl or marginal retouch.

Pb 407, 408, 419, 420, 438, 440, 444, 450, 467, 470, 472, 474, 828 (one of the two blades inventorized under this last number), 108/914.4, 21, 24.

Swiderian influence:

Dorsal scalar retouch appears on two retouched-backed blade fragments which is interpreted by the experts as Swiderian influence (Pb 418, 430). A few scattered tools bearing some of the technological characters of Swiderian culture which appear in a small number within the assemblage of different sites are not sufficient to surmount vast geographic distances and most probably an even larger chronological gap.

Unworked blades:

56 intact pieces or different fragments, regular blades or blade-like flakes.

The objects of the Jankovichian culture

The definition of the culture was given by Vera Gábori-Csánk, after several years' studies in her theses for academic doctor's degree presented in 1986.²⁴ The descriptions are taken from this work after which we have not any new data on the question.

- Pb. 411.a. (Hillebrand: Magdalenian)
broad flake with convex truncature on its distal end
- Pb. 411.b. (Hillebrand: Magdalenian)
proximal fragment of a retouched blade-like flake
- Pb. 481 (Hillebrand: Magdalenian) convergent scraper with convex edge
- Pb. 483. (Hillebrand: Magdalenian, Vértes: Transdanubian Szeletian)
scraper retouched along its every edge by small, abrupt retouch
- Pb. 485. (Hillebrand: Magdalenian, Vértes: Subalyuk-scraper)
double scraper with tapered bulb
- Pb. 486 (Hillebrand: Magdalenian, Vértes: Transdanubian Szeletian)
leaf-shaped scraper with archaic bifacial working, manufactured all over its surface and also worked on its margins.
- Pb. 489. (Hillebrand: Magdalenian, Vértes: Transdanubian Szeletian)
slightly retouched scraper with opposing edge
- Pb. 815: (Hillebrand: Mousterian, Vértes: Mousterian)
Convergent scraper with convex edge, typologically the tool belongs to the Jankovichian, though as regards its shape and its raw material it belongs rather to the Mousterian.
- 108.914.34. (Vértes: Mousterian)
Fragment of a convergent scraper, after it had broken all the three edges of it were made to be finer by shaping retouch.
- 108.914.36. (Vértes: Mousterian scraper)
Scraper with straight edge with a borer-like tip, the distal end is concavely truncated from the dorsal face.
These lo tools belong to the Jankovichian.

Mousterian tools

In the appendix of her theses Vera Gábori-Csánk collected also the Mousterian finds; 14 tools and 61 flakes.²⁵

The presence of pebble-Mousterian can be detected in several caves and open air sites of Transdanubia (Fig. 3.).

Though the group of pebble-manufacturing Middle Paleolithic sites can be divided chronologically and according to the differences in pebble manufacturing technology into at least two facies (represented by Érd – Charentian and Tata – Pontignano together with the few objects in the Szelim and Kiskevély caves which are unsuitable for cultural classification), it is the split pebble – segment which is the basic tool form which gives a peculiar character this group of lithic assemblages.

After surveying the flakes we could select further objects which can be regarded as tools. Because of the coarse-grained raw material used to make them and also be-

²⁴ Gábori-Csánk, V. 1986. 353–354. X–XI. tables

²⁵ Gábori-Csánk, V. 1986. 354–355. X–XI. tables

North eastern part of Transdanubia with sites

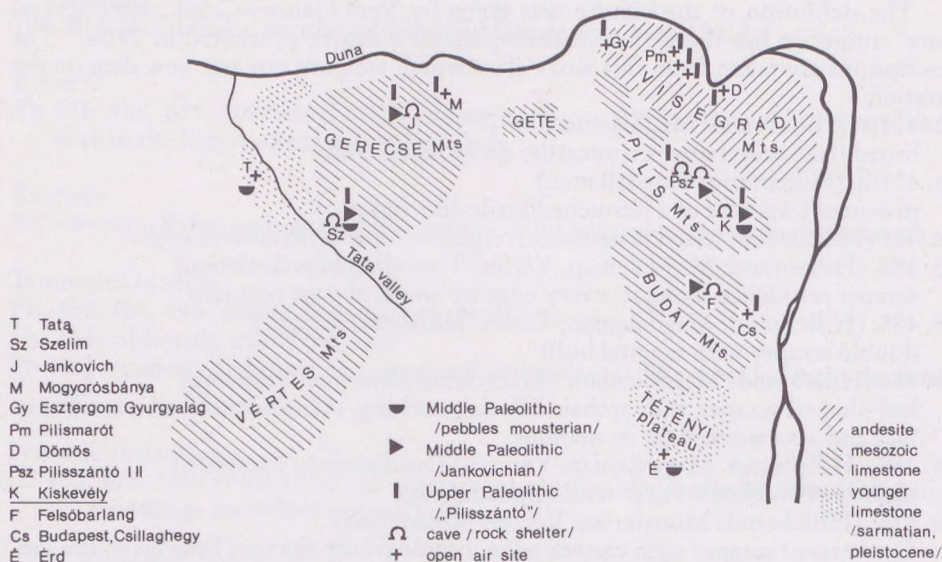

Fig. 3. Open-air and cave paleolithic sites in the North-eastern Transdanubia.
3. ábra Nyíltszíni és barlangi paleolitik telepek Északkelet Dunántúlon.

cause of their crude manufacturing we may be sure only of their artifical (i.e. manufactured) character. (On the basis of similar considerations among the flakes selected from the lower layers of Szelim cave I found pebble tools which may belong to the group of the so-called non-standardizable tools.)²⁶

Pebble Mousterian tools (selected by Hillebrand, Vértess, Gábori-Csánk and Dobosi) are the following:

- Pb. 478: couteau a dos; a regular segment of pebble with some touch, its stratigraphic position is uncertain
- Pb. 479: double scraper; pebble segment its concave and convex edges are retouched with a scraper-like working on its base
- Pb. 487: angular scraper (Vértess: Jabrud scraper) made of Jankovichian radiolarite!
- Pb. 814: scraper with straight edge on a pebble segment
- Pb. 816: triangular flake with natural edge
- Pb. 824a: simple convex scraper on a segment
- Pb. 824b: convex scraper on a segment with alternate retouch
- Pb. 825a: triple scraper with straight edge made of a flint segment
- Pb. 825b: atypical transversal burin on a flake with bulb
- Pb. 825c: retouched flint segment; flat
- Pb. 825d: angular scraper with alternate manufacture on a quartzite segment
- Pb. 826a: straight edged scraper on a segment with bifacial manufacture
- Pb. 826b: atypical chisel on a quadrangular flake retouched along its two edges

²⁶ Dobosi, V. without date 34–35.

Pb. 826c: retouched flake. The raw material of the object is especially noteworthy. The raw material of the object inventorized as Pb. 411 by Hillebrand (Magdalenian), of the piece Pb 486 determined by V. Gábori-Csánk as to be Jankovichian and of the object inventorized as a Middle Paleolithic is identical. Though refitting was naturally not successful, the accordance is obvious. Here we are experiencing either uncertain stratigraphy (not to mention this extremely uncertain typological classification) or perhaps the source of the raw material in question was available for an extremely long period.

108/914.30. flake with pebble crust with chopper-like manufacture

108/914.31. Typical tool manufactured by graded, conchoidal retouch

108/914.37. According to Vera Gábori-Csánk it is a segment scraper of Charentoid character with high, graded manufacture

Pn. 57/54.1. From the items inventorized under a common number Vera Gábori-Csánk had separated a simple scraper with convex working edge.

The number of Middle Paleolithic/Pebble Mousterian tools of the Kiskevély cave is 21.

On the raw material of tools of the Kiskevély cave

Pebble Mousterian used up pebbles from a most probably nearby secondary source not yet identified. These quartzite and flint pebbles are not bigger than 10 cm. They are manufactured by the traditional pebble working technique.

According to Vera Gábori-Csánk it is the surprisingly uniform raw material selection which is one of the specific features of Jankovichian culture. The reddish, reddish-brown radiolarite originated from the Gerecse-Dorog region is characteristic of 81 per cent of the industry, though just at the Kiskevély cave this ratio is a bit lower.²⁷ The brown radiolarite with the greenish "marbly" pattern of Upper Paleolithic tools may originate from the region of the White Carpathians.²⁸

We have to emphasize the significance of Szeleta glassy quartzporphyry which is a raw material obtained from a long distance. Both this material and the brown radiolarite with the greenish "marbly" pattern are frequent at the Upper Paleolithic sites of the Danube Bend area.

The raw material of the tool Inv. No. Pb. 827 found in the Middle Paleolithic level is unknown in the neighbourhood of the site: it is a material of very high quality. It is as fine as carnelian, its colour is brown-pink, with cloud-like patterns, homogeneous with high manganese content and black nodule crust.

II.

BIRD AND MAMMAL FAUNAL REVISION OF KISKEVÉLY CAVE

Paleontological finds were collected from the Kiskevély cave at five occasions during surface surveys and excavations. The first written record on the Kiskevély cave and on its *cave bear* remains was published as early as in 1871.²⁹

²⁷ Gábori-Csánk, Vera, 1986. 188.

²⁸ Gábori-Csánk, V. im. 188.

²⁹ Koch 1871, 103–104.

As for the Paleontological remains of Hillebrand's 1912 excavations only a "fauna list" was published;³⁰ those of the 1948 INQUA excavation and of the 1957 check excavation made by L. Vértes were not studied neither published, except an os phalangis III. of *Asinus hydruntinus* Reg.³¹

The paleomammal assemblage of the old (1912–13) excavation was completed by only one species, that is by the "guide fossil" *Asinus hydruntinus* Reg. which came to light in 1948, though the age and layer were denoted inaccurately.³²

Perhaps that is why during attempts made to determine archeological finds chronologically, finds from different places and from different layers were correlated with each other.

1. "Odvas" cave of the Kis Kevély Hill

Collected by A. Koch 1868. A. Koch collected 9 *cave bear* remains from the pit of "treasurehunters" at the end of the "lower storey" of the cave. These finds had become the first items of the Paleovertebrate Collection of the Hungarian Royal Geological Institute established in 1869 (MKFI, today MÁFI, Inv. Nos. Ob 1–6).

The description of bones according to A. Koch is the following:³³

1. Upper right side canine with jaw fragment (Inv. No. MÁFI Ob 1)
2. Fragment of an upper right side jaw with places of roots of some molars (Inv. No. MÁFI Ob 2)
3. Next to the last molar of an upper right side jaw and fragment of the crown of a lower canine
4. Metacarpal bone of a right side little finger (mc V. dext. Inv. No. MÁFI Ob 5)
5. Metatarsal bone of the smallest right side finger (mt I. dext., Inv. No. MÁFI Ob 6)
6. fragment of a right side half of a pubic bone
7. fragment of a left side hip-bone with part of the glenoid cavity (pelvis sin. fr. Inv. No. Ob 4)
8. skull bone fragments (os zygomaticum dext., Inv. No. MÁFI Ob 3)

According to A. Koch the larger *cave bear* bones were smashed by tourists. At the end of the cave *Ursus* finds may have originated most probably from layer 4/3 (Fig. 7., Table 1.).

2. "Kiskevély" cave at Csobánka

Excavated by J. Hillebrand 1912

Remains

Ursus spelaeus – 783 pieces

606 di(dc)dp sup. et inf., 58 I sup. et inf., 18 dc, 9 C, 30 C fr. (29 so-called "Kiskevély type tooth blades" MNM. Figs. 9–10., 2 P sup., M sup., praemaxilla sin. fr., P₄ dext., 2 M₁ dext., M₂ sin. et 2 dext., M₃ sin. et dext., 2 corpus mandibulae sin. fr. (inf.-adult), 12 carpus/tarsus, metacarpus I. sin., mc II. dext., 2 mc III. dext., mc IV. 2 sin. et 1 dext., 2 mc V. dext., tibia diaph. (neonatus), tibia dext., 2 astragalus dext., calcaneus sin., metatarsus I. sin., mt III. sin., mt II. dext., mt V. dext., 8 os phalangis I. ant., et 5 post., 2 os phalangis II., os phalangis III., sesamoideum dist.

³⁰ Hillebrand 1913b, 155–156.; Mottl 1941, 11., 16. It was this fauna list which was taken up by Vértes L. (Vértes 1965, 312.).

³¹ Bökönyi 1954, 18. Abb. 4.

³² Vértes 1965, 312.

³³ Koch 1871, 104.

Table 1.

FAUNAL LIST OF THE BIRDS AND MAMMALS FROM THE KISKEVÉLY CAVE
(Number of remains)

Excavated by Year Layers	KOCH 1868 4/3.?	HILLEBRAND 1912 4-2 ^x	4 ^y	3 ^y	4-2	4-2	SASHEGYI 1948 4-4/3	VÉRTES 1957 3
Collection	MÁFI					MNM	TTMÓ	
Ursus spelaeus	9	+	+gy	+r	754	29	540	1
Ursus arctos					4		4	
Coelodonta antiquitatis		+	+	+	32		6	2
Mammuthus primigenius							1	
Sus scrofa							1	
Equus sp. I.		+	+	+gy	105		22	7
Equus sp. II.					55		4	1
Asinus hydruntinus							2	
"Megaloceros giganteus"		+	+	-	0			
Alces alces							10	1
Cervus elaphus		+	+gy	+	7	1	2	1
"Capreolus capreolus"		+	+	+	0			
Rangifer tarandus		+	+r	+d	57	2	2	5
Rupicapra rupicapra		+	+	+	3		2	
"Bos primigenius"		+	+	-	0			
Bison priscus					19		5	
Canis lupus		+	+	+	7			
Vulpes vulpes		+	+	+	6		4	
Martes martes		+	+	+	1			
Putorius putorius							1	
Meles meles		+	+	+	0		2	
Crocotta spelaea		+	+	-	56		17	
Leo spelaeus		+	+	+	1		2	1
Lynx lynx		+	+	+	1			
Citellus major		+	-	+	1			
"Hystrix vinogradovi"		+	+	-	0			
Arvicola terrestris		+	-	+	7			
"Microtus nivalis"		+	-	+	0			
Dicrostonyx torquatus		+	-	+gy	1			
Cricetus cricetus		+	-	+	6			
"Ochotona pusilla"		+	-	+gy	0			
Lepus "timidus"		+	+	-	34			
Lepus sp.		-	-	+	-			
Lepus europaeus		-	-	-	1		1	
Lagopus mutus					5			
Lyrurus tetrix					2			
Tetrao urogallus							1	
Turdud viscivorus					2			
					1167	32	629	19

^x Hillebrand 1913b.^y Mottl 1941.

d dominant (dominál), gy frequent (gyakori), r rare (ritka)

Ursus arctos – 4 pieces

atlas fr., os phalangis I., 2 os phalangis II.

Coelodonta antiquitatis – 32 pieces

P² sin., P³ dext., M¹ sin. (juv.) et dext. (mat.), M³ 2 sin. (juv.) et 1 dext., M sup fr., P₂ sin., P₃, M₃ dext., scapula fr., humerus diaph., fr. pelvis fr. (the tooth marks on the surface of all the three bones indicate that *Hystrix* chewed), 2 carpus/tarsus, mc III. prox. fr., mt II.–III. prox. fr., 4 os phalangis I., 6 os phalangis II.

Equus sp. I. – 105 pieces

2 dp^{3/4} sin., 3 P² dext., 2 P^{3/4} sin., 3 M^{1/2} sin., 2 M³ sin., 2 dp₂ sin., dp_{3/4} dext., 2 P₂ dext., P₃, M_{1/2}, corpus mandibulae sin. (juv.), vert. cervicalis fr., vert. lumbalis (juv.), scapula dist. dext. fr., radius prox. sin. et dext., ulna prox. dext., mc 2 sin. et 2 dext., os capitatum (C₃) 3 sin. et 2 dext., pelvis sin. et dext. fr., femur prox. sin. fr., 2 tibia dist. sin., astragalus 1 sin. et 3 dext., calcaneus 5 sin. et 5 dext., 4 os naviculare (T₁₊₂) dext., 4 os cuneiforme lat. (T₃), 2 os cuboideum (T₄₊₅ sin., 2 mt sin., 2 mt dist. dext., 4 metapodium ^{2/4} prox. fr., os phalangis I. 13 sin. et 4 dext., os phalangis II. 4 sin. et 4 dext., os phalangis II. sin. et dext. fr., os sesamoideum 5 prox. et 1 dist.

Equus sp. II. – 55 pieces

2 P² dext., 2 P^{3/4} sin., M^{1/2} sin., M² dext., M³ 1 sin. et 2 dext., P₂ dext., M_{1/2}, 2 M₃ dext., mc dext., mc dist. dext., 6 os capitatum (C₃) sin., astragalus 3 sin. et 1 dext., calcaneus sin., 3 os naviculare (T₁₊₂) sin., 3 os cuneiforme lat. (T₃), 3 os cuboideum (T₄₊₅) sin., 2 mt sin., os phalangis I. 3 sin. et 4 dext., os phalangis II. 3 sin. et 4 dext., os phalangis III. sin. et dext. ant., os phalangis III. sin. et dext. post fr.

Cervus elaphus – 8 pieces

M² dext., os magnum (C₂₊₃), tibia dist. dext., astragalus sin. fr., 2 centrotarsale (T_c+T₄), os phalangis I. MNM. Inv. No. Pb. 491., perforated, Fig. 4.2.), os phalangis III.

Rangifer tarandus – 59 pieces

2 antler tine fr. (carved, MNM Inv. No.: 108/1914. 28–29.), left side cast antler beam, corpus mandibulae sin. et dext. (juv.), vert. lumbalis fr., humerus dist. 1 sin. et 3 dext., radius prox. sin. et dext., 2 radius-ulna dist. sin., radius dist. dext., 2 os scaphoideum (C_r) dext., mc dist. 2 sin. et 2 dext., femur prox. dext., femur dist. sin., tibia dist. dext., astragalus 4 sin. et 3 dext., 2 calcaneus dext. fr., os centrotarsale (T_c+T₄) sin., mt diaph. fr., 4 mt dist. sin., pseudometapodium fr., 13 os phalangis I., 3 os phalangis II., os phalangis III.

Rupicapra rupicapra – 3 pieces

M³ sin. (earlier determined as *Capreolus*), astragalus sin., os phalangis I.

Bison priscus – 19 pieces

P^{3/4} dext., M inf., os triquetrum (C_w), os lunatum (C_i) dext., os hamatum (C₄₊₅) sin., femur diaph. cortex fr., 2 os malleolare sin., astragalus dext., calcaneus dext. fr., calcaneus sin. (juv.), mt. dist. dext. (earlier determined as *Megaloceros*), mt dist. sin. fr., 2 os phalangis I. (juv.-adultus), 2 os phalangis II., 2 os phalangis III.

Canis lupus – 7 pieces

femur dist. dext., astragalus dext., calcaneus sin., mt II. sin., mt II. dext. fr., mt III. dext., mt V.

Vulpes vulpes – 6 pieces

2 corpus mandibulae sin. fr., 3 C (2 sup. et 1 inf.), P inf. fr.

Martes martes – 1 piece

mandibula dext.

Fig. 4. Kiskevély Cave.
1. *Asinus* os phalangis III. (1947). 2. Perforated *Cervus* os phalangis I. (1912).
4. ábra Kiskevélyi barlang.

Crocotta spelaea – 56 pieces

skull (incomplete, fragmentary 2 maxilla sin. fr., maxilla fr., I sup., C sup., P³ sin., 5 P sup./inf. fr. (juv.), corpus mandibulae 4 sin. et 3 dext., 8 I., C inf., P inf. fr., P₂ dext., P₂₋₃ sin., P₃ 3 sin. et 3 dext., P₄ sin. et dext. fr., M₁ 1 sin. et 3 dext., humerus dext. (fragmentary) humerus dist. sin., radius sin. et dext., radius prox. sin. et dext., ulna 2 sin. et 1 dext., tibia dist. dext.

Leo spelaea – 1 piece

M₁ sin.

Lynx lynx – 1 piece

mt I sin.

Citellus major – 1 piece

maxilla fr.

Arvicola terrestris – 7 pieces

skull fr., 5 mandibula fr., I inf.

Dicrostonyx torquatus – 1 piece

corpus mandibulae fr.

Cricetus cricetus – 6 pieces

I sup., 2 I inf., ulna, femur, tibia.

Lepus "timidus" – 34 pieces

praemaxilla dext. fr., 3 corpus mandibulae dext., 2 I inf., humerus prox. sin., radius 1 sin. et 2 dext., ulna prox. sin. et dext., mc., mc fr., pelvis 2 sin. et 1 dext., 2 pelvis fr., femur dist. fr., astragalus sin., calcaneus sin. et dext. fr., mt IV., 4 mt V. fr.

Lepus europaeus – 1 piece

tibia dist. sin.

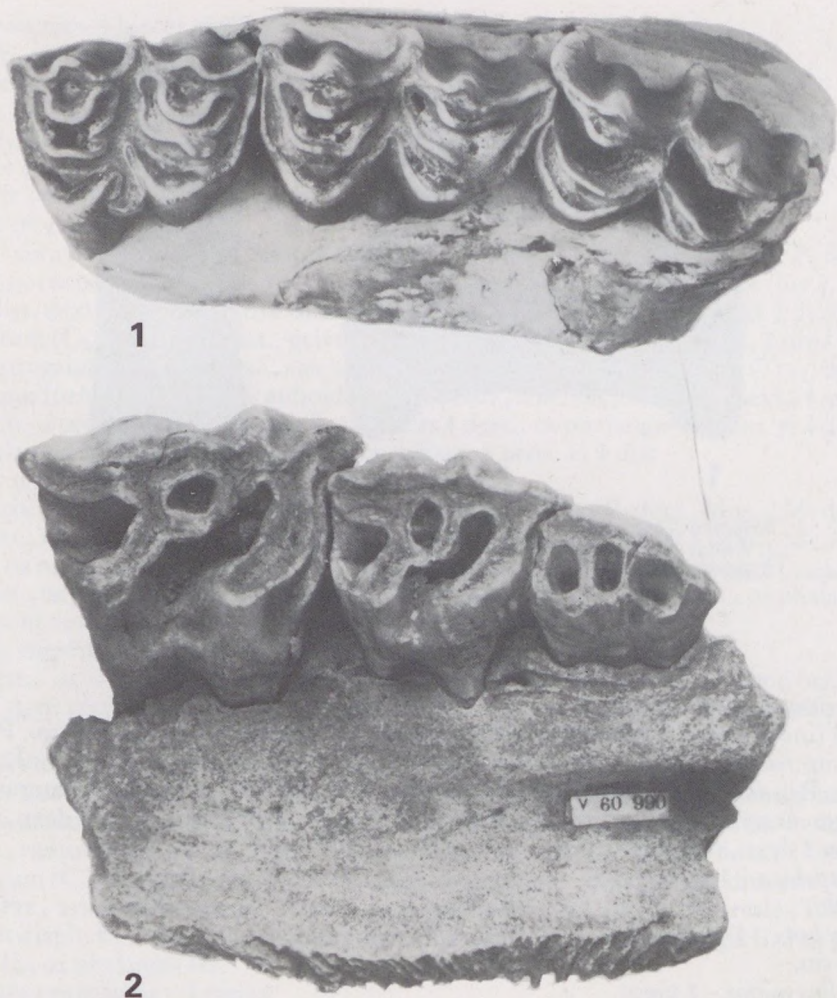

Fig. 5. Kiskevély Cave.
 1. Bison maxilla sin. 2. Coelodonta maxilla dext.
 5. ábra Kiskevélyi barlang (1947).

Lagopus mutus – 5 pieces
 os incisivum fr., coracoideum, sternum fr., humerus, tibiotarsus fr.
Lyrurus tetrix – 2 pieces
 humerus prox. fr., femur fr.
Turdus viscivorus – 2 pieces
 humerus, carpometacarpus fr.

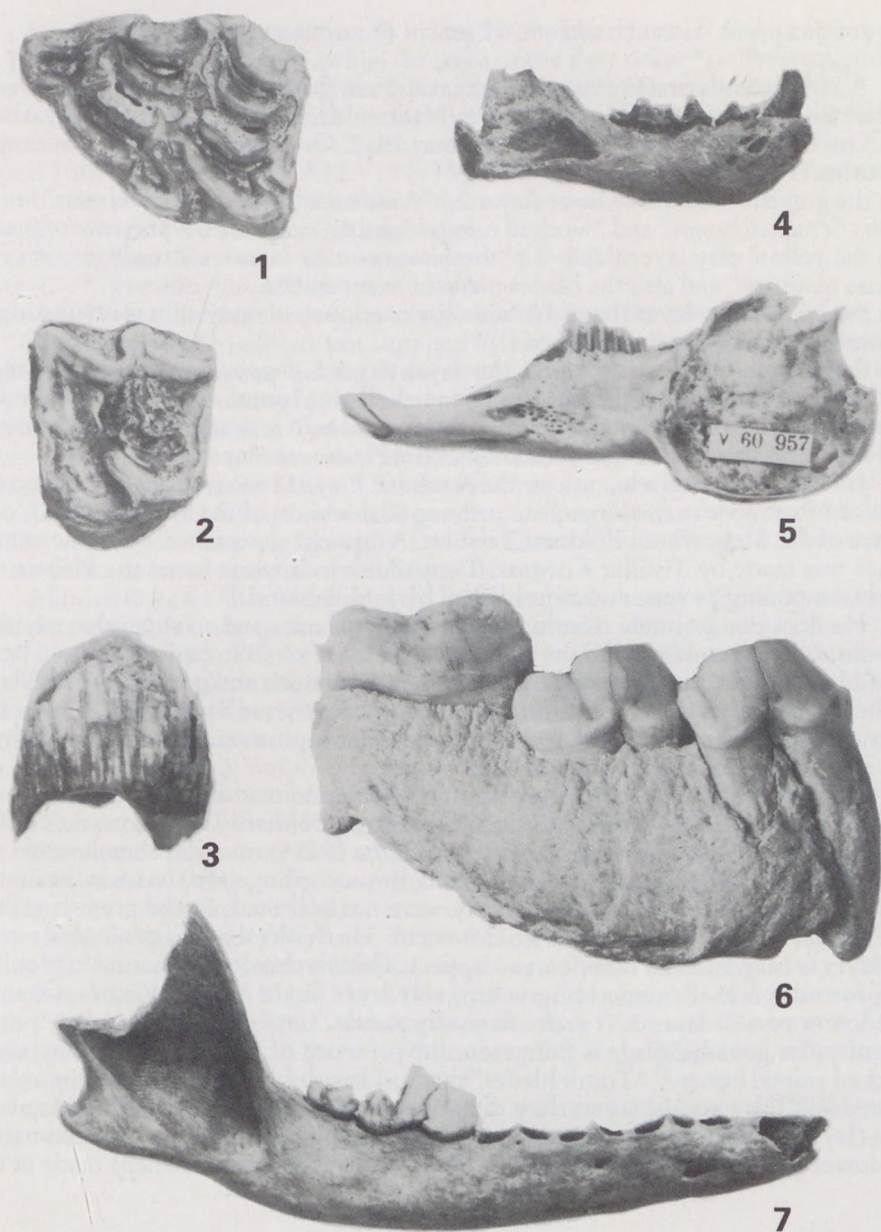

Fig. 6.

Kiskevély Cave.

1. Equus sp. II, P² sin., 2. Equus sp. I, M^{1/2} sin. 3. Mammuthus baby molar fr. 4. Putorius corpus mandibulae dext. 5. Lepus corpus mandibulae sin. 6. Crocuta corpus mandibulae dext. 7. Vulpes mandibula dext.

6. ábra

Kiskevélyi barlang (1947).

Stratigraphic distribution of animal remains

J. Hillebrand's first report on his excavation in the Kiskevély cave was delivered at the scientific session of the Hungarian National Geological Society (Magyarhoni Földtani Társulat) on the 6th of November, 1912. On the stratigraphic position of the animal remains he told the following:³⁴

- in the greyish yellow clay layer (layer 2.) "*reindeer* and *horse* are dominant" moreover "cracked bones" and "worked reindeer antlers" indicate the presence of man.
- in the yellow clay layer (layer 3.) "the bones of *cave bear* are already present in a mass quantity" and also the blades made of bear canines.
- in the brown clay layer (layer 4.) "also *hyena* appears already and it is interesting to note the total absence of *reindeer* (!)"
- in the yellow (plastic or "lower") clay layer (layer 5.) *hyena* bones occur in a mass quantity. Here also an incomplete hyena skull was found. Lithic tools were not found in this layer but "bones bearing definite traces of manufacture" were present. "Horse and rhinoceros" are present in every Pleistocene layer.

J. Hillebrand read a lecture on the results of his 1912 excavations already on the 30th of November in the same year at the special session of the Speleological Committee of the Magyarhoni Földtani Társulat. A "quick" determination of the animal bones was made by Tivadar Kormos. The summarized fauna list of the Pleistocene layers containing 24 species was published by J. Hillebrand.³⁵

He does not give new informations on the character and stratigraphic position of animal remains. He mentions only "the presence of first canines of cave bears found in large quantity" (actually they are incisors/canine and premolars). Similarly to the finds in the Balla cave he thinks them as to be gathered by man but he does not consider their "manufactured" (= perforated) condition a result of human activity any more.³⁶

On the results of the 1913 excavation J. Hillebrand read a lecture on the session of the Speleological Department of the Magyarhoni Földtani Társulat on the 23rd of October, 1913. The faunistical observations of the 1913 excavation corroborated the observations of the previous year excavation. But according to the notes in the inventory book in 1913 bone remains already were not collected. In the greyish yellow layer (layer 2) cave bears already do not occur. He thinks that the geological age of the layer is Magdalenian I–II (lower – upper). This "archeological period" (= culture) protrudes into the underlying yellow clay layer (layer 3) till a 40 cm's distance. The lower part of layer 3. is archeologically sterile. *Cave bear* is present in a mass quantity. Its geological age is Solutrean, the presence of man is indicated by some cracked animal bones.³⁷ "Tooth blades" made of cave bear teeth were present only in the reddish brown (4th) layer; they did not come to light either from the Magdalenian (layer 2. and the upper 40 cm of layer 3) or from the Solutrean (approximately the lower part of layer 3).³⁸ This contradicts to his previous statement made at the

³⁴ Hillebrand 1913a, 20–21.

³⁵ Hillebrand 1913b.

³⁶ Hillebrand 1913b, 163, footnote 1.

³⁷ Hillebrand 1914, 115.

³⁸ Hillebrand 1914, 115–116.

first session when he reported "tooth blades" from layer 3, too.³⁹ *Reindeer* remains are found "scarcely" in layer 4. while the teeth of red deer occur "rather frequently". The yellow (plastic) clay layer (layer 5.) did not contain stone tools at all.⁴⁰

Certain items in the animal bone material from the 1912 excavation of the Kiskevély cave which are stored in the Paleovertebrate Collection of the Hungarian Geological Institute (Inv. No. MÁFI V. 14430–14526), were supplied also by informations on the layer of their provenance. These are the following layers (Fig. 7.):

layer 2. – Ist. diluvium: yellowish grey layer,

layer 3. – yellow diluvium: yellow upper layer = 2–2,2 m

layer 4. – lower diluvium: IIIrd. brown layer

layer 5. – IVth. diluvium: yellow layer with hyena above the bottom, 4–4,5 m.

The majority of fossils are not supplied by notes on their stratigraphic position. A greatest part of them may belong to the so called IIInd. diluvium (= layer 3., yellow clay) layer which is missing in the inventory cards. Stratigraphic data, too, we have to accept with reservations. For example: in case of two species – accepting also the observations of the excavator – the stratigraphic classification is undoubtedly wrong. It is quite sure that it is not layer 2. where the *Crocotta* remains were found and it is also sure that it is not layer 4. where 80 per cent of *Rangifer* remains were found! Later, because of his other engagements Tivadar Kormos did not make further studies on the paleomammal material of the Kiskevély cave.

Almost 30 years later Mária Mottl – most probably because of scanty stratigraphic data available on bone finds – published the almost identical fauna lists of only two layers (4. and 3.) of Kiskevély cave.⁴¹ Apart from micromammals he found only one difference as regards the fauna of the two layers, namely according to her "*Megaloceros*", "*Bos*" and *Crocotta* do not occur in layer 3. After a survey of the bone material we may state that two species of them, that is. "*Megaloceros*" and "*Bos*" are absent not only in layer 3. but they are absent even in the whole sequence!

We have only indirect informations on the presence of *Hystrix*, that is on some bones there are traces of nibbling originated from this animal.

Dominance relations of different species according to the contemporary usage – were denoted as "dominant", "frequent" and "rare". A few examples are enough to illustrate the subjective and relativ nature of this usage. It is far from giving information on the actual number of pieces. At Jenő Hillebrand a "very large quantity"⁴² of tooth blades means 29 pieces, the first teeth of bears found "in large quantity" means 606 pieces! According to Mária Mottl *Rangifer* was "dominant" and *Equus* was "frequent" in layer 3; at Hillebrand these two species were "dominant" in layer 2. At M. Mottl cave bear is "rare" in layer 3. while according to J. Hillebrand it occurs in a "mass quantity".⁴³

As it is clear from the above-mentioned as well, earlier interpreted data, contradictory even to each other, are useless lacking further informations.

³⁹ Hillebrand 1913a, 21.

⁴⁰ Hillebrand 1914, 116.

⁴¹ Mottl 1941, 11., 16.

⁴² Hillebrand 1913b, 162.; at Kubacska A. 32 pieces (Kubacska 1930, I. Tafel.).

⁴³ Mottl 1941, 16.; Hillebrand 1913a, 20–21.

3. The so-called INQUA excavation made in the "Mackó" cave at Kiskevély.

Excavated by S. Sashegyi, 1948. (Fig. 7.)

Remains

Ursus spealeus – 540 pieces

2 praemaxilla fr., maxilla fr., 29 di/dc., 162 I., 45 I3., 91 C (23 of them are embryos), 25 P sup. et inf., 26 M¹, 37 M², 58 M₁, 28 M₂, 16 M₃, 2 corpus mandibulae (inf.), 3 vert. cervicalis 2 humerus diaph. (neonatus), femur diaph. (neonatus), 2 csövescsont fr. (neonatus), 2 patella, mc V. dext., 2 metapodium, 5 os phalangis I.

Ursus arctos – 4 pieces

mc III–IV. dext., 2 metapodim (juv.).

Coelodonta antiquitatis – 6 pieces

maxilla dext. (dp²⁻⁴, Fig. 5.2), dp⁴ dext., M¹ dext., M² dext., P₂ dext., M fr.

Mammuthus primigenius – 1 piece

dp² aboralis fr. (2 lamella, Fig. 6.3).

Equus sp. I. – 22 pieces

C sup., 5 I sup., 4 I inf., P² sin., 2 P^{3/4} dext., P^{3/4} fr., M^{1/2} sin. (Fig. 6.2), corpus mandibulae oral fr. sin., dp₃ dext., M_{1/2} sin., M₁ sin. fr., 2 M₃ dext., metapodium_{2/4} prox. fr.

Equus sp. II. – 4 pieces

P² sin. (Fig. 6.1), P₃₋₄ dext., M₁₋₂ dext.

Asinus hydruntinus – 2 pieces

vert. cervicalis fr., os phalangis III. post. sin. (Fig. 4.1).

Alces alces – 10 pieces

dp⁴ sin., P²⁻³ sin., M¹ sin., I inf., corpus mandibulae sin. (dp₂₋₃), dp₂ sin., dp₄ sin. (inf.), M₁ sin. fr. et dext.

Cervus elaphus – 2 pieces

M¹ sin., tibia dist. diaph. dext. (juv.).

Rangifer tarandus – 2 pieces

2 os phalangis I. (juv. – adultus).

Rupicapra rupicapra – 2 pieces

M³ sin., astragalus dext.

Bison priscus – 5 pieces

P^{3/4} sin., M² sin., maxilla sin. (M¹⁻³, Fig. 5.1) dp₄ sin., P₁ sin.

Vulpes vulpes – 4 pieces

mandibula dext. (damaged, Fig. 6.7), C sup., 2 C inf.

Putorius putorius – 1

corpus mandibulae dext. (Fig. 6.4).

Meles meles – 2 pieces

corpus mandibulae oral fr. dext., C inf.

Crocotta spelaeus – 17 pieces

I sup., 5 C crown fr. sup., dp³ fr., P⁴ sin. et dext. fr., maxilla dext. (P³⁻⁴, juv.), C inf. sin. (mat.), dp₃₋₄ sin., P₄ dext., M₁ dext., corpus mandibulae dext. (P₃₋₄–M₁, Fig. 6.6), os pisiforme (C_a).

Leo spelaea – 2 pieces

2 os phalangis I. ant. fr.

Lepus europaeus – 1 piece

mandibula sin. (damaged Fig. 6.5).

Tetrao urogallus – 1 piece

coracoideum.

The stratigraphic distribution of animal remains

In the yellowish brown washed clay 4/3 layer (= Sashegyi's layer II) in the frontal section of the cave excavation only the cave bear remains were found. In the back section this layer contained only a very few bones.

In the dark(red)brown clay layer 4. (= Sashegyi's layer III) there were *macro-mammal* remains and the so-called "bone implements". In layer 4. the animal remains are rolled and they are in a secondary position. Near the "hearth" excavated in the back section of the cave in the block No. 84 of section No. 21 (layer IIIa) many cave bear, hyena and rhinoceros remains were found. In the level with hearth remains in block No. 88 of section No. 24 below a rock two cave bear skulls crushed and come to splinters, one or two vertebrae and 27 canines were found. At the same level, in block No. 86. of section No. 24 there was the remain of a "rhinoceros foot". Since during the excavations postcranial remains of *Coelodonta* had not come to light at all, it is highly probable that a small hoof of *Asinus hydruntinus* (os ph. III., Fig. 4.1.) was thought to be a rhinoceros "foot". As for the cave bear remains S. Sashegyi mentions that "three fragmentary skulls", "120 fangs and a few bone remains" had come to light from layer 4.

In the upper level of the greyish brown clay layer (layer 6) known only from a borehole, only a few animal bones are known.⁴⁴

4. Kiskevély cave

Excavated by L. Vértés 1957

Remains

Ursus spelaeus – 1 piece

M₁ oral fr.

Coelodonta antiquitatis – 2 pieces

os phalangeis I–II.

Equus sp. I. – 7 pieces

I sup., P^{3/4} sin., P_{3/4} sin., tibia dist. sin., astragalus sin., calcaneus sin. fr. os cuneiforme lat. (T₃) dext.

Equus sp. II. – 1 piece

P^{3/4} sin.

Alces alces – 1 piece

os phalangeis I. (digit 2/5).

Cervus elaphus – 1 piece

P₂ sin.

Rangifer tarandus – 5 pieces

antler tine fr., os parietale fr., scapula dist. sin., mc dist. sin., metapodium trochlea fr.

Leo spelaeus – 1 piece

os phalangeis I₂ sin.

In his paper published in 1958 L. Vértés does not mention those finds which were found in the "upper yellow" (= 3) layer⁴⁵ (Fig. 7.).

⁴⁴ Sashegyi 1948c. Still at the end of 1948 Gaál I. ordered to transport the animal bone remains from the Pomáz Local History Museum to the Hungarian Geological Institute to determine them. From here they had got into the Paleontological Collection of the Hungarian Natural History Museum at the beginning of 1956 where they are inventorized under Nos. G. 56.44.–111. They were re-inventorized during the revision after the 1956 destruction of the collection. Inv. No. V.60.934.–1002.

⁴⁵ Vértés 1958, 127–131.

Biostratigraphy of the Kiskevély cave

The chronology of the sequence in Kiskevély cave can be reconstructed on the basis of the Paleolithic industries and of the vertebrate remains (Fig. 7.).

The archeological and paleontological interpretation of the material known from the cave illustrates well the epistemological changes in the development of these two disciplines during the past seventy years. The geological age of different species and of layers were determined – according to the current state of knowledge – with the aid of Paleolithic industries and their foreign, first of all Western European, parallels (or vice versa!). It means that in the Protosolutrean – Uppermost Aurignacian and Magdalenian phases in the “middle” and “upper” phases of Pleistocene, forests had played only a subordinate role, they were replaced by arctic tundra and subarctic steppe. According to J. Hillebrand the paleomammal finds of the Hungarian caves correlate well with this ecological picture. The fauna of Protosolutrean stage (phase) can be characterized by *reindeer*, a few microfauna and *hyena*.⁴⁶

The lower (I), archeologically homogeneous stage of Magdalenian contains several reindeers, a few cave bears and an arctic microfauna, while the upper (II) stage is free from cave bears.⁴⁷

M. Mottl had put the faunas of layers 4. and 3. of the Kiskevély cave into the “Young Pleistocene IIIrd fauna development phase”. The fauna of layer 4. (Protosolutrean) she classified as belonging to the Pleniglacial faunas, to the W II–III with cool-temperate, more humid climate. According to the contemporary term layer 4. contained “characteristic glacial mammals”. In this phase cave bear is the dominant animal while more extreme steppe species disappear. Arctic species still occur only sporadically.

In the fauna of Magdalenian I. the strong and abrupt cold wave is well detected by the presence of arctic lemming, reindeer and steppe rodents indicating a cold continental climate. She put the fauna of layer 3. to the “Late glacial” Magdalenian I. fauna, to the W III. having a cold continental climate.⁴⁸

According to Gaál, I. the fauna of layers 4. and 4/3. of the 1948 INQUA excavation belongs to the “Aurignacian or more probably to the Mousterian” phase.⁴⁹

Table 1. contains the vertebrate fauna of the Pleistocene sequence of the cave revised in 1912 as well as the faunas which came to light in 1948 and 1957. The natural and anthropogeneous (that is game animals) faunas of the “summarized” 4–2. layers of the 1912 excavation represent a typical assemblage of species containing cave bears. The percentage occurrence of different species and of animal groups are the following: *Ursus spelaeus* 69 per cent, *Equids* 13,3 per cent, carnivores 6,2 per cent, *Cervids* 5,75 per cent, *Lepus* 3 per cent, *Coelodonta* 2,7 per cent, *Bovids* 1,8 per cent.

The natural cave bear fauna of layers 4–4/3. of the 1948 INQUA excavation which is free from archeological remains is more homogeneous as regards both its specific composition and percentage: *Ursus spelaeus* 85,9 per cent, (!), *Equids* 4,4 per

⁴⁶ Hillebrand 1913b, 157. The layer 4. of Kiskevély cave cannot be Mousterian because – in contradiction to the European localities known up to that time (mostly those in France) – paleoanthropological remains were absent from it (Hillebrand 1913b, 160).

⁴⁷ Hillebrand 1914, 121–123.

⁴⁸ Mottl 1941, 21–24. The species “*Megaloceros*”, “*Capreolus*” and “*Bos*” should be crossed out from the fauna of the 1912 excavation. I did not find *Meles*, *Microtus nivalis* and *Ochotona* sp. remains in the Paleovertebrate collection of the Hung. Geol. Inst.

⁴⁹ Sashegyi 1948a, b.

cent, *carnivores* 4,1 per cent, *Cervids* 2,2 per cent (Table 1). During the 1957 excavation a few remains of an incomplete "fauna" had been collected from layer 3. The qualitative specific composition of this incomplete "fauna" makes possible the biostratigraphic determination of layer 3. (Table I)

The anatomical distribution of fossil mammal remains in the Kiskevély cave demonstrates well that in different phases large carnivores, cave bear and Paleolithic man occupied the cave alternating with each other.

From the altogether 26 mammal species known from the Kiskevély cave so far 14 ones can be regarded as game animals (Table 2). Among them *cave bear* is represented by far the largest quantity of its remains (73 per cent), it is absolutely dominant. (Table 1). Yet if we consider only the quantity of postcranial remains without heads and teeth the frequency of *Ursus spelaeus* decreases radically, it has only a 3,75 per cent occurrence. (Table 2). Besides big-statured *Ursus spelaeus* small-statured individuals, too, appear in a few number.

Most important game animals were: *Equus* sp., *Rangifer*, *Ursus spelaeus*, *Coelodonta* and *Bison*. Carnivores (except hyena) were hunted for their hides and furs.

The per layer presence of the chronologically accountable 11 macromammals – following the data given by the excavators and by the description cards of the items – is on Fig. 8. *Crocotta* was found in layer 5. and 4., the bones with traces of nibbling of *Hystrix* were found also here. *Canis* was present in layers 5.–4–4/3.–3., *Asinus* was present in layer 4., *Ursus spelaeus*, *Coelodonta*, *Bison*, *Cervus*, and *Alces* in layers 4.–4/3.–3., *Equus* sp. in layers 4.–4/3.–3.–2. and *Rangifer* in layers 2.–2. *Crocotta* in dominant in layer 5., *Ursus spelaeus* in layer 3., *Equus* sp. and *Rangifer* in layer 2.

Equus sp. I. had a mesodont set of teeth (Table 3). Small-statured horses of heavy skeleton belonged to this group (Table 4), their withers height was between 138 and 145 cm. *Equus* sp. I. belonged to the form group *E. germanicus*⁵⁰ having a larger and thicker skeleton than Solutrean horse had.

Equus sp. II. had a macrodont set of teeth (Table 3). They were high-statured animals with robust skeleton (Table 4). The diaphyses of the metapodia are thick, their withers-height is between 147 and 156 cm. The dimensions of the teeth of *Equus* sp. II. correspond to those of a form of *E. mosbachensis*, having a minor variability as regards dimensions. The longitudinal dimensions of metapodia also correspond to those of the smaller form of *E. mosbachensis* and those of *E. achenheimensis*.⁵¹

On the basis of its skeleton bones *Equus* sp. II. is a so-called sylvan type form, its dimensions are similar principally to those of *E. achenheimensis* and to those of *E. piveteaui*.⁵²

As for the four birds, capercaillie indicates a mountainous environment with coniferous forests. Ptarmigan lives in a rocky mountainous environment, black-grouse in peat-bogs with groves, while missel thrush lives in humid beech woods.

The excavated sequence of the Kiskevély cave is discontinuous chronologically, too.

The Pleistocene species assemblages of the Kiskevély cave belong to the Utrechtian fauna wave of the Upper Pleistocene:

⁵⁰ Vörös 1982., Vörös 1988a; Vörös 1989.

⁵¹ Nobis 1971, Tab. XLII–XLIII., XLVIII–L., Prat 1968 IV.

⁵² Nobis 1971, LXIV., LXVII–LXIX.; Prat 1968. IV.

Table 2.

REVISED LIST OF THE HUNTED MAMMALS FROM THE KISKEVÉLY CAVE*

Year Layer	1912 4-2	1948 4-4/3	1957 3
Herbivora			
<i>Coelodonta antiquitatis</i>	21	—	2
<i>Equus</i> sp. I.	86	1	4
sp. II.	41	—	—
<i>Alces alces</i>	—	—	1
<i>Cervus elaphus</i>	7	1	—
<i>Rangifer tarandus</i>	59	2	5
<i>Rupicapra rupicapra</i>	2	1	—
<i>Bison priscus</i>	17	—	—
	233	5	12
<i>Ursus spelaeus</i>	50	18	—
<i>Ursus arctos</i>	4	4	—
	54	22	—
<i>Canis lupus</i>	7	—	—
<i>Crocotta spelaea</i>	10	1	—
<i>Leo spelaeus</i>	—	2	1
<i>Lynx lynx</i>	1	—	—
	18	3	1
<i>Lepus</i> sp.	35	1	—
Total:	340	31	13

(* — Number of postcranial bones)

- the fauna of layer 5. (*Canis*, *Crocotta*, *Hystrix*) belongs to the Varbó fauna phase; the end of the R – W – pre-W.⁵³
- the fauna of layer 4. (*Asinus*, *Equus* sp. II., *Sus*, *Alces*) belongs to the early period of the Subalyuk fauna phase, while
- the fauna of the layer 4/3. belongs to the late period of the same fauna phase. Their age: the lower and upper phases of the long W 1.
- the fauna of layer 3. (with *Ursus spelaeus* as dominant species) and (*Bison*, *Alces*,

⁵³ Jánosy 1979, 123., 128., 129., 178.; Vörös 1988b, 44.

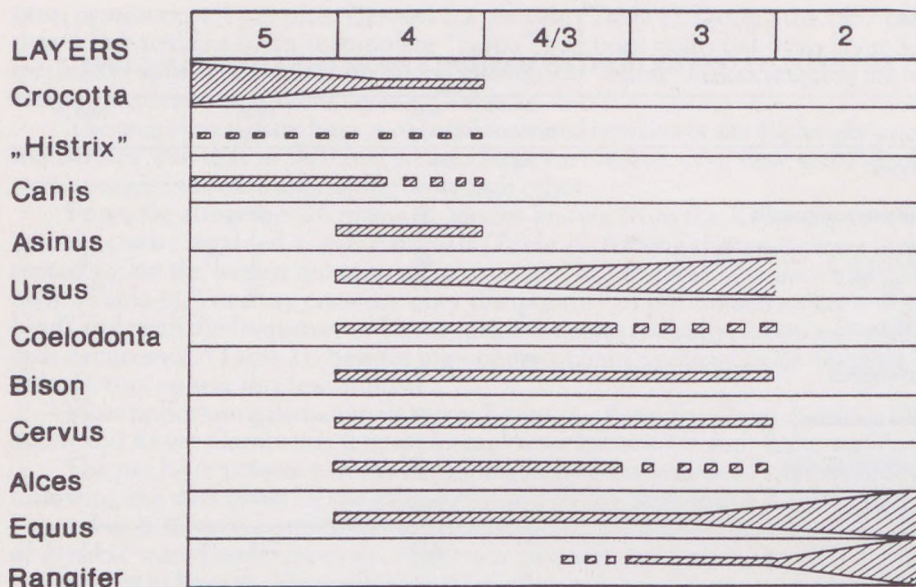

Fig. 8. Change of the very important hunted mammal remains in the Kiskevély Cave layers.
8. ábra Kiskevélyi barlang. A legfontosabb vadászott állatok előfordulása.

Cervus, *Rangifer*) belongs to the Istállóskő fauna phase. Age: W II/III, Stillfried B. interstadial.
– the fauna of layer 2. (*Rangifer*, *Equus* sp. I., micromammals) belongs to the Pilis-szántó fauna phase. Age: W III.⁵⁴

ON THE “KISKEVÉLY TYPE TOOTH-BLADES”

During the cave excavations made in our country these peculiarly split cave bear teeth are found in a rather large quantity and they had become conspicuous at a very early date. These “tools” used to emerge during our classical cave excavations. Hungarian scholars usually accept Jenő Hillebrand’s view which he had outlined in his paper on the Balla cave. Even if some doubts had emerged at all, nobody rejected completely the artificially manufactured nature of these objects. (Though foreign literature was sceptical). Here we enumerate the localities with “tooth-blades” and give also the opinions of different scholars on the question:

*Balla cave*⁵⁵

During the 1911 excavation the lower complex of layers (“Aurignacian”) contained “... small blade; scraper- and end-scraper-like tools made of the teeth, mostly

⁵⁴ Dobosi–Vörös 1987.

⁵⁵ Hillebrand, 1912. 767.

of the canines and incisors, of fossil bear" in a mass quantity. As for their form "...to suppose that it is due to a mere chance would be as unjustified" as it is sure that their use is explained by "necessity" that is by the shortage of lithic raw materials.

*Csoklovina cave*⁵⁶

Márton Roska publishes them among the results of his excavations *Kiskevély cave* (Figs. 9.–10).

"At last I have to mention those blade-like tools made of the canines of cave bear, which were found in a very large quantity, and some of which is so perfect and all of them show a manufacturing so similar to each other that we have to suppose that those people who made them had an extraordinary skill to work this unsuitable material so perfectly."⁵⁷

The "standard" character, the uniform "manufacturing" are due to the anatomical characteristics of the teeth, while as for their dimensions the dispersion is far bigger. Investigating thoroughly these "tooth-blades" one by one it is obvious at once that some of these "tools" are absolutely unsuitable for any function. In 1935 in spite of H. Breuil's and of H. Obermaier's negative opinion Hillebrand remained insistent on his earlier opinion.⁵⁸

Pilisszántó I. (Orosdy) rock-shelter

Tivadar Kormos writes: "...the early man who lived in the territory of our country at the end of the Ice Age had a great predilection to make so-called tooth-blades from canines of cave bear and even occasionally from those of cave hyena. These tooth-blades which are totally unknown outside Hungary (!) are present in almost every cave of us where man lived during the Pleistocene... by now already a special denotation of them has become necessary: "...Following dr. Mihály Lenhossék's suggestion, who is the president of Speleological Department, I introduce the term *Kiskevélyi type blade*" for these tools..."⁵⁹

In this way had become Tivadar Kormos the author of the terminus technicus and *Kiskevélyi cave* had become the eponymous site, though it was not the first site with these finds. Tivadar Kormos reconstructed also the manufacture (splitting, polishing) and way of use of tooth-blades (that is grasping them between the thumb and forefinger).

He attributes them a definite stratigraphic-cultural importance, they appear in the Aurignacian culture, the culmination of their development was during the Solutrean, survived into Magdalenian together with cave bear and disappeared in the middle of the last phase.

Tivadar Kormos is right in as much as cave bear is really a fundamental element of the fauna of the "anonymous" phase of the lower complex of layers of *Pilisszántó*.⁶⁰

⁵⁶ Roska, M. 1912. 32, 36. fig.

⁵⁷ Hillebrand, J. 1913/b. 162.

⁵⁸ Hillebrand, J. 1935. 16.

⁵⁹ Kormos, T. 1915. 336–337.

⁶⁰ Dobosi, V.–Vörös, I. 1987. 58.

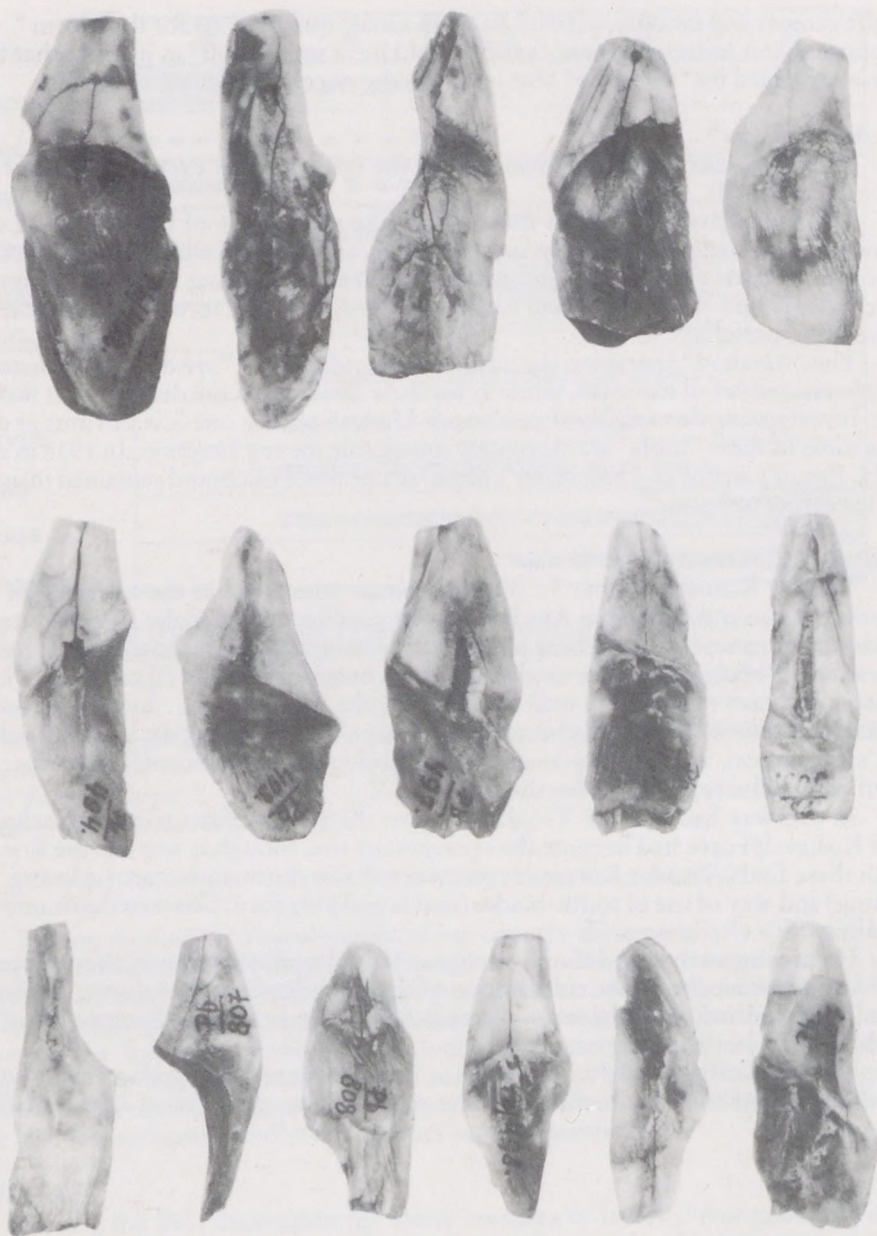

Fig. 9. Kiskevély Cave. Kiskevélyi tooth blades.
 9. ábra Kiskevélyi barlang. Kiskevélyi fogpengék.

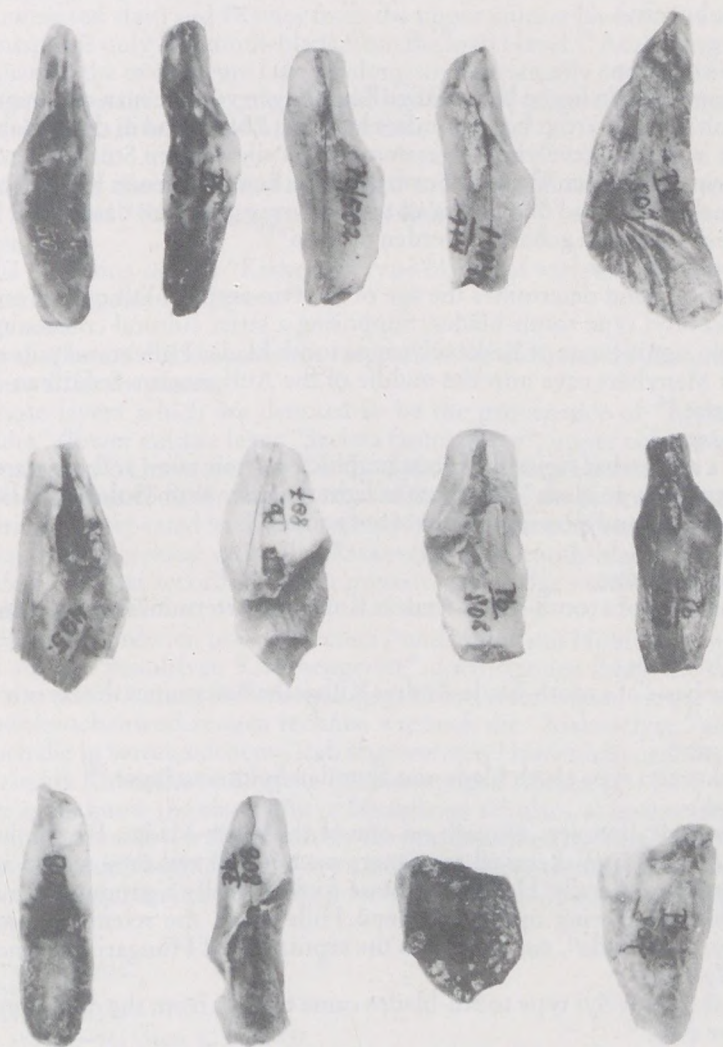

Fig. 10.
10. ábra

Kiskevély Cave. Kiskevélyi tooth blades.
Kiskevélyi barlang. Kiskevélyi fogpengék.
Rajz: Vári Ágnes. MNM. Fotó: Kárdos Judit. MNM.

*Lökvölgyi cave*⁶¹

Inventorized under No. Pb/1668.

Collected by O. Kadič; Protosolutrean (age determination given by Mária Mottl).

Arnóckői cave

Inventorized under No. Pb/1666, collected by Mária Mottl, with the age determination Solutrean?

Szeleta cave

Kadič's opinion:

"Von geräten aus Bein liegen bloss einige Beinklingen vor, die man aus Augenzähnen des Höhlenbären verfertigt hat, ähnliches hat auch Hillebrand in der Ballahöhle und massenhaft in der Kiskevélyhöhle gesammelt. Bei allen diesen Stücken ist die Zahnschärpe mit einem Teil der Wende in Form einer flachen gebogenen Klinge vorhanden. Diese Zahnabsplisse sind überall derart gleichförmig gestaltet, dass sie für Produkte menschlicher Intention gehalten werden müssen"⁶³

Takács Menyhért cave

Jenő Hillebrand determines the age of the two atypical lithic tools on the basis of the Kiskevélyi type tooth-blades. Supposing a strict cultural continuity and the stratigraphic significance of Kiskevélyi type tooth blades Hillebrand puts the finds of the Takács Menyhért cave into the middle of the Aurignacian–Solutrean–Magdalenian sequence.⁶⁴

Jankovich cave

After a somewhat superficial stratigraphic determination and contraction "... a huge Kiskevélyi type blade" had come to light together with "Solutrean" lithic tools, confirming Hillebrand's own previous standpoint.⁶⁵

Solymári rock-shelter

On the basis of a tooth-blade András Kubacska determines the layer to be Solutrean.⁶⁶

Herman Ottó cave

On the basis of a tooth-blade András Kubacska determines the layer to be Solutrean.⁶⁷

Büdöspeszt cave

A Kiskevélyi type tooth blade was found in Solutrean layer.⁶⁸

Szelim cave

István Gaál discovers retouch on one of the tooth-blades. He thinks that this proof would convince skeptical foreigners once for all and they would accept that "... this characteristically Hungarian bone tool" is really a product of human skill and "... this conquering opinion of Jenő Hillebrand, the scientific discoverer of "Kiskevélyi type blade", enhances also the reputation of Hungarian science..."⁶⁹

Kecskégalya cave

Several Kiskevélyi type tooth-blades came to light from the dark grey and light brown cave clay.⁷⁰

⁶¹ MNM paleolithic inv. book 8. 46. p.

⁶² MNM paleolithic inv. book 8. 46. p.

⁶³ Kadič, O. 1916. 229.

⁶⁴ Kormos, T. 1917. 21–22.

⁶⁵ Hillebrand, J. 1919. 7.

⁶⁶ Kubacska, A. 1926/27.

⁶⁷ Kubacska, A. 1930. 22.

⁶⁸ Kubacska, A. 1930. 22.

⁶⁹ Gaál, I. 1935. 59.

⁷⁰ Kadič, O. 1940. 223.

These layers were determined as Mousterian or tentatively as Szeletian with the dominance of *Ursus* in their fauna.⁷¹

Subalyuk

Ottokár Kadič writes: "...in this case I grouped only those bone fragments which after a thorough and repeated investigation proved to be real tools" and mentions two Kiskevélyi type tooth blades from the lower culture layer (vivid red clay and yellowish red clay) and 18 ones from the upper culture layer.⁷² For some reason later he mentions only one tooth-blade from the lower level.⁷³ According to the latest re-examination the two culture layers belong to the gradually cooling down phase of Early Würm, even the upper culture layer had been developed before the W 1 maximum. Cave bear is dominant during the whole period.⁷⁴

Popovác cave

Ernő Balogh claims cracked and rolled cave bear bones as to be tools, among which he mentions "Kiskevélyi type tooth blades", too.⁷⁵

Peskő cave

Kadič mentions several "Kiskevélyi type blades of various shape from the Aurignacian and Magdalenian layers."⁷⁶

Istállósókői cave

Several scholars made numerous excavations in the cave, the material of which had got into different places.⁷⁷

In those layers which are denoted to be the provenance of "Kiskevélyi type tooth blades" (lower culture layer "Szeleta fauna phase", upper culture layer "Istállósókői fauna phase") *Ursus spelaeus*⁷⁸ is the dominant fauna element.

The classical period of intensive excavations, that is the period between the two world wars, never repeated itself later; if only because the number of sites suitable for excavations had decreased radically. Kiskevélyi type tooth-blades are mentioned later in effect – at least according to our present knowledge – only once.

László Vértes writes:

"In den verschiedenen paläolithischen Fundstätten mit Höhlenbären in Ungarn ... gibt es solche "primitiven Knochengeräte" doch standen ihnen die ungarischen Forscher von allem Anfang mißtrauisch gegenüber, oder wiesen sie gar völlig ab ... Den Pseudoknochenwerkzeugen rechnen wir auch die "Kiskevélyer Zahnklingen" zu, wie auch die in verschiedenem Grab abgewetzten Höhlenbärenzähne, wobei wir uns auf Tasnádi-Kubacska und eigene Beobachtungen stützen"⁷⁹

As far as we know the viewpoint of Hungarian scholars, at least regarding "Kiskevélyi type blade tools", was not exactly the one described by Vértes. Yet "Kiskevélyi type tooth-blade" both as a tool type and a terminus technicus had disappeared silently from Hungarian literature. By now it remained only a curious episode of research history.

⁷¹ Vértes, L. 1965. 309–310.

⁷² Kadič, O. 1938. 143.

⁷³ Kadič, O. 1940. 192–194.

⁷⁴ Mester, Zs. 1989. 15–16; Vértes, L. 1965. 332.

⁷⁵ Balogh, I. 1942. 4. fig.

⁷⁶ Kadič, O. 1944. 25–26.

⁷⁷ Hillebrand, J. 1917. 108; Hillebrand, J. 1919. 12; Kadič, O. 1944. 54.

⁷⁸ Vörös, I. 1984. 9.

⁷⁹ Vértes, L. 1958/59. 166.

LITERATURE

- BALOGH 1942. *Balogh, E.* Ősemberi maradványok a Bánsági hegyvidék két barlangjából. Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Kolozsvár II/1. (1942) 3–14.
- BÖKÖNYI 1954. *Bökönyi, S.* Eine pleistozäne Eselart im Neolithikum der ungarischen Tiefebene. *ActaArchHung* 4 (1954) 9–24.
- DOBOSI *T. Dobosi, V.* Pilismarót-Dió, új őskőkori telep. *CommArchHung* (1981) 9–27.
- DOBOSI *é. n. T. Dobosi, V.* Őskőkori lelőhelyek Tatán és környékén. Tata története (évszám nélkül). 25–46.
- DOBOSI 1985. *T. Dobosi, V.* Jewelry, musical instruments and exotic objects from the Hungarian Paleolithic. *FolArch* 36(1985) 7–30.
- DOBOSI–VÖRÖS 1987. *T. Dobosi, V.–Vörös, I.* Pilisszántó I–rockshelter. Revision. *FolArch* 38(1987) 7–64.
- DOBOSI–VÖRÖS–KROLOPP–SZABÓ–RINGER–SCHWEITZER 1983. *T. Dobosi, V.–Vörös, I.–Krolopp, E.–Szabó, J.–Ringer, Á.–Schweitzer, F.* Upper Palaeolithic Settlement in Pilismarót-Pálrét. *ActaArchHung* 35(1983) 287–311.
- GAAL 1935. *Gaal, I.* A bányaidai Szelim-barlang. Természettudományi Közlöny, pótfüzet (1935)
- GÁBORI 1976. *Gábori, M.* Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural. Budapest, 1976.
- GÁBORI–CSÁNK 1986. *Gáboriné Csánk, V.* Az őskőkori Jankovichien kultúra. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Budapest, 1986.
- HILLEBRAND 1912. *Hillebrand, J.* A Balla barlangban 1911. évben végzett ásatások eredményei. Közlemények a Magyarhoni Földtani Társulat Barlangkutató Bizottságából (1912). 4. füzet.
- HILLEBRAND 1913/a. *Hillebrand, J.* A Kiskevélyi barlang próbaásatásának eredményei. Bk 1(1913) 20–21.
- HILLEBRAND 1913/b. *Hillebrand, J.* A Kiskevélyi barlangban 1912. évben végzett ásatások eredményei. Bk 1(1913) 153–163.
- HILLEBRAND 1914. *Hillebrand, J.* Az 1913. évi barlangkutatásaim eredményei. Bk 2(1914) 115–116.
- HILLEBRAND 1917. *Hillebrand, J.* Az 1916. évi barlangkutatásaim eredményeiről. Bk 5(1917) 108.
- HILLEBRAND 1919. *Hillebrand, J.* Az 1917. évben végzett ásatásaim eredményei. Bk 7(1919). 12.
- HILLEBRAND 1935. *Hillebrand, J.* Die älteste Steinzeit Ungarns. *ArchHung* 17(1935)
- JÁNOSSY–KRETZOI–VARRÓK–HERMANN–VÉRTES 1957. *Jánossy, D.–Kretzoi, M.–Varrók, S.–Hermann, M.–Vértes, L.* Forschungen in der Bivak-höhle, Ungarn. *Eiszeitalter und Gegenwart* 8(1957) 18–36.
- JÁNOSSY 1979. *Jánossy, D.* A magyarországi pleisztocén tagolása gerinces faunák alapján. Budapest, 1979. pp. 207.
- KADIĆ 1915. *Kadić, O.* Jelentés a Barlangkutató Szakosztály 1914. évi működéséről. Bk 3(1915) 16.
- KADIĆ 1916. *Kadić, O.* Ergebnisse der Erforschung der Szeleta-höhle. *Jahrbuch der kgl. ungarischen Geologischen Reichsanstalt* 23 (1916).
- KADIĆ 1938. *Kadić, O.* Ősrégészeti eredmények. *GHP* 14(1938). A cserépfalui Mussolini barlang.
- KADIĆ 1940. *Kadić, O.* Cserépfalu vidékének barlangjai. Bk 16(1940) 192–194.
- KADIĆ 1944. *Kadić, O.* Az északnyugati Bükk barlangjai. Bk 17(1944). 1–84.
- KORMOS 1915. *Kormos, T.* A pilisszántói kőfülke. A Magyar Királyi Földtani Intézet Évkönyve 23(1915). 311–339.
- KORMOS 1917. *Kormos, T.* A jászói Takács Menyhért barlang. Bk 5(1917) 3–23.
- KUBACSKA 1926–27. *Kubacska, A.* Die Anwesenheit des Menschen andeutende Funde in der Solymárer Spalthöhle. Bk 14–15(1925–27).
- KUBACSKA 1930. *Kubacska, A.* Aus Höhlenbären-Eckzähnen verfertigte Werkzeug-typen aus dem ungarischen Paläolithikum. *Paleobiologica* 3(1930) 21–39.
- MRT-1986. Magyarország Régészeti Topográfiája. 13/1. Budai és szentendrei járás. Szerk. Torma I. Budapest, 1986. 72–74. Kiskevélyi barlang szócikk szerzői: Dinnyés, I.–Kővári, K.–Tettamanti, S.–Torma, I.
- MESTER 1989. *Mester, Zs.* A Subalyuki barlang középső paleolitikus iparainak újraértékelése. *FolArch* 40(1989) 11–35.
- MOTTL 1941. *Mottl, M.* Die Interglazial- und Interstadialzeiten im Lichte der ungarischen Säugetierfauna. Magyar királyi Földtani Intézet Évkönyve 35(1941) 3–40.
- NOBIS 1971. *Nobis, G.* Vom Wildpferd zum Hauspferd. *Fundamenta B* 6 (1971) pp. 96. Köln–Wien.
- PRAT 1968. *Prat, F.* Recherches sur les équidés pleistocènes en France. *These Sci. nat. Bordeaux* 226(1968) Iv. tableau
- RINGER 1988. *Ringer, Á.* Possible correlations between loess and cave deposit stratigraphies for Upper Pleistocene Paleogeography of Carpathian regions. Budapest 1988. 65–84.

- ROSKA 1912. *Roska, M.* A diluviális ember nyomai a csoklovinai Cholnoky-barlangban. Dolg. Kolozsvár 3(1912) 1–49.
- SASHEGYI 1946. *Sashegyi, S.* Jelentés a MNM. Régészeti Osztályának. MNM Adattár, 24.Cs.I.
- SASHEGYI 1948/a. *Sashegyi, S.* Jelentés Banner János egyetemi tanárnak. MNM Adattár 38.K.1.
- SASHEGYI 1948/b. *Sashegyi, S.* Jelentés Párducz Mihály régészeti osztályvezetőnek. MNM Adattár 38.K.1.
- SASHEGYI 1948/c. *Sashegyi, S.* Jelentés a Magyar Állami Földtani Intézetnek. MNM Adattár 38.K.1.
- TASNÁDI-KUBACSKA 1955. *Tasnádi-Kubacska, A.* Untersuchungen an pathologisch veränderten Knochenresten verschiedener Wilbertiere aus der Höhle von Istállóskő. ActaArchHung. 5(1955) 193–210.
- VÉRTES 1954. *Vértés, L.* Néhány új őskőkori lelőhelyünkről. FolArch 6(1954) 9–21.
- VÉRTES 1957. *Vértés, L.* Neuere Forschungen in der Jankovich-Höhle FolArch 9(1957) 3–16.
- VÉRTES 1958. *Vértés, L.* Mousteri vagy Szeletai-e a Kiskevélyi barlang alsó rétegének lelete? ArchÉrt 85(1958) 127–131.
- VÉRTES 1959. *Vértés, L.* Untersuchungen an Höhlensedimenten. RégFüz Ser. II. 6(1959) 98–102.
- VÉRTES 1965. *Vértés, L.* Az őskőkor és átmeneti kókor emlékei Magyarországon. Régészeti Kézikönyv 1. Budapest, 1965. 111–112.
- VÖRÖS 1982. *Vörös, I.* Faunal remains from teh Gravettian reindeer hunters' campsite at Ságvár. FolArch 33(1982) 43–71.
- VÖRÖS 1984. *Vörös, I.* Hunted mammals from the aurignacian cave bear hunters' site in the Istállóskő cave. FolArch 35(1984) 7–31.
- VÖRÖS 1988/a. *Vörös, I.* Animal bone remains from the Nadap Upper Palaeolithic settlement. FolArch 39(1988) 32–38.
- VÖRÖS 1988/b. *Vörös, I.* Middle Pleistocene mammalian fauna from the Solymár cave. FolArch 39(1988) 41–58.
- VÖRÖS 1989. *Vörös, I.* Madaras-Téglavető felsőpleisztocén emlős maradványai. Cumania 11(1989) 29–43.

Table 3.

TEETH MEASUREMENTS OF KISKEVÉLY HORSES (in mm)

P ²			P ^{3/4}			M ^{1/2}			M ³		
H	Sz		H	Sz	Ph	H	Sz	Ph	H	Sz	Ph
Equus sp. I.											
38,0	26,0	dp	30,0	30,0	13,5	25,0	27,5	10,0	28,0	25,5	15,0
38,0	26,5	dp	30,0	28,0	10,0	26,0	29,0	14,5	29,0	25,0	16,0
39,0	26,0		27,7	30,0	14,3	26,5	27,0	16,0			
			28,0	31,0	15,6	27,2	29,0	13,5			
			30,0	29,0	13,0						
			32,0	27,0	14,0						
Equus sp. II.											
40,0	27,0		32,0	28,5	15,0	28,5	31,5	13,0	30,5	25,0	17,0
40,0	28,5		33,0	33,0	13,0	29,0	28,0	15,0	32,0	26,0	16,0
45,0	36,0								33,0	24,0	14,0
P ₂			P _{3/4}			M _{1/2}			M ₃		
H	Sz		H	Sz		H	Sz		H	Sz	
Equus sp. I.											
dp 33,5	15,5		dp 29,0	15,1		26,7	19,6		34,0	15,0	
dp 34,0	15,0		dp 30,5	15,0		27,0	17,5				
dp 36,5	14,0		30,0	21,0							
			30,0	—							
			30,0	21,0							
Equus sp. II.											
38,5	18,5		31,0	20,5		28,5	18,0		37,0	17,0	
			33,0	20,5		30,0	20,5		38,0	18,0	

Table 4.

POSTCRANIAL BONES MEASUREMENTS OF KISKEVÉLY HORSES (in mm)

	H.	Mh.	Psz.	lkdsz.	Dsz.	Pm.	lkdm.	Dm.	Index
<i>Radius</i>									
Equus sp. I.	—		84	—	—	48	—	—	
	—		85	—	—	46	—	—	
<i>Metacarpus</i>									
Equus sp. I.	225		57	38	55,5	37,5	24	40	16,89
	226		58	39	56	40	25,5	40,5	17,25
	230		55	39	54	36,5	26	37	16,69
	235		56	41	53,5	36,5	24	39	17,45
Equus sp. II.	244		57,5	41,5	55,5	37	27,5	42,5	17,00
	—		—	43	53	—	27	42,5	
<i>Tibia</i>									
Equus sp. I.	—		—	—	70	—	—	46	
	—		—	—	80	—	—	48	
	—		—	—	80	—	—	50	
<i>Metatarsus</i>									
Equus sp. I.	263		53	37,5	55	51	28	41,5	14,25
	268		57	38	57	54	31	43	14,18
	—		—	36,5	55	—	28	40	
	—		—	—	55	—	30	44	
Equus sp. II.	281		58	40	57	52	31	43	14,23
	297		56	40	58	52	31	44	13,46
<i>Os phalangeis I. ant.</i>									
Equus sp. I.	80	75	55	36	45,5	38	21	26	
	87	78	58	38	53	39	22	27	
	88	80	60	37	51	37	21,5	26,5	
	88	80	63	37	52	41	23,5	29,5	
	90	82	61	39	51	39	22	27	
	90	82	62	41	53	41	25	28	
Equus sp. II.	91	83	64	44	54	41	23	27	
	91	83	65	43	55	41	24	28	
	93	87	62	40	55	39	23	28	
	100	93	66	45	57	44	26	28	
<i>Os phalangeis I. post.</i>									
Equus sp. I.	78	74	53	38	50,5	37	21,5	26,5	
	83	75	64	37	53	44	21	28	
	83	76	62	38	47,5	41	22	27	
	84	76	62	39	49	44	22	27,5	
	84	78	60	38	52	43	20	27	
	86	76	64	39	49	43	23	—	
	87	78	61	39	51	41	21,5	26,5	
	89	81	64	40	52	45	22,5	27	
	91	83	58	39	50	44	23,5	23,5	
	91	83	63	39	49	45	23	—	
	92	84	61	39	51	45	22,5	28	

	H.	Mh.	Psz.	lkdsz.	Dsz.	Pm.	lkdm.	Dm.	Index
Equus sp. II.									
	87	82	67	44	55	44	22,5	29	
	89	80	67	41	54	45	23	28,5	
	92	84	67	40	51	45	22	28,5	
<i>Os phalangis II. ant.</i>									
Equus sp. I.									
	42		53	46	52	32,5	24	25	
	43		58	51	54	32	24,5	28	
	45		56	48	53	32	26	27,5	
	45		59	50	55	34	24,5	28,5	
	45		60	53	56,5	34	24	28	
	47		57	49	55	35	27	29	
Equus sp. II.									
	46		60	51	54	36	26	27,5	
	49		67	55	56	37	27,5	32	
	51		63	53	59	36	27,5	31	
<i>Os phalangis II. post.</i>									
Equus sp. I.									
	43		53	43	47	32	23,5	28	
	45		59	47	54	36	24,5	29	
Equus sp. II.									
	47		62	52	54	36	25	29	
	48		59	52	55	37	28	32	
	48		62	50	54	36	23,5	30	
	49		62	52	55	38	27	32	

Table 4. (III.)

	Sz	M	Csz.	ÍZÜLETI FELÜLET Sz.	M
<i>Astragalus</i>					
Equus sp. I.					
	64	61	53	54	37
	63	62	53	53	37
	64	64	52	55	41
	70	62	53	56	38
	—	—	—	58	—
Equus sp. II.					
	68	68	54	57	41
	68	68	56	60	40
	68	68	56	58	42
	—	69	56	—	—
<i>Calcaneus</i>	H	Sz	M	tub. h.	
Equus sp. I.					
	114	58	55	49	
	115	57	53	44	
	121	58	55	48	
	—	55	54	—	
Equus sp. II.					
	120	58	60	51	

<i>Os phalangis III.</i> Equus sp. II.	Sz.	Ízületi felület	
		Sz.	M.
ant.	87	58	–
	92	58	30
post.	–	53	30
Asinus	56	36,5	21,5

Csontméret rövidítések
(Measurements codes)

Csz.	condylus szélesség (breadth of condylus)
Dm.	dist. epiph. mélység (diameter of dist. epiphysis)
Dsz.	dist. epiph. szélesség (breadth of dist. epiphysis)
H	hosszúság (length)
Ízületi felület articular surface	
lkdm.	diaph. legkisebb mélység (smallest diameter of diaphysis)
lkdsz.	diaph. legkisebb szélesség (smallest breadth of
M	magasság (height)
Mh.	median-sagittalis hossz (length of median-sagittal)
Ph.	protoconus hossz (length of protoconus)
Pm.	prox epiph. mélység (diameter of prox. epiphysis)
Psz.	prox. epiph. szélesség (breadth of prox. epiphysis)
tubh.	tuber calcanei hossz (length of tuber calcanei)

A KISKEVÉLYI BARLANG LELETANYAGÁNAK ÉS ÜLEDÉKSORÁNAK KRONOLÓGIAI REVÍZIÓJA

Csobánka határában, a Kiskevélyi-hegy északi lejtőjén nyíló barlang (a régészeti szakirodalomban valamilyen okból nem honosodott meg a népnyelvi neve: Mackó-barlang, talán az itt talált medvecsontokról elnevezve?) több tudományág számára fontos lelőhely.

A MÁFI gerinces gyűjteményének alapjait Koch Antal az innen gyűjtött barlangi medve csontokkal alapozta meg 1868-ban. A barlang rétegsora csaknem hiánytalan, a R/W interglaciálistól a koraholocénig terjedő hosszú időszak követhető az üledékekben, s ennek megfelelően a régészeti kultúrák a középső paleolitikumtól a késő bronzkorig követik egymást a barlangban. A lelőhelyről előkerült és különböző gyűjteményekben lévő régészeti leletanyag a következő:

1. Későbronzkor

Irodalomban, jegyzőkönyvekben korábban is említett őskori leletanyag hitelesen Vértess 1957. évi ásatásán került elő: későbronzkori urnatöredékek.

2. Neolitikum

A csekély mennyiségű kerámia és csiszolt csonttárgy mellett sztratigráfiai (ui. az ásatáson az előkerülés sorrendjében számozott leletek sorszáma) és tipológiai megfontolásból 102 kőeszközt soroltunk feltételesen a neolitikumba.

3. Felsőpaleolitikum

A sárga-sárgásszürke későpleisztocén (2. r) réteg leletanyaga (azóta már meghatározott terminológiával pilisszántói kultúra) kissé típushiányos, de megegyezik az Északkelet-dunántúl barlangi és nyíltszíni lelőhelyeinek kortárs iparaival (116 db).

4. Középsőpaleolitikum

– Jankovichien kultúrát Gáboriné Csánk Vera definiálta, a Kiskevélyi barlang ide tartozó leleteit leírta, illetve a korábban tévesen meghatározott tárgyak egy részét tipológiai alapon ide átsorolta (75 db).

– kavicsmousterien ipar eszközei kevésbé karakteresek, a citrus-gerezd alakú alapforma meghatározza ennek a szegényes (21 db) leletanyagnak a jellegét.

A pattintott kőipar nyersanyagai közül a nagyobb távolságról beszerzett Szeleta kvarcporfir, a tokaji obszidián és a Fehér-Kárpátok-beli radiolarit érdemel említést.

A barlang névadója volt a barlangi medve hasított/hasadt szemfogából készített/készült „kiskevélyi fogpengé”-nek. Az előkerülési körülmények revíziója, a fogak megvizsgálása után elvetjük ezeknek a tárgyaknak eszköz-voltát. Mesterséges alakítás nyomát nem találjuk, a fogak természetes úton hasadtak ilyen formára, s legfeljebb ad hoc eszközök lehettek, melyeknek tényleges használatát ma már megállapítani nem lehet.

A Kiskevélyi barlang madár és emlősfaunája

A Kiskevélyi barlangból felszíni gyűjtés, és ásatás során öt alkalommal gyűjtöttek be ősszállat maradványokat.

1., *Kis Kevély hegyi „Odvas bg.”*, Koch A. 1868.

Ezek a barlangi medve maradványok lettek az 1869-ben felállított M.K.F.I. Ősgerinces Gyűjteményének első darabjai (MKFI. Ltsz.: Ob-1.-6., 1. táblázat, 7. ábra).³³

2., *Csobánkai „Kiskevély” bg.*, Hillebrand J. 1912.

A Kiskevélyi barlangban végzett ásatás eredményeiről 1912 novemberében Hillebrand J. két alkalommal tartott előadást.^{34, 35} A Kormos T. által meghatározott állatmaradványok rétegtani helyzetéről a következőket írta:

- szürkéssárga agyagrétegben (2. r) – *rénszarvas* és a *ló* „uralkodik”,
- sárga agyagrétegben (3. r) – „tömeges” a *barlangi medve*,
- barna agyagrétegben (4. r) – már „fellép” a *hiéna*, és a *rénszarvas* teljesen hiányzik.
- sárga (plasztikus, vagy „alsó”, 5. r) agyagrétegben – „tömegesen” fordul elő a *hiéna*.

Az 1913-as ásatás faunisztikai megfigyelései megerősítették az előző évi tapasztalatokat: pl. a szürkéssárga (2. r) rétegben a *barlangi medve* már nem fordul elő.

A szürkéssárga agyagréteg (2. r) geológiai korát Hillebrand J. Magdalenien I–II.-nek tartja. Ez a „régészeti korszak” (= kultúra) 40 cm-re nyúlik be az alatta levő sárga (3. r!) agyagrétegbe. A sárga agyagréteg (3. r) alsó fele régészeti ipar szempontjából steril, de benne a *barlangi medve* „tömegesen” fordul elő. Geológiai kora Solutrei.³⁷

A MÁFI Ősgerinces Gyűjteményében elhelyezett 1912. évi ősgerinces leletanyag – egy részének – rétegtani adata a következő:

- 2. r – I. diluvium – sárgásszürke r.,
- 3. r – sárga diluvium (II.) – sárga (felső) r., 2–2,2 m.
- 4. r – alsó diluvium (III.) – barna r.,
- 5. r – IV. diluvium – fenék feletti sárga (alsó) hiánás r., 4–4,5 m.

Az ősmaradványok legnagyobb része a 3. rétegben volt.

Az ásató megfigyeléseit is elfogadva téves rétegtani bejegyzések találhatók két fajnál: a *Crocotta* maradvány biztos, hogy nem a 2. rétegben; a *Rangifer* maradványok 80%-a, pedig biztos, hogy nem a 4. rétegben volt.

Mottl M. – csaknem 30 évvel később – a Kiskevélyi barlangnak csak két „réteg faunalistáját” közli, a 4. és a 3. rétegét.⁴¹ A kisemlősöket eltekintve, a két réteg faunájában három faj eltérést talált, nevezetesen a „*Megaloceros*”, a „*Bos*”, valamint a „*Crocotta*” Mottl M. szerint a 3. rétegben nem fordul elő. A csontanyag átnézése után megállapítható, hogy az előbbi két faj, a „*Megaloceros*”, és a „*Bos*” nemcsak a 3. rétegből, de a barlang egész üledéksorából hiányzik. A *Hystrix* jelenlétéről csak közvetett adat van, néhány csonttöredéken tarajos sültől származó rágásnyomokat találunk.

3., *Kiskevélyi „Mackó” bg., ún. INQUA ásatás*, Sashegyi S. 1948.

A barlang elülső traktusában a sárgásbarna (4)3. rétegben (Sashegyi II. r) csak *barlangi medve* maradványa volt. A sötét(vörös)barna 4. rétegben (Sashegyi III. r) a csontmaradványok görgetettek, másodlagos helyen feküdtek. A barlang hátsó traktusában a 21. szelvény 84. blokkjában feltárt „tűzhely” körül (III.a. r) *barlangi medve*, *hiéna* és *orrszarvú* maradványai. A 24. szelvény 88. blokkjának „tűzfészkes” szintjében sziklatömb alatt két összeroppant *barlangi medve* koponya, valamint 27 db caninus volt. Ugyanebben a szintben, a 24. szelvény 86. blokkjában egy „orr-

szarvú lábfej” maradványa volt. Mivel a barlangban *Coelodonta postcranialis* maradvány nem került elő, feltételezhető, hogy az *Asinus hydruntinus* Reg. kis méretű példáját (os ph. III., 4. ábra 1) vélték orrszarvú „lábfejek”.

4., *Kiskevélyi barlang*, Vértes L. 1957.

A „felső” sárga = 3. rétegből előkerült leletekről Vértes L. az 1958-ban megjelent dolgozatában nem tesz említést.⁴⁵

A Kiskevélyi barlang biosztratigráfiája

A barlang régészeti és paleontológiai interpretálása híven tükrözi a két szakterület ismeretelméletének – az elmúlt hetven évben bekövetkezett – változásait. Az egyes fajok, illetve rétegek geológiai korát – a mindenkor ismereteknek megfelelően – a régészeti paleolit iparok, és azok külföldi, elsősorban nyugat-európai párhuzamai (vagy vice versa!) alapján határoztak meg (7. ábra).

A régészetileg egységes Magdalenien alsó (I.) emelete sok *rénszarvast* és *arktikus mikrofaunát*, és kevés *barlangi medvét* tartalmaz; a felső (II.) emelete pedig *barlangi medve* mentes.⁴⁷

Mottl M. a Kiskevélyi barlang 4. és 3. rétegének faunáját az ún. „újpleisztocén III. faunafejlődési fokozatba” helyezte. A 4. réteg (protosolutréi) faunáját a „javaglaciális” faunákhoz; a 3. réteg faunáját a „későglaciális” Magdalenien I. faunához sorolta. A 4. réteg a W II–III., a 3. réteg a W III időszakában keletkezett.⁴⁸

A Kiskevélyi barlang pleisztocén rétegsorának 1912-es revidéált, valamint az 1948-as, és az 1957-es gerinces faunáit az 1. táblázat tartalmazza.

Az 1912-es ásatás természetes és antropogén (emberi vadászszákmány) „összetett” 4.–2. rétegek faunája tipikus *barlangi medvés* fajtaegyüttes: *Ursus* 67%, *Equidák* 13,3%, *ragadozók* 6,2%, *Cervidák* 5,75%, *Lepus* 3%, *Coelodonta* 2,7%, *Bovidák* 1,8%.

Az 1948-as INQUA ásatás régészeti kultúra mentes 4–4/3. réteg természetes barlangi medvés faunája fajösszetételében és arányaiban is egységesebb: *Ursus* 85,9%, *Equidák* 4,4, *ragadozók* 4,1%, *Cervidák* 2,2% (1. táblázat).

A Kiskevélyi barlang ősemmlős maradványainak anatómiai megoszlása jól mutatja, hogy a barlang különböző időszakában a nagyragadozók, a barlangi medve és az őskőkori ember egymást váltva telepedett meg. A barlang ismert 26 emlős fajából 14 faj tekinthető az ember által is elejtett vadászszákmánynak (2. táblázat).

A vadászszákmány állatok között maradványainak számát tekintve abszolút dominanciával (73%) a *barlangi medve* szerepel, de ha csak a fej és fogak nélküli postcranialis maradványok mennyiségét vesszük figyelembe, akkor az *Ursus* gyakorisága csak 3,75% (2. táblázat).

A legfontosabb szákmányállatok az *Equus*, a *Rangifer*, az *Ursus*, a *Coelodonta* és a *Bison*.

A kronológiai értékkelhető 11 nagyemlős rétegenkénti előfordulását a 8. ábra mutatja be.

A Kiskevélyi barlang pleisztocén üledékeinek fajegyüttesei a felső pleisztocén Utrechti faunahullámába tartoznak:

- az 5. réteg fajai (*Canis*, *Crocotta*, *Hystrix*) a Varbói faunaszakaszba tartoznak, kora – a R – W vége – prae W.⁵³
- a 4. réteg faunája (*Asinus*, *Equus* II., *Sus*, *Alces*) a Subalyuki faunaszakasz korai,

- a 4/3 réteg faunája a Subalyuki faunaszakasz késői fázisába tartozik. Koruk – a hosszú időtartamú W I alsó és felső szakasza.
- a 3. réteg faunája (*U. speleaus* dominancia, *Bison*, *Alces*, *Cervus*, *Rangifer*) az Istállóskői faunaszakaszba tartozik. Kora – a W II/III., Stillfried B interstadialis.
- a 2. réteg faunája (*Rangifer*, *Equus* I., kisémlősök) a Pilisszántói faunaszakaszba tartozik. Kora – W III.⁵⁴

T. Dobosi Viola–Vörös István

ZWEI VOLLGRIFFSCHWERTER VON HAJDÚSÁMSON-APA-TYP AUS DEM DONAU-THEISS-ZWIESCHENSTROMGEBIET

Tibor KOVÁCS

Da die Forschung bisher insgesamt nur 7 frühe Vollgriffschwerverter aus der Karpatenbecken gekannt hat, kann es etwa sogar als ein glücklicher Zufall betrachtet werden, daß uns gelungen ist in den letzteren Jahren von zwei weiteren Exemplaren Kenntnis zu verschaffen. Eine lange Zeit hindurch wurden beide in Privatsammlungen aufbewahrt. Das eine Exemplar von ihnen wurde in der Umgebung von Dunavecse zutage gefördert und es kam in den achziger Jahren in das örtliche Museum, sodann von dort in das Katona József-Museum zu Kecskemét.¹ Das andere Exemplar wurde in der Umgebung von Fajsz, in einem Kiesdepot der Donau vor guten anderthalb Jahrzehnten gefunden. Einer sekundären Information nach wurde zu jener Zeit zwischen Dunaföldvár und Fajsz eine Naßbaggerung durchgeführt, das Schwert kann demnach von einem jeden Punkt des Flußabschnittes zwischen Stromkm 1510–1560 stammen.²

Vollgriffschwert, DUNAVECSE (Abb. 1–2)

Der Knauf ist oval, das Griffheft verjüngt sich leicht der Schulter zu. Der untere Teil der geschweiften Schulter ist schräg und spitzt sich dem Mittelgrat zu, der innere Bogen ist kreisförmig.

An der blattförmigen Klinge zieht sich ein kräftiger Mittelgrat entlang. Griff und Klinge sind von vier, mit Punkten umgebenen Nieten zusammengehalten. Das Hauptmotiv der eingekerbten Verzierung bilden an allen Teilen des Schwertes in die entgegengesetzte Richtung blickende, aus schraffierten Dreiecken bestehende Reihen. Weitere Zierelemente: schraffierte Dreiecke von „langgeschweiften Seite“ (Knauf, Griffheft, oberer Teil der Klinge), Punktreihen (Griffheft, Schulterteil, Klinge), kleine halbkreisbögen (Schulter), mit Linien umgebene Punktreihe (Heft, Schulterblatt), mit Linien und Punktreihe umgebene geschweifte Kerben (Schulterblatt), zickzackförmiges Linienbündel (oberer Teil der Klinge). Das Schwert kam in das

¹ Für die Veröffentlichungsmöglichkeit des im Petöfi-Museum zu Dunavecse aufbewahrten Schwertes (Inv.-Nr.: 85.30.1) bin ich Tibor Kemenczei Dank schuldig.

² Das Schwert befindet sich gegenwärtig in der Privatsammlung von Béla Szebényi in Kalocsa, der mir die Bearbeitung freundlichs ermöglicht hat.

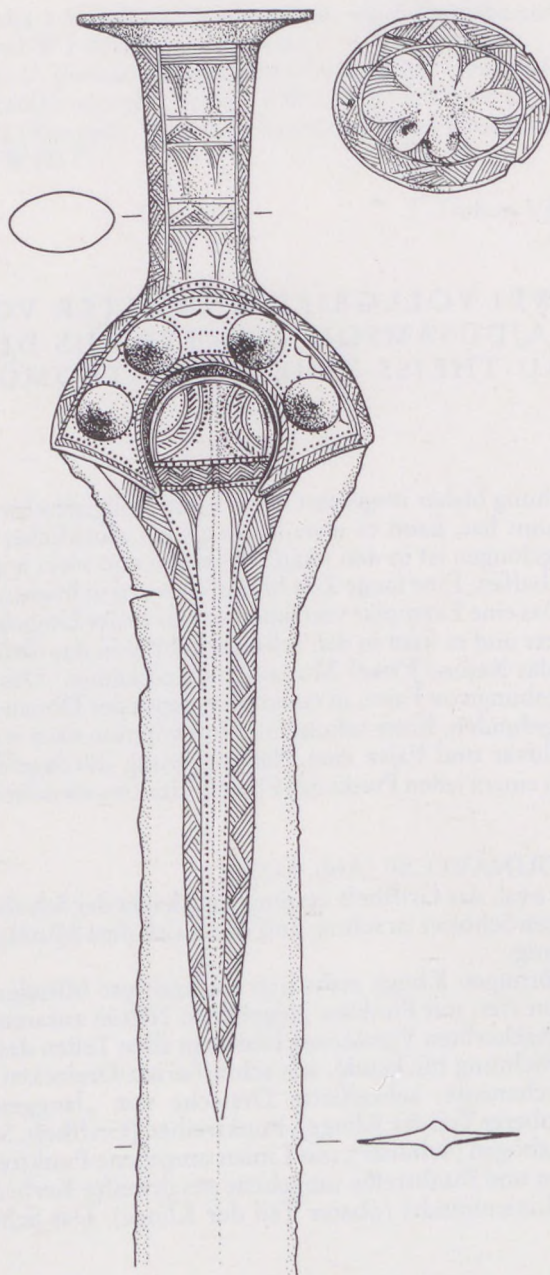

Abb. 1.
1. ábra

Das Vollgriffschwert von Dunavecse
Tömörmarkolatú kard Dunavacséről

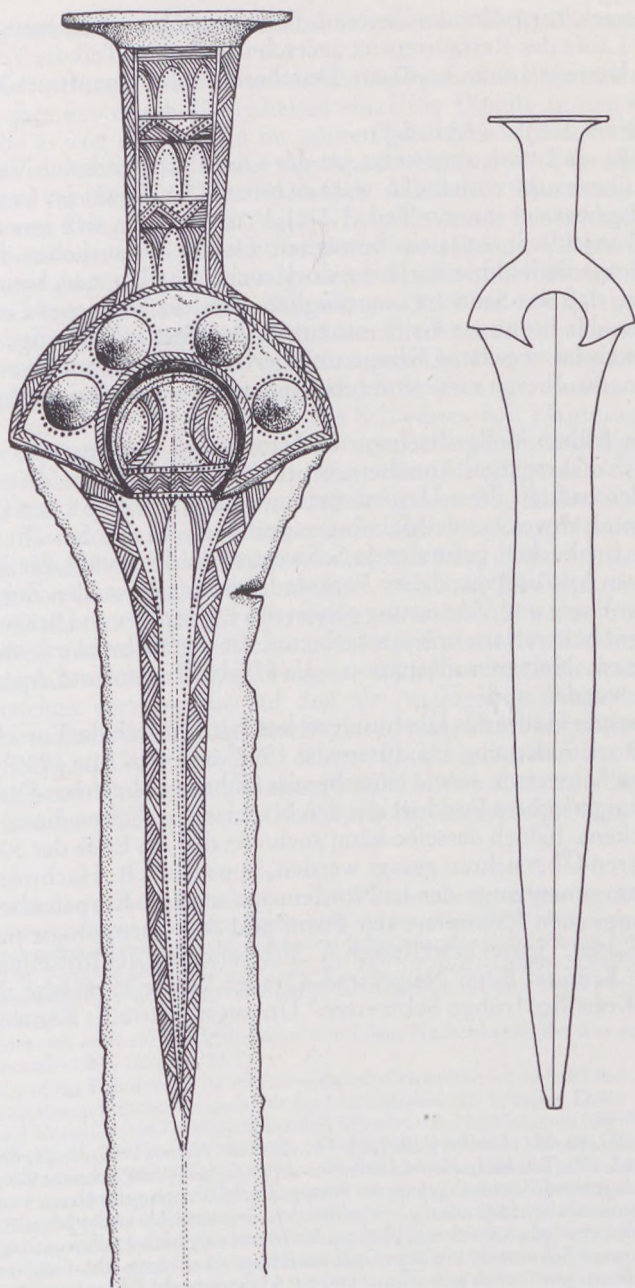

Abb. 2.
2. ábra

Das Vollgriffschwert von Dunavecse
Tömörmarkolatú kard Dunavecséről

Museum in stark korrodiertem Zustand. Die vorgeführte Zeichnung ist damals entstanden. Im Laufe der Restaurierung „verschwand“ zum Teil die Verzierung, sie ist stellenweise kaum sichtbar. L: 40 cm, Durchmesser des Knaufes: 4,3×3,7 cm.

Vollgriffsschwert, FAJSZ (Abb. 5,1)

Alle Teile sind stark abgewetzt, an der Oberfläche ist keine Verzierung (wenn eine solche überhaupt vorhanden war) sichtbar. Der Knauf ist oval (4,4×3,3 cm). Sein stark abgewetzter innerer Teil (1,3×1,1 cm), zu dem sich innen ein bronzener Zapfennagel anschließt, ist leicht beweglich. Da das Herausheben dieses Teiles, sowie eine Röntgenaufnahme vorläufig noch nicht möglich war, kann nur vorausgesetzt werden, daß das Schwert ursprünglich auch ein hölzernes Griffheft hatte, an welches oben der bronzene Griff mit einem Zapfennagel befestigt wurde. Die mit starkem Mittelgrat versehene Klinge und der Griff wurde mit zwei Niete zusammengehalten, die oberen zwei sind hingegen pseudoniete. Bei der Spitze geborsten. L: 53 cm.

Mit den frühen Vollgriffsschwertern Mittel- und Nordeuropas befaßte sich die Forschung, in mehrseitiger Annäherung oft bis zu den jüngsten Zeiten. Dessenungeachtet wurden betreffs ihres Ursprunges und der chronologischen Einreihung ihrer Typenvarianten abweichende Meinungen geäußert. All dies bezieht sich auch auf jene, im Karpatenbecken gefundenen Schwerter, die Produkte der Metallkunst von Hajdúsámson-Apa und der dieser Periode folgenden Koszider-Zeit darstellen. Auf Grund seiner Form und Verzierung gehört das Exemplar von Dunavecse zu jenen ältesten Vollgriffsschwertern unseres Gebietes, die – manchmal mit abweichender Bezeichnung bzw. Namenkombination – als Hajdúsámson- und Apatypen auseinandergehalten worden sind.

In der ersten Hälfte des Jahrhunderts beschäftigte sich die Forschung auf Grund der in den Hortfunden von Hajdúsámson 1907³ und von Apa 1939⁴ zum Vorschein gekommenen Schwerter, sowie eines bereits früher publizierten Exemplars von unbekanntem ungarischem Fundort mit den Nachlassenschaften dieses Waffentyps des Karpatenbeckens. Jedoch dasselbe kann auch von den am Ende der 50er Jahre erschienenen größeren Übersichten gesagt werden, in welchen R. Hachmann und E. Lomborg die Zusammenhänge der in Nordeuropa und im Karpatenbecken zum Vorschein gekommenen Exemplare der Form und der Chronologie nach eingehender untersucht haben.⁵ Später erweiterten A. Mozsolics mit der Mitteilung eines Exemplars aus dem Komitat Bihar Nagyvárad–Oradea, sowie M. Máthé aus dem Fundort Téglás den Kreis der frühen Schwerter.⁶ Unlängst führte T. Kemenczei ein hierher

³ Zoltai 1908.

⁴ Popescu 1937–40.

⁵ Hachmann 1957, 90–111; Lomborg 1959, 69–76. – S. noch: Hänsel 1968, 25–29; Bóna 1975, 273–276.

⁶ Mozsolics 1967, 130, Taf. 66:1; Máthé 1969–70. – Péter Cséplő (1900) schreibt über die in der ein Kilometer von Nagyvárad (Oradea) gelegenen Knapp-Zigelei zutage geförderten Funde (Steinaxt, Bronzeschwert, Bronzedolch) folgendes: „... Von den drei Gegenständen ist das Schwert am interessantesten. Dieses entbehrt eine jede Verzierung, bloß ein Mittelgrat zieht sich auf ihm entlang zur Befestigung der Klinge. Das ganze Schwert ist mit dem Griff zusammen 44 cm lang. Das Griff ist ebenso wie bei den Bronzeschwertern, gewöhnlich sehr schmal und mit 4 Niete an die Klinge befestigt. Es kann sein, daß es in seinem neuen Zustand um 1–2 cm länger war, darauf läßt die etwas abgestumpfte Spitze schließen. Ein kleinerer bronzener Gegenstand ist selten zu sehen.“ Die Beschreibung paßt auf das von D. Popescu und M. Rusu (1966, R 2,1) mitgeteilte Schwert, mit Ausnahme der Bemerkung von Cséplő, wonach es unver-

reihbares, bisher unbekanntes, mangelhaftes Schwert aus Sarkadkeresztúr (Ostungarn) vor.⁷

Sowohl seine Form, wie auch seine Verzierung betrachtet, läßt sich das Schwert von Dunavecse aber nur durch Gleichheiten einzelner Details zu den oben aufgezählten reihen, da es von diesen allen im ganzen genommen abweicht. Sein flacher, ovaler Knopfgriff ist dem der Schwerter von Apa 2 (Abb. 4,3) von Oradea (Nagyvárad) (Abb. 4,1) und von Téglás (Abb. 3,4) ähnlich. Ähnlichen Charakters ist auch auf den Exemplaren von Dunavecse und Téglás – betreffs dieses Bestandteiles – die aus geschrafften Dreiecken von „geschweifeter Seite“ bestehende Verzierung, die im Grunde genommen eine blütenblattartige leere Fläche „hervorhebt“.⁸ Der Griff von gerader Seite verengert sich etwas bei unserem Schwert – von den übrigen abweichen – der Schulter zu. In dieser Hinsicht ist es mit dem aus unbekanntem ungarischem Fundort stammenden Exemplar mit kürzerem Griff verwandt (Abb. 3,2). Ein den einzelnen Elementen seiner in waagerechten Streifen geordneten Verzierung ähnliches Motiv finden wir auf dem Griff des Schwertes von Hajdúsámson (Abb. 3,1). Der separat erzeugte Klingenteil wurde – den Exemplaren von Apa 2., Téglás, Sarkadkeresztúr (Abb. 3,3) und von Oradea (Nagyvárad) ähnlich – mit vier Nieten an den Griff angeknüpft.⁹ Es ist zu beachten, daß der innere Bogen der Griffplatte fast eine regelmäßige Kreisform bildet. Ebenso sieht auch der entsprechende Teil der Schwerter von Hajdúsámson, Sarkadkeresztúr und Apa 1 aus (Abb. 3,1, 3, Abb. 4,2).¹⁰ Die Niete werden von einer Punktreihe umrahmt, zwischen den Nieten befindet sich bogenförmig ein Girlandmotiv. Diese Musterelemente sind nur auf dem Schwert von Nagyvárad (Oradea) und von Téglás sichtbar. Die Griffplatte der Schwertklinge von Dunavecse wurde mit solchen bogenförmigen, schraffierten Dreiecken und zickzackförmigen Strichen verziert, die auf den als Analogie in Frage kommenden Exemplaren nicht vorhanden sind. Im Kreise der bereits öfters angeführten Waffen bilden die vorherrschende Verzierung der Klinge in einzig dastehender Weise Streifen, die aus schraffierten Dreiecken bestehen; solche bilden aber auch die „Rahmenzierde“ des Griffes. Es trifft zwar zu, daß auch die kleinere-größere Fläche des

ziert ist. Es wurde von ihm das eingekerbte Muster der Waffe vermutlich wegen der Korrosion nicht wahrgenommen, oder er war ein schlechter Beobachter. A. Mozsolics (1967, 130, Taf. 66:1) teilt das Schwert als ein unbekanntes Exemplar aus dem Komitat Bihar mit, was eine derartige Verwirrung hervorgerufen hat, daß M. Petrescu-Dîmbovița (1977, 17, 41, Taf. 5:1, 19:1) dasselbe Schwert auf einer Zeichnung mit der Unterschrift Oradea (Nagyvárad) bzw. Komitat Bihar (Bihar) sogar zweimal vorführt.

⁷ Kemenczei 1991, 8–10, Taf. 1:2.

⁸ Ein ähnliches befindet sich auch auf der Schlußscheibe auf dem Nackenkamm der Axt des Hortfundes von Szeghalom (Mozsolics 1967, 165, Taf. 13:1).

⁹ Die Zahl der achten und der Pseudoniete ist auf den einzelnen Schwertern verschieden. In Ermangelung von Röntgenaufnahmen müssen wir auch mit der Unrichtigkeit der früheren Daten rechnen. Laut Zoltai (1908, 128) und Mozsolics (1967, 140) sind auf dem Schwert von Hajdúsámson fünf Pseudoniete zu sehen. Der Beschreibung von D. Popescu (1937–40, 119–120) nach befinden sich auf dem Schwert von Apa 1 Pseudoniete, während auf dem Exemplar 2 je zwei echte bzw. Pseudoniete gefunden werden können. Das Exemplar von Sarkadkeresztúr (Kemenczei 1991, 8) ging abhanden, über das nach Zürich gelangte ungarische Exemplar (Abb. 3:2) stehen uns keine diesbezüglichen Daten zur Verfügung. Auf dem Schwert von Oradea-Nagyvárad befinden sich vier Pseudoniete (Popescu-Rusu 1966, R 2,1), während auf dem Exemplar von Téglás – laut der mündlichen Mitteilung von Márta Máthé – je zwei echte Niete und zwei Pseudoniete gefunden werden können.

¹⁰ Der betreffende Teil der Exemplar von Téglás und Oradea-Nagyvárad ist hingegen halboval, ebenso wie auch bei der Mehrheit der Schwerter von Koszider-(Au)Typ. Obwohl im Falle der letzteren vielleicht die „Hufeisenform“ ein besserer Ausdruck wäre.

Schwertes von Hajdúsámson und der zwei Schwerter von Apa und Téglás von einem schraffierten Dreiecksmotiv verziert, doch weichen ihre Kombinationen von den auf dem Exemplar von Dunavecse sichtbaren Motiven stark ab.

Obwohl dieser kurze, auf die Form- und Musterelemente aufgebaute Vergleich zu beweisen trachtet, daß das Schwert von Dunavecse – einigen Fäden zu dankend – mit einem jeden, in Frage kommenden Schwert des Karpatenbeckens verwandt ist,

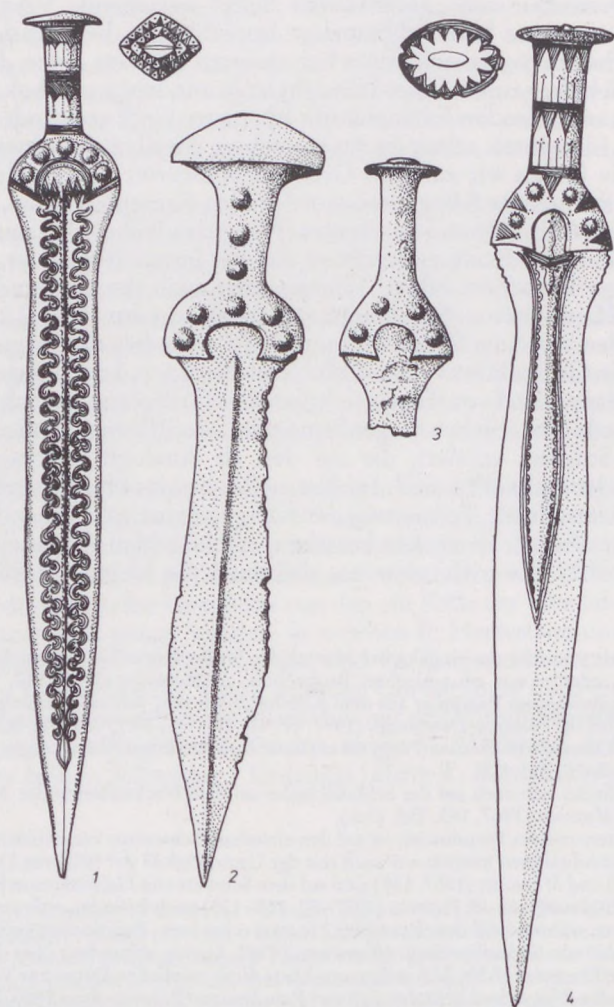

Abb. 3. Vollgriffschwerter von Hajdúsámson-Apa-Typ: 1. Hajdúsámson, 2. Ungarn, 3. Sarkadkeresztúr, 4. Téglás
3. ábra Hajdúsámson-Apa típusú tömörmarkolatú kardok: 1. Hajdúsámson, 2. Magyarország, 3. Sarkadkeresztúr, 4. Téglás

zeigen dennoch die meisten Teileinheiten mit den Schwertern von Apa 2 (Abb. 4,3) und Téglás (Abb. 3,3) eine Ähnlichkeit. Erweitern wir die bisherigen, auf einen engen Typenkreis beschränkte Untersuchung, so erhalten wir das folgende Bild.

Da im östlichen Karpatenbecken die Metallkunst von Koszider – auch die sich je Landschaft in, wechselndem Maße näheren oder entfernten fremden Elemente miteingeschmolzen – aus der Metallkunst von Hajdúsámson-Apa hervorgegangen ist, kann die Anwendung gewisser Form- und (besonders) Musterelemente eine längere Zeit beobachtet werden. Demzufolge stößt die Bestimmung der Erzeugungszeit der Produkte (ihre Beigabe im Grab) oft an Schwierigkeiten. Besonders bezieht sich dies auf die Streufunde und in vielen Fällen auf die nur mangelhaft auf uns gebliebenen Hortfunde. Die Erschließung von grundlegenden, als Quellenwert betrachtbaren geschlossenen Funden in den letzteren Jahrzehnten und besonders der starke Zu-

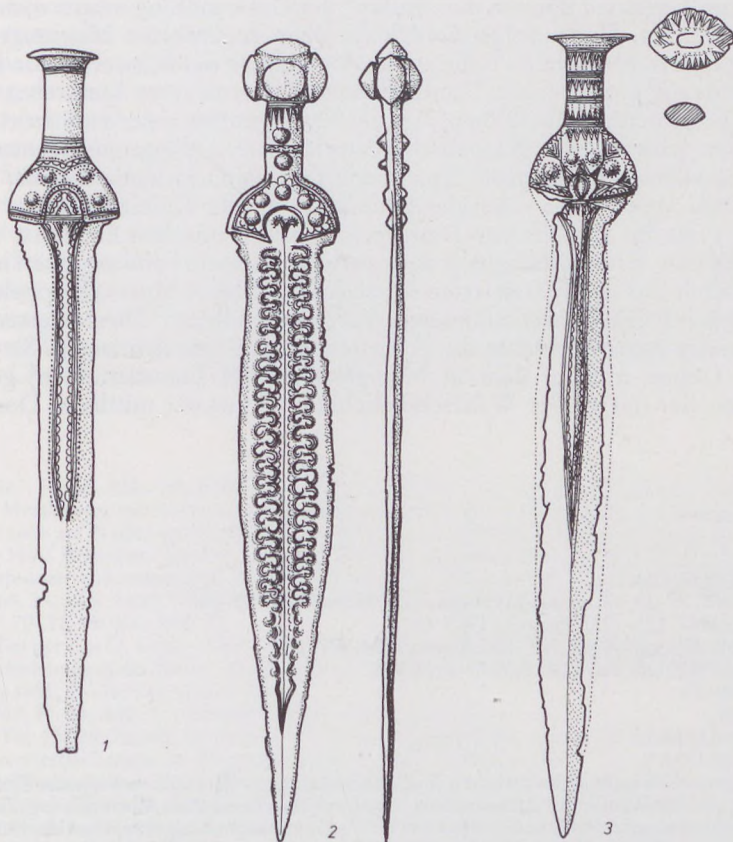

Abb. 4. Vollgriffschwerter von Hajdúsámson-Apa-Typ: 1. Oradea (Nagyvárad), 2–3. Apa Hajdúsámson-Apa típusú tömörmarkolatú kardok: 1. Nagyvárad (Oradea), 2–3. Apa

wachs der Zahl der authentischen Freilegungen von Siedlungen und Gräberfeldern wirkte fördernd auf die Veränderung der Anschauung, durch welche sich die „etalonartige“ Betrachtung der zwischen enge Zeitgrenzen eingeschränkten, doktrinär interpretierten Hortfundhorizonte in der Forschung zu lösen beginnt.

Bezüglich unseres konkreten Themas zuerst E. Lomborg auf den chronologischen Unterschied zwischen den Schwertern von Hajdúsámson und Apa 2 hin,¹¹ den dann später B. Hänsel mit weiteren Beobachtungen, genaueren chronologischen Analysen ergänzte, wobei er die Hortfunde von Hajdúsámson¹³ und Apa¹⁴ chronologisch auseinanderhielt.¹² In den Jahrzehnten der nahen Vergangenheit kamen mehrere solche Hortfunde zum Vorschein, in welchen die charakteristischen Typen bzw. Typenvarianten der Metallkunst von Hajdúsámson-Apa¹³ und Koszider¹⁴ gemeinsam angetroffen wurden: Szeghalom-Károlyderék (1959),¹⁵ Téglás (1970),¹⁶ Tiszaladány (1988).¹⁷ Diese beweisen eindeutig, daß zwischen den chronologisch einander folgenden zwei Metallkünsten sich in keiner Hinsicht scharfe Grenzlinien befunden haben, ja im Gegenteil können die „Stufen“ der Umwandlung immer mehr wahrgenommen werden. Demzufolge werden die oben angeführten Meinungen von E. Lomborg und B. Hänsel durch die starke Ähnlichkeit der Schwerter von Apa 2 und Téglás eindeutig untermauert.¹⁸ Unter Beachtung der neueren konkreten Daten bestimmte T. Kemenczei die Reihenfolge der Erzeugungszeit der zum erörterten Typ gehörenden Schwerter des Karpatenbeckens in seiner unlängst erschienenen Arbeit folgendermaßen: Hajdúsámson, Apa, sowie Téglás und Sarkadkeresztúr.¹⁹

Wie wir weiter oben – bei der Untersuchung der Teilidentitäten – feststellen konnten, zeigt das Schwert von Dunavecse meistens mit dem Exemplar von Apa 2 und Téglás eine Verwandtschaft. Jedoch verleiht unserem Schwert einen individuellen Charakter das aus schraffierten Dreiecken gebildete Motiv (Doppelreihe), das einen beträchtlichen Prozentsatz seiner Verzierung bildet.²⁰ Diese Musterkombination ist in der östlichen Hälfte des Karpatenbeckens ziemlich fremd. Sie kommt in unserem Gebiet nur auf dem in Nyergesújfalu (N-Transdanubien) gefundenen Dolch vor, der mit großer Wahrscheinlichkeit als aus der mittleren Donaugegend

¹¹ Lomborg 1959, 72–76.

¹² Hänsel 1968, 25–29, 57, 61–62, 161; siehe noch: Hänsel 1977, 97–98.

¹³ Mozsolics 1967, 121–123; Mozsolics 1965–66.

¹⁴ Bóna 1958; Mozsolics 1967, 123–126; Kovács 1984, 377–385.

¹⁵ Mozsolics 1967, 165, Taf. 12:1–2, 13:1–2, 14:3–4.

¹⁶ Máté 1969–70.

¹⁷ Koós 1988.

¹⁸ Cf. Anm. 11–12.

¹⁹ Kemenczei 1991, 9.

²⁰ Im erörterten Zeitraum ist im östlichen Karpatenbecken eines der meist verbreiteten Zierelemente der Keramik und der Metallkunst das schraffierte, aus Dreiecken bestehende Motiv (die sog. Zahnreihenverzierung) mit mehrerlei Variationen (Bóna 1975, 127, 152; Banner–Bóna 1974, 49, Abb. 19:87; Chidioşan 1980, 124–125, Taf. 35; Máté 1988, 32, 34, Taf. 22:10, 32:9. – Bezüglich der Waffen in breiterem Zusammenhang s. Hachmann 1957, 102, Karte 17). Von diesen ist aber eine abweichende Variante auf dem Schwert von Dunavecse zu sehen, auf dem die unter den mit ihren Spitzen einander gegenüber stehenden, „ineinander gerutschten“ Reihen vorhandene freie Fläche eine Linie bzw. einen Streifen Zickzackform „hervorhebt“.

stammende Importware oder ihre Nachahmung betrachtet werden kann.²¹ Die starke Ähnlichkeit zwischen einem mitteleuropäischen und einem (aller Gewißheit nach) aus dem östlichen Karpatenbecken stammenden Produkt ist nur beim ersten Anblick überraschend. Es handelt sich nämlich nicht um einen Einzelfall. Im Gräbern B 54 und B 115 je eine solche Schaftlochaxt zum Vorschein, die ihrer Konstruktion gemäß als Kombination der mitteleuropäischen Stabdolche und der Äxte der Theißegend betrachtet werden können.²² Unter den Funden des Grabes B 115 war – unter anderen – auch noch eine Axt (Nackenkammmaxt mit eingekerbter Spiralverzierung) und auch ein Langdolch mit ursprünglich 3 oder 5 Nieten. Dieser letztere Fund ist auch schon deshalb interessant, da seine abgerundete Griffplatte von einem auf den Vollgriffdolchen sehr häufig vorkommenden, von rechtwinkelig brechenden Linien gebildeten Motiv verziert wurde.²³ Übrigens ist auch ein solches Motiv auf den zu diesen gehörenden, in Szentgál (N-Ungarn) und in Ungarn als Einzelstücke gefundenen Dolche zu sehen.²⁴ Es lohnt sich auch zu erwähnen, daß der untere Teil des Nackenkammes bei einigen Nackenkammäxten (Mezőkomárom, Ungarn, Ernei)²⁵ von einer oder mehreren waagerechten Rippen verziert sind. Das hiesige Erscheinen dieses Musterelementes läßt sich mit großer Wahrscheinlichkeit mit der Einwirkung der mittleren Donaugegend erklären.²⁶ Schließlich paßt irgendwo in diesen Kreis ein Unlängst aus dem Komitat Borsod (NO-Ungarn) mitgeteilter, gegossener Armring mit gerippter Oberfläche, von dem J. Koós mit Recht voraussetzt, daß dieses Stück eine örtliche Nachahmung von in den nördlichen Gegenden Mitteleuropas gefundenen Exemplaren sein kann.²⁷ All dies weist darauf hin, daß die Metallgießer des östlichen Karpatenbeckens zum Aufnehmen von anderswoher stammenden technologischen Errungenschaften, von den von örtlichen abweichenden Zierelementen „offen waren“ bzw. diese wurden den Ansprüchen und dem Geschmack der hiesigen Gemeinschaften umgeändert. Den Zeichen nach können wir stets entschiedener behaupten, daß sich dies in den mittleren Jahrhunderten des 2. Jahrtausends v. Chr. nicht nur auf Südosteuropa bezogen hat.

²¹ *Mozsolics* 1967, 55–56, Abb. 3:2; *Kemenczei* 1988, 15–16, Taf. 3:24. – A. *Mozsolics* sucht im Kreise der Aunjetitzer Metallkunst mit Recht – unter Hinweis auf einen Unternalberm ähnlich verzierten Dolch –, wo ähnliche auch auf Waffen und an Schmuckgegenständen vorkommen (vgl. noch *Schubert* 1973, Taf. 3:9, 26:5–6; 34:4). Besonders beachtenswert sind die in den die Spät-Aunjetitzer Metallkunst representierenden Hortfunden vorkommenden, mit zur Rede stehenden Motiv verzierten Dolche: *BRESINCHEN* (*Breddin* 1969, 35, Abb. 14:2), *GRANOVO* (*Gedl* 1980, 44–45, Taf. 12:90).

²² *Kovács* 1977, 70–71, 99–100, Abb. 25.

²³ Ein großer Teil der von O. *Uenze* (1938, 15) mit dem „halbes Winkelkreuz“ genannten Motiv verzierten Vollgriffdolche kamen in der Rhône- und Pogegegend zum Vorschein (*Hachmann* 1957, 99, Karte 16). Vgl. noch: *Gallay* 1981, 73–76, Taf. 10:213–214.

²⁴ *Mozsolics* 1967, 50–51, Abb. 17; *Kemenczei* 1991, 10–11, Taf. 1:5,7.

²⁵ *Vulpe* 1970, Taf. 15:239 (Ernei); *Mozsolics* 1973, Taf. 6:5; *Kovács* 1982, Abb. 1. – Zu den an der Hefttülle mit Rippen verzierten Lanzen des Karpatenbeckens s. *Kovács* 1975, 34–35.

²⁶ Zur Frage der Herkunft und der Verbreitung der mit der Rippen verzierten Schaftlochäxte, Lanzen, Tüllenmeißel s. *Hundt* 1982, 215–220; *Hundt* 1986. – Die aus mehreren Rippen bestehende Verzierung auf den auf kleinasiatischen Ursprung zurückführbaren bronzenen Waffen- und Gerättypen knüpft sich vor allem an die Aunjetitzer Metallkunst an. Obwohl die Rippenverzierung in verschiedenen Variationen sich auch im Karpatenbecken von der Entfaltung der Bronzekunst verfolgen läßt, halten wir es nicht ausgeschlossen, daß sie in der westlichen Hälfte des Karpatenbeckens auf mitteleuropäischen Einfluß beliebt worden ist. S. noch: *Stuchlik* 1988, 320–321; *Maran* 1989.

²⁷ *Koós* 1988, 437.

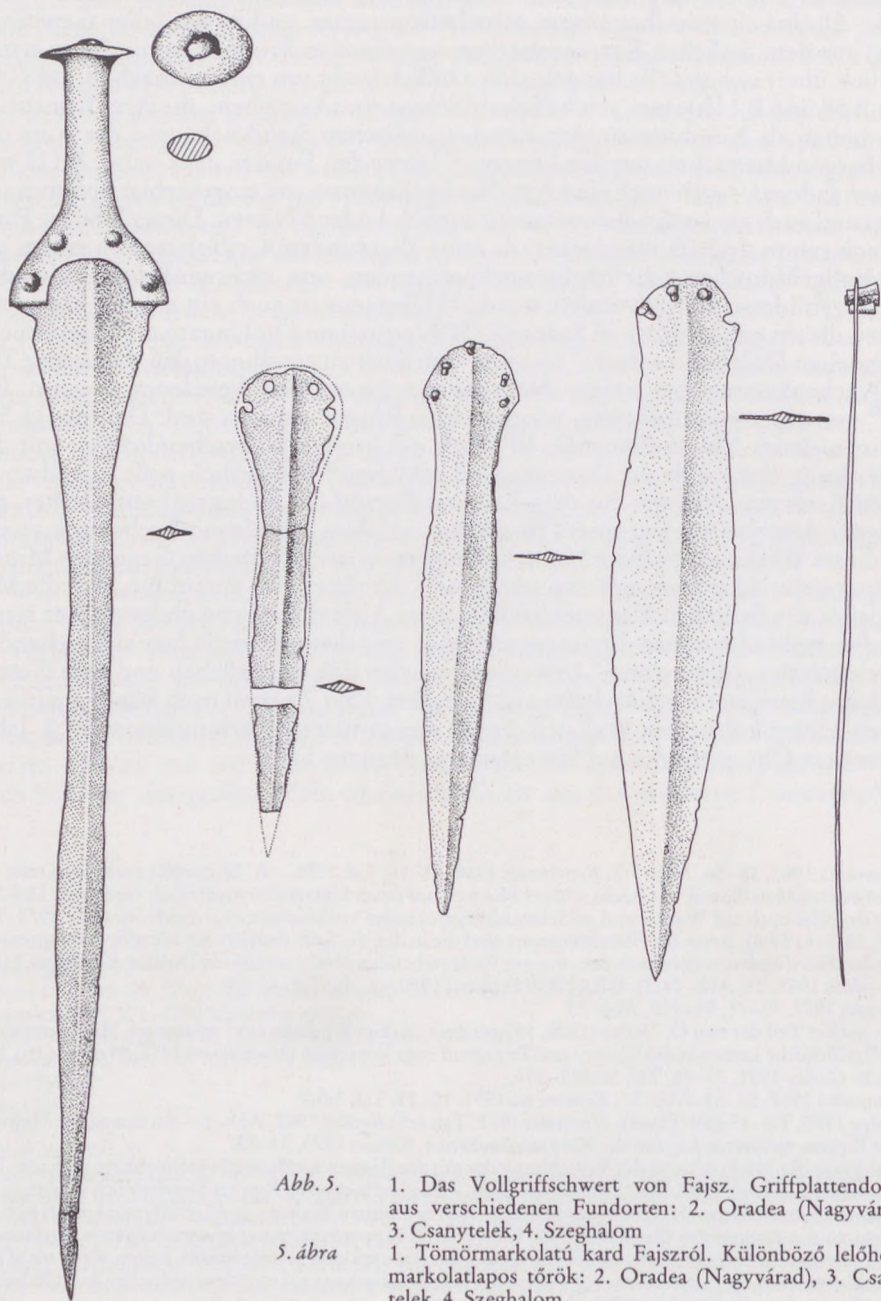

Abb. 5.

1. Das Vollgriffschwert von Fajsz. Griffplattendolche aus verschiedenen Fundorten: 2. Oradea (Nagyvárad), 3. Csanytelek, 4. Szeghalom

5. ábra

1. Tömörmarkolatú kard Fajszról. Különböző lelőhelyű markolatlapos török: 2. Oradea (Nagyvárad), 3. Csanytelek, 4. Szeghalom

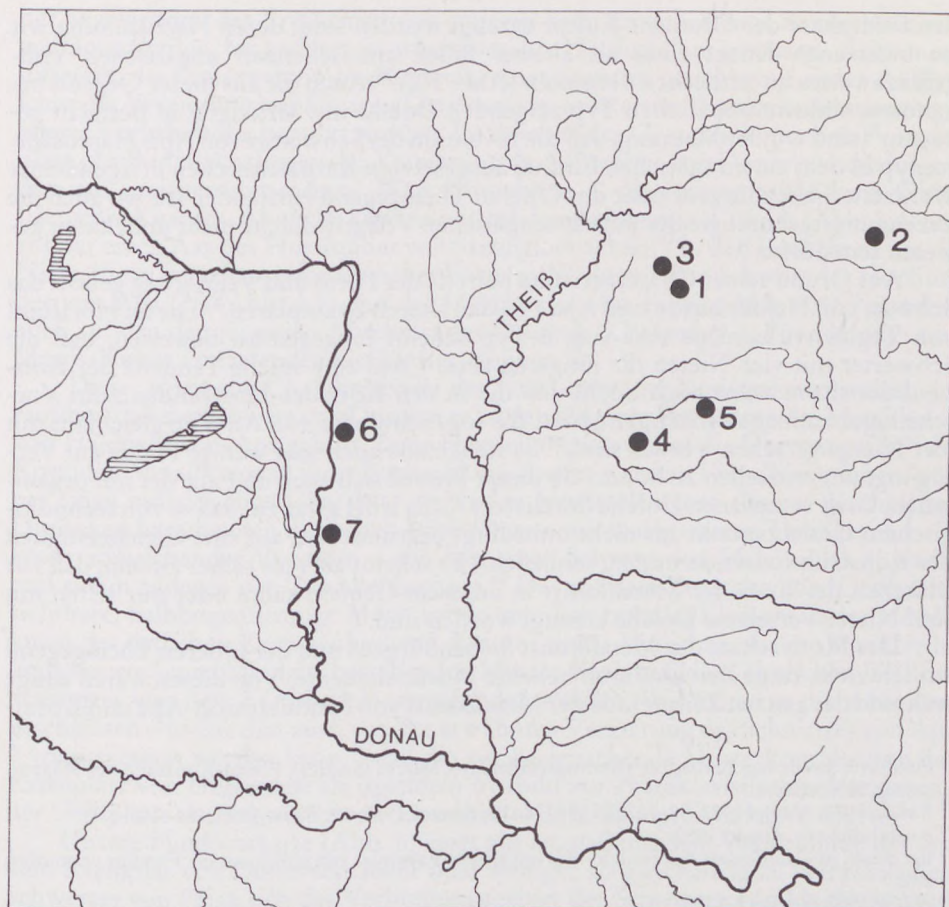

Abb. 6. Verbreitung der Vollgriffschwerter von Hajdúsámson-Apa-Typ in Karpatenbecken: 1. Hajdúsámson, 2. Apa, 3. Téglás, 4. Sarkad, 5. Oradea (Nagyvárad), 6. Dunavecse, 7. Fajsz
 6. ábra Tömörmarkolatú kardok elterjedése a Kárpát-medencében: 1. Hajdúsámson, 2. Apa, 3. Téglás, 4. Sarkad, 5. Nagyvárad (Oradea), 6. Dunavecse, 7. Fajsz

Nach all diesem muß die Frage beantwortet werden, wo die Schwerter von Dunavecse und Fajsz ihrer Herstellungszeit, Form und Verzierung nach unter den Schwertern von Hajdúsámson-Apa-Typ „ihren Platz einnehmen“.

Das Problem des Entstehungszentrum der europäischen Vollgriffschwerter und selbst des Prozesses ihrer Entstehung steht in der Forschung seit langem zur Diskussion. Es kam aber ein Verständnis in der Frage zustande, daß die Exemplare des Karpatenbeckens örtliche Erzeugnisse sind.²⁸ Diese Anschauung wird durch die Tatsache untermauert, daß in der Bodrog-Theiß-Marosgegend solche Knaufe aus Kalkstein und Marmor (vielleicht nach mediterranischen Beispielen) von der ausgehen-

²⁸ Vgl. Anm. 5–7.

den Frühphase der Otomani-Kultur erzeugt worden sind, deren Nachahmung wir im bronzenen Knauf eines als ältestes Stück anzusehenden ungarischen Vollgriffschwertes zu entdecken vermuten (Abb. 3:2).²⁹ Auch die aus dieser Gegend bekannten, südosteuropäischen Typ zeigenden Dolche mit Mittelgrat in Betracht gezogen,³⁰ sind wir der Meinung, daß die Invention der Schwerter von Apa-Hajdúsámsonstyp in dem einem ägäischen Einfluß ausgesetzten Karpatenbecken in irgendeiner Werkstatt Siebenbürgens oder der Oberen Theißgegend entstanden ist, wo auch die Erzeugungstechnologie der mitteleuropäischen Vollgriffdolche nicht unbekannt gewesen sein dürfte.³¹

Auf Grund seiner Charakteristika betreffs der Form und Verzierung gehört das Schwert von Hajdúsámson und Apa 1 zu den älteren Exemplaren.³² Die im Hortfund von Téglás vorhandene Axt von B-Typ scheint hingegen zu beweisen, daß die Schwerter mit vier Nieten die jüngeren sind.³³ Auf eine solche Tendenz der Konstruktionsform weist auch noch, daß die in den Koszider-Hortfunden zum Vorschein gekommenen Exemplare bzw. die sog. Schwerter von Au-Typ gleichfalls mit vier Nieten versehen worden sind.³⁴ Es stehen uns noch sehr wenige Funde zur Verfügung, um feststellen zu können, ob dieser Prozeß sich auch im Falle der mit organischem Griff versehenen Dolche durchsetzt.³⁵ (Es trifft zwar zu, daß es von technologischem Gesichtspunkt aus nicht unbedingt begründet ist, auf eine Gleichzeitigkeit der Konstruktionsänderung zu schließen.) Es scheint aber als sicher zu sein, daß zur Blütezeit der Koszider-Metallkunst in unserem Gebiete kaum oder nur selten mit fünf Nieten versehene Dolche erzeugt worden sind.³⁶

Der Motivschatz der Metallkunst Siebenbürgens und der Oberen Theißgegend enthält viele, lange Zeit hindurch beliebte Musterelemente. Von diesen waren einige während der ganzen Zeitperiode der Metallkunst von Hajdúsámson-Apa und Koszi-

²⁹ Fundorte: Streda nad Bodrogom (Bodrogszerdahely), Sălacea (Szalacs), Pocsaj-Kopaszdomb, Magyarország, Köröstarcsa.

³⁰ Kovács 1973; Hänsel 1977, 88; Hänsel 1982, 8–10; Bouzek 1985, 39; Bader 1990, 184–185.

³¹ Ausführlicher s. Kovács 1992.

³² Bei diesen ist – zumindest theoretisch – das ungarische Exemplar von unbekanntem Fundort vermutlich älter.

³³ Máthé 1970; Kemenczei 1991, 9.

³⁴ Mozsolics 1967, 51–54; Kemenczei 1991, 11–13.

³⁵ Kemenczei 1988, 10–14.

³⁶ Von dem mit fünf Nieten versehenen Dolchen sind die folgenden die jüngsten: KELEBIA (Mozsolics 1967, 142–143, Taf. 4:1–2), BARCA (Bárca – Vladár 1974, 38–40, Taf. 4:92), MAGYARORSZÁG (Kemenczei 1988, 12–14, Taf. 3:29). Uns interessiert, ob die Klinge von all diesen blattförmig ist, oder mit anderem Ausdruck: ein S-Profil zeigt. Auf Grund ihrer Verzierung – eventuell auch ihrer Form – schließen sich diesen die zwei mangelhaften Exemplare aus Sarkad (Kemenczei 1988, 13–14, Taf. 3:28) und aus Veliki Gaj (Nagyágaj – Mozsolics 1967, Taf. 3:4) an. Einen hierher zählbaren, unverzierten Dolch teilte unlängst Kemenczei (1988, 12, Taf. 2:19) aus CSANYTELEK (an der Theiß – Abb. 5:3) mit. (Eine ausführliche Auswertung der früher gefundenen Exemplare s. Hundt 1970, 35–40; Mozsolics 1967, 54–56). Hier soll noch erwähnt werden, daß die Dolche mit S-Profil und vier Nieten in ORADEA (Nagyvárad – vgl. Anm. 2; Popescu-Rusu 1966, R 2,2; Alexandrescu 1966, 123–124, Taf. 4:2) und in SZÉGHALOM (Kemenczei 1988, 12, Taf. 2:20) als Streufunde zum Vorschein gekommen sind (Abb. 5:2,4) – Auch diese kurze Aufzählung zeugt davon, daß die Dolche mit einer Klinge von S-Profil und einem Griff aus Holzknochen sich hauptsächlich in der östlichen Hälfte des Karpatenbeckens zur Zeit der Hajdúsámson-Apa-Metallkunst verbreitet haben. Doch kann es nicht ausgeschlossen werden, daß ihre Benutzung – wir können hier vor allem an die Exemplare mit vier Nieten denken – über diese Zeitperiode geht. Dies scheint die starke Ähnlichkeit des Dolches von Szeghalom, sowie des kurzen Schwertes von Zajta und der Klinge der zwei von unbekanntem Fundort stammenden Schwerter indirekt zu untermauern (vgl. Kemenczei 1991, Taf. 3:13, 5:14–15).

der angewendet, das Erscheinen von anderen kann zwischen enge Zeitgrenzen eingedrängt werden, bei anderen ist wiederum ihre Häufigkeit in gewissen „Zeitzone“ different. In Ermangelung begründeter, einer Statistik gleichkommender Analyse kann die Verzierung zur feineren Datierung im erörterten Themenkreis nur mit gewisser Vorbehaltung benutzt werden. Im Zeichen des Gesagten können wir von den oben erwähnten Analogien der Verzierung des Schwertes von Dunavecse die folgenden mit „zeitbestimmendem“ Wert betrachten: a. die rosettenartige leere Oberfläche des Knaufes. Ähnliche können wir auf dem Schwert von Téglás (Abb. 3,4) und auf der einen Axt des Hortfundes von Szeghalom sehen;³⁷ b. den Punktkreis um die Niete, die in derselben oder ähnlicher Form nicht nur auf dem Schwert des Hortfundes von Apa (2.) (Abb. 4,3) und des Hortfundes von Téglás (Abb. 3,4),³⁸ sondern auch auf den den jüngeren Abschnitt der Otoman-(Ottomány-), Füzesabony- und Maros-Kultur vertretenden Gefäßen erscheinen.³⁹

Diese, sowie die Charakteristika der Form bzw. der Konstruktion weisen darauf hin, daß das Schwert von Dunavecse zu den jüngsten Produkten der Metallkunst von Hajdúsámson-Apa gehört. Seine Herstellung kann „auf die Übergangszeit“ der Koszider-Metallkunst in ihrer Entwicklung gesetzt werden. Das „Weiterleben“ seines einen individuellen Charakter zeigenden Musterelements, der aus geschrafften Dreiecken bestehenden doppelten Linie können wir in der oberen Theißgegend – in etwas abweichender Variation – auf dem einen Schwert von Sárközújlak (Livada) und einem anderen von Zajta beobachten.⁴⁰ Das auf dem Zentralteil der Griffplatte sichtbare, halbbogenförmige Motiv ist ein ziemlich fremdes Element in der Metallkunst des östlichen Karpatenbeckens. Ein nur etwas ähnliches, aus mit Punktreihe umgebenen Linienbündeln bestehendes Muster kann auf dem ähnlichen Teil des Schwertes von Apa 2 (Abb. 4,3) vorgefunden werden. Wir halten es nicht für ausgeschlossen – so wie dies auch von der erwähnten Verzierung des Schwertes von Apa 2 vorausgesetzt werden kann,⁴¹ daß die zur Rede stehende Musterkombination des Exemplars von Dunavecse als irgendein Vorbild zur charakteristischen Verzierung der Griffplatte der Schwerter von Sauerbrunn-Boiu-Typ gedient haben dürfte.⁴²

Unsere Fundortskarte (Abb. 6) zeigt gut an, daß mit dem Vorkommen des mit dem Exemplar von Dunavecse mehr oder weniger als gleichaltrig zu betrachtenden Schwertes von Fajsz sich das Verbreitungsgebiet der Schwerter von Hajdúsámson-Typ innerhalb des Karpatenbeckens wesentlich erweitert hat. Die goldene Armspirale von Bellye (Bilje)⁴³ und von Dunavecse,⁴⁴ die bronzene Nackenkamm-axt von

³⁷ Vgl. Anm. 8.

³⁸ Dasselbe kann auch auf dem unter Anm. 6 ausführlich erörterten Schwert von Nagyvárad (Oradea) gefunden werden.

³⁹ Vgl. Kovács 1991. Anm. 8.

⁴⁰ Mozsolics 1967, Abb. 18, Taf. 66:4.

⁴¹ Zur Ursprungsfrage der Schwerter von Sauerbrunn-Boiu-Typ s. Hänsel 1968, 38–39

⁴² Genauer handelt es sich hier darum, daß die auf mehreren Exemplaren der Schwerter von Sauerbrunn-Boiu-Typ (Kemenczei 1988, Taf. 12:149–150, 13:154, 156, 158, 14:159) sichtbaren, aus bogenförmigen Linienbündelverzierungen bestehenden Musterelemente in unserem Gebiet nur auf den zwei erwähnten früheren Schwertern angetroffen werden können. Obwohl wir diese Frage an einer anderen Stelle ausführlicher besprechen möchten, halten wir betreffs des Entstehungsgebietes der zur Rede stehenden Schwerter die Ansicht jener Forscher für wahrscheinlicher, die dieses Gebiet im Karpatenbecken suchen (vgl. Hänsel 1968, 35–39; Kemenczei 1988, 39–42).

⁴³ Mozsolics 1951.

⁴⁴ Kovács 1977, 104, Taf. 28; Kovács 1991.-

Mezőkomárom⁴⁵, sowie den einen Bronzeknopf des Hortfundes von Abda⁴⁶ gleich-
erwise in Betracht genommen, scheint es – wenn auch nicht ohne Prämissen⁴⁷ –, daß
sich der Wirkungskreis der Metallkunst des östlichen Karpatenbeckens auf dem Ge-
biete des Handels (?) zu Beginn der Entfaltung der Metallkunst von Koszider bis zur
Donagegend erstreckt hat. Wir haben nämlich keinen Grund zu bezweifeln, daß un-
sere Schwerter⁴⁸ und die eben erwähnten sonstigen goldenen und bronzenen Funde
Produkte des Werkstattkreises des östlichen Karpatenbeckens sind.

⁴⁵ Kovács 1982.

⁴⁶ Eine den goldenen Blechscheiben von Ostrovul Mare und der bronzenen Blechscheiben von Tiszafüred
ähnliche Verzierung führt dieses Exemplar (Popescu 1955, Abb. 1, 2:1; Kovács 1982, Abb. 5:6).

⁴⁷ Vgl. Bóna 1975, 49, 71, 217–218, 245. – Außer den von ihm erwähnten müssen wir unbedingt auf den
Dolch von Adony (Bóna 1975, 56, Taf. 23:10) hinweisen, der als eine Nachahmung der aus der Oberen
Theißegend bekannten, mit kurzer Griffplatte versehenen Dolche (vgl. Anm. 30) zu sein scheint.

⁴⁸ Wahrscheinlich läßt sich auch das Schwert von Vajsa aus Nordjugoslawien einreihen (Bukner-Jovanović-
Tasić 1974, 462, Abb. 5:6).

BIBLIOGRAPHIE

- ALEXANDRESCU 1966. *Alexandrescu, A. D.* Die Bronzeschwerter aus Rumänien. *Dacia* 10 (1966), 117–189.
- BADER 1990. *Bader, T.* Bemerkungen über die ägäischen Einflüsse auf die alt- und mittelbronzezeitliche
Entwicklung im Donau-Karpatenraum. In: *Monographien RGZM* 15 (1990) 181–208.
- BANNER-BÓNA 1974. *Banner, J.–Bóna, I.* Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés. *Fontes ArchHung.*
Budapest 1974.
- BÓNA 1958. *Bóna, I.* Chronologie der Hortfunde vom Koszider-Typus. *Acta ArchHung* 9 (1958) 211–243.
- BÓNA 1975. *Bóna, I.* Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. *ArchHung* 49.
Budapest 1975.
- BOUZEK 1985. *Bouzek, J.* The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millen-
nium B.C. Praha 1985.
- BREDDIN 1969. *Breddin, R.* Der Aunjetitzer Bronzehortfund von Brensinchen, Kr. Guben. Veröffent-
lichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 1969. 15–56.
- BRUKNER-JOVANOVIĆ-TASIĆ 1974. *Brukner, B.–Jovanović, B.–Tasić, N.* Praistorija Vojvodine (Vojvodina
in Prehistory). *Monumenta Archaeologica* 1. Novi Sad 1974.
- CSÉPLŐ 1900. *Cséplő, P.* Bronzkori leletről Nagyváradon. *ArchÉrt* 20 (1900) 78–79.
- GALLAY 1981. *Gallay, G.* Die kupfer- und altbronzezeitlichen Dolche und Stabdolche in Frankreich.
PBF VI,5. München 1981.
- GEDL 1980. *Gedl, M.* Die Dolche und Stabdolche in Polen. PBF VI,4. München 1980.
- HACHMANN 1957. *Hachmann, R.* Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und
südosteuropäischen Beziehungen. Hamburg 1957.
- HÄNSEL 1968. *Hänsel, B.* Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. Bonn
1968.
- HÄNSEL 1977. *Hänsel, B.* Zur historischen Bedeutung der Theißzone um das 16. Jahrhundert v. Chr.
Jahresb. Inst. Frankfurt a.M. 1977. 87–100.
- HÄNSEL 1982. *Hänsel, B.* Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. In: *Südosteuropa zwischen 1600
und 1000 v. Chr.* Berlin 1982. 1–38.
- HUNDT 1970. *Hundt, H.-J.* Verzierte Dolche der Otomani-Kultur. *Jahrb. RGZM* 17 (1970) 35–55.
- HUNDT 1974. *Hundt, H.-J.* Donauländische Einflüsse in der frühen Bronzezeit Norditaliens. *Preist. Alp.*
10 (1974) 143–178.
- HUNDT 1982. *Hundt, H.-J.* Einige technologisch-chronologische Bemerkungen zu den Schafthlochäxten.
In: *Il passaggio dal neolitico all'età del bronzo nell'Europa Centrale e nella regione Alpina.* Verona
1982. 207–223.

- HUNDT 1986. *Hundt, H.-J.* Zu einigen vorderasiatischen Schaftlochäxten und ihrem Einfluß auf den donauländischen Guß von Bronzeäxten. *Jahrb. RGZM* 33 (1986) 131–157.
- KEMENCZEI 1988. *Kemenczei, T.* Die Schwerter in Ungarn I. PBF IV,6. München 1988.
- KEMENCZEI 1991. *Kemenczei, T.* Die Schwerter in Ungarn II. PBF IV,7. München 1991.
- KOVÁCS 1973. *Kovács, T.* Korai markolatlapos bronz török a Kárpátmedencében (Frühe Bronzedolche mit Griffplatte im Karpatenbecken). *ArchÉrt* 100 (1973) 157–166.
- KOVÁCS 1975. *Kovács, T.* Der Bronzefund von Mende. *FolArch* 26 (1975) 19–43.
- KOVÁCS 1977. *Kovács, T.* Die Bronzezeit in Ungarn. *Hereditas*. Budapest 1977.
- KOVÁCS 1982. *Kovács, T.* A mezőkomáromi és tiszafüredi nyéltarélyos bronzcsákányok. (Die Nackenkammäxte von Mezőkomárom und Tiszafüred.) *CommArchHung* 1982. 31–46.
- KOVÁCS 1984. *Kovács, T.* Die Koszider-Metallkunst und einige kulturelle und chronologische Frage der Koszider-Periode. In: *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Beograd 1984. 377–388.
- KOVÁCS 1991. *Kovács, T.* Das bronzezeitliche Goldarmband von Dunavecse. *FolArch* 42 (1991) 7–25.
- KOVÁCS 1992. *Kovács, T.* Bemerkungen zur Entstehungsfrage des Schwerertyps von Hajdúsámson-Apa. *Balkanica* 23 (1992) 329–340.
- KOOS 1988. *Koós, J.* Ritka bronzkori kardisz a Herman Ottó Múzeumban (Ein seltenes bronzezeitliches Armband im Museum Herman Ottó in Miskolc). *HOMÉ* 27 (1988) 431–437.
- LOMBORG 1959. *Lomborg, E.* Donauländische Kulturbeziehungen und ihre relative Chronologie der frühen nordischen Bronzezeit. *Acta Arch. Kopenh.* 30 (1959) 51–146.
- MARAN 1989. *Maran, J.* Die Schaftlochaxt aus dem Depotfund von Theben (Mittelgriechenland) und ihre Stellung im Rahmen der bronzezeitlichen Äxte Südosteuropas. *ArchKorresp.* 19 (1989) 129–136.
- MÁTHÉ 1969–70. *Máthé, M.* Középső bronzkori fegyverlelet Téglásról (A find of weapons at Téglás from the Middle Bronze Age). *DMÉ* 1969–70. 61–66.
- MÁTHÉ 1988. *Máthé, M.* Bronze Age tells in the Berettyó valley. In: *Bronze Age tell settlements of the Great Hungarian Plain I*. Budapest 1988. 27–122.
- MOZSOLICS 1951. *Mozsolics, A.* Le bracelet d'or de Bellye. *Acta ArchHung* 1 (1951) 81–86.
- MOZSOLICS 1965–66. *Mozsolics, A.* Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdúsámson. *BRGK* 46–47 (1965–66) 1–76.
- MOZSOLICS 1967. *Mozsolics, A.* Bronzefunde des Karpatenbeckens. Budapest 1967.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1977. *Petrescu-Dîmbovița, M.* Depozitele de bronzuri din România (Deposits of bronze hoards in Romania). București 1977.
- POPESCU 1937–40. *Popescu, D.* Dépôt de bronzes de Apa. *Dacia* 7–8 (1937–40) 119–125.
- POPESCU 1955. *Popescu, D. u. V.* Asupra tezaurului de aur de la Ostrovul Mare (Au sujet du trésor d'Ostrovul Mare). *SCIV* 6 (1955) 865–881.
- POPESCU-RUSU 1966. *Popescu, D.-Rusu, M.* Dépôts de L'âge du Bronze Moyen. *Inventaria Archaeologica* R 1–R 14. București 1966.
- SCHUBERT 1973. *Schubert, E.* Studien zur frühen Bronzezeit an der mittleren Donau. *BRGK* 54 (1973) 1–105.
- STUCHLÍK 1988. *Stuchlík, S.* Bronzové sekeromlaty na Moravě (Die Bronzeäxte aus Mähren). *PA* 79 (1988) 269–328.
- UENZE 1938. *Uenze, O.* Die frühbronzezeitlichen triangulären Vollgriffdolche. Berlin 1938.
- VLADÁR 1974. *Vladár, J.* Die Dolche in der Slowakei. PBF VI,3. München 1974.
- VULPE 1970. *Vulpe, A.* Äxte und Beile in Rumänien I. PBF IX,2. München 1970.
- ZOLTAI 1908. *Zoltai, L.* A hajdúsámsoni bronzkincs (Der Bronzehortfund von Hajdúsámson). *MKÉ* 2 (1908) 127–133.

KÉT HAJDÚSÁMSON-APA TÍPUSÚ TÖMÖRMARKOLATÚ KARD A DUNA-TISZA KÖZBŐL

Miután eddig a kutatás mindössze 7 korai tömörmarkolatú kardot ismert a Kárpát-medencéből, akár szerencsés véletlennek is mondható, hogy a legutóbbi években két újabb példányról sikerült tudomást szerezni. Hosszú ideig mindkettőt magángyűjteményben őrizték. Közülük az egyik Dunavecse környékén került felszínre, s a nyolcvanas években jutott a helyi múzeumba, onnan pedig a kecskeméti Katona József Múzeumba.¹ A másikat Fajsz környékén, egy dunai kavicsdepóban találták meg jó másfél évtizeddel ezelőtt. Másodlagos értesülés szerint abban az időben Dunaföldvár és Fajsz között végeztek mederkotrást, tehát a kard az 1510–1560 folyamkilométer közötti szakasz bármelyik pontjáról származhat.²

Tömörmarkolatú kard, DUNAVECSE (1–2. kép)

Markolatgombja ovális, a markolat szára a váll felé enyhén szűkül. Az ívelt váll alsó része ferde, a középborda felé csúcsosodik, belső íve köralakú. A levél formájú pengén erős középborda húzódik. A markolatot és a pengét négy, pontokkal övezett nitszeg fogja össze. A vésett díszítés fő motívumát hegyükkel ellentétes irányba néző, sraffozott háromszögekből álló sorok képezik a kard minden részén. A kard erősen korrodált állapotban került múzeumba. A bemutatott rajzok ekkor készültek róla. A restaurálás során a díszítés helyenként „eltűnt”, helyenként alig láthatóvá vált. H: 40 cm, a markolatgomb átm.: 4,3×3,7 cm.

Tömörmarkolatú kard, FAJSZ (5. kép 1)

Minden része erősen lekopott, felületén díszítés (ha egyáltalán volt) nem látható. Markolatgombja ovális (4,4×3,3 cm). Ennek erősen lekopott középső része (1,3×1,1 cm) kissé elmozdítható, amelyhez belül bronz csapszeg csatlakozik. Miután e rész kiemelésére, valamint röntgen felvétel készítésére nem volt egyelőre mód, csak feltételezhető, hogy a kardnak eredetileg fa markolatszára is volt, amelyhez felül csapszeggel fixálták a bronz markolatot. Az erős középbordával ellátott pengét és a markolatot a két alsó nitszeggel fogták össze, a két felső pedig álnitszeg. Hegyénél megrepedt. H: 53 cm.

Formája és díszítése alapján a bemutatott két példány területünk azon legkorábbi tömörmarkolatú kardjai közé tartozik, amelyeket – olykor eltérő névvel, ill. névkombinációval – Hajdúsámson és Apa típusként különítettek el.

A század első felében a kutatás elsősorban az 1907-ben talált hajdúsámsoni³ és az 1939-bel előkerült apai⁴ kincsen talált kardok, valamint egy már korábban közölt, ismeretlen lelőhelyű magyarországi példány alapján foglalkozott a fegyvertípus Kárpát-medencei emlékeivel. De ugyanez mondható el az ötvenes évek végén megjelent nagyobb áttekintésekről is, amelyekben R. Hachmann és E. Lomborg részletesen taglalták az észak-európai és a Kárpát-medencei példányok formai és időbeli összefüggéseit.⁵ Később Mozsolics A. egy Bihar megyei, Máthé M. pedig a téglási példány közlésével bővítette a korai kardok körét.⁶ Legújabbán pedig Kemenczei T. mutatott be egy ide sorolható, eddig ismeretlen hiányos kardot a kelet-magyarországi Sarkadkeresztúrról.⁷

Mind formáját, mind díszítését tekintve, a dunavecsei kardot (1–2. kép) csak részlet azonosságok kötik az imént felsoroltakhoz, mert egészében mindegyiktől eltérő. Lapos, ovális markolatgombja az apai 2. (4. kép 3), a nagyváradi (4. kép 1) és a téglási (3. kép 4) kardokéhoz hasonló. Azonos jellegű a dunavecsei és a téglási példány e részének „ívelt oldalú”, sraffozott háromszögekből alkotott díszítése is, amely valójában egy virágszirom szerű üres felületet „emel ki”.⁸ Kardunk egyenes oldalú markolata – a többtől eltérően – a vállrész felé kissé szűkül. E tekintetben csupán a rövidebb markolatú, ismeretlen lelőhelyű magyarországi példánnyal rokon (3. kép 2). Vízszintes sávokba rendezett díszítésének egyes elemeihez hasonlót a hajdúsámsoni kard markolatán találunk (3. kép 1). A külön készült pengéreszt – hasonlóan az apai 2., a téglási, a sarkadkeresztúri (3. kép 3) és a nagyváradi példányhoz – négy nitszeggel kapcsolták a markolathoz.⁹ Figyelmet érdemel, hogy a markolat vállrészének belső íve szinte szabályosan köralakú. Ugyanilyen a hajdúsámsoni, a sarkadkeresztúri, az apai 1. kard megfelelő része is (3. kép 1, 3, 4. kép 2).¹⁰ A nitszegeket pontsor övezi, a nitek között pedig girlandmotívum ívelődik. E mintaelemek csak a nagyváradi és a téglási kardon láthatók. A dunavecsei kard pengéjének vállrészét olyan ívelt, sraffozott háromszögekkel és zeg-zug vonalakkal díszítették, amilyenek az analógiaként szóba jöhető példányokon nem fordulnak elő. A már többször idézett fegyverek körében egyedülálló módon, a penge uralkodó díszítését sraffozott háromszögekből álló sávok alkotják; de ilyenek képezik a markolat „keretdíszét” is. Igaz, sraffozott háromszög motívum borítja a hajdúsámsoni, a két apai és a téglási kard kisebb-nagyobb felületét is, ám ezek kombinációi erősen eltérnek a dunavecsei példányon láthatóktól.

Bár e rövid, a forma- és mintaelemekre épülő összevetés azt mutatja, hogy a dunavecsei kard a szóba jöhető Kárpát-medencei kardok mindegyikével néhány szálon rokon, ám legtöbb részegysége az apai 2. (4. kép 3) és a téglási karddal (3. kép 3) mutat hasonlóságot. Ha az eddigi, a szűk típuskörre korlátozott vizsgálatot kiterjesztjük, a következő képet kapjuk.

Miután a Kelet-Kárpát-medencében a kozsideri fémművesség – tájanként változó mértékben közeli-távoli idegen elemeket is beolvastva – a Hajdúsámson-Apai fémművességből fejlődött ki, ezért bizonyos forma- és (különösen) mintaelemek alkalmazása hosszabb időn át megfigyelhető. Ennek következtében a produktumok készülsi idejének (földbe kerülésének) meghatározása nem egyszer nehézségekbe ütközik. Különösen vonatkozik ez a szórványleletekre és a sok esetben csak hiányosan fennmaradt kincsleletekre. Az utóbbi évtizedekben alapvető forrásértékű zárt leletek előkerülése, s különösen a hiteles telep- és temetőfeltárások számának erőteljes növekedése elősegítette azt a szemléletváltozást, amely révén oldódik a szűk időhatárok közé szorított, merően értelmezett kincslelethorizontok „etalon szerű” figyelembe vétele a kutatásban.

Konkrét témákat illetően, a hajdúsámsoni és az apai 2. kard között először E. Lomborg mutatott ki időbeli különbséget,¹¹ amit később B. Hänsel további megfigyelésekkel, pontosító időrendi elemzésekkel egészített ki, időben szétválasztva a hajdúsámsoni és az apai kincsleletet.¹² A közelmúlt évtizedeiben több olyan kincslelet került elő, amelyekben a hajdúsámsoni¹³ és a kozsideri¹⁴ fémművesség jellegzetes típusai, ill. típusváltozatai együtt fordulnak elő: Szeghalom-Károlyderék (1959),¹⁵ Tégla (1970),¹⁶ Tiszaladány (1988).¹⁷ Ezek egyértelműen azt bizonyítják, hogy az időben egymást követő két fémművesség között semmilyen tekintetben sem voltak éles határvonalak, sőt, egyre jobban érzékelhetők az átalakulás „lépcsőfokai”. Ennek

részeként, az apai 2. és a téglási kard erős hasonlósága megerősíti E. Lomborg és B. Hänsel ímént idézett véleményét.¹⁸ Az újabb konkrét adatok figyelembe vételével, a tárgyalta típusba tartozó Kárpát-medence-i kardok gyártási idejének sorrendjét Kemenczei T. a közelmúltban megjelent munkájában a következőképpen határozta meg: Hajdúsámson, Apa, valamint Téglás és Sarkadkeresztúr.¹⁹

Amint fentebb – a részletazonosságok vizsgálatánál – megállapíthattuk, a dunavecsei kard leginkább az apai 2. és a téglási példánnyal mutat rokonságot. Am kar-dunknak egyedi jelleget ad az a sraffozott háromszögekből alkotott motívum (kettős sor), amely díszítésének jelentős százalékát képezi.²⁰ Ez a mintakombináció meglehetős idegen a Kárpát-medence keleti felében. Területünkön csak a Nyergesújfalu (É-Dunántúl) talált törön fordul elő, amely nagy valószínűséggel Közép-Duna-vidéki importnak vagy utánzatnak tekinthető.²¹ Az erős hasonlóság egy közép-európai és egy (minden bizonnyal) Kelet-Kárpát-medence-i produktum között csak első pillanatban meglepő. Ugyanis nem egyedi esetről van szó. A tiszafüredi temető (Füzesabonyi kultúra) B 54 és B 115 sírjában egy-egy olyan nyélcsöves csákány került elő, amelyek szerkezetileg a közép-európai alabárdok és a Tisza-vidéki csákányok kombinációjának tekinthetők.²² A B 115 sír leletei között – mások mellett – még egy csákány (nyéltaréjos típus vésett spiráldísszel) és egy eredetileg 3- vagy 5 nitszeges hosszú tör is volt. Ez utóbbi azért érdekes, mert lekerekített markolatlapját a Közép-Duna-vidéki tömörmarkolatú törökön gyakori, derékszögben törő vonalak alkotta minta díszíti.²³ Egyébként ilyen látható az e típuskörbe tartozó szentgáli (Észak-Dunántúl), valamint egy ismeretlen lelőhelyű magyarországi törön is.²⁴ Érdemes azt is szöbáhozni, hogy néhány nyéltaréjos csákány (Mezőkomárom, Magyarország, Ernei)²⁵ nyéltaréjának alsó részét egy vagy több vízszintes borda díszíti. E mintaelem itteni feltűnése nagy valószínűséggel Közép-Duna-vidéki hatással magyarázható.²⁶ Végül valahol ebbe a körbe illik egy nemrég közölt Borsod megyei (ÉK-Magyarország) öntött, bordázott felületű karperec, amelyről Koós J. joggal feltételezi, hogy a Közép-Európa északi vidékein talált példányok helyi utánzata lehet.²⁷ Mindez arra utal, hogy a Kelet-Kárpát-medence fémművesei „nyitottak voltak” máshonnan származó technológiai vívmányok, a helyitől eltérő díszítőelemek befogadására, ill. azokat az itteni közösségek igényei és ízlése szerint alakították át. A jelek szerint mind biztosabban mondhatjuk: ez nemcsak Délkelet-Európára vonatkozott a Kr. e. II. évezred középső századaiban.

Mindezek után arra kell választ adni, a dunavecsei és a fajszi kard készítési idejét, formáját és díszítését illetően „hol helyezkedik el” a Hajdúsámson-Apa típusú kardok között.

Az európára tömörmarkolatú kardok kialakulásának centrumát és létrejöttük folyamatát hosszú ideje polémia kíséri a kutatásban. Konszenzus jött létre viszont abban, hogy a Kárpát-medencei példányok helyi produktumok.²⁸ Ezt a nézetet erősítheti, hogy a Bodrog-Tisza-Szamos-vidéken olyan mész-kő és márvány markolatgombokat használtak (talán mediterraneumi példák nyomán) az ottományi kultúra korai szakaszának végétől, amelyek „utánzatát” véljük felfedezni az egyik legkorabbinak tartható magyarországi tömörmarkolatú kard (3. kép 2) bronz markolatgombjában.²⁹ Az e vidékről ismert, délkelet-európai jellegű középbordás töröket is tekintetbe véve³⁰ feltételezzük, hogy a Hajdúsámson-Apa típusú kardok invenciója a Kárpát-medencét ért égeikumi hatás részeként születhetett meg valamely erdélyi vagy Felső-Tisza-vidéki műhelyben, ahol a közép-európai tömörmarkolatú török gyártási technológiája sem lehetett ismeretlen.³¹

Formai és díszítésbeli jegyei alapján az idősebb példányok közé tartozik a hajdúsámsoni és az apai 1. kard.³² A téglási kincsen lévő B típusú csákány viszont azt látszik igazolni, hogy a négy nitszeges kardok a fiatalabbak.³³ A szerkezeti átalakulás ilyen irányú tendenciájára mutat az is, hogy a koszideri kincsekben lévő, ill. az ún. Au típusú kardokat is négy nitszeggel látták el.³⁴ Még igen kevés hiteles lelet áll rendelkezésre annak megállapítására, hogy vajon ugyanez a folyamat érvényesül-e az organikus markolattal ellátott török esetében is.³⁵ (Igaz, technológiai szempontból nézve, nem feltétlen indokolt a szerkezeti változtatás egyidejűségére következtetni.) Az biztosnak tűnik, hogy a koszideri fémművesség virágzása idején már nemigen, vagy ritkán készítettek öt nitszeggel ellátott tört területünkön.³⁶

Az erdélyi-Felső-Tisza-vidéki fémművesség motívumkincse sok, hosszú ideig kedvelt mintaelemet foglal magába. Közülük néhány a hajdúsámson-apai és a koszideri fémművesség teljes időszakában kedvelt volt, mások feltűnése szűkebb időhatárok közé szorítható, megint mások előfordulásának gyakorisága eltérő bizonyos „időzónákban”. Megalapozott, statisztikaszzerű analízis hiányában a díszítés csak fenntartással használható finomabb keltezésre a tárgyalt témakörben. Ennek jegyében a dunavecsei kard díszítésének fentebbi analógiái közül a következőket tekintjük „korhatározó” értékűnek: a. a markolatgomb rozettaszerű üres felületét, amelyhez hasonló a téglási kardon (3. kép 4) és szeghalmi kincslelet egyik csákányán látható;³⁷ b. a nitszegeket övező pontkört, amely azonos vagy hasonló formában nemcsak az apai (2.) (4. kép 3) és a téglási kincslelet (3. kép 4) kardján,³⁸ hanem az ottományi, a fűzesabonyi és a Maros kultúra fiatalabb szakaszát képviselő edényeken is feltűnik.³⁹

Ezek, valamint a formai-szerkezeti jegyek arra mutatnak, hogy a dunavecsei kard a Hajdúsámson-Apa-i fémművesség legfiatalabb produktumai közé tartozik. Készülési ideje a Hajdúsámson-Apa-i és a koszideri fémművesség „átfejlődési időszakára” tehető. Egyedi jelleget adó mintaelemének, a sraffozott háromszögekből álló kettős sornak, „továbbélése” a Felső-Tiszavidéken – némileg eltérő változatban – a Sárközújlaki és az egyik zajtai kardon figyelhető meg.⁴⁰ A markolatlap centrális részén látható félköríves motívum meglehetősen idegen elem a Kelet-Kárpát-medencei fémművességben. Ehhez csak némileg hasonló, pontsorral övezett vonalkötegekből álló minta az apai 2. kard (4. kép 3) hasonló részén található. Nem tartjuk kizártnak – amint azt az apai 2. kard említett díszéről is feltételezhető,⁴¹ hogy a dunavecsei példány szóbanforgó mintakombinációja egyfajta előképül szolgálhatott a Sauerbrunn-Boiu típusú kardok markolatlapjának jellegzetes díszítéséhez.⁴²

Lelőhelytérképünk (6. kép) jól mutatja, hogy a dunavecsei és a vele többé-kevésbé egykorúnak tekinthető fajszi példány előkerülésével lényegesen kibővült az apa-hajdúsámsoni típusú kardok elterjedési területe a Kárpát-medencén belül. A bellyei⁴³ és a dunavecsei⁴⁴ arany kartekercset, a mezőkomáromi nyéltetős bronz csákányt⁴⁵ és az abdai kincslelet egyik bronzgombját⁴⁶ is számításba véve úgy tűnik – ha nem is előzmény nélkül⁴⁷ – a Kelet-Kárpát-medencei fémművesség kereskedelmi (?) hatóköre a Duna-vidékig kiterjedt a koszideri fémművesség kibontakozásának kezdetén. Ugyanis nincs okunk kételkedni abban, hogy kardjaink⁴⁸ és az imént említett egyéb arany, ill. bronzleletek a Kelet-Kárpát-medencei műhelykör produktumai.

A NÉMETLIPCSEI (PARTIZANSKÁ L'UPČA) BRONZLELET

DOMBORÓCZKI László

A leletet valamikor 1825 előtt, a mai Szlovákia területén fekvő Németlipcsén, Partizanská L'upča-n találták. A pontosabb leletkörülmények a homályba vesznek és csak annyi bizonyos, hogy Óvári és Szentmiklósi Pongrácz Imre ajándékként még 1825 előtt a Magyar Nemzeti Múzeumba kerültek a tárgyak. Az 1825-ben megjelent Cimeliotheca már megemlíti őket és ennek alapján szerepelnek Hampel J. munkájában is, melyben a magyarországi bronzleletek katalógusát közli (Hampel 1892, 102). Eszerint a lelet két markolat nélküli „szegecselt nyúlványú” kardpengét, egy bronzcsákányt, hat bronztűt, néhány bronzvésőt, három sarlót, három bronzforgantyút és egy bronzszekercét tartalmazott. Hampel J. megfogalmazásából nem derül ki pontosan, hogy az általa felsorolt összes darab egyszerre került-e elő egy árvízkor, vagy pedig csak a két kardpenge, továbbá, hogy a többi darab vajon azonos leletből származik-e, vagy csak azonos lelőhelyről származó szórványok. Mégis, ha hihetünk Hampel J. megfigyelésének, miszerint a tárgyakon megőrzött patina azonos, úgy – vélhetően a két markolat nélküli kardpenge kivételével – az együttes lelet valószínűsége talán meggyőzőbb.

Ezt követően a lelet egészéről számottevő említés nem történt a szakirodalomban, kivéve azt a három bordás, tömör markolatú kardot, melyről Hampel J. rajzot is közöl (Hampel 1886, XXII.t. 5) és amit ez alapján H. Müller-Karpe (Müller-Karpe 1961, 21.t.9) és M. Novotná is (Novotná 1970, 13. ábra) bemutat. Ennél a kardnál további bizonytalanságok lépnek fel, hiszen nincs rá utalás Hampelnál, hogy a többi lelettel együtt került-e elő, vagy egyedi leletként.

Tény, hogy Hampel teljesen kihagyta ezt a tömör markolatú kardot a németlipcsei leletek felsorolásánál (Hampel 1892, 102), viszont korábbi munkájában (Hampel 1886, XXII.t.5) rajzát és lelőhelyét is közölte. Szerintem véletlenül elkerülhette Hampel figyelmét e kard a leletlista elkészítésénél, mert különben meg kellett volna említenie, hogy ismer egy tömör markolatú kardot is innen, ami nem tartozik a felsorolt leletekhez.

A fenti bizonytalanságokat tekintve egyaránt elképzelhető, hogy egy, kettő, három, vagy még több különböző lelettel kell számolni Németlipcséről. Alapos elemzés azonban nem készülhetett a tárgyakról, mert azok szanaszét, ismeretlen lelőhelyű tárgyakat tartalmazó dobozokban heverték immár évtizedek óta.

Pontosan nem tudható, hogy a lelet mikor veszett el, sőt egészen az utóbbi időkig az sem volt bizonyos, hogy darabjai a MNM birtokában vannak-e még egyálta-

lán. Nagy a valószínűsége, hogy a lelet a II. világháború zűrzavaros időszakában keveredett el sok más, esetenként ismertebb lelőhelyű darabokkal együtt. Mint ismert, a II. világháború után ezeket a tárgyakat újraeltározták. Mivel a feljegyzések eredetükről elvesztek, vagy a régi leltári számok lekoptak, a leltárkönyvből ismeretlen lelőhelyű tárgyként kerültek be. Így visszaazonosításuk máig húzódó feladat lett.

A németlipcsei leletből a tömör markolatú kardot a 80-as évek közepén Kemenczei Tibor azonosította be a 83.8.1. leltári számú darabbal.

Több munkájában bemutatta a kardot, megállapítva típusát és korát (Kemenczei 1985, 341. 4. ábra 4; 1991, 87. Nr. 506.). Szerinte a kard egyedi leletként került elő.

Szerencsés véletlen folytán, az 1991–92. esztendőkből a MNM raktárában ismeretlen lelőhelyű tárgyak vizsgálata közben sikerült rábukkannom a németlipcsei lelet további hét darabjára. Ezek beazonosítását a Kloess-féle fényképalbum alapján, a Hampel J. által összeállított leletlista és a Cimeliotheca bejegyzéseinek felhasználásával végeztem el. A Kloess-féle album 1878-ban készült el és a MNM-ban őrzött fontosabb relikviák fényképeit tartalmazza (ArchÉrt 1878. 265.). Ezen album XL. tábláján a németlipcsei lelet kilenc darabja van bemutatva: egy sarló, egy borotva, két tokos balta, három tű, egy kétkarú csákány és egy tömör markolatú kard. Ezek közül, a borotva kivételével valamennyi tárgy előkerült, ám a lelet albumban nem szereplő darabjainak holléte máig is ismeretlen.

Az alább leírásra kerülő tárgyak, a tömör markolatú kard kivételével a Hampel J. által elkészített leletkatalógusban szerepelnek (Hampel 1892, 102.).

– Ovális, félhold alakú kávájú, hatszög átmetszetű, bronz tokos balta (1. ábra 1). Fül felőli oldalán kissé csorbult, hossza: 11,5 cm; lelt.sz.: 52.29.121.; Cimeliotheca 152. old. 40. tétel; Kloess-album XL/23. kép.

– Ovális, félhold alakú kávájú, hatszög átmetszetű, bronz tokos balta (1. ábra 2). A fülnél kis nyúlvány, a kávánál nagyobb repedés látható és csorba élrész jellemzi. Hossza: 9,6 cm; lelt.sz.: 52.32.80.; Cimeliotheca 152. old. 39. tétel; Kloess-album XL/22. kép.

– Bronz markolatnyúlványos sarló (1. ábra 3). A „V” alakban kimetszett markolatból induló és annak végénél élből összefutó kettős bordadísz a sarló hegyéig húzódik tovább. Az élrész vastag, rajta, valamint a markolaton is középen, egy-egy átlukasztás található. Két végének távolsága 12,5 cm; lelt.sz.: 88.6.15. Cimeliotheca 154. old. 88–90. tétel között; Kloess-album XL/20. kép.

– Nyélcsöves, kétkarú bronzcsákány (1. ábra 4). A nyélcső alsó és felső részén két-két körkörös bordadísz, legfelül pedig korongos perem látható. A nyélcső alul és felül is töredezett, az egyik kar vége kissé csorbult, a karok tengelyében a nyélcső két oldalán egy-egy tompult tuskó található.

Hossza 20,2 cm; lelt.sz.: 52.32.79.; Cimeliotheca 143. old. 20. tétel; Kloess-album XL/24. kép.

– Nagyméretű orsófejú bronztű (2. ábra 2), amely az orsószerű korongos részén erősen csorbult. A tű szárrésze egyenes.

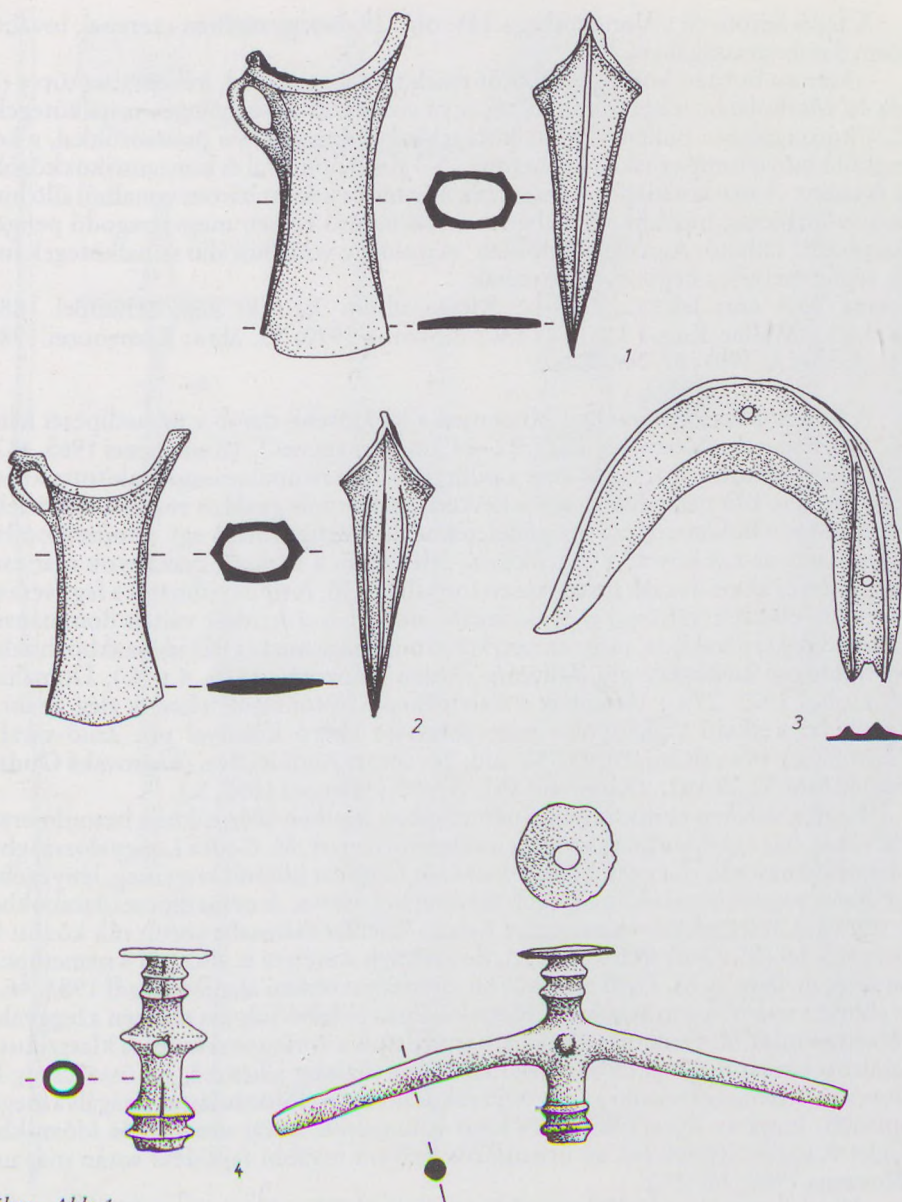
Hossza 49,5 cm; lelt.sz.: 52.32.78b.; Kloess-album XL/27. kép.

– Hasonló az előzőhöz (2. ábra 3), sértetlen korongos résszel, szárrészének közepén erős egyenetlenséggel.

Hossza 64 cm; lelt.sz.: 52.32.78a; Kloess-album XL/26. kép.

– Hosszú tű, fejrésze hiányzik (2. ábra 1);

Hossza 42,5 cm; lelt.sz.: 52.29.503b; Kloess-album XL/25. kép.

1. ábra – Abb. 1

1. rajz: bronz tokos balta

1. Zeichnung: bronzenes Tüllenbeil

2. rajz: bronz tokos balta

2. Zeichnung: bronzenes Tüllenbeil

3. rajz: bronz sarló

3. Zeichnung: Bronzesichel

4. rajz: bronz kétkarú csákány

4. Zeichnung: doppelarmige Bronzeaxt

A fenti három tű a Cimeliotheca 144. old. 29. bejegyzésében szerepel, további három darab társaságában.

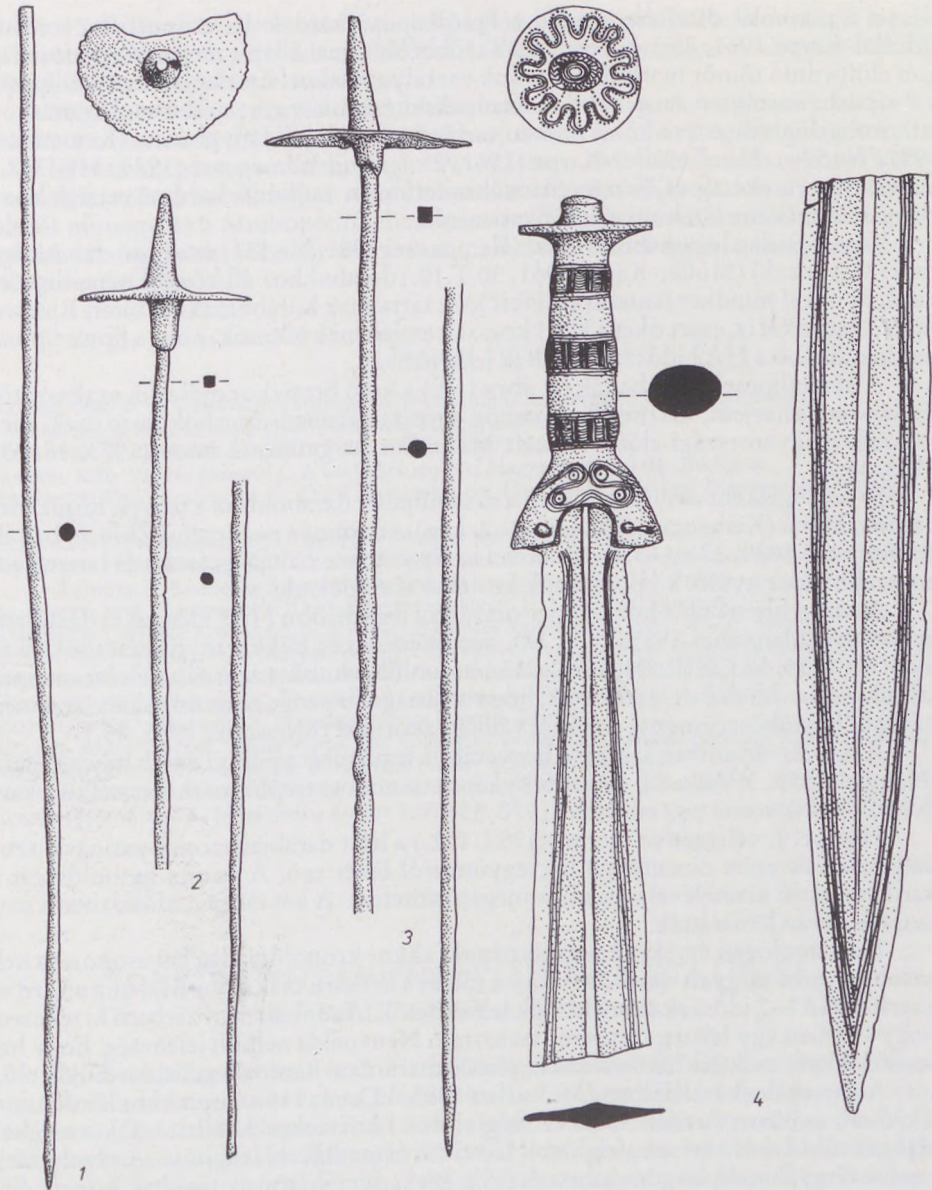
– Három bordás, korongos, tömör markolatú bronzkard, két darabra törve (2. ábra 4). Markolatán, a bordákon váltakozva vízszintes és függőleges vonalkötegekkel, a korongrészen hullámos vonalkötegekkel és sugárirányú pontsorokkal, a korongból kinövő tompa tuskén körbefutó, „V” alakú mintával és koncentrikus körökkel díszített. A markolatlapon a szegecses mentén és között három vonalból álló hullámos vonalköteg húzódik. A babérlevél alakú, alsó részén megvastagodó pengén középborda látható. A pengén kétoldalt, négy-négy vonalból álló vonalkötegek futnak végig, melyek a hegynél találkoznak.

Hossza 56,4 cm; lelt.sz.: 83.8.1.; Kloess-album XL/28. kép, (Hampel 1886, XXII.t.5.; Müller–Karpe 1961, 21.t.9.; Novotná 1970, 13. ábra; Kemenczei 1985, 341., 4. ábra 4; 1991, 87. Nr. 506.).

A kétkarú csákány minden bizonnyal a legidősebb darab a németlipcsei leletben. Mozsolics A. (Mozsolics 1973, 22–24.) és Kemenczei T. (Kemenczei 1965, 117–118.) megállapította, hogy a formát a pilinyi kultúra fémművészete alakította ki és a Reinecke-féle BD periódus idején a kétkarú csákányok gyakori részei a raktárleleteknek. Már a bükkaranyosi típusú leleteknél is megfigyelhető egy minőségromlási tendencia és az ezt követő HA1 időszak leleteiben, a kétkarú csákányok már csak igen ritkán és akkor is csak töredékesen fordulnak elő. A típus eltűnését a fegyverzetben bekövetkezett váltással magyarázzák, amikor is a kardok váltak dominánssá. A németlipcsei darabhoz, még viszonylag jó minősége miatt a BD időszakból hozhatók tipológiai analógiák pl.: Zólyom–Zvolen (Novotná 1970, 4.t. 4.), Domahida (Mozsolics 1973, 27.t.). Azonban a Felvidéken a liptói területeken is elég gyakran tűnnek fel kétkarú csákányok, igaz többnyire eltérő külsővel pl.: Znió-váralja, MNM 52.29.189.; (Rómer 1866, 50. old. 94. ábra); Andrásfalva, (Liptovská Ondrašová) MNM 52.29.182.; (Kubinyi 1861, X.t.50.; Hampel 1892, 5.).

Ezen a vidéken előfordultak a németlipcsei leletben láthatókhoz hasonló orsófejú tűk is, bár e tűtípus főleg Szilézia területéről ismert. M. Gedl a Lengyelországban előforduló hasonló tűleletek besorolására két fő típust különböztet meg, lényegében egyikbe a nagyobb, másikba a kisebb méretűeket osztva. A németlipcsei darabokhoz (2. ábra 1,2,3) leginkább hasonlóak a Ksieze Wielkie variánsba sorolt tűk között fedezhetők fel (M. Gedl 1983, 60–61.), de ezeknek a mérete is eltörpül a németlipcsei darabok mellett. A M. Gedl által közölt elterjedési térkép alapján (Gedl 1983, 46.t.) az ebbe a variánsba sorolt tűk az Odera középső és felső folyása mentén a leggyakoribbak, és mint M. Gedl megállapítja, használatuk a vorlausitzi kultúra klasszikus és fiatalabb fázisától a lausitzi kultúra kialakulási fázisáig jellemző. Ez összecseng M. Novotná véleményével, aki az orsófejú tűk szlovákiai előfordulásait vizsgálva megállapította, hogy az ilyen tűk csak a késő halomsíros, korai urnamezős időszakban (Čaka-Riegee) lépnek fel, az urnamezős kultúra további fejlődése során már nem (Novotná 1980, 75–77.).

Mind Lengyelországból, mind Szlovákiából főleg égetéses sírokból jöttek elő hasonló darabok, de Közép-Lengyelországban bronzkincsekben is előfordultak. Németlipcse közelében, Andrásfalván (Liptovská Ondrašová) is előfordultak hasonló tűk, bár jóval rövidebb mérettel (Majláth 1871, 129. old. 11–15. ábra; Hampel 1866, LIII.t. 11–12.; Novotná 1980, 18.t.Nr.431–432.). A mai Magyarország területéről hasonló darabok nem ismertek. A németlipcsei kardot (2. ábra 4) H. Müller-

2. ábra – Abb. 2

1. rajz: bronz tűtöredék
1. Zeichnung: bronzenes Nadelfragment
2. rajz: bronz orsófejű tű
2. Zeichnung: bronzene Nadel mit spindelförmigem Kopf
3. rajz: bronz orsófejű tű
3. Zeichnung: bronzene Nadel mit spindelförmigem Kopf
4. rajz: bronz tömörmarkolatú kard
4. Zeichnung: bronzenes Vollgriffschwert

Karpe a markolat díszítése alapján a lipitói típusú kardok II. csoportjába sorolta (Müller-Karpe 1961, 23.). Kemenczei T. többféle típust állapít meg a Magyarországon előforduló tömör markolatú kardok osztályozásakor. Ez alapján a németlipcsei a P-típusba sorolható, ezen belül markolatdíszítése miatt a 3. variánsba, bár markolatkorongjának díszítése közel áll a 6. variánsba sorolt példányokéhoz (Kemenczei 1991, Nr.506). Mind Müller-Karpe (1961, 23.), mind Kemenczei (1985, 346–348.) Észak-Magyarország és Közép-Szlovákia területén működő kardművességi központok termékeinek tekinti a lipitói variánsokat.

Tipológiaiilag leginkább a recski (Kemenczei 1991, Nr.121) és a lipitó-szentmártoni (Martincek) (Müller-Karpe 1961, 30.T.10.) darabokhoz áll közel a németlipcsei kard, és mivel mindkét fentebb említett lelet tartalmaz korábbiak tekintett Riegsee típusú kardokat is, ezért őket a HA1 korszak emlékének tekintik, noha a lipitói típusú kardok inkább a HA2 időszakra váltak jellemzővé.

A németlipcsei tokosbalták (1. ábra 1–2.) a késő bronzkor második szakaszától általánosan elterjedt, díszítetlen, hatszög keresztmetszetű típushoz tartoznak, melyeknek magyarországi előfordulásait Mozsolics A. gyűjtötte össze (1973, 38–39; 1985, 34.).

Jó analógiaként említhetők még a németlipcsei darabokhoz a terpesi bronzlelet hasonló baltái (Kemenczei 1989–90, 1–2. kép), valamint a nagycsebi (Žbince) balták is (Novotná 1970, 27.t.1–3, 6–8). Mivel az ilyen tokos balták gyártása és használata hosszabb időre nyúlik ki, pontosabb korjelző szerepük nincs.

A németlipcsei sarlóhoz Magyarországról leginkább a HA2 időszakra datálható gyermelyi (Mozsolics 1985, 240.t.18), mezőkövesdi és bükkaranyosi darabok (Kemenczei 1984, 54.CXII.t.21, CXX.t.13.) hasonlítanak, bár ezeknél az élrészen nincs átlukasztás. Általában is jellemző, hogy a vastagabb penge és az átlukasztás a még későbbi hajdúböszörményi típusnál válik gyakoribbá (Mozsolics 1985, 45.).

A Kloess-albumban szereplő borotvához leginkább a pilinyi darab hasonlítható (Hampel 1886, XVII.t.1.), míg a fényképeken nem szereplő markolat nélküli kardokról M. Novotná tesz említést (1970, 53).

Hampel J. véleménye szerint (1892, 102.) a lelet darabjai azonos patinával rendelkeznek és ezért összefüggő leletegyüttesről lehet szó. A patina hasonlóságát a kard és a sarló kivételével magam is megerősíthetem. A két tárgyat időközben a restaurálás során lemaratták.

Ha a tipológiai érveket hangsúlyozzuk, akkor kronológiaiilag két csoportba kell sorolni a most tárgyalt darabokat. Így a tűk és a kétkarú csákány a BD, míg a kard és a sarló a HA1–2 időszak termékeinek tekinthetők. Azonban nem zárható ki teljesen, hogy valóban egy leletegyütteshez tartoztak. Nem példa nélküli jelenség, hogy hasonló kétkarú csákány hárombordás, tömör markolatú karddal együtt forduljon elő.

A szentgáloskéri leletben (Mozsolics 1985, 113.t.4; 115.t.1.), mind a kard, mind a kétkarú csákány töredékes, a lelet mégis a HA1 korszakra datálható. E körmeghatározás többé-kevésbé megfelelőnek látszik a németlipcsei leletre is. A régebbinek tartott tárgyak még megőrződhettek (tűk, kétkarú csákány) az újabbak már megjelenhettek (kard, sarló). Erről a területről, szinte a szomszédságból ismerjük a lipitó-szentmártoni (Martincek) nagy kardleletet is, amelyben szintén előfordulnak idősebb és fiatalabb típusok is (Müller-Karpe 1961, 26.t.).

Ha elfogadjuk, hogy összetartozó leletegyüttesről van szó, úgy a németlipcsei bronzlelet a Reinecke-Müller-Karpe-féle HA1 korszakba sorolható, ami Szlovákiában a Martinček-Bodrog fázis az urnamezős kultúra idősebb szakaszában (Novotná

1970, 15. 1. ábra), Magyarországon pedig a Bóna–Kemenczei-féle kronológia szerint a későbronzkor 2/b periódusa, a Mozsolics-féle kurdi horizont, a v. Brunn-féle kis-apáti–lengyeltóti raktárleletek köre.

Még ha a lelet egybetartozása bizonytalan is, a tárgyak visszaazonosítása további új adatokat nyújt a szlovákiai késő bronzkori fémművesség vizsgálatához.

Itt szeretném megemlíteni, hogy 1991–92-ben, a MNM raktárában közel 500 ismeretlen eredetű bronztárgyat sikerült beazonosítanom a Kloess-féle album alapján, ebből mintegy 150 darabot lelőhely szerint is. Így több kisebb mellett, három nagyobb leletegyütttest sikerült azonosítani, amelyek közül egyik a most bemutatott németlipcsei lelet.

IRODALOM

- BRUNN 1968: W. A. von Brunn, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*, Berlin.
- CIMELIOTHECA *Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici Budae* 1825.
- GEDL 1983: M. Gedl, *Die Nadeln in Polen I*. PBF XIII/7, München.
- HAMPEL 1886–92–96: *Hampel J.*, *A bronzkor emlékei Magyarhonban I–II.*, Budapest.
- KEMENCZEI 1965: *Kemenczei T.*, *Die Chronologie der Hortfunde vom Typ Rimaszombat*. HOMÉ 5, 1965, 105–175.
- KEMENCZEI 1984: *Kemenczei T.*, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Budapest.
- KEMENCZEI 1985: *Kemenczei T.*, *Zu den Beziehungen der slowakisch–ungarischen spätbronzezeitlichen Kulturen im Lichte der Schwertfunde Symposium Liblice*, 335–353, Praha.
- KEMENCZEI 1991: *Kemenczei T.*, *Die Schwerter in Ungarn II*. PBF IV/9, Stuttgart.
- KEMENCZEI 1989–90: *Kemenczei T.*, *A terpesi és hatvani bronzleletek*, *Agria*, 25–26, 53–60.
- KUBINYI 1861: *Kubinyi F.*, *A Magyarországon talált kő- és bronzkori régiségekről ArchKözl II*. 79–113.
- MAJLÁTH 1871: *Majláth B.*, *A lipótó–andrásfalvi bronzkori temető ArchKözl VIII*. 123–129.
- MOZSOLICS 1973: *Mozsolics A.*, *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens*, Budapest.
- MOZSOLICS 1985: *Mozsolics A.*, *Bronzefunde aus Ungarn*, Budapest.
- MÜLLER-KARPE 1961: *H. Müller-Karpe*, *Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern*, München.
- NOVOTNÁ 1970: *M. Novotná*, *Die Bronzefunde in der Slowakei*, Bratislava.
- NOVOTNÁ 1980: *M. Novotná*, *Die Nadeln in der Slowakei PBF XIII/6*, München.
- RÓMER 1866: *Rómer F.*, *Műrégészeti Kalauz I.*, Pest.

DER BRONZEFUND VON NÉMETLIPCSE (PARTIZANSKA L'UPČA)

Der Bronzefund wurde vom Nationalmuseum vor 1825 als Geschenk erworben. Der Fund kommt im ersten Inventarbuch, im *Cimeliotheca* des Museums vor, sodann wurden seine Gegenstände von József Hampel – mit Ausnahme des Vollgriffschwertes – aufgezählt (Hampel 1892, 102). Aufgrund seiner Beschreibung läßt sich aber nicht feststellen, ob sämtliche Gegenstände zu ein und demselben Fund gehört haben, obwohl sämtliche Gegenstände – wie Hampel erwähnt – von der gleichen Patina bedeckt waren.

Der Fund wurde in der Fachliteratur sodann, mit Ausnahme des Vollgriffschwertes (Hampel 1886, Taf. 22 5; Müller-Karpe 1961, Taf. 21 9; Novotná 1970, Abb. 13) nie wieder erwähnt. Im Laufe des zweiten Weltkrieges wurde ein Teil der prähistorischen Bronzegegenstände des Nationalmuseums durcheinanderge-

mischt und sie wurden später als von unbekanntem Fundort stammende, nicht identifizierbare Funde neu inventarisiert. Das Vollgriffschwert von Némétlipcse identifizierte T. Kemenczei (Kemenczei 1985, 341., Abb. 4 4; Ders., 1991, 87. Nr. 506). Aufgrund des Albums, das die im Jahre 1878 vom Photographen Kloess gemachten Photoaufnahmen über die im Nationalmuseum aufbewahrten Funde enthält, ist es mir gelungen unter den mehreren hundert Bronzegegenständen von unbekanntem Fundort weitere sieben Gegenstände des Fundes von Némétlipcse zu identifizieren. Die Beschreibung dieser enthält der ungarische Text. Das älteste Stück von diesen ist die doppelarmige Axt (Abb. 2 4), deren Parallelen in ihrer Mehrheit aus der Reinecke BD-Periode stammen (Kemenczei 1965, 117–118; Mozsolics 1973, 22–24), obwohl solche Gegenstände zwar selten, jedoch auch unter den Funden der Phase Ha A₁ vorkommen (Mozsolics 1985, Taf. 115 1). Die Nadeln mit spindelförmigem Kopf (Abb. 2 2,3) können im Gebiet Polens und in der Slowakei auf die Vorlausitz-Frühlausitzkultur bzw. auf die Zeit der jüngeren Hügelgräber- bzw. älteren Urnengräberkultur datiert werden (Gedl 1983, 60–61; Novotná 1980, 75–77).

Das Vollgriffschwert von Némétlipcse gehört zum Liptó-Typ (Müller-Karpe 1961, 23; Kemenczei 1991, 87) und stellt eine Nachlassenschaft der Periode Ha A dar.

Tüllenbeile wurden mit halbmondförmigem Rand und sechseckigem Querschnitt (Abb. 1 1,2) im Karpatenbecken zur Zeit der Perioden Ha A und Ha B₁ erzeugt (Mozsolics 1973, 38. 39; Dieselbe 1985, 34). Die Griffzungensichel (Abb. 1 3) gehört zu den für die Perioden Ha A₂ – Ha B₂ charakteristischen Gegenstandstypen (Mozsolics 1985, 45).

Außer den oben erörterten Gegenständen reiht J. Hampel noch zwei Griffzungenschwerter, drei Bronzenadeln, zwei Sicheln und drei Bronzegriffe als solche auf, die – seiner Meinung nach – zum Bronzefund von Némétlipcse gehören (Hampel 1892, 102). Diese Gegenstände kamen auf dem Photo des Kloess-Albums nicht vor, jedoch war dort noch ein nicht identifizierbares, halbmondförmiges Rasiermesser sichtbar, dessen gute Parallele uns aus Piliny bekannt ist (Hampel 1886, Taf. 17 1).

Die Erzeugung der im Bronzefund vorhandenen Gegenstände von Némétlipcse und ihre Gebrauchszeit fallen nicht genau zusammen. Die doppelarmige Axt und die Nadeln mit spindelförmigem Kopf vertreten zweifelsohne einen älteren Typ als das Vollgriffschwert und die Griffzungensichel. So kann es nicht ausgeschlossen werden, daß diese nicht zu ein und demselben Fundkomplex gehören. Falls sie aber dennoch gemeinsam zum Vorschein gekommen sind, so lassen sie sich auf jene Periode datieren, als die älteren Gegenstandstypen noch bekannt waren und die Herstellung der neueren bereits begonnen worden ist. Dieses Zeitalter war die Mitte der Periode Ha A, die den Perioden von Kisapáti–Lengyeltóti, Kurd bzw. Martinček–Bodrog entspricht.

László Domboróczy

PFEILSPITZEN VON FRÜH-SKYTHENTYP AUS OSTUNGARN

TIBOR KEMENCZEI

Die genaue Zeitbestimmung der im Karpatenbecken gefundenen Pfeilspitzen von skythischem Typ ist eine stark umstrittene Frage der prähistorischen Forschung. Über diese Gegenstände teilte zuerst Mihály Párducz eine Fundortliste mit, jedoch wurden sie von ihm je nach ihrem Typ und Zeitalter nicht getrennt.¹ Laut M. Dušek können in Mitteleuropa die ältesten zwei- und dreischneidigen bronzenen Pfeilspitzen auf das ausgehende 7. Jh. v. Chr. datiert werden, dies beweist aber noch nicht das Erscheinen der Skythen in diesem Raum.² Die in Siebenbürgen zum Vorschein gekommenen bronzenen Pfeilspitzen skythischen Typs wurden ausführlich von V. Vasiliev erörtert, der unter ihnen drei Typen absonderte und auf das 6–5. Jh. v. Chr. datierte.³ Die übrigen bronzenen Pfeilspitzen skythischen Typs aus dem Karpatenbecken versuchte J. Chochorowski je nach Form und Zeitalter zu gruppieren. Seiner Meinung nach stammen diese ältesten Stücke vom ausgehenden 6. Jh. v. Chr., während die übrigen sich in das Denkmalmaterial des 5. bzw. Anfang des 4. Jh. v. Chr. einreihen lassen.⁴ Neuerdings erörterten H. Parzinger und S. Stegmann-Rajtár die unter den Funden der in Smolenice/Szomolány (SW-Slowakei) erschlossenen befestigten Siedlung der Hallstatt-Kultur vorliegenden bronzenen Pfeilspitzen und es wurde von ihnen nachgewiesen, daß diese um die Wende des 7–6. Jh. v. Chr. unter die Erde kamen.⁵ In ihrer Datierung hielten sie sich an die Arbeiten von G. Kossack, der die Gebrauchszeit der bronzenen Pfeilspitzen skythischen Typs, welche in Smolenice/Szomolány zum Vorschein kamen, auf das 7. Jh. v. Chr. setzte.⁶

Es ist Tatsache, daß das Zeitalter der skythischen Pfeilspitzen schwer bestimmt werden kann, da mit den stets neueren Formvarianten zusammen auch noch ältere Typen erzeugt worden sind. Auf Grund der Grabkomplexe kann aber die Anfangszeit der Verbreitung der verschiedenen Formen festgestellt werden. Demnach wurden in der Steppenlandschaft schon im präskythischen Zeitalter solche zwei- und dreischneidige bronzene Tüllenpfeilspitzen benutzt, wie auch in der östlichen Hälfte des Karpatenbeckens zum Vorschein kamen. Diese sind die folgenden:

¹ Párducz 1973, 59

² Dušek 1974, 388.

³ Vasiliev 1980, 74–76.

⁴ Chochorowski 1985a, 86–94.

⁵ Parzinger/Stegmann-Rajtár 1988, 176–178.

⁶ Kossack 1982, 102; ders. 1984, 125–135; ders. 1987a, 24–86.

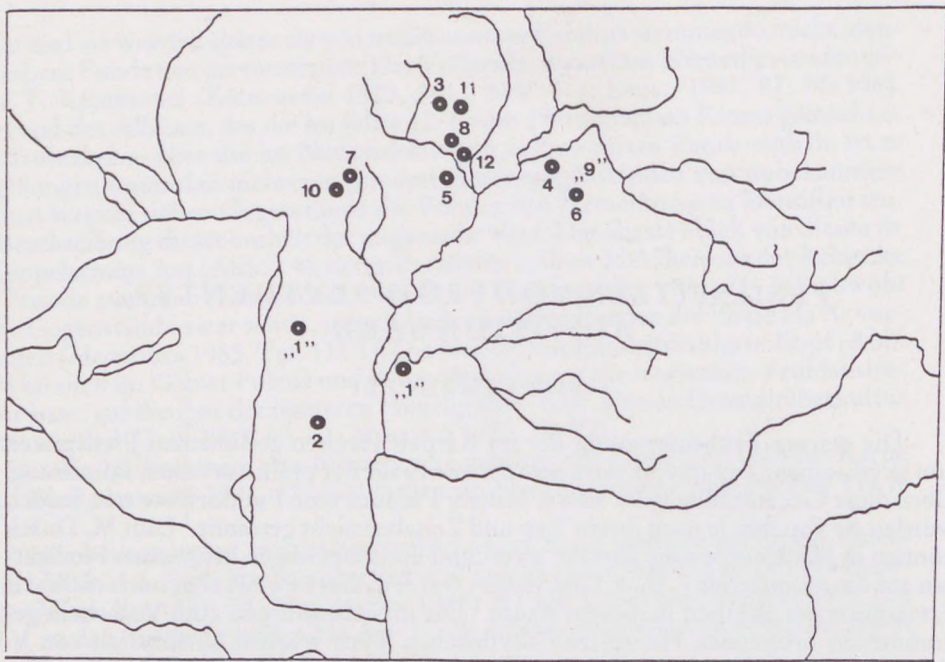

Abb. 1. – 1. ábra Fundortkarte der frühskythischen Pfeilspitzen in Ostungarn. A korai szkíta nyílhegyek lelőhelyei Kelet-Magyarországon.

1: Kunszentmárton/Kunszentmiklós; 2: Kiskunhalas; 3: Alsótelekes; 4: Balsa; 5: Bükszentlászló; 6: Nyíregyháza; 7: Piliny; 8: Sajószentpéter; 9: Kom. Szabolcs-Szatmár; 10: Szécsény/Dolány; 11: Szendrő; 12: Umgebung von Szirmabesenyő.

Kunszentmárton, Kom. Szolnok oder *Kunszentmiklós*, Kom. Bács-Kiskun. – Zwischen den beiden Weltkriegen waren in der Sammlung von E. Kund zwei Pfeilspitzen, die später durch Ankauf vom Nationalmuseum erworben wurden. An einer alten Photographie wurde als Fundort Kunszentmárton, während im Jahre 1951 anlässlich der Inventarisierung Kunszentmiklós angegeben. – Dreischneidige, bronzene Tüllenpfeilspitze. L: 6,2 cm (Abb. 2.2). – Zweischneidige, bronzene Pfeilspitze mit Seitendorn. L: 7,8 cm (Abb. 2.1). – Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr.: 30. 1951.2.3.

Kiskunhalas, Kom. Bács-Kiskun. – In den siebziger Jahren des vergangenen Jahrhunderts kamen in die Antiquitätensammlung des dortigen ref. Obergymnasiums 19 verschiedene bronzene Pfeilspitzen, deren Fundumstände unbekannt waren. Sie gehörten vermutlich nicht zu einem Fundkomplex, da auch ein awarischer, eberkopfförmiger Bronzebeschlag als dem Fund zugehörend erwähnt wurde.⁷ Unter den Pfeilspitzen sind zwei typisch zweischneidige präskythische Typen, während 3 St. zu den Nachlassenschaften der Früh-Skythenzeit gereiht werden können. Die

⁷ Párducz 1965, 290.

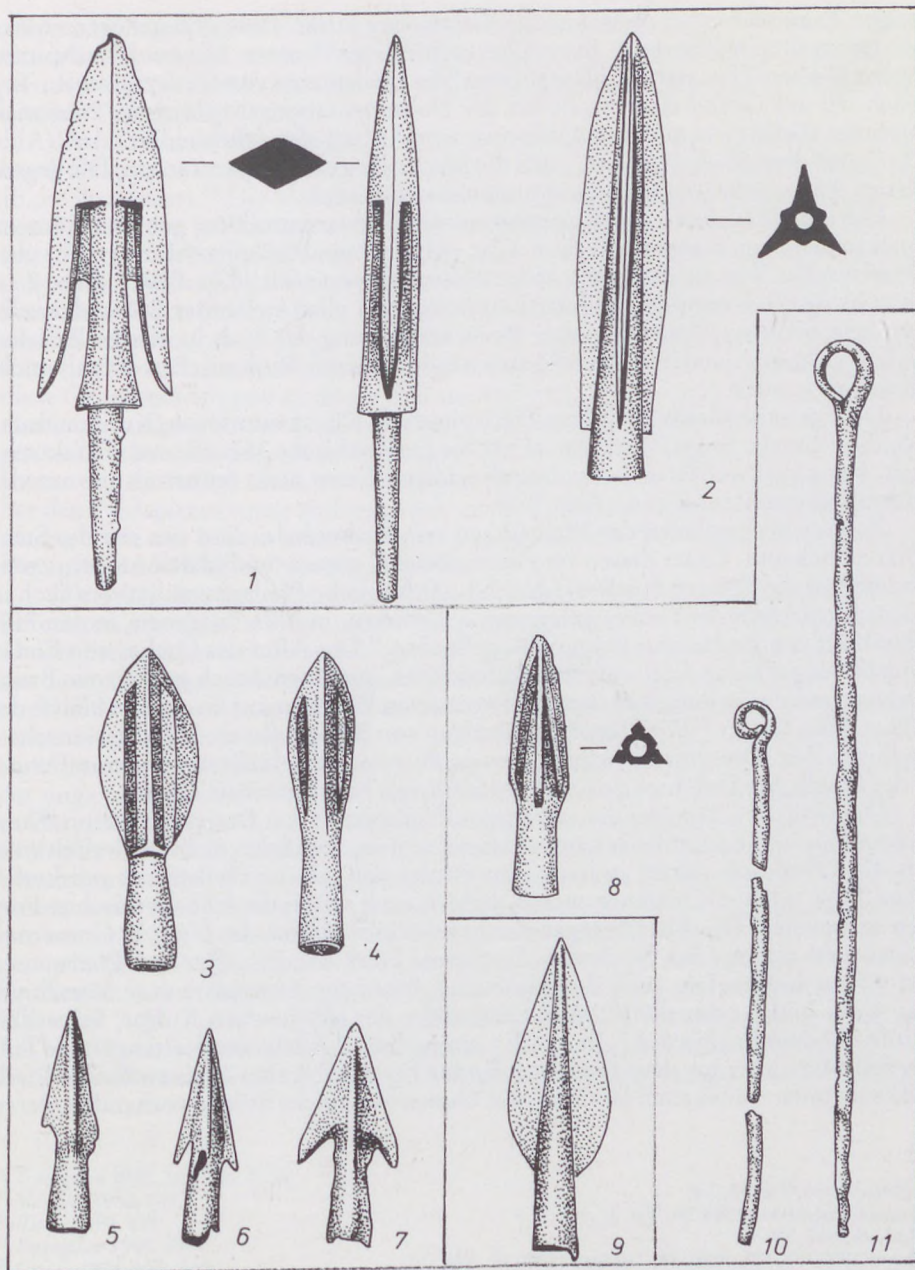

Abb. 2. – 2. ábra 1–2: Kunszentmárton/Kunszentmiklós; 3–7: Kiskunhalas; 8, 10–11: Balsa; 9: Bükk-szentlászló-Óhuta Nagysánc.

übrigen Exemplare sind dreischneidig, haben eine kurze Tülle und gehören zu den von der zweiten Hälfte des 7. Jh. v. Chr. verbreiteten Formen. Die zwei Pfeilspitzen präskythischen Typs teilte J. Hampel mit,⁸ die Pfeilspitzen von früskythischem Typ stellen wir auf Grund einer im Besitz der Dokumentationsabteilung des Nationalmuseums vorhandenen Fotografie aus dem Anfang des Jahrhunderts dar. (Abb. 2.3–7) Auf demselben Foto sind auch die Stücke jüngeren Typs zu sehen. Die gegenwärtige Aufbewahrungsstelle des Fundes ist unbekannt.

Die eine Pfeilspitze von Kunszentmárton (Kunszentmiklós) gehört zu den im transkaukasischen Raum im 8. Jh. v. Chr. gebrauchten Pfeilspitzenformen. Ihr charakteristischer Zug ist das unten ausgeschnittene zweischneidige Blatt. (Abb. 2.1)⁹ Obwohl dieses Exemplar im Karpatenbecken ein alleinstehendes Stück darstellt, kann sein östlicher Ursprung unter Berücksichtigung der auch in diesem Zeitalter hierher gelangten anderen Metallgegenstände iranisch-kaukasischen Typs¹⁰ nicht bezweifelt werden.

Die Form der dreischneidigen Pfeilspitze von Kunszentmárton (Kunszentmiklós), die schmale, lange Blattform ist für die präskythische Metallkunst charakteristisch, kann aber auf Grund der dreischneidigen Form nicht früher als die aus der Früh-Skythenzeit stammen. (Abb. 2.2)

Zahlreiche Parallelen der Pfeilspitzen von Kiskunhalas sind uns aus der Steppezonenzone bekannt. Unter diesen sind die schmalen, trapez- und blattförmigen, zweischneidigen die ältesten Stücke. (Abb. 2.3., 4) Ähnliche Pfeilspitzen wurden auch in – dem Karpatenbecken näher gelegenen – Gebieten, in NO-Bulgarien, in den Hügelgräbern von Endže und Belogradec gefunden.¹¹ Das Alter des Grabes von Endže können wir auf Grund der in diesem gefundenen, aus einem Stück gegossenen Bronzetrense und des in kimmerischem Stil verzierten Diadems auf die zweite Hälfte des 8. Jh. v. Chr. setzen.¹² Die Hügelbestattungen von Belogradec sind Nachlassenschaften dieser Zeit. Dies beweisen auch die von dort zutage geförderten anderen Funde, so der Dolch, die Dolchscheide und die Steinstele kimmerischen Typs.¹³

Der örtliche Ursprung der erwähnten Pfeilspitzen von Kunszentmárton/Kunszentmiklós und Kiskunhalas kann auf Grund ihrer Parallelen nicht bezweifelt werden. Ihre Herkunft dürfte zu jener Zeit erfolgt sein, als die Pfeilspitzen präskythischen Typs noch in Gebrauch waren, jedoch auch schon die frühschythischen Formen auftauchen. Hierfür erbringen die Funde eines südlich des Urals in Gumarovo freigelegten Grabes den Nachweis. In diesem Grab kamen außer den Pfeilspitzen von Arzan-Endže-Typ auch dreischneidige, bronzene Exemplare zum Vorschein. Das Grab bildet eines der ältesten Denkmäler der skythischen Kultur. Seine Zeit wurde mit dem Beginn des 7. Jh. v. Chr. angegeben.¹⁴ Auch eine dreischneidige Tüllenpfeilspitze kam aus dem Grab von Endže hervor.¹⁵ Außer den erwähnten Pfeilspitzenformen waren auch im Grab von Gumarovo solche Stücke vorhanden, deren

⁸ Hampel 1886, Taf. 28, 7.8.

⁹ Esayan/Pogrebova 1985, 54. Taf. 2.

¹⁰ Kossack 1987, 39–40.

¹¹ Popov 1930–31, 102. Abb. 89; Tončeva 1980, 15. Abb. 10.

¹² Hänsel 1976, 177; Terenožkin 1976, 126.

¹³ Kossack 1987, 40.

¹⁴ Ismagilov 1988, 45.

¹⁵ Popov 1930–31, 102. Abb. 89.

zahlreiche Parallelen uns aus dem Karpatenbecken bekannt sind.¹⁶ Diese Parallele ist eine zweischneidige, an der Tülle mit Seitendorn versehene Formvariante. Ihre meisten Exemplare kamen hier aus den siebenbürgischen skythenzeitlichen Bestattungen ans Tageslicht.

Die ältesten siebenbürgischen skythenzeitlichen Gräber (Ciumbrud/Csombord-Gruppe) wurden früher auf das 6. Jh. v. Chr.,¹⁷ neuerdings auf die Mitte des 7. Jh. v. Chr. datiert.¹⁸ Die Mehrheit der von hier zum Vorschein gekommenen bronzenen Pfeilspitzen gehört zur zwei- oder dreischneidigen Form mit langer Tülle und Seitendorn. Solche Pfeilspitzen begann man am frühesten in der Steppenzone im ausgehenden 8. Jh. v. Chr. herzustellen und ihr Gebrauch umfaßte das ganze 7. Jh.¹⁹ So verbreiteten sich diese zu jener Zeit, als Waffen, Pferdegeschirre von kimmerischem und frühskythischem Typ gleichfalls in Mode waren. Dieses Zeitalter war die späte Žabotin-Novočerkassk-Periode. Auf Grund der Pfeilspitze von Endže gelangten diese Gegenstandstypen zu dieser Zeit aus der Steppenzone nach Westen. Es ist demnach nicht ausgeschlossen, daß einzelne skythenzeitliche siebenbürgische Bestattungen auch schon aus der ersten Hälfte des 7. Jh. v. Chr. stammen können. Eine solche Bestattung dürfte das Grab 9 von Cristeşti/Maroskeresztur gewesen sein, in dem außer den Pfeilspitzen unter anderen auch solche Eisentrensenknebel mit drei Löchern waren,²⁰ wie wir in dem auch typisches präskythisches Pferdegeschirr enthaltenden Depotfund von Fügöd (Nordungarn) finden.²¹

Die Parallelen der siebenbürgischen zwei-dreischneidigen, mit langer Tülle und Seitendorn versehenen bronzenen Pfeilspitzen aus dem 7. Jh. v. Chr. sind nicht nur aus der Steppenlandschaft zum Vorschein gekommen, sondern können auch in dem aus dieser Zeit stammenden Denkmalmaterial der Waldsteppenlandschaft am Mittleren Dnestr angetroffen werden. Von diesen haben wir die bei Perebykovcy erschlossenen Hügelgräberfunde hervor, da im Kurgan 2 eine solche zusammengenietete Eisentrense vorgefunden worden ist,²² deren meisten Parallelen uns aus dem Raum des ungarischen Alföld bekannt sind.²³ Zuerst wurde diese Bestattung auf das 6. Jh. v. Chr. datiert, sodann auf Grund der neueren Auswertung des Denkmals der Früh-Skythenzeit ihr Zeitalter mit der zweiten Hälfte des 7. Jh. v. Chr. angegeben.²⁴ Unter den Funden dieses Hügelgrabes waren außer der Eisentrense und den Pfeilspitzen von frühskythischem Typ auch solche bronzene dreischneidige Pfeilspitzen mit kurzer Tülle vorhanden, deren Benutzungsbeginn früher auf das 6. Jh. v. Chr. gesetzt wurde. Pfeilspitzen von solcher Form gehören zu den häufigen Funden der Skythenzeitlichen Bestattungen des Alföld. Zu den Nachlassenschaften der von der Mitte des 7. Jh. v. Chr. beginnenden Skythenzeit der Waldsteppenzone kann auch das Hügelgrab von Kruglik gereiht werden, das außer den frühen Pfeilspitzen von Kelermes-Zurovka-Typ auch ein scheibengedrehtes, großes, gewölbtes Gefäß ent-

¹⁶ Ismagilov 1988, 38. Abb. 7, 75.

¹⁷ Vasiliev 1980, 169.

¹⁸ Vulpe 1990, 129.

¹⁹ Ismagilov 1988, 39.

²⁰ Crişan 1974, 103. Abb. 2.

²¹ Kemenczei 1988, 77. Abb. 8, 1–4.

²² Smirnova 1979, 48–49. Abb. 9–10; dies. 1989, 25.29.

²³ Kemenczei 1985, 44; Werner 1988, Taf. 68A.

²⁴ Smirnova 1968, 19. Abb. 5.

hält. In den skythenzeitlichen Gräbern des ungarischen Alföld sind auch mehrere solche Gefäße zum Vorschein gekommen.

Vergleichen wir die in Siebenbürgen gefundenen, aus dem 7. Jh. v. Chr. stammenden und die in der Westslowakei im Erdwall von Smolenice/Szomolány zutage geförderten bronzenen Pfeilspitzen miteinander, so können wir feststellen, daß ihre Mehrheit in dieselbe Formgruppe gehört. So kann die Feststellung von H. Parzinger und S. Stegmann-Rajtár als richtig betrachtet werden, wonach die Stücke von Smolenice/Szomolány nicht von dem die befestigte Siedlung angreifenden Feinde stammen, sondern zu den Nachlassenschaften der Bewohner des Erdwalles gehören.²⁵ Von den in der westlichen Hälfte des Karpatenbeckens vorhandenen großen Siedlungen der Hallstatt-Kultur kamen noch in Velem-Szentvid und in Celldömölk-Sághegy solche Pfeilspitzen ans Tageslicht.²⁶ Es ist aber merkwürdig, daß aus den im östlichsten Teil des Karpatenbeckens, aus dem zwischen Siebenbürgen und der westlichen Hälfte gelegenen Gebiete, ferner aus den im ungarischen Alföld und in der Südslowakei in großer Zahl freigelegten skythenzeitlichen Gräbern kaum welche Pfeilspitzen solchen Typs zum Vorschein gekommen sind, obwohl der Weg der Skythen aus Osten nach Westen gerade über diese Gebiete geführt haben dürfte. Gerade wegen der Verschiedenartigkeit des aus Siebenbürgen und dem Alföld stammenden skythenzeitlichen Fundmaterials schloß die Forschung früher darauf, die Anfänge der Skythenzeit im ungarischen Alföld auf die Zeit um die Mitte des 6. Jh. v. Chr. oder noch später zu setzen.²⁷ Falls wir aber das skythische Denkmalmaterial des Alföld und des sich diesem anschließenden Berglandes mit den siebenbürgischen Funden vergleichen, so finden wir solche Übereinstimmungen, die darauf hinweisen, daß sich auch schon westlich von Siebenbürgen im 7. Jh. v. Chr. die Gegenstände skythischen Typs verbreitet haben. Zu diesen gehören die folgenden Pfeilspitzen von frühem Typ.

Alsótelekes, Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén. – Pál Patay legte hier zwischen 1959–1962 insgesamt 183 Skelett- und Brandgräber frei. Von diesen enthielten drei skythische Pfeilspitzen von frühem Typ. – *Grab 50*. Brandschüttungsgrab. Unter der Asche waren Fragmente eines runden, handgemachten Gefäßes (Abb. 3. 1); in der Asche befanden sich folgende Funde: konisch ausgehender bronzener Armring, Dm: 5,6 cm (Abb. 3. 2); Fragment eines konisch ausgehenden bronzenen Armrings, L: 2,4 cm (Abb. 3. 4–5. 6); Schaftteil von zwei Eisennadeln, L: 5,8; 5,5 cm (Abb. 3. 4. 5); eiserne Pfeilspitze. Das Blatt ist gebrochen, der Tüllenteil mangelhaft, L: 2,4 cm (Abb. 3. 7); *Grab 71*. Asche in geringer Menge. Daneben zweischneidige bronzene Pfeilspitze. An der Seite des abgebrochenen Endes des Dornes. L: 3 cm (Abb. 3. 3); *Grab 20*. Asche in kleineren Haufen. In der Nähe eine Tüllenpfeilspitze aus Eisen, L: 6,9 cm (Abb. 3. 8). – Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr.: 63. 1. 57, 109–111, 135. – Patay 1961, Taf. 5, 16, 18, Taf. 6. 13, 14.

Balsa, Kom. Szabolcs-Szatmár. – 1902 wurden an der Theiß mit (nicht eingeholten) Tongefäßen zusammen folgende Metallgegenstände gefunden: dreischneidige, bronzene Tüllenpfeilspitze, L: 3,1 cm (Abb. 2. 8); Eisenahle, das Ende ringförmig gebogen, L: 25 cm (Abb. 2. 11); Fragmente von Bronzenadeln. Das Ende der einen

²⁵ Parzinger/Stegmann-Rajtár 1988, 178.

²⁶ Chochorowski 1985b, 232. Abb. 3, 2–27, 239. Abb. 6, 34–39.

²⁷ Párducz 1973, 53; Chochorowski 1985a, 128.

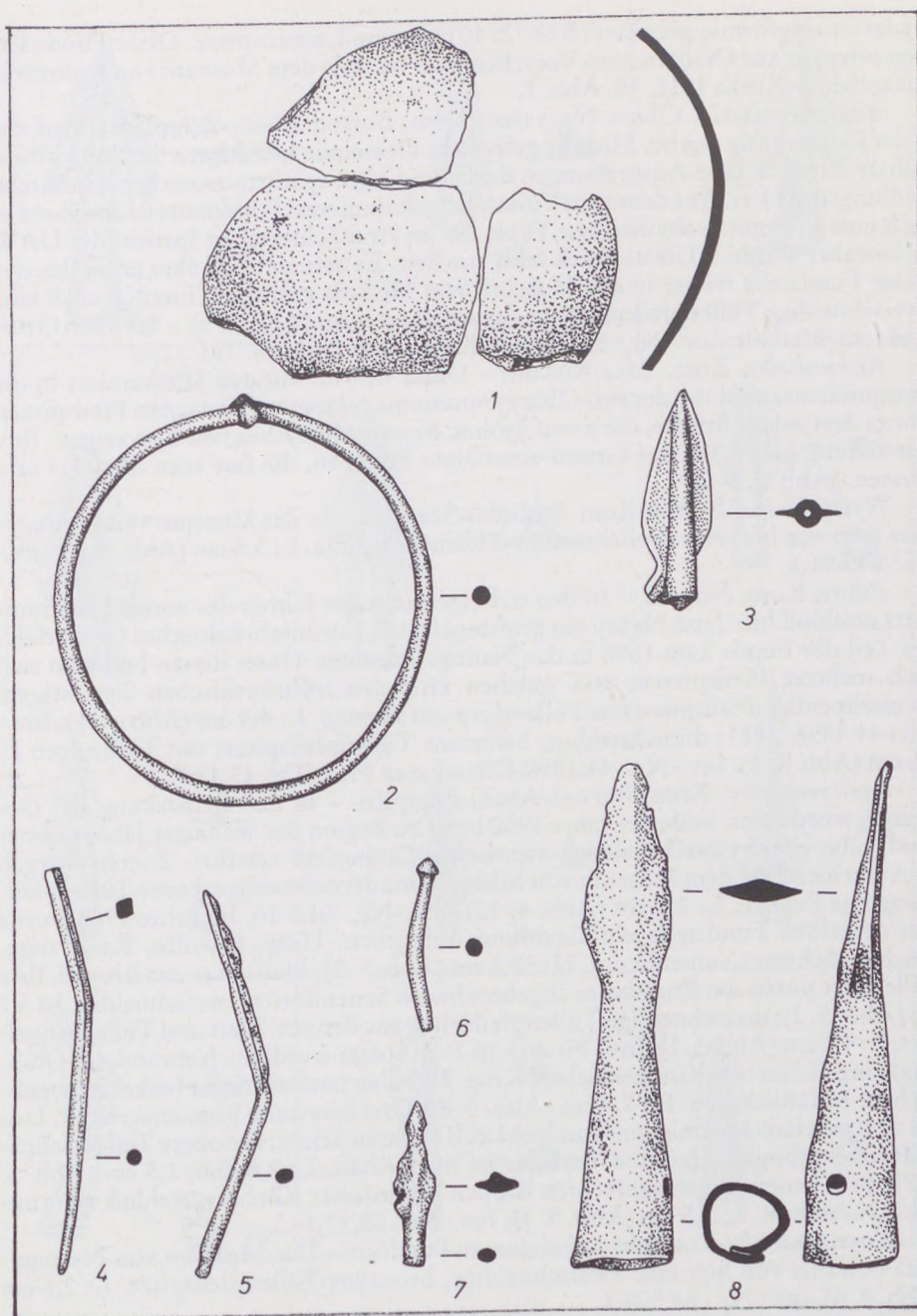

Abb. 3. — 3. ábra 1–2, 4–7: Alsótelekes, Grab 50; 3: Alsótelekes, Grab 71; 8: Alsótelekes, Grab 20.

Nadel ist ringförmig gebogen (Abb. 2. 10); eiserne Lanzen spitze. Diese Funde kamen offenbar aus Gräbern zum Vorschein und wurden dem Museum von Kolozsvár übergeben. – Roska 1915, 19. Abb. 1.

Bükkszentlászló, Óhuta-Nagysánc, Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén. – Auf der in der Gemarkung der bei Miskolc gelegenen Gemeinde befestigten Siedlung führte Mihály Párducz 1958 Ausgrabungen durch und legte spätbronzezeitliche, keltische Siedlungsreste frei. Aus dem zum Vorschein gekommenen Fundmaterial erwähnte er auch eine Pfeilspitze skythischen Typs, die im Archäologischen Institut der UAW aufbewahrt wurde.²⁸ Dieses Stück fehlt zur Zeit. Es befindet sich aber unter den aus dieser Fundstelle früher in das Museum von Miskolc gelangten Funden auch eine zweischneidige Tüllenpfeilspitze aus Bronze. L: 4,4 cm (Abb. 2. 9). – Herman Ottó-Museum, Miskolc, Inv.-Nr.: 53.706.1. – Kemenczei 1968, 46. Taf. 12. 6.

Kiskunhalas, Kom. Bács-Kiskun. – Unter den im vorigen Jahrhundert in die Antiquitätensammlung des ref. Obergymnasiums gelangten bronzenen Pfeilspitzen gibt es drei solche Stücke, die zweifelsohne einen frühskythischen Typ zeigen. Ihre Darstellung geben wir auf Grund eines alten Fotos an, die fast vom Maß 1:1 sein können. (Abb. 2. 5–7)

Nyíregyháza, Bujtos, Kom. Szabolcs-Szatmár. – In das Museum von Nyíregyháza kam von hier eine dreischneidige Tüllenpfeilspitze. L: 3,5 cm (Abb. 4. 5), Inv.-Nr.: 64.694.1.

Piliny, Kom. Nógrád. – In den siebziger-achziger Jahren des vorigen Jahrhunderts erschloß hier Jenő Nyáry ein großangelegtes, skythisch-keltisches Gräberfeld. Ein Teil der Funde kam 1898 in das Nationalmuseum. Unter diesen befinden sich auch mehrere Pfeilspitzen, von welchen zwei den frühskythischen Typ zeigen. Zweischneidige Pfeilspitze mit Tüllendorn aus Bronze. L: 4,4 cm (Abb. 4. 1), Inv.-Nr.: 44.1898. 1881; dreischneidige, bronzene Tüllenpfeilspitze, mit Tüllendorn L: 2,6 cm (Abb. 4. 2), Inv.-Nr.: 44.1898.473. – Patay 1955, Taf. 13.11.

Sajószentpéter, Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén. – In der Gemarkung der Gemeinde wurde zum Ende der Jahre 1950 bzw. zu Beginn der sechziger Jahre in einer Sandgrube ein skythisch-keltisch-awarisches Gräberfeld zerstört. Zuerst übergab man von hier 1957 dem Museum von Miskolc eine dreischneidige, kurze Tüllenpfeilspitze aus Bronze. L: 2,8 cm (Abb. 4. 12). Inv.-Nr.: 64.8.16. Im Jahre 1965 wurde von derselben Fundstelle ein Grabfund übergeben. Urne, gewölbt, Rand abgebrochen. Schwarz, innen braun. H: 32,5 cm (Abb. 5. 3); Pfeilspitze aus Bronze. Ihre Tülle zeigt unten das Ende eines abgebrochenen Seitendorns, zweischneidig. L: 3,7 cm (Abb. 5. 2); dreischneidige Tüllenpfeilspitze aus Bronze. Blatt und Tülle mangelhaft. L: 4,1 cm (Abb. 5. 1), Inv.-Nr.: 65.16.1–3; Später wurde auch ein anderer Grabfund eingeliefert: ein handgemachter Krug. Der überrandständige Henkel ist abgebrochen. Bräunlichgrau. H: 7,2 cm (Abb. 5. 8); Drei bronzene Riemenverteiler. Unten sind sie viereckförmig, mit rundem Loch an ihren Seiten, der obere Teil ist schnabelförmig gebogen. Der eine Verteiler ist mangelhaft. L: 2,6, 2,6, 2,5 cm (Abb. 5. 5–7); Bronzener, mit waagerechten Rippen gegliederter Köcherverschluß von rundem Querschnitt. L: 5,5 cm (Abb. 5. 4). Inv.-Nr.: 65.17.1–3.

Kom. Szabolcs-Szatmár, unbekannter Fundort. – Das Museum von Nyíregyháza bewahrt von hier eine zweischneidige, bronzene Tüllenpfeilspitze. L: 2,6 cm (Abb. 4. 6), Inv.-Nr.: 64.508.1.

²⁸ Párducz 1973, 59.

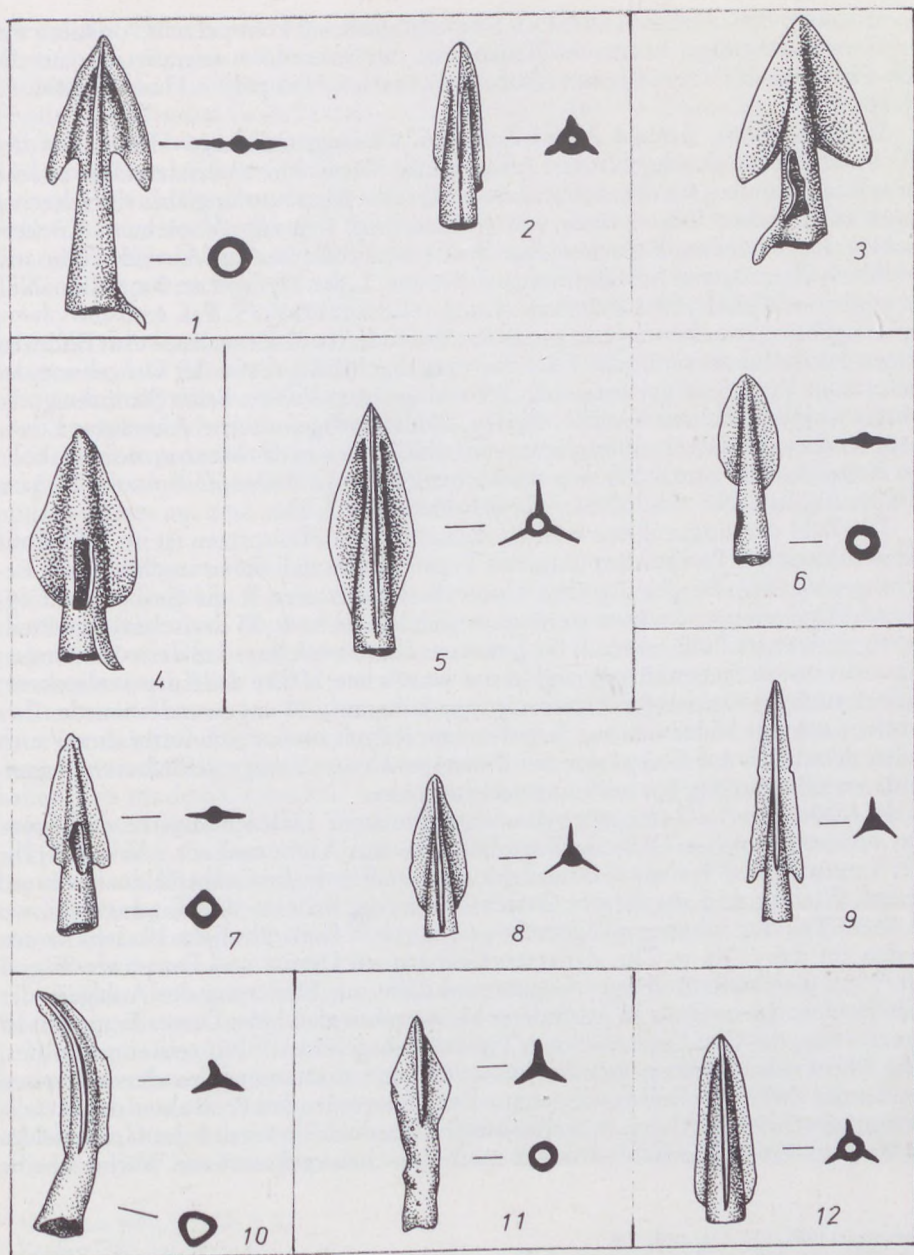

Abb. 4. —4. ábra 1–2: Piliny; 3–4: Szécsény/Dolány; 5: Nyíregyháza–Bujtos; 6: Kom. Szabolcs-Szatmár;
7–9: Sényő; 10: Umgebung von Szirmabesenyő; 11: Szendrő, Ördöggáti–Csengőbarlang; 12:
Sajószentpéter.

Szécsény, Benczúrfalva (Dolány), Kom. Nógrád. – J. Hampel teilt von hier zwei solche zweischneidige, bronzene Pfeilspitzen mit Seitendorn mit, die sich auf die Früh-Skythenzeit datieren lassen (Abb. 4, 3. 4; nach Hampel). – Hampel 1886, 28 Taf. 28, 4. 5.

Szendró, Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Ördöggáti-Csengő-Höhle. Bei der 1933 in der Höhle durchgeführten Ausgrabung wurde eine zweischneidige eiserne Pfeilspitze gefunden, auf deren Blatt eine senkrechte Rippe entlangläuft. Gleichzeitig kamen auch andere Gegenstände von skythischem Typ zum Vorschein: Köcherbeschlag aus Knochen, dreischneidige bronzene Pfeilspitze mit kurzer Tülle, mit Goldblech überzogener Schläfenring aus Bronze. L der Pfeilspitze: 3 cm, Inv.-Nr.: Museum von Miskolc, 53.801.2 (Abb. 4, 11). – Leszih 1939, 75. Taf. 4. 17.

Umgebung von *Szirmabesenyő*, Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén. – Am Ende des vorigen Jahrhunderts sammelte Graf Szirmay regelmäßig die in der Umgebung des Dorfes zum Vorschein gekommenen archäologischen Funde. Seine Sammlung, die mehrere skythenzeitliche Gefäße, Perlen, Schläfenringe, eiserne Akinakes, Eisenmesser und zwei bronzene Pfeilspitzen umfaßte, kamen in das Museum von Miskolc. Von diesen war das eine Stück eine dreischneidige, lange Tüllenpfeilspitze. L: 3,5 cm (Abb. 4, 10). Inv.-Nr.: 53.750.61. – Leszih 1939. Taf. 2. 14.

Die Zahl der aufgezählten frühskythenzeitlichen Pfeilspitzen ist im Verhältnis zu den zahlreichen Pfeilspitzen jüngerer Typs und den sich ihnen anschließende Bestattungen aus dem Bergland gering. Unter diesen können z.B. die Gräber von Cegléd und Mátraterenye erwähnt werden, in welchen 24 bzw. 35 dreischneidige Pfeilspitzen mit kurzer Tülle waren.²⁹ Sie beweisen aber zweifellos, daß diese Waffengattung nicht nur in Siebenbürgen und in der westlichen Hälfte des Karpatenbeckens, sondern auch im Gebiet der Alföld-Gruppe bekannt und angewendet wurde. Ihre Mehrheit stammt leider nur aus Streufunden, jedoch finden sich unter ihnen auch solche, deren Zeit auf Grund der mit ihnen gemeinsam zutage geförderten Gegenstände verhältnismäßig gut bestimmt werden kann.

In Alsótelekes kam eine zweischneidige, bronzene Tüllenpfeilspitze mit Seitendorn aus einem solchen Grab ans Tageslicht, das nur Asche enthielt. (Abb. 3. 3) Ihr Alter kann auf diese Weise auf Grund der anderen Funde des Gräberfeldes bestimmt werden. Wichtig sind aus diesem Gesichtspunkt die Bronze- und Eisennadeln, wo der obere Teil des Schaftes waagrecht gerippt ist.³⁰ Ganz ähnliche Nadeln kamen aus den auf das 7. Jh. v. Chr. datierten Gräbern am Dnestr und Dnepr ans Tageslicht.³¹ Ein gleichfalls wichtiger Gegenstand dient zur Datierung des Anlegens des Gräberfeldes: das in Grab 78 gefundene Messerschneidenende. Dieses Fragment ist trapezförmig, das eine Ende zu einem Tierkopf ausgebildet.³² Für sein eingekerbtes, in der Mitte einen Punkt zeigendes, aus mit Linien zusammengebundenen Kreisen bestehendes Ziermotiv finden wir genaue Parallelen unter den Produkten der Metallkunst präskythischen Alters. In Siebenbürgen wurde die in Grab 3 des Gräberfeldes von Budeşti–Finate/Budfalva–Fonács zum Vorschein gekommene Waffenscheide

²⁹ Kemenczei 1986, 120. 121, Abb. 3.4.

³⁰ Patay 1961, 34. Abb. 11, 2–4.

³¹ Il'inskaja 1975, Taf. 10, 2; 12, 10; Smirnova 1979, 53. Abb. 12, 7; Il'inskaja/Mozolevskij/Terenožkin 1980, 35. Abb. 4–6; Kovpanenko/Bessonova/Skoryj 1989, 72; Kossack 1987a, 71–76; Il'inskaja 1968, Taf. 45, 7–10.

³² Patay 1961, 33. Abb. 10.

mit solcher Ornamentik verziert.³³ Auch die im Gräberfeld von Alsótelekes gefundenen bronzenen, konisch ausgehenden Armringe zeigen mit den Funden der siebenbürgischen Gräberfelder eine Übereinstimmung. (Abb. 3. 4. 5)³⁴ Aus dem solche Funde enthaltenden Grab 50 kam auch eine kleine eiserne Pfeilspitze ans Tageslicht. (Abb. 3. 7), obwohl fragmentarisch, jedoch zeigt die runde Vertiefung am unteren Teil des Blattes, daß der Tüllenteil abgebrochen war. Eine ähnliche, jedoch größere eiserne Tüllenpfeilspitze wurde noch in Grab 20 gefunden (Abb. 3, 8), jedoch waren neben ihr nur Asche. Eiserne Pfeilspitze ist uns auch aus der Szendrő–Ördöggát–Csengő–Höhle (Abb. 4, 11) bekannt. Die Herstellung der zweischneidigen eisernen Tüllenpfeilspitzen begann schon im nordpontischen, kaukasischen Raum in der präskythischen Zeit,³⁵ obwohl ihre Anwendung neben den bronzenen Pfeilspitzen lange Zeit hindurch nur von sekundärer Bedeutung blieb. In das Karpatenbecken gelangten sie, laut Beweis der siebenbürgischen Grabfunde,³⁶ mit den bronzenen Pfeilspitzen frühskythischen Typs gemeinsam. Aus dem Gräberfeld von Alsótelekes kam auch noch eine dritte eiserne Pfeilspitze aus Grab 4 zum Vorschein. Daneben waren auch scheibengedrehte Krüge. Das Blatt dieser Pfeilspitze ist unten an beiden Seiten ausgeschnitten.³⁷ Die genaue Parallele der befestigten Siedlung von Smolenice/Szolomány ist uns aus dem auf die Wende des 7/6. Jh. v. Chr. datierten Fundmaterial bekannt.³⁸

Die erwähnten Funde beweisen, daß die Zeit, als das Gräberfeld von Alsótelekes (N-Ungarn) angelegt wurde, mit dem Anfang der siebenbürgischen Skythenzeit zusammengefallen sein dürfte. Die Brandgräber der sich dort bestatten lassenden Population, sowie die aus diesen zum Vorschein gekommenen keramischen Funde unterscheiden sich aber kaum von den siebenbürgischen Skelettgräbern und zeigen vielmehr mit den aus der Waldsteppenzone stammenden, gleichaltrigen Denkmälern eine Verwandtschaft. So kann angenommen werden, daß sich die östlichen Verbindungen zwischen der Theißgegend und Siebenbürgen an je andere Gebiete geknüpft haben. Die aus dem Gräberfeld von Alsótelekes zum Vorschein gekommenen, scheibengedrehten Krüge, kleine Töpfe dürften zu den jüngsten Gräbern gehört haben, jedoch wie dies die Funde der Siedlungen der Mittleren Dnestrgegend und ihre Gräber beweisen, können sie schon aus dem ausgehenden 7. Jh. v. Chr. stammen.³⁹ Vermutlich dürfte die Obere Theißgegend, das Gebiet N-Ungarns jene Landschaft gewesen sein, durch deren Vermittlung die Herstellungstechnik der Gefäße an der Töpferscheibe auf das Alföld gelangen konnte.

Außer Alsótelekes kamen in Sajószentpéter solche bronzene Pfeilspitzen zum Vorschein, die aus dem frühskythenzeitlichen Gräberfeld stammen können. (Abb. 5. 1. 2) Das mit ihnen gemeinsam vorgefundene, urnenförmige Gefäß kennen wir zwar in mehreren Exemplaren aus den skythenzeitlichen Gräberfeldern des Alföld, erinnert aber dennoch infolge seiner breiten, gewölbten Form, außen glänzenden schwarzen, innen braunen Farbe an die Charakteristika der Töpferei der präskythischen Periode. Die Parallelen der im anderen Grabfund von Sajószentpéter vorhan-

³³ Marinescu 1984, 54. Abb. 3, 4.

³⁴ Vasiliev 1980, Taf. 19, 1–5.

³⁵ Medvedskaja 1980, 26–29.

³⁶ Vasiliev 1980, 75. Taf. 9, 18.

³⁷ Patay 1961, Taf. 5, 17.

³⁸ M. Dušek/S. Dušek 1984, Taf. 32, 15.

³⁹ Smirnova 1989, 29.

denen, schnabelförmig ausgehenden Riemenverteiler (Abb. 5, 5–7) wurden anderswo im Karpatenbecken bisher noch nicht angetroffen. Ein ähnliches, jedoch in Tierkopf ausgehendes Stück ist uns aus Ungarn von einem unbekannten Fundort bekannt.⁴⁰ Die bronzenen Riemenverteiler solchen Typs wurden unlängst von G. Kossack ausführlich erörtert. Er wies nach, daß sich ihr Gebrauch vom Transkaukasus über das Kubangebiet ganz bis zum Dneprbecken verbreitete. Ihre ältesten Stücke können seiner Meinung nach auf das 8. Jh. v. Chr., auf die Novočerkassk-Periode der Präskythenzeit datiert werden, jedoch ist ihre Mehrheit eine Nachlassenschaft des 7. Jh. v. Chr.⁴¹ Vom Gesichtspunkt der Datierung der Riemenverteiler von Sajószentpéter ist der mit ihnen gemeinsam gefundene bronze Köcherverschluß von Belang. (Abb. 5, 4) Der im Kreis von Odessa, bei dem Dorf Ogorodnoe erschlossene Kurgan 9 enthielt bronze Tüllenpfeilspitzen mit Seitendorn auch einen solchen bronzenen Köcherverschluß. Dieses Grab wurde auf das 7–6. Jh. v. Chr. datiert,⁴² jedoch können wir als Alter – unter Berücksichtigung der Pfeilspitzen – das vorangehende Jahrhundert angeben. Demzufolge können wir auch die Zeit der Bestattung von Sajószentpéter bestimmen.

Trotz dessen, daß uns von den in Balsa zum Vorschein gekommenen Funden nur so viel bekannt ist, daß sie mit Tongefäßen zusammen zutage gefördert worden sind und vermutlich aus Gräbern stammen, können wir dennoch auf ihre Gleichartigkeit ohne besonderen Zweifel schließen. Die genaue Parallele der mit der bronzenen Tüllenpfeilspitze (Abb. 2, 8) gemeinsam in das Museum eingelieferten Eisenahle (Abb. 2, 11) kennen wir aus Perebykovcy, wo ein solcher Gegenstand gleichfalls mit zwei- und dreischneidigen bronzenen Tüllenpfeilspitzen aus dem Kurgan 2 zum Vorschein gekommen ist.⁴³ Demnach dürfte in Balsa durch das Pflügen ein frühskythenzeitliches Gräberfeld zerstört worden sein.

Die übrigen, aus Ostungarn stammenden Pfeilspitzen frühskythischen Typs sind Streufunde. In Piliny kamen zwar zahlreiche Funde ans Tageslicht, jedoch vertritt ihre Mehrheit schon den Gegenstandstyp der mittleren Skythenzeit. Unter diesen scheinen die Tüllenpfeilspitzen (Abb. 4, 1. 2.) und ein konisch ausgehender Arming⁴⁴ soviel zu beweisen, daß man das Gräberfeld dort vermutlich in der Früh-Skythenzeit angelegt hat.

Unter den bronzenen Pfeilspitzen von Piliny gibt es auch ein solches Stück, dessen Blatt nicht blattförmig ist, sondern unten, neben der Tülle stark ausgeschnitten war. (Abb. 4, 1) Eine solche Form zeigt auch das eine Exemplar aus Szécsény–Benczúrfalva (Dolány) (Abb. 4, 3) und das eine Stück von Kiskunhalas. (Abb. 2, 7) Ähnliche Pfeilspitzen sind für die Bewaffnung skythischen Typs in der Steppenzonen nicht charakteristisch, im Karpatenbecken kamen hingegen mehrere ähnliche Stücke zum Vorschein. Die Mehrheit dieser ist ein Streufund,⁴⁵ so kann ihr genaues Alter nicht festgestellt werden. Möglicherweise stammt ein Teil von diesen aus der Spätbronzezeit. Tatsache ist hingegen, daß sie auch von solchen Fundstellen zum Vor-

⁴⁰ *Fettich* 1929, 100. Abb. 34.

⁴¹ *Kossack* 1987b, 118–121.

⁴² *Murzin* 1984, 20. Abb. 8.

⁴³ *Smirnova* 1979, 48. Abb. 9, 11.

⁴⁴ *Patay* 1955, Taf. 16, 10.

⁴⁵ *Hampel* 1886, Taf. 28, 1. 2: Szécsény–Benczúrfalva (Dolány); *Patek* 1964, Taf. 68, 6. 10.: Csákyberény, Umgebung des Budaer Burghügels.

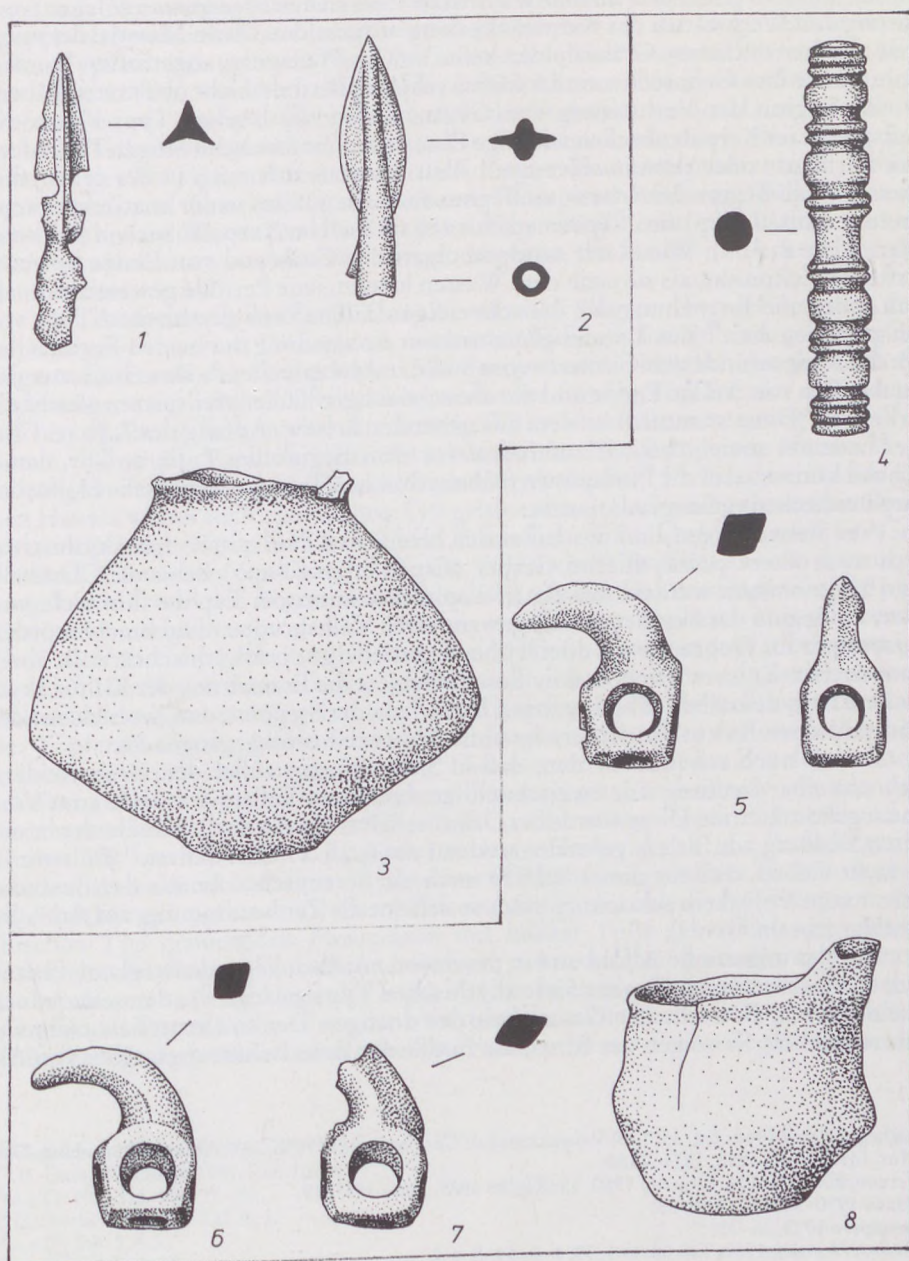

Abb. 5. – 5. ábra 1–3: Sajószentpéter, Grab „A”; 4–8: Sajószentpéter, Grab „B”.

schein gekommen sind, wo ebenfalls Pfeilspitzen frühskythischen Typs gefunden worden sind.⁴⁶ Vermutlich wurde die Form der bronzenen Pfeilspitzen solcher Ausführung von Werkstätten des Karpatenbeckens ausgebildet. Da im Material der mittleren skythenzeitlichen Gräberfelder keine solche Pfeilspitze angetroffen werden kann, dürfte ihre Gebrauchszeit die frühskythische Periode nicht übertreten haben.

Zu Beginn der Verbreitung von Gegenständen skythischen Typs bieten die Pfeilspitzen im Karpatenbecken wichtige Daten dar. Die zweischneidigen Tüllenformen mit blatt- oder rhombusförmigem Blatt bildeten sich noch in der präskythischen Zeit, zu Beginn des 9. bzw. zu Beginn des 8. Jh. v. Chr. in der asiatischen Steppenzzone (Aržan-Typ) aus.⁴⁷ Später erschienen sie auch im Karpatenbecken (Kiskunhalas: Abb. 2, 3, 4). Wie es der nordostbulgarische Grabfund von Endže beweist, dürfte ihr Zeitpunkt, als sie nach dem Westen kamen, jene Periode gewesen sein, als auch schon die Entstehung der dreischneidigen Tüllenform skythischen Typs vor sich gegangen war.⁴⁸ Zur Zeit der gemeinsamen Anwendung der beiden Formen liefern die Kurganfunde von Gumarovo im Süd-Ural entsprechende Beweise, unter denen der Typ von Aržan-Endže und die dreischneidigen Tüllenpfeilspitzen gleichfalls vorliegen.⁴⁹ Diese stammen aus dem aus gehenden 8. bzw. Anfang des 7. Jh. v. Chr. Dies bedeutet soviel, daß wir zumindest vor dem Beginn des 7. Jh. v. Chr. damit rechnen können, daß die Pfeilspitzen frühskythischen Typs in die östliche Hälfte des Karpatenbeckens gelangen konnten.

Aus Siebenbürgen sind uns außer den bronzenen Pfeilspitzen frühskythischen Typs auch ältere präskythische Gräber (Cipău/Maroscsapó) bekannt.⁵⁰ Deshalb kann angenommen werden, daß die Pfeilspitzen von neuem Typ dorthin nicht von einer, zu Beginn der Skythenzeit eingewanderten Volksgruppe mitgebracht worden ist, sondern ihr Gebrauch ein dort früher angesiedeltes, präskythisches Volk übernommen hat. Es ist möglich, daß in diesem Gebiete die Entstehung der Kultur skythischen Typs denselben Weg begangen hat, wie in der Steppenzzone, wo sich aus der präskythischen Kultur die skythische ohne Abbruch hervorgegangen ist.

Es soll noch erwähnt werden, daß in Siebenbürgen außer den Gräberfeldern auch von einer Siedlung eine zweischneidige, bronzene Tüllenpfeilspitze zum Vorschein gekommen ist. Diese wurde bei Drimbar/Drombár in der 3. Schicht der besiedelten Siedlung von Teleac gefunden und auf das 6. Jh. v. Chr. datiert.⁵¹ Falls wir in Betracht ziehen, daß aus dieser Schicht auch die keramischen Funde der Basarab-Kultur zum Vorschein gekommen sind, so scheint die Zeitbestimmung auf das 7. Jh. richtiger zu sein.⁵²

Auf das ungarische Alföld und in das davon nördlich liegende Bergland dürften auch aus Siebenbürgen Gegenstände skythischen Typs gelangt worden sein, jedoch scheint dies in Betracht der Gesamtheit des dortigen Denkmalmaterials nicht für wahrscheinlich. So zeigen der Ritus, die Funde der Brandschüttungsgräber von Al-

⁴⁶ Sághegy: Patek 1964, Taf. 35, 1–3; Velemszentvid: Chochorowski 1985b, 239. Abb. 6; Piliny: Ung. Nat. Mus. Inv. Nr. 44. 1898. 1874–1880.

⁴⁷ Terenožkin 1976, 134; Grjazov 1980, 55; Kločko 1979, Polin 1987, 19.

⁴⁸ Popov 1930–31, 102. Abb. 89.

⁴⁹ Ismagilov 1988, 36–38.

⁵⁰ Gallus/Horváth 1939, Taf. 38, 1–3; 39, 1–5; 59, B 1–5.

⁵¹ Vasiliev/Aldea-Ciugudean 1991, 213. Abb. 17, 11.

⁵² Vulpe 1990, 106.

sótelekes mit dem Denkmalmaterial frühskythischen Typs der Waldsteppenzone eine enge Verwandtschaft. Daraus können wir darauf schließen, daß eine Volksgruppe wahrscheinlich aus jener Gegend gekommen ist, die Gegenstände skythischen Typs mit sich gebracht hat. Der Gebrauch solcher Gegenstände von der Mitte des 7. Jh. v. Chr. war bereits allgemein, jedoch können ihre ältesten Stücke auf die frühere Periode von Spät-Zabotin–Novočerkassk datiert werden. Dies bedeutet soviel, daß sich die Gegenstände skythischen Typs im Laufe des 7. Jh. v. Chr. auch schon in der Theißgegend verbreitet haben dürften. Zu diesen gehören auch die erörterten zwei- und dreischneidigen bronzenen Pfeilspitzen mit langer Tülle. Diese waren dort bis zur Wendezeit des 7/6. Jh. v. Chr. charakteristische Waffen und erst nachher wurden sie von den Pfeilspitzen abgelöst, die für die mittlere Skythenzeit kennzeichnend sind.

Zur Bestimmung des Zeitpunktes, als die zum jüngeren Typ gehörenden, dreischneidigen bronzenen Pfeilspitzen mit kurzer Tülle erschienen sind, geben in Ostungarn die Funde des Gräberfeldes von Csanytelek die Möglichkeit. In Grab 191 kam neben zwei solchen Pfeilspitzen auch eine für die Töpferei der mitteldanubischen Hallstatt-Kultur charakteristische Urne mit Rillenverzierung zum Vorschein.⁵³ Eine gute Parallele hierfür ist uns unter den Funden aus dem Hauses 15 der befestigten Siedlung von Smolenice/Szomolány bekannt.⁵⁴ Im Fundmaterial desselben Hauses waren auch zum frühen Typ gehörende, dreischneidige bronzene Pfeilspitzen mit langer Tülle und Kahnfibeln.⁵⁵ Ähnliche Kahnfibel kam auch aus Grab 208 des Gräberfeldes von Csanytelek zum Vorschein.⁵⁶ Ihr Alter können wir auf das ausgehende 7. und den Beginn des 6. Jh. v. Chr. setzen. Das erwähnte Grab 191 von Csanytelek enthielt außer den Pfeilspitzen und der zum Hallstatt-Typ gehörenden Urne auch noch zwei scheibengedrehte, kleine Töpfe, sowie ein großes krugförmiges Gefäß.⁵⁷ Der Boden eines scheibengedrehten kleinen Topfes wurde auch neben der Kahnfibel des Grabes 208 gefunden.⁵⁸ Dafür, daß man die Herstellungstechnik auf der Töpferscheibe im Alföld schon so früh angewendet hätte, war uns bisher noch keine so zuverlässliche Angabe bekannt. Dies stimmt aber mit der Zeit der ältesten scheibengedrehten Keramik der Mittleren Dnestrgegend enthaltenden Funden, mit der zweiten Hälfte bzw. dem Ende des 7. Jh. v. Chr. völlig überein.⁵⁹ Auf Grund des Grabes 191 von Csanytelek kann also auch der Zeitpunkt auf die Periode gesetzt werden, als die dreischneidigen skythischen Pfeilspitzen mit kurzer Tülle in das Karpatenbecken gelangt sind. Zu dieser Zeit wurden auch noch die früheren, zum skythischen Typ gehörenden Pfeilspitzen mit ^{langer}kurzer Tülle gebraucht, wie dies die Funde von Smolenice/Szomolány beweisen, unter welchen beide Formen gemeinsam vorkommen.⁶⁰ Im Laufe des 6. Jh. v. Chr. hörte dann die gemeinsame Benutzung beider Formen auf, es wurden von da an ausschließlich die Typen mit kurzer Tülle erzeugt. Es kommen zwar unter den Funden der aus diesem Zeitalter stammenden

⁵³ Galántha 1986, 329. Taf. 3, 3.6.

⁵⁴ M. Dušek/S. Dušek 1984, Taf. 107, 4.

⁵⁵ a.a.O. 291, Taf. 104, 11–16.

⁵⁶ Galántha 1986, 331. Taf. 5, 3.

⁵⁷ a.a.O. Taf. 3, 4.5.7.

⁵⁸ a.a.O. Taf. 5, 3; 74.

⁵⁹ Smirnova 1989, 29.

⁶⁰ M. Dušek/S. Dušek 1984, 219. Taf. 32, 18.32; 222. Taf. 35, 21.

den Bestattungen Pfeilspitzen mit besonderem Tüllenteil vor, jedoch ist die Tülle dieser sehr kurz (z. B. Mátraszele)⁶¹ oder von äußerst geringem Maße (z. B. Szentes-Vekerzug),⁶² und so können sie von der frühen Form gut unterschieden werden.

Es ist noch zu bemerken, daß in den auf das 6–5. Jh. v. Chr. datierten Grabfunden der ostalpinen Hallstatt-Kultur skythische Pfeilspitzenformen archaischen Charakters vorkommen, jedoch dürfte dort offenbar die aus dem Karpatenbecken übernommene Bewaffnung auch länger benutzt worden sein, als in ihrem Ursprungsgebiet.⁶³

Aus den bekannten Funden und Daten kann zusammenfassend festgestellt werden, daß man in der östlichen Hälfte des Karpatenbeckens im Laufe des 7. Jh. v. Chr. zwei- und dreischneidige Pfeilspitzen skythischen Typs mit langer Tülle benutzt hat. Diese dürften nach Siebenbürgen unmittelbar aus der Steppenzone, in die Theißgegend und in das Bergland hingegen aus der Waldsteppenzone gelangt sein. Ihren Gebrauch übernahm das westlich von der Donau gelebte Volk der mitteldanubischen Hallstatt-Kultur wahrscheinlich aus diesen Gebieten. Die Bevölkerung des Alföld und des Berglandes war mit starken Fäden mit der Bevölkerung der Waldsteppenzone verbunden und durch diesen gelangten von der zweiten Hälfte des 7. Jh. v. Chr. stets neuere östliche Gegenstandstypen hierher. Zu diesen gehörten unter anderen die bronzenen Pfeilspitzen mit kurzer Tülle und die scheibengedrehten Gefäße. Im 6. Jh. v. Chr. bildete die Bevölkerung des Alföld und des Berglandes durch die Erzeugung der örtlichen und letzten Endes aus dem Osten stammenden Gegenstandstypen ein eigenartiges örtliches Handwerk aus, deren Produkte auch das Gebiet der Spät-Hallstatt-Kultur erreichten. Unter diesen kommen auch Pfeilspitzen jüngeren Typs vor.⁶⁴

Auf Grund der bronzenen Pfeilspitzen wird es also möglich sein, die Anfänge der Skythenzeit in Ostungarn auf einen früheren Zeitraum zu datieren, als dies von der Forschung bisher vermutet worden ist und so können wir diese Periode chronologisch unmittelbar an das Ende der präskythischen Periode knüpfen.

⁶¹ Kemenczei 1986, 120. Abb. 3, 5.

⁶² Párducz 1952, Taf. 49, 3, 4; 54, 5.

⁶³ Chochorowski 1985b, 248. Abb. 8.

⁶⁴ Jerem 1981, 216. Taf. 1, 10; Chochorowski 1985b, 238. Abb. 5, 4; Abb. 6, 4, 5.

BIBLIOGRAPHIE

- CHOCHOROWSKI 1985a. *Chochorowski, J.* Die Vekezug Kultur. Charakteristik der Funde. Warszawa–Kraków 1985.
- CHOCHOROWSKI 1985b. *Chochorowski, J.* Die Rolle der Vekezug–Kultur (VK) im Rahmen der skythischen Einflüsse in Mitteleuropa. PZ 60, 1985, 204–271.
- CRİŞAN 1974. *Crîşan, I. H.* Siebenbürgen in der jüngeren Hallstattzeit (VI–IV. Jh.v.u.Z.). In: Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa. Bratislava 1974. 101–124.
- DUŠEK 1974. *Dušek, M.* Die Thraken im Karpatenbecken. SLA 22 (1974) 361–434.
- M. DUŠEK/S. DUŠEK 1984. *Dušek, M./Dušek, S.* Smolenice-Molpir. Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit I. Nitra 1984.
- ESAYAN/POGREBOVA 1985. *Esayan, S. A./Pogrebova, M. N.* Skifskie pamjatniki Zakavkazja. Moskva 1985.
- FETTICH 1929. *Fettich, N.* Beiträge zum Entstehungsproblem des altgermanischen II. Stiles. ARChÉrt 43 (1929) 68–110.
- GALÁNTHA 1986. *Galántha, M.* The Scythian Age Cemetery at Csanytelek–Halastó. In: Hallstattkolloquium Veszprém, 1984. Budapest 1986. 69–77.
- GALLUS/HORVÁTH 1939. *Gallus, S./Horváth, T.* Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. Budapest 1939.
- GRJAZNOV 1980. *Grjaznov, M. P.* Aržan. Carskij kurgan ranneskifskogo vremeni. Leningrad 1980.
- HAMPEL 1886. *Hampel, J.* A bronzkor emlékei Magyarhónban I. Budapest 1886.
- HÄNSEL 1976. *Hänsel, B.* Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau. Bonn 1976.
- IL'INSKAJA 1968. *Il'inskaja, V. A.* Skify dneprovskogo lesostepnogo Leboberežnje. Kiev 1968.
- IL'INSKAJA 1975. *Il'inskaja, V. A.* Ranneskifskie kurgany bassejna r. Tjasmin (VII–VI vv do n.e.). Kiev 1975
- IL'INSKAJA/MOZOLEVSKIJ/TERENOŽKIN 1980. *Il'inskaja, V. A./Mozolevskij, B. N./Terenozkin, A. I.* Kurgany VI v. do n.e. u s. Matusov. In: Skifija i Kavkaz 31–63. Kiev 1980.
- ISMAILOV 1988. *Ismagilov, R. B.* Pogrebenie bolšogo gumarovskogo kurgana v južnom Priural'e i problema proischoždenija skifskoj kultury. Arch.Sb. Leningrad 29 (1988) 27–47.
- JEREM 1981. *Jerem, E.* Südliche Beziehungen einiger hallstattzeitlichen Fundtypen. In: Materijali. Novi Sad 19 (1981) 201–220.
- KEMENCZEI 1968. *Kemenczei, T.* Őskori bronztárgyak a miskolci múzeumban (Urzeitliche Bronzegegenstände im Miskolcser Museum). HOMÉ 7 (1968) 19–46.
- KEMENCZEI 1985. *Kemenczei, T.* Mitteleisenzeitliche Trensen vom ost-mitteuropäischen Typ im Alföld. FolArch 36 (1985) 43–68.
- KEMENCZEI 1986. *Kemenczei, T.* Mitteleisenzeitliche Köcherbeschläge aus dem Alföld. FolArch 37, 1986, 117–1336.
- KEMENCZEI 1988. *Kemenczei, T.* Der Pferdegeschirrfund von Fügöd. ActaArchHung 40 (1988) 65–81.
- KLOČKO 1978. *Kločko, V. I.* Nekotorye voprosy proischoždenija bronzovyh nakonečnikov strel Severnogo Pričernomorja VIII–VII vv. do n.e. In: Pamjatniki drevnich kultur Severnogo Pričernomorja 40–46. Kiev 1978.
- KOSSACK 1982. *Kossack, G.* Früheisenzeitlicher Gütertausch. Savaria 16 (1982) 95–112.
- KOSSACK 1986. *Kossack, G.* Zaumzeug aus Kelermes. In: Hallstattkolloquium Veszprém, 1984. 125–139. Budapest 1986.
- KOSSACK 1987. *Kossack, G.* Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils. In: Skythika. Bayer. Abhandl. 88 (1987) 24–86.
- KOSSACK 1987b. *Kossack, G.* Fremdlinge in Fars. Arch. Mitt. aus Iran 20 (1987) 106–127.
- KOVPANENKO/BESSONOVA/SKORYJ 1989. *Kovpanenko, G. T./Bessonova, S. S./Skoryj, S. A.* Pamjatniki skifskoj epochi dneprovskogo lesostepnogo pravoberež'ja. Kiev 1989.
- LESZIH 1939. *Leszih, A.* Borsodmegyei szkita leletek (Scythian Finds from the County of Borsod). FolArch 1–2 (1939) 68–87.
- MARINESCU 1984. *Marinescu, G.* Die jüngere Hallstattzeit im Nordostsiebenbürgen. Dacia 28 (1984) 47–83.
- MEDVEDSKAJA 1980. *Medvedskaja, I. N.* Metaličeskie nakonečniki strel perednego Vostoka i evrazijskach stepej II-pervoj poloviny I. tysjačletija do n.e. SA 4–1980, 23–37.
- MURZIN 1984. *Murzin, V. Ju.* Skifskaja archaika Severnogo Pričernomor'ja. Kiev 1984.
- PARDUCZ 1952. *Párducz, M.* Le cimetiére hallstattien de Szentés–Vekezug. ActaArchHung 2 (1952) 143–169.
- PARDUCZ 1965. *Párducz, M.* Western relations of the Scythian Age Culture of the Great Hungarian Plain. ActaAntHung 13 (1965) 273–301.

- PÁRDUZ 1973. *Párducz, M.* Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken. *ActaArchHung* 25 (1973) 27–63.
- PARZINGER/STEGMANN–RAJTÁR 1988. *Parzinger, H./Stegmann–Rajtár, S.* Smolenice-Molpir und der Beginn skythischer Sachkultur in der Südwestslowakei. *PZ* 63 (1988) 162–178.
- PATAY 1955. *Patay, P.* Szkíta leletek a nógrádi dombvidéken (Skythische Funde in der Hügellandschaft von Nógrád). *FolArch* 7 (1955) 61–67.
- PATAY 1961. *Patay, P.* Az alsótelekesi vaskori temető (Cimetière de l'âge du fer á Alsótelekes). *FolArch* 13 (1961) 27–50.
- PATEK 1964. *Patek, E.* Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Budapest 1964.
- POLIN 1987. *Polin, S. V.* Chronologija ranneskifskich pamjatnikov. *Arch. Kiev* 59, 1987, 17–36.
- POPOV 1930–31. *Popov, R.* Mogilniki grobeve pri s. Endže. *Izvestija Arch. Inst. Sofia* 6 (1930–31) 89–116.
- ROSKA 1915. *Roska, M.* Kelta sírok és egyéb emlékek Balsárról (Tombeaux celtiques et autres monuments de Balsa). *Dolg. Kolozsvár* 6 (1915) 18–48.
- SMIRNOVA 1968. *Smirnova, G. I.* Raskopki kurganov u sel Kruglik i Dolinjany na Bukovine. *Arch.Sb. Leningrad*. 10 (1968) 14–27.
- SMIRNOVA 1979. *Smirnova, G. I.* Kurgany u sela Perebykovcy – novyj mogil'nik skifskoj archaiki na Srednem Dnestre. *Trudy Ermitaža* 20 (1979) 37–67.
- SMIRNOVA 1989. *Smirnova, G. I.* Kul'turno-istoričeskie processy v Prikarpat'e v konce II – pervoj polovine I tysjačelëtija do n.e. po materialam zapadno-ukrainskoj ekspedicii. In: *Itogi archeologičeskich ekspedicii* 19–32. Leningrad 1989.
- TERENOŽKIN 1976. *Terenožkin, A. I.* Kimmerijcy. Kiev 1976.
- TONČEVA 1980. *Tončeva, G.* Necropola tumulaire pres du village Belogradec du VIIe s.av. n. ere. *Thracia* 5 (1980) 5–52.
- VASILIEV 1980. *Vasiliev, V.* Stipii agatirsy pe teritoriul României. Cluj-Napoca 1980.
- VASILIEV/ALDEA/CIUGUDEAN 1991. *Vasiliev, V./Aldea, I. Al./Ciugudean, H.* Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatica a României. Cluj-Napoca 1991.
- VULPE 1990. *Vulpe, A.* Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser in Rumänien. PBF VI, 9. München 1990.
- WERNER 1988. *Werner, W. M.* Eisenzeitliche Trensens an der unteren und mittleren Donau. PBF XVI, 4. München 1988.

KORAI SZKÍTA TÍPUSÚ NYÍLHEGYEK KELET-MAGYARORSZÁGON

A Kárpát-medencében talált szkíta típusú nyílhegyek pontos korának kérdését már több kutató tárgyalta, nem egyszer egymással ellentétes véleményekre jutva.¹⁻⁶ A sztyeppevidéki leletek alapján megállapítható, hogy a Kárpát-medencében olyan bronz nyílhegyek is előkerültek, mint amelyeneket keleten már a prészkíta korban használtak. Ezek Kunszentmártonban vagy Kunszentmiklóson (2. ábra 1) és Kiskunhalason (2. ábra 3.4) kerültek a napvilágra.⁷⁻⁸

Az alul kivágott pengéjű kunszentmárton/kunszentmiklósi nyílhegy transz-kaukázusi típusú.⁹ Keleti eredete, figyelembe véve az i. e. 8. században a Kárpát-medencébe eljutott más iráni-kaukázusi típusú fémtárgyakat¹⁰ nem lehet kétséges.

A kiskunhalasi kétélű, bronz nyílhegyekhez hasonló leleteket ÉK-Bulgáriában, Endze és Belogradecen feltárt halomsírokból is találtak.¹¹ Ezeket a Kr. e. 8. század második felére, végére keltezték.¹²⁻¹³ Endzei típusú nyílhegyek az Urál hegységtől délre fekvő Gumarovon kiasott sírban háromélű, korai szkíta nyílhegyekkel együtt kerültek elő. Korukat a Kr. e. 7. század elejére adták meg.¹⁴ Háromélű, tokos nyílhegyet az endzei temetkezésben szintén találtak.¹⁵ A gumarovoi sírban olyan kétélű, tokján tüskével ellátott nyílhegy is volt.¹⁶ mint amilyen Erdélyben több szkítakori temetkezésből került elő.

A legkorábbi erdélyi szkítakori sírokat (Ciumbrud/Csombord csoport) korábban a Kr. e. 6. század elejére, újabban az i. e. 7. század közepére keltezték.¹⁸ A jellegzetes leleteik közé tartozó két vagy három élű, hosszú tokrészes, tüskés oldalú bronz nyílhegyekhez hasonló darabokat a sztyeppevidéken a Kr. e. 8. század végétől kezdték készíteni, s használatuk kora felölelte az egész 7. századot.¹⁹ Így nem kizárt, hogy egyes szkítakori erdélyi temetkezések már a Kr. e. 7. század első feléből is származhatnak. Ilyen lehet a Cristești/maroskeresztúri 9. sír, amelyben a nyílhegyeken kívül olyan háromlyukas vastabla oldaltagok is voltak,²⁰ mint amelyeneket a jellegzetesen prészkíta lószerszámatot magábanfoglaló Észak-magyarországi függődi raktárlelet tartalmaz.²¹

Korai szkíta típusú, két-, háromélű bronz nyílhegyek a Középső-Dnyeszter vidékén, Perebykovcy mellett feltárt 2. halomsírban olyan összeszegecselt vaszablával együtt kerültek elő, amelynek legtöbb párhuzama a magyar Alföld térségéből ismert.²² Újabban ennek a sírnak a korát a Kr. e. 7. század második felére adták meg.²³ Ebből előkerült olyan belső tokos, háromélű bronz nyílhegy is, amely használatára kezdetének idejét korábban a Kr. e. 6. századra tették. Szintén a Kr. e. 7. század közepétől kezdődő erdős-sztyeppe vidéki szkítakori emlékei közé sorolható a krugliki halomsír, amely korai, kelemesi-žurovkai típusú nyílhegyeken kívül korongon készült, öblös, nagy agyagedényt is tartalmazott. Ehhez hasonló edény több került elő a magyar alföldi szkítakori sírokból.²⁴

Az erdélyiekkel azonos formacsoportba tartozó nyílhegyek a Kárpát-medence nyugati felében a hallstatti kultúra nagy telepein, így Smolence/Szomolányon,²⁵ Velem-Szentviden, Celldömölk-Sághegyen²⁶ kerültek elő. Az alföldi és felvidéki szkí-

takor kezdetét korábban a kutatás a Kr. e. 6. század közepe körüli időre tette,²⁷ de ennek ellentmondanak, hogy erről a tájegységről is ismeretesebbek korai szkíta típusú nyílhegyek. Ezek a következő lelőhelyeken kerültek elő:

Alsótelekes 50, 71, 20. sír (3. ábra 3,7,8); Balsa (2. ábra 8); Bükkszentlászló (2. ábra 9),²⁸ Kiskunhalas (2. ábra 5–7); Nyíregyháza–Bujtos (4. ábra 5); Piliny (4. ábra 1,2); Sajószentpéter (5. ábra 1,2); Szabolcs-Szatmár megye (4. ábra 6); Szécsény-Benczúrfalva, Dolány (4. ábra 3,4); Szendrő–Ördögáti Csengőbarlang (4. ábra 11); Szirmabesenyő környéke (4. ábra 10).

A felsorolt korai szkíta típusú nyílhegyek száma kevés a középső szkítakorú nyílhegyekhez képest,²⁹ de mégis bizonyítják használatukat a Tisza vidékén, a Felvidéken. Korukat a Kr. e. 7. századra az alsótelekesi temető leletei, a tűk,³¹ az állatfej alakú végű keshüvely,^{32–33} kúpos végű karperecek (3. ábra 4, 5),³⁴ vas nyílhegyek (3. ábra 7, 8),^{35–38} alapján lehet meghatározni. Ennek nem mond ellent, hogy ebből a temetőből korongon készült edények is előkerültek, mivel a Középső-Dnyeszter vidékén a korongolás technikáját már a Kr. e. 7. század második felében biztosan ismerték.³⁹

Ugyancsak a korai szkíta korra keltezhetők a Sajószentpéteren talált két sír leletei. A csőrös tetejű bronz szíjelosztókhoz (5. ábra 5–7) hasonló, de állatfejben végződő lelet eddig csak egy volt ismert Magyarországról.⁴⁰ Az ilyen szíjelosztók használata a Transzkaukázustól a Dnyeper vidékéig a Kr. e. 7. században általánosan elterjedt.⁴¹ Ugyanerre a korra keltezhető az odesszai körzetben, Ogorodnoe községnél feltárt 9. kurgán leletei alapján⁴² a sajószentpéteri bronz tegezzáró (5. ábra 4).

Balsán a tokos bronz nyílhegygel (2. ábra 8) olyan vasár (2. ábra 11) került elő, amelynek párhuzama a már említett Perebykovcy 2. kurgán leletei között található meg.⁴³

A számos, Pilinyen kiásott szkítakorú lelet közül a nyílhegyeken (4. ábra 1, 2) kívül egy kúpos végű bronz karperec⁴⁴ sorolható a korai szkíta típusú tárgyak közé.

A Kárpát-medencében előkerült, a tok mellett alul kivágott pengéjű nyílhegyek (2. ábra 7, 4. ábra 1) többsége szórványlelet,⁴⁵ de olyan lelőhelyeken is előkerültek, ahol korai szkíta típusú nyílhegyeket is találtak.⁴⁶ Feltehető, hogy ezek nem keleti eredetűek voltak, hanem formájukat a kárpát-medencei mesterek alakították ki.

A keleti típusú nyílhegyek közül a legkorábbi Arzan típusú darabok,⁴⁷ az endzei sírlelet⁴⁸ tanúsága alapján akkor kerülhettek nyugatra, amikor már a háromélű szkíta forma kialakítása megtörtént. Közép-Ázsiában háromélű nyílhegyeket már a Kr. e. 8. század második felében használtak.⁴⁹ Korai szkíta típusú nyílhegyek a Kárpát-medence keleti felébe már a Kr. e. 7. század elején is eljuthattak. Keleti típusú tárgyakat, lőszerszármazatot azonban Erdélyből ennél korábbi, a prészkíta korból ismerünk (Cipău/Maroscsapó).⁵⁰ Nyílhegy innen nemcsak sírokból, hanem településről is előkerült (Drimbar/Dombár-Teleac), amely ugyancsak a Kr. e. 7. századból származnak.^{51–52}

A fiatalabb típusú, belső tokos, háromélű nyílhegyek megjelenésének időpontjára az Alföldön a csanyteleki temető leletei adnak adatokat. Az ott talált hallstatti típusú urna, bronz csónakfibula a Smolence/szomolányi leletekkel való hasonlósága alapján a Kr. e. 7. század végére, 6. század elejére keltezhető.^{53–56} Ezek a csanyteleki 191. és 208. sírban korongon készült edényekkel együtt kerültek elő,^{57–58} amelyek az erdős-sztyepei leletanyag alapján⁵⁹ származhatnak ebből a korból. Korai típusú és belső tokos nyílhegyek a Smolence/szomolányi telepen egy leletegyüttesben is voltak.⁶⁰ A Kr. e. 6. század folyamán a két forma együttes használata megszűnt, s az eb-

ből az időszakból származó külön tokos nyílhegyek tokrésze vagy igen rövid,⁶¹ vagy igen kisméretűek.⁶² Bár a keletalpi hallstatti kulturának a Kr. e. 6–5. századokra keltezett sírleleteiben előfordulnak archaikus jellegű szkíta nyílhegyformák, azonban ott a Kárpát-medencéből átvett fegyverzet tovább maradhatott használatban, mint származási területén.⁶³

Az ismertetett leletekből, adatokból összefoglalóan azt lehet megállapítani, hogy a Kárpát-medence keleti felében a Kr. e. 7. század folyamán használtak hosszú tokos, két-, háromélű korai szkíta típusú nyílhegyeket. Ezek Erdélybe közvetlenül a sztyeppevidékről, a Tiszavidékre, az északi hegyvidékre az erdős-sztyeppe vidékéről juthattak el. A Dunától nyugatra élt Közép-dunai hallstatti kultúra népe ezekről a területekről vehette át használatukat. Az alföldi, hegyvidéki lakosságot erős szálak fűzték az erdős-sztyepei területek lakosságához, s ezek révén a Kr. e. 7. század végétől újabb és újabb keleti tárgytypusok jutottak ide. Többek között a belső tokos bronz nyílhegyek és a korongon készült erdények. A Kr. e. 6. században az alföldi-hegyvidéki lakosság a helyi, s végső soron keleti eredetű tárgytypusok készítésével sajátos, helyi kézművességet alakított ki, amelynek termékei eljutottak a későhallstatti kultúra területére is. Közöttük előfordulnak fiatalabb típusú nyílhegyek is.⁶⁴

A bronz nyílhegyek révén tehát mód nyílik arra, hogy a Kelet-magyarországi szkítakor kezdetét korábbra keltezzük, mint azt a kutatás eddig feltételezte, s arra, hogy azt közvetlenül a prészkíta kor végéhez kapcsoljuk.

Kemencezi Tibor

ANALYSE PHYSICO-CHIMIQUE ET ÉTUDE STYLISTIQUE DE QUELQUES CEINTURES ÉMAILLÉES DU BASSIN DES CARPATES DES IIIÈME ET IIÈME SIÈCLES AV. J.C.¹

VIRGINIE CHALLET

Cette étude consacrée à quelques-unes des ceintures émaillées du bassin des Carpates s'inscrit dans un travail de recherche plus général concernant les débuts de la technique de l'émaillerie en Europe². Le principal thème de recherche est la caractérisation de cette activité artisanale grâce à l'étude du verre spécifique utilisé par les artisans-émaillleurs celtes. Grâce à la très aimable autorisation de Monsieur le Dr. T. Kemenczei, le programme d'analyses consacré au verre opaque rouge réalisé au Laboratoire de Recherche des Musées de France (LRMF), Paris, a pu être fort utilement complété et élargi par les analyses effectuées sur 3 des ceintures à maillons métalliques émaillés qui sont conservées au Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest (Dunaújváros, Kom. Fejér; Karancslapujtő, Kom. Nógrád; Kissziget, provenance incertaine). Un quatrième exemplaire, la ceinture de Vezseny-Kisdebrecen, Kom. Szolnok, conservée au Damjanich J. Múzeum, Szolnok, a pu être ajouté. Les résultats obtenus éclaireront d'ors et déjà ces objets d'un jour neuf et facilitent une meilleure compréhension des matériaux et de leur usage.

L'art de l'émail, art décoratif, magistralement développé en Europe par les artisans celtes, permet de jouer sur le motif émaillé en positif, conférant au métal le rôle de fond, ou sur le motif émaillé en négatif. Dans ce cas, le motif est dessiné par le métal, laissant l'émail en réserve. Le jeu devient double dès lors que le motif ménagé dans le métal confère au motif émaillé le rôle de fond. Cette double lecture n'apparaît cependant qu'avec le motif de l'esse et ses dérivés; elle n'intervient généralement pas lorsqu'il s'agit de motifs rectilignes.

¹ Je tiens à remercier tout particulièrement Monsieur *M. Szabó*, Professeur à l'Université Eötvös Loránd de Budapest, pour son soutien si bienveillant et grâce auquel j'ai pu mener à bien ce travail de recherche en Hongrie. Je remercie également Monsieur *T. Kemenczei*, Conservateur en chef du Département Archéologique du Musée National Hongrois de Budapest ainsi que Madame *K. Wollák*, Conservateur adjoint au Musée National Hongrois, pour son aide combien efficace au sein du musée. Je remercie enfin les conservateurs qui m'ont si aimablement accueillie dans les musées de Győr, Miskolc, Pécs, Székesfehérvár, Szolnok et Vác.

² *V. Challet*, «Les Celtes et l'émail», éditions du Comité des Travaux historiques et scientifiques, Paris, 1992.

C'est au courant du IIe siècle av. J.C. que le torque (le torque à disques précédemment émaillé de manière préférentielle³ est remplacé par la ceinture, désormais entièrement composée d'éléments en métal offrant des surfaces suffisantes pour l'émaillage. Ces deux groupes distincts – celui des torques à disques et celui des ceintures à maillons métalliques – se superposent ni chronologiquement ni géographiquement. Néanmoins le motif de l'esse et sa décomposition particulière, bien visible sur certains de ces torques⁴, se prolongent sur quelques-unes des ceintures du bassin des Carpates. On verra que les remarques d'ordre technique comme celles d'ordre stylistique ouvrent un champ d'investigations encore peu exploité.

I. LES ANALYSES DE LABORATOIRE⁵

Afin de mieux comprendre quelle fut la matière utilisée pour ces émaux, des prélèvements ont été effectués sur quelques objets pour être analysés au laboratoire (fig. 1). Une semblable intervention nécessite l'étude préalable des objets. C'est la raison pour laquelle les ceintures émaillées du bassin des Carpates répondaient parfaitement bien à ces critères puisque, à l'occasion de la découverte de la ceinture de Vezseny–Kisdebrecen, Kom. Szolnok, I. Stanczik et A. Vaday ont rassemblé l'essentiel de la documentation alors connue⁶.

Comme toute technique ornementale, celle de l'émail permet à l'artisan d'ajouter un décor à son objet déjà fabriqué. Dans le cas de l'émail, cependant, le décor ajouté est à ce point intégré à l'objet qu'il lui appartient en propre. Ce qui caractérise l'émaillage celtique, c'est le double usage qui est fait du même verre opaque rouge. En effet, dans l'état actuel de nos connaissances, c'est au tout début du IVe siècle av. J.C. que ce verre opaque rouge est utilisé à froid pour la réalisation des pastilles (cf. les fibules de type Münsingen, les torques à disques, les bracelets à jonc souple – quant à eux caractéristiques du plateau Suisse). Le verre est alors traité comme s'il s'agissait d'une pierre dure et est fixé à son support par rivetage, avec parfois l'adjonction

³ F. Müller, «Die frühlatènezeitlichen Scheibenhalsringe», *Römisch-Germanische Forschungen*, Bd. 46, Verlag Ph. von Zabern, Mainz, 1989.

⁴ V. Challet, op. cit., p. 136–139.

⁵ Ces analyses ont été réalisées au Laboratoire de Recherche des Musées de France, sous la direction de Monsieur M. Pernot, Directeur de Recherche au CNRS et rattaché au LRMF, avec la collaboration de M. Bucsek, puis de N. Brun.

N. Brun, *Etude de verres opaques celtiques et gallo-romains*, thèse de Doctorat, Université de Paris-Sud Centre d'Orsay, 1991.

Toutes ces analyses ont été réalisées à partir d'un prélèvement dans la masse, par fracture d'un morceau de verre. Ce procédé est indispensable car la surface vitreuse s'altère sous l'action du milieu, modifiant seulement la composition de la surface. En outre, un prélèvement de ce type permet d'étudier la microstructure du verre en plus de l'analyse élémentaire globale de la composition. Les 3 méthodes d'analyse choisies pour cette étude sont basées sur la spectroscopie de rayons X et ont été utilisées de manière complémentaire.

Micro-sonde électronique:

* spectromètre à dispersion d'énergie (Energy Dispersive Spectrometry) couplé à un microscope électronique à balayage;

* spectromètre à sélection de longueur d'onde (Wavelength Dispersive Spectrometry).

Sonde protonique:

* Spectromètre à dispersion d'énergie (Proton Induced X-ray Emission).

⁶ I. Stanczik et A. Vaday, «Keltische Bronzegürtel „ungarischen“ Typs im Karpatenbecken», *Folia Archaeologica* XXII, 1971, p. 7–27.

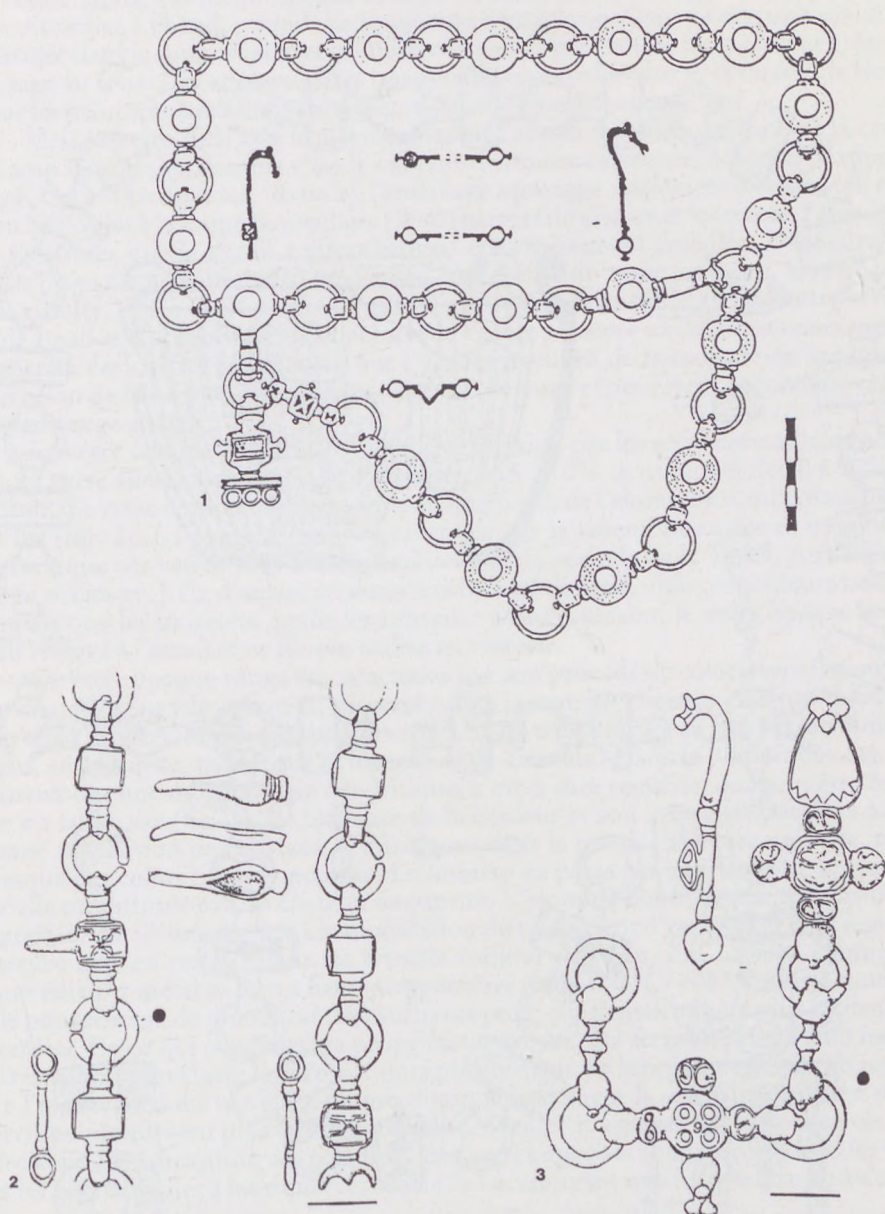

Fig. 1.

Les ceintures émaillées du bassin des Carpates analysées au LRMF, Paris.

1. Dunaújváros, d'après I. Stanczik et A. Vaday, 1971, fig. 4, p. 13;

2. Karancslapujtő, dessin V. Challet;

3. Kissziget, dessin V. Challet;

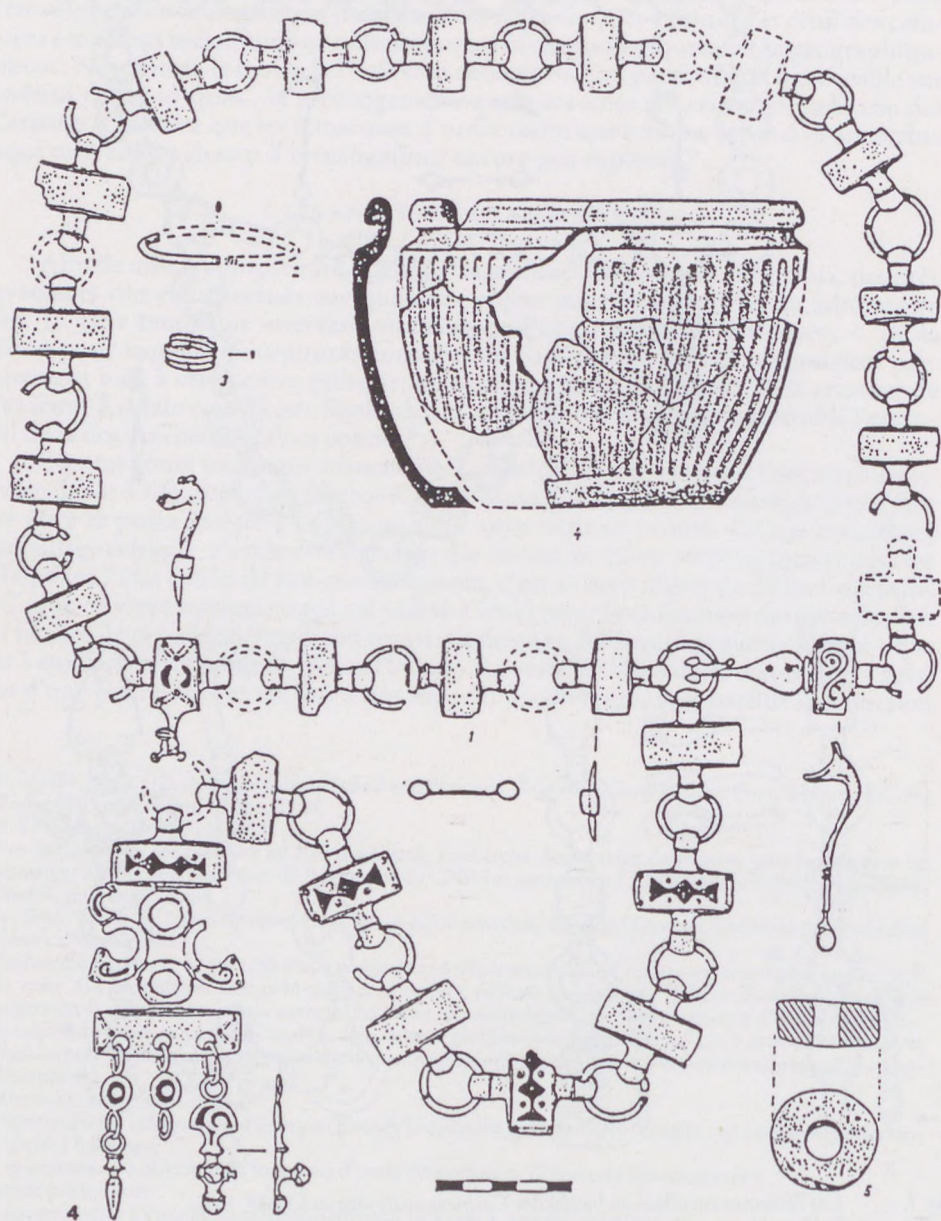

Fig. 1. 4. Vezseny-Kisdebrecen, d'après I. Stanczik et A. Vaday, 1971, fig. 1, p. 8.

de résine. Mais, à la même époque et souvent sur le même objet, ce verre opaque rouge est utilisé à chaud, selon la technique de l'émaillerie. Dans ce cas, une cavité est ménagée dans le support et le verre adhère à celui-ci par l'action de la chaleur grâce au passage au four. Les artisans celtes ont émaillé essentiellement le bronze et le fer et, pour les ceintures à maillons métalliques, seul le bronze est concerné.

Mais le verre ainsi que le métal subissent l'action du temps et, lorsque la cavité est trop importante comme c'est le cas pour certaines ceintures (Bölcske–Madocsahegy, Cece–Hardpuszta, Szentes), l'émaillage a presque totalement disparu. Un examen de l'objet à la loupe binoculaire (X 10) permet de discerner les traces d'émaillage et d'affirmer que la cavité a effectivement été entièrement émaillée. D'ailleurs, les stries préparatoires du métal, facilitant l'adhérence du verre au métal, sont chaque fois visibles. Enfin, il n'est pas toujours facile de bien faire la distinction entre le véritable émail et la corrosion du métal lorsque l'objet présente un décor en creux rappelant celui des cavités émaillables. Sur l'un des maillons de la ceinture de Szentes, la corrosion de la surface du métal est de couleur rouge et peut être confondue avec de l'émail rouge altéré.⁷

Le verre opaque rouge utilisé avec prédilection par les artisans émailleurs celtes est un verre silico-sodo-calcique contenant de 5 à 10% de cuivre et de 20 à 50% de plomb. Ce verre contient également du magnésium, de l'aluminium, du potassium et du fer (fig. 2). La composition, à l'exception de la teneur en cuivre et en plomb, montre que ces verres sont analogues à ceux de la période de la Tène⁸. Aux IIe–IIIe siècles av. J.C., d'autres couleurs existent en verrerie, mais ces couleurs ne concernent que les bracelets, perles et anneaux. Manifestement, le verre opaque rouge était réservé à l'émail et ne fut pas utilisé en verrerie.

Ce verre opaque rouge est caractérisé par son procédé de coloration : il contient des cristaux d'oxyde cuivreux, dispersés dans la matrice vitreuse incolore. L'oxyde cuivreux, en effet, se dissout dans le verre à haute température et, lors du refroidissement, se précipite, entraînant la formation de cristaux. Dans la plupart des cas, ces cristaux ont une morphologie dendritique, c'est-à-dire ramifiée, qui peut être équiaxe ou colonnaire (fig. 3). La brillance de la couleur et son intensité sont dues à une bonne suspension des cristaux dendritiques dans la matrice vitreuse qui, elle, n'est presque pas colorée, voire incolore. La lumière ne passe pas au travers de la matière car elle est diffusée par les cristaux de cuprite. L'ajout de plomb réduit les tensions à l'interface émail-métal grâce à la modulation du coefficient d'expansion de la matière vitreuse qui, en refroidissant, se rétracte toujours un peu. Les liaisons chimiques entre émail et métal se font à haute température (600–800 °C/700–900 °C); et un faible pourcentage de plomb est déjà suffisant pour que l'émail adhère plus facilement au métal. En ce qui concerne ses propriétés optiques, un verre au plomb a un indice de réfraction plus élevé; le verre est alors plus brillant car la présence de plomb améliore l'aspect final du verre. Le plomb diminue également la viscosité du verre et les verres au plomb sont plus faciles à travailler, à tailler et à graver (cf. la mise en oeuvre à froid avec la fabrication des pastilles). Les verres opaques rouges sont parmi les verres les plus difficiles à fabriquer. L'oxyde de cuivre ayant une forte tendance à s'oxy-

⁷ Le prélèvement réalisé sur cette ceinture (L. 18944) n'a donc pas été inclus dans cette étude.

⁸ J. Henderson et S. E. Warren, «X-ray fluorescence analyses of Iron Age glass beads from Meare Glastonbury Lake villages», *Archaeometry*, vol. 23, fasc. 1, 1981, p. 83–94.

Provenance	Description	Musée	n° inventaire	n° labo.	composition (% massique)									
					Na2O	MgO	Al2O3	SiO2	K2O	CaO	MnO	Fe2O3	Cu2O	PbO
Dunaújváros, Kom. Fejér	maillon ceinture	MNM	47.1908	18942	9.3	0.3	1.5	45.4	0.4	5.0	nd	2.2	7.8	29.5
Karancslapujtő, Kom. Nógrád	pendeloque ceinture	MNM	102.1876	18943	8.7	0.4	1.2	39.1	0.3	3.3	nd	2.3	8.0	39.7
Kissziget, ?	agrafe ceinture	MNM	3.1851	18945	8.6	0.7	2.2	36.3	0.5	4.2	nd	1.4	7.5	39.6
Vezseny-K. Kom. Szolnok	maillon ceinture	Damjanich J. Múzeum	70.32.1	18946	7.0	0.3	1.1	42.1	0.4	3.1	nd	2.6	8.8	38.4
Flavigny, Marne	maillon ceinture	MAN	67872	19191	7.8 8.3	0.4 0.5	1.5 1.9	40.0 38.3	0.3 0.4	4.1 3.3	nd	2.1 1.1	6.1 7.2	40.3 41.1
Cuperly, Marne	maillon ceinture	MAN	12959	19192	8.5	0.4	1.4	40.2	0.5	3.6	nd	2.0	7.2	39.0
Camp-de-Châlons Marne	agrafe ceinture	MAN	13629	19193	7.7	0.5	1.7	38.8	0.4	4.1	nd	1.7	7.3	40.1
MNM, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest; MAN, Musée des Antiquités Nationales, Saint Germain-en-Laye; nd, non détecté.														

Fig. 2. Les résultats d'analyses (Laboratoire de Recherche des Musées de France);
Les résultats des ceintures provenant de France ont été intégrés à titre comparatif.

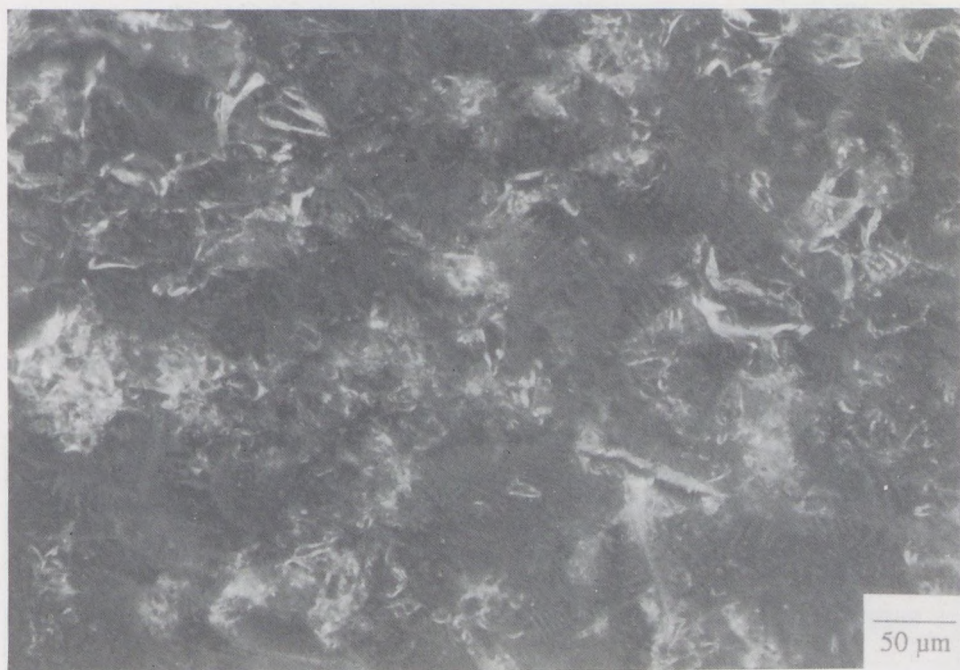

Fig. 3. Détail de la structure dendritique en microscopie optique (fond noir); exemple de Dunaújváros, Kom. Fejér (échantillon 18942) (cliché LRMF, Paris).

der en oxyde cuivrique, il est plus facile d'obtenir une couleur vert translucide, plutôt qu'un rouge opaque, lorsque les conditions de chauffe légèrement réductrices ne sont pas respectées.

Pour ce qui est de la couleur, une remarque peut être faite à propos de la ceinture de Kissziget. Celle-ci présente, en un endroit, un émail presque orangé avec une coloration jaune bien délimitée. De telles zones ont déjà été observées dans les verres fabriqués expérimentalement par A. A. Ahmed et G. M. Ashour⁹. Ces zones disparaissent lorsque le traitement thermique est prolongé. A 900 °C et 1000 °C, de petits cristaux ont été occasionnellement observés entre les dendrites. C'est donc l'histoire thermique du verre qui est la cause des variations locales de couleur, visibles sur cet échantillon. Et ce changement de couleur, accidentel, n'est pas imputable à un processus d'altération particulier¹⁰.

De ce bref aperçu sur les quelques exemplaires analysés, il ressort que le verre opaque rouge utilisé correspond très vraisemblablement à une même «recette de fabrication» et cela d'un bout à l'autre de l'Europe celtique. L'usage de ce même matériau est d'ailleurs renforcé par la technique décorative elle-même: les artisans-celtes

⁹ A. A. Ahmed et G. M. Ashour, «Effect of heat treatment on the crystallisation of cuprous oxide in glass», *Journal of Glass Technology*, vol. 22, fasc. 1, 1981, p. 24–33.

¹⁰ N. Brun, op. cit.

n'ont employé qu'un seul procédé de mise en oeuvre, celui de «l'émail en creux», selon le principe de la technique en champlévé, mieux connue par ses abondantes productions médiévales des XIème–XIVème siècles ap. J.C. Les motifs ainsi délimités sont soit curvilignes, soit rectilignes, et leur étude complète utilement les seules remarques techniques.

II. LES MOTIFS ÉMAILLÉS

L'assemblage des motifs émaillés aurait pu permettre de regrouper ces ceintures par «familles». Mais rares sont les ceintures complètes; et seulement deux motifs existent sur plus de deux exemplaires. Dans la majeure partie des cas, chaque ceinture ou fragment de ceinture est décoré d'un motif particulier (fig. 4). L'étude parallèle de ceintures émaillées contemporaines provenant d'autres régions du monde celtique per-

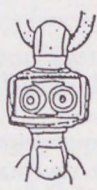
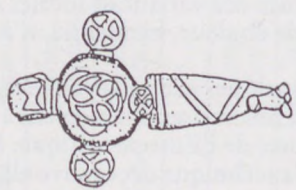
émail	métal	provenance
		Vezeny-K. Udvari Kom. Tolna
		Jászberény-Ö.
		Kissziget Tengelic Törökszentmiklós-S.

Fig. 4. Les ceintures émaillées du bassin des Carpates: quelques motifs spécifiques.

met de noter le développement des motifs émaillés rectilignes sur ce type d'objets – ce qui renforce la spécificité des motifs curvilignes ornant certaines des ceintures hongroises. Vraisemblablement, ces motifs curvilignes poursuivent la décomposition de l'esse initiale déjà amorcée, au courant du IVe siècle av. J.C., sur les torques à disques (groupes B. et C. de F. Müller). (fig. 5).

Le motif de l'esse est réservé dans le métal tandis que l'émail joue le rôle de fond, suggérant deux demi-esses dans le cas de Vezseny–Kisdebrece et une demi-esse pour Bonyhád-vidéke (fig. 6, 1–2). La demi-esse et la pelte peuvent être simplement esquissées par le motif en métal; mais, dans ce cas, le fond émaillé ne représente plus l'esse en négatif: un autre motif est alors figuré en émail et il est propre à l'objet (fig. 6, 3–5). Le phénomène est encore accentué avec les maillons terminaux des ceintures de Bölske–Madocsahegy, Cece–Hardpuszta et Szentes où l'émail sert essentiellement à mettre en relief le motif de l'esse ménagé dans le métal (fig. 6, 6–8). On notera cependant que, au milieu de ces motifs curvilignes, la ceinture de Karancslapujtő emploie ce même principe de double lecture, mais le motif est rectiligne (fig. 6, 9).

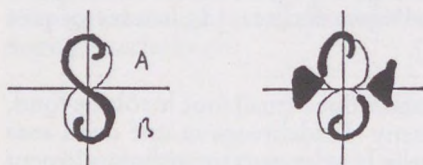
Parallèlement, des motifs émaillés simples de formes géométriques (cercle, ovale, triangle, rectangle, croix) se développent et sont souvent associés aux motifs plus complexes décrits ci-dessus! L'émail joue alors son rôle décoratif initial: le motif seul est émaillé et, par sa forme, n'esquisse plus un deuxième motif ménagé dans le métal. Le phénomène de la double lecture si magistralement mis en valeur sur la tige de certains torques à disques ou encore sur quelques-unes de ces ceintures provenant de Hongrie tend à s'effacer au profit de motifs simples et facilement lisibles.

On peut donc dire que ces ceintures reflètent parfaitement les acquis décoratifs des IIIe–IIe siècles av. J.C. La couleur (rouge) prend toute sa valeur en produisant un effet semblable à celui provoqué par le relief. Ainsi que le suggère justement M. Szabó, «les esses et ses combinaisons ornent avant tout les éléments de jonction mais, dans ce cas, ce n'est pas le relief mais l'émail qui accentue la lecture»¹¹. Le contraste accusé du motif plein, qui accroche la lumière et s'oppose au creux laissé dans l'ombre, est cette fois donné par la couleur rouge de l'émail, contrastant fortement avec le support-métal en bronze doré. Le développement contemporain des motifs géométriques simples s'achemine, à un degré moindre il est vrai, vers le même but. L'effet décoratif reste semblable quant à son principe premier: l'opposition des formes et des matières, combinées entre elles, révèle ce paysage décoratif si propre à l'art celtique.

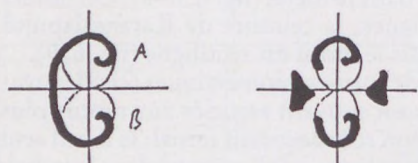
*

A propos de la difficile question de l'affinage chronologique des trouvailles métalliques des IIIe–IIe siècles av. J.C., il faut remarquer que ces ceintures émaillées, complètes ou fragmentées, sont presque toujours des trouvailles anciennes sans contexte, sauf pour quelques exemplaires trouvés, plus récemment, dans des sépultures et en association avec d'autres objets. I. Stanczik et A. Vaday ont déjà souligné cet état de fait, peu propice à l'établissement d'une chronologie plus détaillée pour cette

¹¹ M. Szabó, «Contribution au problème du style plastique laténien dans la cuvette des Carpates», *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 41, 1989, p. 17–32.

L'esse:

la décomposition particulière de ce motif est très nette: la partie supérieure du cercle A et la partie inférieure du cercle B sont désolidarisées l'une de l'autre, réunies virtuellement par un triangle de part et d'autre du point central commun aux deux cercles.

La pelte:

ce motif peut également subir une décomposition semblable à celle notée ci-dessus: seules les deux demi-esses sont figurées, désolidarisées l'une de l'autre, la jonction entre elles étant signalée par un triangle.

Le rinceau:

on note le même genre de décomposition que celui propre à l'esse simple: les lignes principales du motif ne sont plus émaillées en continu, mais présentent des interruptions.

Fig. 5. Tableau récapitulatif, les torques à disques: le motif de l'esse et ses dérivés.

période¹². On date donc généralement ces ceintures en fonction des trouvailles de même type faites plus à l'ouest. I. Stanczik et A. Vaday ont proposé de placer les ceintures de Hongrie dans le LT. C-D d'I. Hunyady¹³.

Le résultat des analyses réalisées au LRMF sur quelques-unes de ces ceintures ne diffère en rien de ce que l'on sait par ailleurs sur ces verres opaques rouges, soulignant ainsi une réelle stabilité technique et permettant de parler d'une même «recette de fabrication». L'apport de la technologie conduit, certes, à une meilleure connaissance des matériaux utilisés, vise à une analyse plus fine des techniques mises en oeuvre; mais les seules observations techniques ne sont pas encore suffisantes pour établir

¹² I. Stanczik et A. Vaday, op. cit. p. 25-27.

¹³ ibid., p. 26.

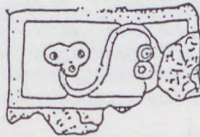
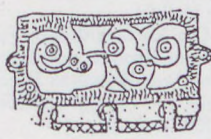
motifs	émail	métal	provenance
esse	1 		Vezeny-K.
demi-esse	2 		Bonyhád-V.
demi-esse	3 		Vezeny-K.
demi-esse	4 		Cece-H. Kajdacs
pelte	5 		Kom. Tolna
esse et demi-esse	6 		Bölcske-M.
esse	7 		Cece-H.
esse et demi-esse	8 		Szentes
rectiligne	9 		Karancslapujtő

Fig. 6. motifs curvilignes (l'esse et ses dérivés) et rectiligne.

une chronologie affinée et nécessitent d'être croisées avec d'autres domaines d'investigation.

L'étude des motifs émaillés et non émaillés de ces ceintures des IIIème-IIème siècles av. J.C. devrait, en revanche, ouvrir d'intéressantes perspectives et permettre, à long terme, de compléter la grammaire ornementale celtique. Car non seulement le répertoire des motifs s'infléchit à cette époque mais les règles de composition varient elles aussi. L'objet n'est cependant pas seul en cause: l'usage des matériaux comme les techniques mises en oeuvre reflètent davantage encore, et se dessinent en filigrane le monde des artisans, celui de leurs clients, le monde des morts et celui des vivants...

BIBLIOGRAPHIE

- AHMED – ASHOUR 1974. *Ahmed, A. A. – Ashour, G. M.* The effect of glass composition on the crystallisation of copper and cuprous oxide in glass. *Proceedings of the Xth International Congress on Glass, The Ceramic Society of Japan, Kyoto* vol. 3, p. 34–38.
- AHMED – ASHOUR – EL-SHAMY 1977. *Ahmed, A. A. – Ashour, G. M. – El-Shami, T. M.* Effect of melting conditions on the crystallisation of cuprous oxide and copper in glass. *Proceedings of the XIth International Congress on Glass, Prague* vol. 2, p. 177–187.
- AHMED – ASHOUR 1981. *Ahmed, A. A. – Ashour, G. M.* Effect of heat treatment on the crystallisation of cuprous oxide in glass vol. 22, fasc. 1, p. 24–33.
- BIMSON – FREESTONE 1987. *Bimson, M. – Freestone, I. C.* éd. *Early Vitreous Materials*. British Museum Research Laboratory. Occasional Papers n°56, London.
- BRILL – CAHILL 1988. *Brill, R. H. – Cahill, N. D.* A red opaque glass from Sardis and some thoughts on red opaques in general vol. 30, p. 16–27.
- BRUN – PERNOT 1992. *Brun, N. – Pernot, M.* Red opaque glass of the Celtic enamels from continental Europe. *Archaeometry* vol. 34, fasc. 2, p. 235–252.
- CHALLET 1992. *Challet, V.* Les Celtes et l'émail éd. du Comité des Travaux historiques et scientifiques, Paris.
- ELUÈRE 1973. *Eluère, C.* Ein Latènezeitliches Gürtelendglied aus Hallstatt (Oberösterreich). *AKorr* 3, p. 317–323.
- HELLEBRANDT 1971. *Hellebrandt, M. B.* Előzetes jelentés a Vác-kavicsbányai kelta temető (1969–1970) feltárásáról. *ArchÉrt* 98t. 176–186. p.
- HENDERSON – WARREN 1981. *Henderson, J. – Warren, S. E.* X-ray fluorescence analyses of Iron Age glass beads from Meare and Glastonbury Lake villages. *Archaeometry*. vol. 23, fasc. 1, p. 83–94.
- HUNYADY 1942, 1944. *Hunyadi, I.* Kelták a Kárpát-medencében. *DissPan Ser. II*, 18, vol. 1 et 2, Budapest.
- JOVANOVIC 1983. *Jovanovic, B.* Les chaînes de ceintures chez les Scordisques. *EC t. XX*, fasc. 1, 47–57.
- MÜLLER 1989. *Müller, F.* Die frühlatènezeitlichen Scheibenhalsringe. *RGF Bd. 46*, Ph. von Zabern Verlag, Mainz.
- PAULI 1980. *Pauli, L.* Die Kelten in Mitteleuropa; Kultur, Kunst und Wissenschaft. Salzburger Landesausstellung, Keltenmuseum Hallein.
- REITINGER 1966. *Reitinger, J.* Die latènezeitlichen Funde des Braunauer Heimathauses; ein Beitrag zur Kenntnis der latènezeitlichen Bronze- und Eisenketten, *JOÖMV* 111, p. 165–236.
- SELYE 1939. *Sellye, I.* Császárkori emailmunkák Pannoniából. *DissPan Ser. II*, 8, Budapest.
- STANCZIK – VADAY 1971. *Stanczik, I. – Vaday, A.* Keltische Bronzegürtel „ungarischen“ Typs im Karpatenbecken. *FolArch* vol. XXII, p. 7–27.
- SZABÓ 1988. *Szabó, M.* Les Celtes en Pannonie; contribution à l'histoire de la civilisation celtique dans la cuvette des Carpates, Presses de l'Ecole Normale Supérieure, Paris.
- SZABÓ 1989. *Szabó, M.* Contribution au problème du style plastique laténien dans la cuvette des Carpates, *ActaArchHung* vol. 41, p. 18–32.

KÁRPÁT-MEDENCEI KR. E. 3 – 2. SZÁZADI ZOMÁNCOS ÖVEK FIZIKO-KÉMIAI ÉS STILISZTIKAI VIZSGÁLATA

A tanulmány az európai zománctechnika kezdeteit elemző program keretében illeszkedik, amelyet a francia múzeumok párizsi kutató laboratóriuma végez. A budapesti Magyar Nemzeti Múzeum három (Dunaújváros, Karancslapujtő, Kíssziget) és a szolnoki Damjanich J. Múzeum vezseny-kisdebreceni övláncából vett minta analízise hasznosan egészíti ki az eddigi, csupán nyugati La Tène-leleteket érintő vizsgálatokat.

A laboratóriumi eredmények alapján világossá vált, hogy a kelta műhelyek a Kr. e. 4. század elejétől kezdve ékszerek díszítésére hideg eljárással formálták a vörös üvegpasztát, s egyidejűleg ugyanezt az anyagot, melegítve, a zománctechnikának megfelelően vas- és bronztárgyak díszítésére alkalmazták. Az utóbbi vonatkozik a Kárpát-medencei övláncokra is, amelyek kizárólag bronzból készültek.

A „vérzománcként” használt vörös üvegpasztta kémiai összetételét a laboratóriumi analízis tisztázta, valamint azt is, hogy a kelta világ nyugati és keleti részén a műhelyek ezt azonos recept szerint készítették.

A kelta mesterek kizárólag a vésett aljú zománctot alkalmazták. A motívumok vizsgálata lehetőséget nyújt az övláncok osztályozásának finomítására. A mintakincs viszonylag egyszerű: az „S”, a pelta és az inda különböző variánsai a Kr. e. 3–2. századi kelta művészet eljárásának megfelelően korábbról ismert mustrák dekomponálása útján jöttek létre. Ugyanakkor azonban a zománc alkalmazása az ornamentikának új hangsúlyt, új „olvasatot” kölcsönöz: a formáknak a kelta művészetre jellemző szembeállítását most a különböző anyagok kontraszthatásával gazdagodik.

A kelta övláncok időrendjének a Kr. e. 3–2. századon belüli finomításához mindenekelőtt új, hiteles leletegyüttesekbe tartozó példányokra volna szükség.

Virginie Challet

AEGEAN AMPHORAE IN PANNONIA

Tamás BEZECZKY

Literary sources and excavations can tell us about the food consumption of both the Roman and the native population of Pannonia. A number of conclusions can be drawn on the basis of the materials found at the excavation sites, e.g. the oil seeds, the animal bones, the agricultural tools, the smaller or larger containers and the mortarium. These conclusions concern the eating and drinking habits of the population of Pannonia. In particular, it can be established that there must have been a significant difference between the food consumption of the native population and the Roman soldier who arrived here from distant areas of the Empire.

We must assume that the importation of food to Pannonia must have been on a much larger scale than in usually supposed. Although the inscriptions mention the "local wine" (grape)?, the export of cereals and the commerce with the neighbouring Barbarians, the food coming from distant provinces of the Empire cannot be neglected. It was also a substantial part of Pannonia's commercial links. The various food-stuffs, i. e. wine, olive oil, olive, fish sauce, fruit which reached Pannonia in amphorae are not only important because of the amphorae but also because underwater archaeology established that, beside the amphorae, a number of other ceramic objects were transported as well. It seems reasonable to assume that the same method was also used in the case of land transportation.

In the neighbourhood of Pannonia, at the Magdalensberg site, a Knidian amphora's handle with a figural stamp¹ was found. There are, in fact, a number of amphorae in Pannonia² which arrived here from the Greek islands and Asia Minor. Some of these can be dated fairly precisely and the site of production can also be established. The rest must also have been produced in the Aegean.

The following types of amphora were modelled on late Hellenistic forms. (They are exclusively wine amphorae.)

One of the best-known type of amphora (Fig. 1, No. 2.) is the Rhodian³. Most of the amphora finds in Pannonia belong to this type. There are a number of these

* I would like to thank Stephen Greep for correcting the English version.

¹ inv.no.: M66, OR/19, Stamp on the upper part of the handle. Bearded theatre mask in oval framework.

² Bezeczky 1993a, No. 1. Fig. 2.

³ A detailed description in Riley 1979, 147–148; Peacock – Williams 1986, 102–104 summarising Peacock earlier works; Panella 1976, 615. note 8; Grace 1979–2. Fig. 62.

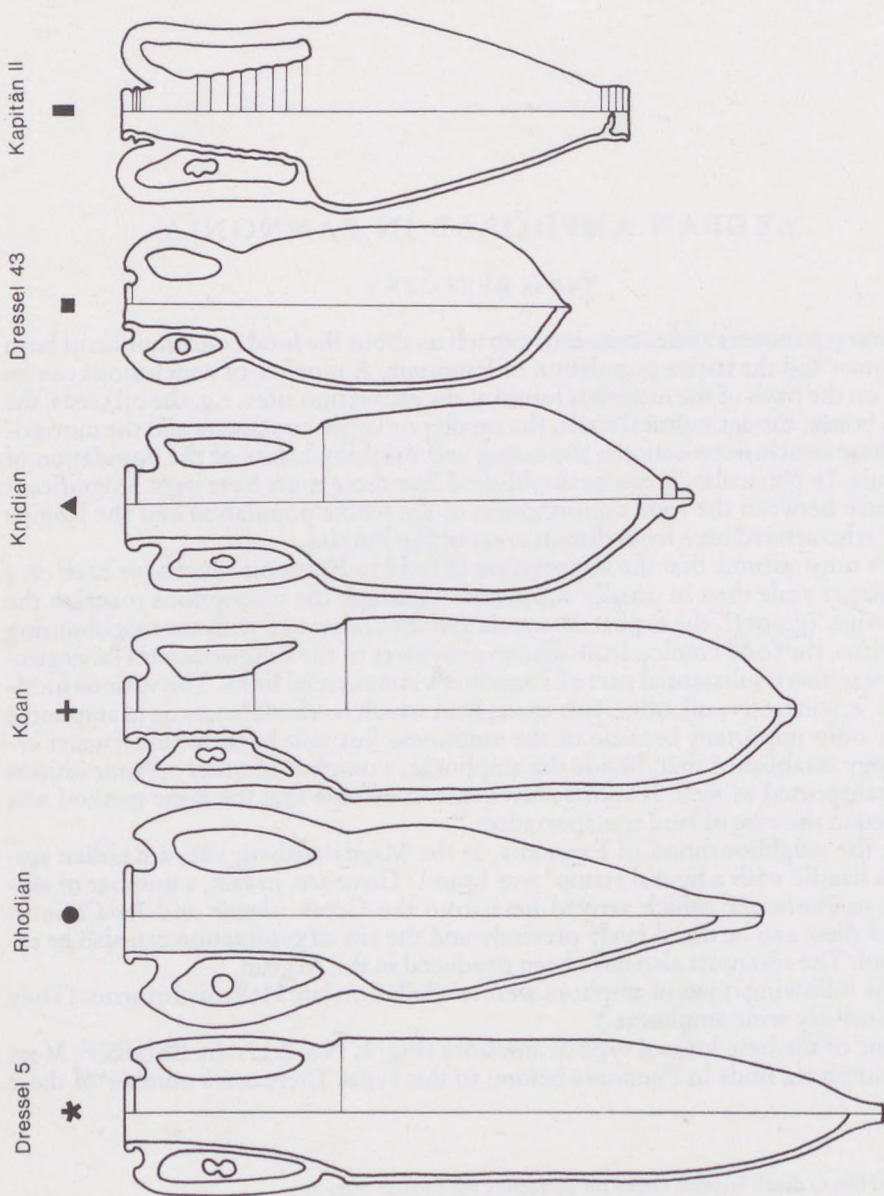

Fig. 1. Dressel 5, Koan, Rhodian, Knidian, Dressel 43 / Knóssos 4–5, Kapitän II amphorae
Dressel 5, kószi, rhodoszi, knidoszi, Dressel 43 / knósszoszi 4–5, Kapitän II. amphorák.
1. ábra.

from the Amber Route and the Limes settlements and quite a few in Gorsium (Fig. 2). The presence of this type of amphora can be established at almost every military and civilian settlement throughout the Empire. They were used from the first century BC. to the second century AD.⁴ They were not only produced on Rhodes but on the neighbouring islands and in Asia Minor as well⁵.

The Dressel 43/Knossos 4–5 amphora⁶ (Fig. 1, No. 5) found in Scarbantia is similar to the Rhodian type but its fabric are entirely different. Hayes found some amphorae belonging to this type at the Dionysos villa in Knossos. He thought the amphora were of local production. This has been recently confirmed: this form was also found in Herakleion in the North and near Dermatos and Tsoutsouros in the South⁷. It was Panella⁸ who described the distribution of this type. This type is known on Cyprus, in North Africa, at the mouth of the Danube, in Italy, in Pannonia, in Germania Superior and in Gallia Narbonensis. They must have been produced in first and the second centuries AD.⁹

Only three fragments of Knidian amphorae¹⁰ (Fig. 1, No. 4) were identified in Salla, Savaria and Carnuntum. The Salla fragment was found in a second century level, while the Carnuntum fragment in third century contexts. Knidian wine was extremely popular in Hellenistic times (65% of the 40000 amphorae in Athens)¹¹ but its consumption in Imperial times is less well documented. Some specimens were found in Magdalensberg¹², Pompeii, Ostia, Fishbourne and Luni¹³. Its production was not restricted to one place. Several workshops were found in the region of Knidos¹⁴. This explains why the fabric of the Magdalensberg, Salla and Savaria amphorae have similar inclusions¹⁵. The Carnuntum amphora, was produced later, with a little different fabric.

The Koan amphorae/Pompeii 5–6¹⁶ (Fig. 1, No. 3) are classified as Dressel 4. These are also in frequent in Pannonia. Specimens have, however, been found in the

⁴ Panella 1976, 615, note 8.

⁵ Peacock 1977 referred to various place of origin, 266–270. On the places of production see Empereur – Picon 1986, 112–116 and with new information Empereur – Picon 1989, 224–225, Fig. 1.

⁶ Panella 1986, 615, Fig. 7–8.

⁷ Hayes 1973, 143–145, Fig. 21, A 20–22, 26–27; Empereur – Kritzas – Marangou 1991, AC4 type 522. and Fig. 58.

⁸ Panella 1986, 620, Fig. 17. and note 21: Italy: Milan, Cremona, Ravenna, Luni, Porto Recanati, Ostia, Pompeii, Herculaneum and Sibari; Germania Superior: Strasbourg, Vindonissa; Gallia Narbonensis: Fos, Istres; Thracia: Troesmis, Tropaeum; Cyprus: Paphos; Crete: Knossos, Gortyn; Tripolitania: Sab-ratha; Cyrene: Berenice; Pannonia: Scarbantia;

⁹ Panella 1986, 620.

¹⁰ Grace 1979–2, Fig. 64; Panella 1986, 621, Fig. 18.

¹¹ Grace 1979–2, 12.

¹² cf. notes 1 and 2

¹³ Panella 1986, 621.

¹⁴ Empereur – Picon 1986, 116–118, Fig. 23.

¹⁵ The microscopic analysis was made by György Szakmány (Faculty of Science, Eötvös University). The fabric of this vessels contains magmatic and sedimentary rocks (mainly serpentine, augite, siliceous shale, cheert) of slightly metamorphosed ophiolite series with occasional patches of meta-sandstone (phillite) and limestone (mostly patite). We could not established the exact origins of the sanidine and plagioclase contents. There are also “alien tile fragments” which could not have originated from broken and already used pottery vessels.

¹⁶ Mauri 1925, 246; Grace 1979–2, Fig. 57; Riley 1979, 168–169 ER 12; Panella 1986, 616, Fig. 12–13; Hes-nard 1986, Fig. 2a–2b;

Fig. 2. Distribution of the Greek and Aegian amphorae in Pannonia (The first and second century AD)

2. ábra. Görög és égeikumi amphorák elterjedése Pannoniában (Kr. u. 1–2. sz.)

municipium of Carnuntum, in the Arrabona cemetery, near Sárviz and Sirmium. That from the Arrabona cemetery was dated, on the evidence of the objects beside it, to the first century BC. The Kölesd-Lencsepusztá one, on the evidence of the terra sigillata from the region of Po, was dated as belonging to the Flavian period¹⁷. This coincides with the specimens found in Pompeii. The site of production is not limited to the island of Kos¹⁸. This form was also produced on the neighbouring island on the coast of Anatolia, Egypt. It was also copied in Gallia¹⁹.

The Dressel 5 type of amphorae²⁰ (Fig. 1. No. 1) were modelled on the Koan type. These are also quite rare among the amphorae from Pannonia. The Dressel 5 differs from the Koan type in being more slender. This type was found on the site of the Amber Route and in Sirmium. There is little evidence to date these amphorae.

¹⁷ Kelemen 1990. 122.

¹⁸ Hesnard 1986, 75–79; Panella 1977. 153, 173, Figs. 35–36; *ibid* 1986, 617. Fig. 13; Ettlinger 1977, 10, 13. Fig. 5; Becker – Constantin – Desbat – Jacquin – Lascaux 1986, 69–71.

¹⁹ Becker – Constantin – Desbat – Jacquin – Lascaux 1986, 69; Hesnard 1986, 75; Empereur – Picon 1986, 109112 and Empereur – Picon 1989, 225–229. Fig. 2.

²⁰ Panella 1986, 619. Fig. 14–15; Hayes 1979, Fig. 23. A 58, 61–62.

Fig. 3. Distribution of Kapitän II amphorae in Pannonia in the third-fourth century. AD. (after Panella 1986)

3. ábra. A Kapitän II. típusú amphorák elterjedése Pannoniában a Kr. u. 3–4. sz.-ban.

The type is generally dated to the Augustan and Flavian period²¹ but the amphorae found in Carnuntum, Knossos, Ostia and Portorecanati may have been produced later, perhaps as late as the end of the second century A. D.²² The site of production is not known but it seems likely that they were produced in the Aegean.²³

The best known wine container in 2–4 centuries AD. was the Kapitän II / Niederbieber 77 / Agora K 113 type²⁴ (Fig. 1, No. 6). It is well recorded in Pannonian Limes (Fig. 3), and was used from the end of second century to the end of the fourth century²⁵. The site of production is not known but it seems most likely that they too were produced in the Aegean²⁶.

²¹ Panella 1986, 618; The Magdalensberg amphora was found in a layer dating to the age of Tiberius, inv.no.: M52, AA/8.

²² Panella 1986, 618. note 13; Gassner 1989, 23; Hayes 1979, 149; Panella 1986, 618.

²⁴ Robinson 1959, 69. K 113, Pl. 15; Riley 1979, 189–190; Hayes 1989, Fig. 25. A86–87; Peacock – Williams 1986, 193–195; Panella 1986, Fig. 11 and 627. Fig. 25.

²⁵ Hayes 1979, 155. Riley 1979, 192. and Panella 1986, 625 leave open the possibility of later origin; Peacock Williams 1986, 194–195.

²⁶ cf. note 25

Fig. 4. Amphorae from 1. Arrabona (Inv.No.: 53.156.32), 2. Matrica (Inv.No.: 78.1973), Scale 1:10.
 4. ábra. 1. Amphora Arrabonából (Ltsz.: 53.156.32.) 2. Amphora Matricából (Ltsz.: 78.1973.)
 M: 1:10.

SUMMARY

In Pannonia, it was the Romans who started to drink Mediterranean wines. On the basis of the amphorae collected so far, the military and the civilian population consumed Italian, Istrian and Spanish wines. Beside the wines, they regularly consumed Spanish fish sauce, Istrian and Spanish olive oil, Italian olives and various fruits.²⁷ The native population of Pannonia did not need the wine or any other food which arrived here in amphorae – at least there is no such evidence among the material antedating the Roman conquest.²⁸

²⁷ Bezeczky 1993e, only the vessels between 33 BC. – 45 AD. was collected here

²⁸ There are very few amphorae among the material published so far.

So far the works on commercial links of Pannonia have mainly discussed the foodstuffs coming from Italy. Because there was no precise information, it was supposed that the bulk of the Pannonian import had come from there. We are now beginning to have more detailed information on the various workshops and the production of the different regions.²⁹ On the basis of the morphological, petrological and epigraphic research, the dating and identification of the amphorae which has become more reliable.

Beside the amphorae, a significant amount of wine had been imported to Pannonia in wooden barrels. Strabo³⁰ referred to this and there is archaeological evidence³¹ to support his claim. Wooden containers have been found in a number of settlements, but they still need further analysis.³²

The Greek amphorae have no stamps referring to the workshops and there are only a few painted inscriptions. The dating of these amphorae is only possible on the basis of archaeological evidence. Some further evidence is provided by the Greek amphorae found outside Pannonia. The Rhodian type, however, which was produced over a considerable span of time, not even these analogies can offer substantial help.

The amphorae characteristic of early the Empire have been found only in the settlements of the Amber Route and in Sirmium. The Rhodian type seems to be an exception since specimens are found in the settlements of the limes and in Gorsium. The Kapitän II amphora is characteristic of the third and fourth centuries. This type has been unearthed only in the settlements of the limes. (With one possible exception from Scarbantia.)

DISTRIBUTION IN PANNONIA

Rhodian type

Emona – Bezeczky 1987, 69. No. 229, 70. No. 230; Bezeczky 1993b, No. 54–61.

Salla – Bezeczky 1987, 70. No. 231–239.

Savaria – Bezeczky 1987, 70–73. No. 240–267.

Scarbantia – Bezeczky 1987, 73. No. 268–272.

Carnuntum – Grünwald 1983, T. 45. No. 15–16; Gassner 1989. 69. No. 4–5;

Solva – Kelemen 1988, 127. No. 23.

Aquincum – Kelemen 1988, 124. No. 2, 126. No. 12, 127. No. 16. Bezeczky 1991, No. 3–7.

Gorsium – Bezeczky 1993c, No. 50–53.

²⁹ Collection de L'École Française de Rome No. 10, No. 32, No. 114; Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplement XIII; Produccion y Comercio del Aceite en la Antigüedad I, II;

³⁰ Strabón V, 1. 8.

³¹ In Aquincum Kuzsinszky 1932, 71–87; Petô 1976, 201–202, Fig. 214–215.

³² Wooden containers were found in Magdalensberg and Gorsium. The analysis of the material will have to be repeated, there are some contradictions.

³³ Unpublished, from the collection of Éva Bónis

³⁴ Judit Topál brought my attention to the vessel which come from her excavation. It was found beside the East-West drain, in the b–c–d room of a bath. Second half of the third century. Height 75 cm, diameter of the rim 6 cm, unpublished.

Vetus Salina – Bezeczky 1990, 101. No. 11. Fig. 2.
Sirmium – Brukner 1981, T. 157. No. 25, 26, 28.

Dressel 43 / Knossos 4–5 type

Scarbantia – Bezeczky 1987, 73. No. 268, Fig. 23.

Knidian type

Salla – Bezeczky 1987, 82. No. 361, Fig. 31.

Savaria – Bezeczky 1987, 85. No. 391, Fig. 34.

Carnuntum – Gassner 1989, 71. No. 25, Abb. 10.

Koan type / Pompeii 5–6

Carnuntum – Groller 1903, 70. Fig. 45b; an other example Inv. No: 1029 (33)

Arrabona – although the colour is red – Szőnyi 1974, 18. T. 8, No. 3. = Kelemen 1988, 117. No. 1. Fig. 1/1.

Kölesd-Lencsepuszta – Kelemen 1988, 117. No. 2. Fig. 1/2.

Sirmium – Brukner 1981, T. 157. No. 18.

Dressel 5 type

Emona – Bezeczky 1993b, No. 19.

Poetovio – Bezeczky 1987, 53. No. 44. Pl. 1.

Savaria – Bezeczky 1987, 53. No. 45. Fig. 16. = Kelemen 1988, 117. No. 7. Fig. 1/7;
Kelemen 1988, 119. No. 9. Fig. 1/9.

Carnuntum – Gassner 1989, 68. No. 3. Abb. 2.

Sirmium – Brukner 1981, T. 157, No. 25.

Kapitän II / Niederbieber 77 / Agora K 113 type

Scarbantia – Bezeczky 1987, 78. No. 323. Fig. 31.

Carnuntum – Gassner 1989. 71. No. 23–24. Abb. 10.

Brigetio – Kelemen 1990, 175. No. 1, Fig. 6/1, 176. No. 6, Fig. 6/6, 177. No. 7, Fig. 6/7, 177. No. 9, Fig. 6/9, 179. No. 21, Fig. 7/8.

Aquincum – Kelemen 1990, 177. No. 15–20, 179. No. 2227, Fig. 7, 179–181 No. 30–45, Fig. 8, 181. No. 50, Fig. 8; Bezeczky 1991, No. 8–11.

Gorsium – Bezeczky 1993c: No. 54–57.

Intercisa – Arch. Ért. 1917, 50. = Kelemen 1990, 177. No. 14, and 181. No. 49. Fig. 8/21.

Matrica – Kelemen 1990, 181, No. 51. Fig. 8/23; An other example(34) Inv. No. 78. 1973. 3. Fig.

Mursa – Brukner 1981, T. 163. No. 69.

Sirmium – Brukner 1981, T. 163. No. 70–75.

BIBLIOGRAPHY

- BECKER–CONSTANTIN–DESBAT–JACQUIN–LASCoux 1986. *Becker, C.–Constantin, C.–Desbat, A.–Jacquin, L.–Lascoux, J.-P.* Le dépôt d'amphores augustéen de la rue de la Favorite à Lyon. *Figlina* 7 (1986) 7–89.
- BEZECZKY 1987. *Bezeczy, T.* Roman amphorae from the Amber Route in Western Pannonia, BAR International Series No. 386. Oxford 1987.
- BEZECZKY 1990. *Bezeczy, T.* Amphorák az adonyi (Vetus Salina) korarómai táborból, [Roman amphorae from the auxiliary fort of Adony (Vetus Salina)] *ArchÉrt* 117, (1990) 96–102.
- BEZECZKY 1993a. *Bezeczy, T.* Knidian amphorae in the Northern Provinces of the Roman Empire, Carintia (in print)
- BEZECZKY 1993b. *Bezeczy, T.* Amphorae finds from the Forum of Emona, (in print)
- BEZECZKY 1993c. *Bezeczy, T.* Roman amphorae from Gorsium, Alba Regia (in print)
- BEZECZKY 1991. *Bezeczy, T.* Amphorák in: *Bezeczy–Kocsis–Madarassy–Vörös: A tribunus Laticlaviiusok háza az aquincumi 2–3. sz.-i legióstáborból* (Das Haus der Tribuni Laticlavii aus dem Legionslager vom 2–3. Jh. in Aquincum (Vordericht) *BudRég* 28 (1991) 133–134, 155–156, 182–190.
- BEZECZKY 1993e. *Bezeczy, T.* Amphorenfunde vom Magdalensberg und aus Pannonien, Ein Vergleich, Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg, Klagenfurt. (in print)
- BRUKNER 1981. *Brukner, O.* Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije dolnje Panonije, Dissertations et Monographie No. 24. Beograd 1981.
- EMPEREUR–PICON 1986. *Empereur, J.-Y.–Picon, M.* A la recherche des fours d'amphores, *BCH Supplement XIII*. (1986) 103–126.
- EMPEREUR–PICON 1989. *Empereur, J.-Y.–Picon, M.* Les régions de production d'amphores imperiales en Méditerranée orientale, Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche, *Collection de L'École Française de Rome* 114, (1989) 223–248.
- EMPEREUR–KRITZAS–MARANGO 1991. *Empereur, J.-Y.–Kritzas, C.–Marangou, A.* Recherches sur les Amphores Crétoises II: Les centres de fabrication d'amphores en Crete centrale, *BCH*, 115 (1991) 481–523.
- ETTLINGER 1977. *Ettlinger, E.* Aspects of amphora-typology, – Seen from the North. Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche.
- COLLECTION DE L'École Française de Rome 114, (1989) 9–16.
- GRACE 1979–2. *Grace, V. R.* Amphoras and the ancient wine trade, Excavations of the Athenian Agora, *Picture Book* No. 6. Second edition, Athen 1979.
- GASSNER 1989. *Gassner, V.* Amphoren aus Carnuntum. Überlegungen zu ihrem wirtschaftsgeschichtlichen Aussagewert. Münstersche Beiträge zur Antiken Handelsgeschichte, VIII (1989) 52–72.
- GRÜNEWALD 1983. *Grünwald, M.* Die Funde aus dem Schutthügel des Legionslagers von Carnuntum (Die Baugrube Pingitzer). *RLÖ* 32 (1983)
- GROLLER 1905. *Groller, M.* Bericht des Vereins Carnuntum in Wien für das Jahr 1903. Wien 1905.
- HAYES 1983. *Hayes, J. W.* The Villa Dionysos Excavations, Knossos: The Pottery, *Annual British School of Athens*, 78 (1983) 97–169.
- HESNARD 1986. *Hesnard, A.* Imitations et raisonnement archéologique: A propos des amphores de Rhodes et de Cos. *Recherches sur les Amphores Grecques*, *BCH Supplement XIII* (1986) 69–79.
- KELEMEN 1988. *Kelemen, H. M.* Roman amphorae in Pannonia II. Italian amphorae II., *Acta ArchHung*, 40 (1988) 111–150.
- KELEMEN 1990. *Kelemen, H. M.* Roman amphorae in Pannonia III. *Acta ArchHung* 42 (1990) 147–193.
- KUZSINSZKY 1932. *Kuzsinszky, B.* A gázgyári római fazekastelep Aquincumban (Das Grosse römische Topferviertel in Aquincum bei Budapest), *Bud. Rég* 11 (1932).
- MAURI 1925. *Mauri, A.* Nuova silloge epigrafica di Rodi e Cos, Firenze 1925.
- PANELLA 1986. *Panella, C.* Oriente ed Occidente: Considerazioni su alcune anfore "Egee" di età Imperiale a Ostia, in: *Recherches sur les Amphores Grecques*, *BCH Supplement XIII* (1986) 609–636.
- PEACOCK 1977. *Peacock, D. P. S.* Roman amphorae: typology, fabric and origins, *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'Étude des amphores*, *Collection de L'École Française de Rome* 32 (1977) 261–278.
- PEACOCK–WILLIAMS 1986. *Peacock, D. P. S.–Williams, D. F.* Amphorae and the Roman economy an introductory guide, London and New York 1986.
- PETŐ, M. (1976) A legújabb aquincumi fahordó-lelet, *BudRég*. 201–202, Fig. 214–215.
- RILEY 1979. *Riley, J. A.* Coarse Pottery, in: *Excavations at Sidi Khrebish*.
- BENGHAZI (Berenice), *Suppl. Lybia Antiqua*, V, II. (1979), 91–446.
- ROBINSON 1959. *Robinson, H. G.* The Athenian Agora, V, Pottery of the Roman Period, Princeton 1959.
- SZÖNYI 1974. *Szőnyi, E.* A győri Kálvária utcai római temető csontvázas sírjai. *Arrabona* 16 (1974) 5–43.

The settlements on the map

Aquincum–Budapest
Arrabona–Győr
Brigetio–Szőny
Carmuntum–Bad Deutsch-Altenburg, Petronell
Emona–Ljubljana
Gorsium–Tác
Intercisa–Dunapentele, Dunaújváros
Kölesd–Lencsepuszta
Matrica–Százhalombatta
Mursa–Osijek
Poetovio–Ptuj
Salla–Zalalövő
Savaria–Szombathely
Scarbantia–Sopron
Sirmium–Sremska Mitrovica
Solva–Esztergom
Vetus Salina–Adony

Drawings by Ágnes Vári, photos by István Burián (Fig. 4.1) and András Dabasi (Fig. 4.2)

ÉGEIKUMI AMPHORÁK PANNONIÁBAN

Pannoniában a rómaiak kezdték el fogyasztani a Mediterráneumból érkezett borokat. Az eddig összegyűjtött amphorák alapján tudjuk, hogy itáliai, istriai, hispaniai és görög borok között válogathatott a katonaság és a nyomukban érkező itáliai polgári lakosság. A borok mellett hispaniai halmártásokat, istriai és hispaniai olívalajat, itáliai olajbogyót, különféle gyümölcsöket is rendszeresen fogyasztottak. Az őslakosság viszont nem igényelte sem a bort, sem azokat az élelmiszereket, melyek amphorákban érkeztek. Ez abból derült ki, hogy a hódítást megelőző időszak leletanyagában ilyen edények nem kerültek elő.

A kereskedelemmel foglalkozó elemzések eddig főleg az Itáliából érkező élelmiszereket említették, illetve a legtöbb esetben pontos adatok hiányában az áruk és így a borok eredetét is itáliainak gondolták. Az utóbbi időben az amphoraleletek közreadásával, a műhelyek feltárásával egyre pontosabb adatokkal rendelkezünk a különböző régiók termeléséről. A morfológiai, petrográfiai, neutronaktivációs és az epigráfiai kutatások révén a leletek azonosítása sokkal nagyobb pontossággal végezhető el.

Az amphorák mellett fahordókban is jelentős mennyiségű bort szállítottak Pannoniába is, amit Strabón egy megjegyzéséből és a régészeti leletekből ismerünk. Számos településen megtaláltak hordók maradványait, de ezek az adatok még további vizsgálatokat igényelnek.

A görög boros amphorákon nem szerepelnek a gyártó személyéhez köthető bélyegek, csak elvétve találunk festett feliratokat, ezért keltezésük csak az ásatási adatok alapján lehetséges. Támpontot jelentenek a kormeghatározásban azok a leletek, amelyeket Pannonián kívül találtak. A rhodosi típus esetében, amelyet elég hosszú időn keresztül gyártottak, az analógiák sem jelentenek sok segítséget.

A korai császárkorra jellemző amphoratípusok a Borostyánkő úti településeken és Sirmiumban találhatók meg (2. ábra). Kivételt képez a rhodosi forma, amely a limes mentén és Gorsiumban is előfordul. A 3–4. századra jellemző Kapitän II. amphora pedig csak a limes menti településeken (3. ábra) ismert (kivételt képez az egyetlen scarbantiai példány).

Bezeczky Tamás

KÉSŐRÓMAI SÍR TIHANYBÓL

(A lemezből készült hagymafejes fibulák tipológiájához)*

TÓTH Endre

1966-ban a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztálya egy későrómai sír-együttest vásárolt. A tárgyak 1937-ben Tihanyban egy nyaraló építéskor kerültek elő. A tulajdonos negyedszázadon át megőrizte a leleteket és pontos felvilágosítást tudott adni a telkén talált temetkezésekről. A síregyüttes négy tárgyból áll: aranyozott hagymafejes fibulából, szürke füles bögréből, fekete tányérből, és egy Julianus éremből. A korsó – tányér készlet alkalmas arra, hogy felhívja a figyelmet e két tárgyra, mint jellegzetes későantik pannoniai temetkezési mellékletre. A Iulianus-érem miatt pedig a fibula fontos a tárgytypus kronológiájának vizsgálatában.

A lelőhely a Tihanyi félsziget Sajkod részén fekszik, (1. ábra) ahol 1937-ben Oláh József házának építéskor kerültek elő későrómai sírok. A ház jelenleg Mályva u. 11 (Hrsz. 1339); tulajdonosa változott (Dr. Horváth Lóránd). A sírok a telek északi részén kerültek elő. Oláh J. vázlatrajza szerint hét sír volt egy sorban. A sírládákat kőlapokból állították össze, részben falazva voltak. A vázak feje ÉNy-on fektült. A sírokban korsókat, tálakat, vaskéseket, hagymafejes fibulákat, ezüstgyűrűt találtak. Az egyik sírban „cédrusfa” dobozt letek, amelynek aranyozott kulcspajzsát szegek rögzítették a fához. Egy közeli telken mozaikpadló töredékek jöttek napvilágra. A tulajdonos egy sír leleteit őrizte meg, a többi elkallódott az építkezés során.¹

A találó elmondását a későbbi leletek és leletmentések megerősítették. Sajkod ismert római lelőhely. A topográfia szerint² az 1930-as évektől kerültek elő sírok és épületek alapfalai Csányi Károly telkén (Mályva u.). 1954-ben Kiss Ákos végzett terrepbejárást a körzetben. Két homokkő lapról írt, amelyek az 1930-as években kerültek elő és Dr. Horváth Lóránt telkén talált szarkofágról is hírt kapott (ezek az említett sírok). Az Oláh/Horváth háztól délre, Csányi Károly telkén Szentlélek Tihamér leletmentett. Az épületmaradányokat Thomas Edit a 3. századra keltezte.

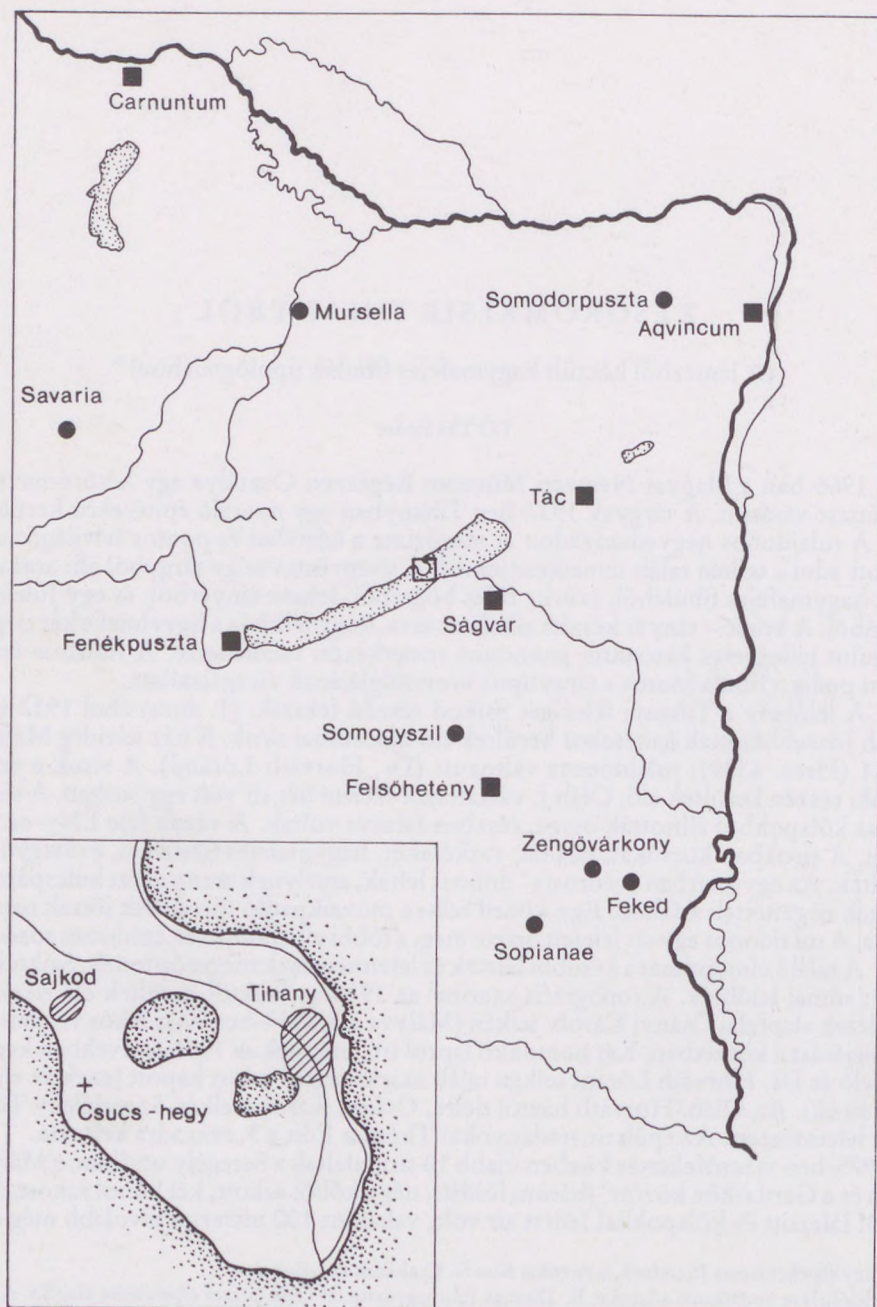
1975-ben vízcsőfektetés közben újabb 10 sírt találtak a Seregély utcában, a Mályva utca és a Garda-köz között³ (három földsisír, négy kőből rakott, két kőből rakott, téglából falazott és kőlapokkal fedett sír volt, valamint 100 méterrel távolabb még egy

* A fényképeket Rosta Józsefnek, a rajzokat Kiss G. Csabának köszönöm.

¹ A lelőhelyre vonatkozó adatokat B. Thomas Edit jegyezte fel Oláh József elbeszélése alapján. A ház azonosítását Kántás Vince polgármester úrnak köszönöm.

² Magyarország régészeti topográfiája 2, Veszprém megye, Bp. 1969. 194.

³ Palágyi Sylvianának köszönöm a lelőhelyre és a leletekre vonatkozó adatokat.

1. ábra.
Abb. 1.

A Dunántúl térképe a tihanyi lelőhellyel
Karte von Transdanubien mit dem Fundort von Tihany

sírt találtak). A sírokat a találáskor feldúlták, csupán az egyik sírban maradt számottevő lelet: körkörös díszítésű bronz ládikaveret. 1977-ben a Seregély u. 31. szám alatt lovas temetkezés került elő, amit Palágyi Sylvia a 3. századra keltezett⁴.

A tihanyi félsziget ÉNy-i része a császárkor 3–4. századában lakott volt. Ismerjük a villa vagy vicus-település egyik épületének részletét: talán az ott élőkhöz tarthatott a lovastemetkezés és a korábbi sírok. A település jellege ismeretlen. A soros temetkezés és a nagyobb területen előkerülő későrómai sírok legalább 80–100 síros temetőre, és nagyobb településre (villa és vicus) mutatnak.

A Mályva utca 11. alatt talált sírok a tulajdonos elbeszélése szerint ÉNy–DK-i tájolásúak voltak. A leletek:

1. Hagymafejes fibula⁵ [Ltsz: 66. 14. 3. (2–3. ábrák)]. Hossza: 7,5 cm: a kereszttag hossza a gömbökkel együtt 5 cm. Bronzlemezből készült, jól aranyozták, de a kengyelgerincről és a gömbökről az aranyozás lekopott. Tüje hiányzik. A tűtartó félkör átmetszetű, oldalai párhuzamosak. A kengyel félkörívű, keresztmetszete majdnem négyzet. A kereszttag átmetszete hatszögletű. A középső gomb lapos és kicsúcsosodó, az oldalgombok csúcsa hiányzik. A kereszttag és a kengyel találkozását erősítő merevítők kétféle ágazó indából torzultak. Az oldalgömbök nyakát és a kengyel felső végét gyöngyözött drót keretezi. Alatta az elkeskenyedő kengyelnyakat ötször árkolt lemez borítja. A tűtartó nyílása ábrázolásban a fibula jobb, viseleti helyzetben a bal oldalán nyílik. A tűtartó felső végét, a zárólemezt Krisztusmonogram díszíti, amelyet stilizált koszorú zár körbe. A tűtartó felső vége ötszörösen, sekélyen fogazott. A széles tűtartófelületet két oldalon három-három volúta keretezi, a felső végén fél volúta zárja a sort. A darab jellegzetessége, hogy a volútát a tűtartó oldalán is plasztikusan elkészítették, ami a típusba tartozó pannoni daraboknál máskor nem fordul elő (3. ábra). A tűtartó felületét csíkokban geometrikus niellódísz borítja. Középen a szokásos kalászminta fut, amelyet két-két sávban fogazásos minta keretez. A díszített sávok közti vékony csíkok üresen maradtak. A kengyelgerinc díszítése romlott. Megállapítható, hogy a mintája részben megegyezik a tűtartóéval. A mustra azonban nem folyamatos, hanem négy szakaszra oszlik. A kengyel alsó és felső végén a téglalap alakú mező mintája azonos a tűtartóéval, a középső ketőben kalászminta helyett körök láthatók (2–3, 17 B ábrák).

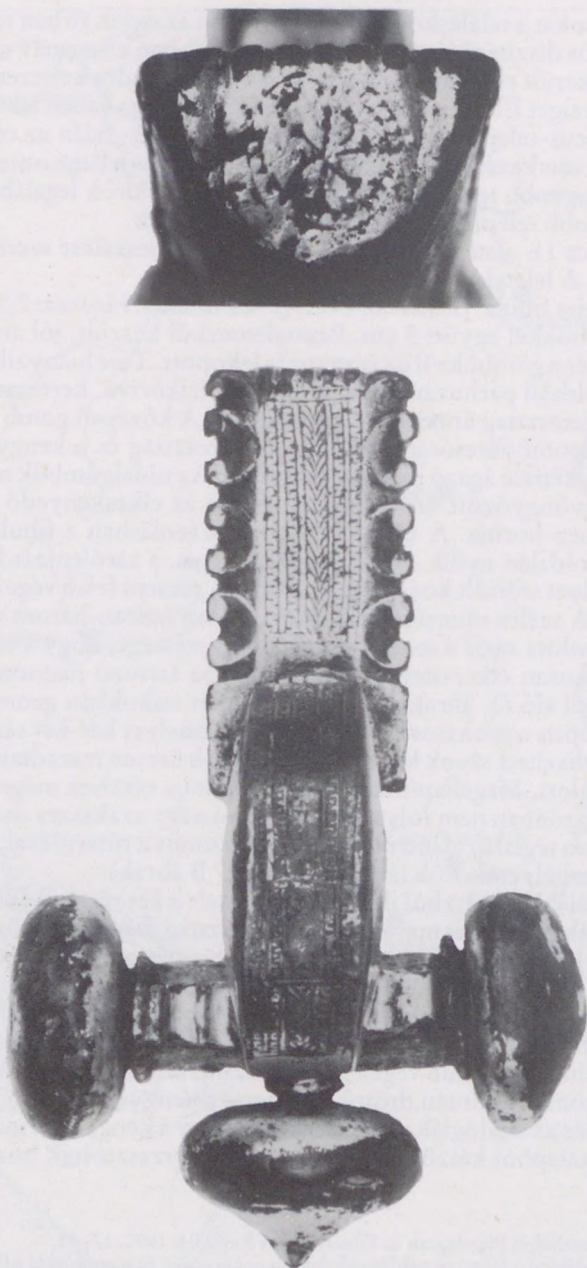
A fibulát legalább 21 részből illesztették össze⁶: a két részből álló három gömb, a három gömbnyakgyűrű, két merevítő, egy kereszttag, benne a tű rögzítésére a drót, a két részből álló kengyel, az árkolt kengyelnyakborítás gyöngyözött dróttal, a legalább két részből álló tűtartó, végül a tű. A kereszttagnak a gömbben lévő, nem látható végét körátmetszetűre készítették, hogy a gömböcskéket felhúzhassák rá. A kereszttagban belül húzódik a tűt rögzítő drót, ami egyuttal az egyik oldalgömb kicsúcsosodását biztosította: a gömb végén ki lehetett húzni a drótot, ami a tűcsérét biztosította. A középgömböt szintén dróttal rögzítette a kengyel alsó végéhez.

Úgy látszik, és az analógiák is azt mutatják, hogy a kengyelgerinc az oldallapokkal egyetlen bronzlapból készült és az alsó lemezt forrasztották hozzá. A kengyel-

⁴ S. Palágyi: Römerzeitliches Pferdegrab in Tihany, Alba Regia 24, 1990, 17–45.

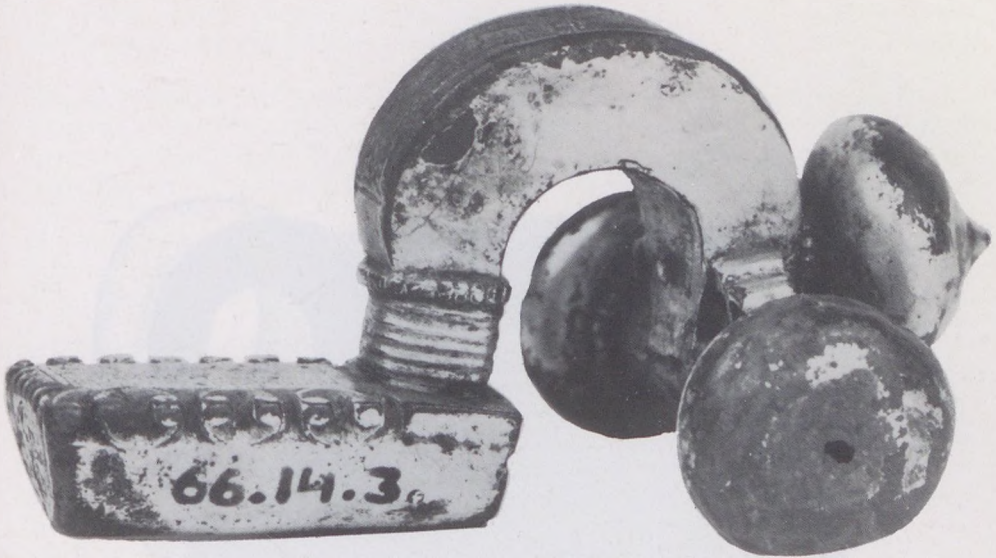
⁵ A hagymafejes fibulákkal a feliratos példányok feldolgozása során és a szalacscai példányokkal kapcsolatban kezdtem el foglalkozni. A hagymafejes fibulák tipológiájának és keltezésének az elkészítésére jelentős mértékben ösztönöztek a Bezeczky Tamással e témakörben folytatott beszélgetéseink, amiért ehelyen is köszönetet mondok.

⁶ Lásd a rajzot: Garbsch–Overbeck 77.

2. ábra.
Abb. 2.

A tihanyi sír fibulája (felülnézet és a tűtartó zárólemezőnek monogramja)
Die Fibel des Grabes von Tihany (Aufsicht und Monogramm der Verschlussplatte des Nadelbehälters)

3. ábra. A fibula oldalnézete
Abb. 3. Seitenansicht der Fibel

nyak vége körkeresztmetszetű: a tűtartó elülső felületére vágott lyukba illesztve a végeit visszahajtották. A tűtartó illesztése nem figyelhető meg a munka tökéletessége és a fibula jó állapota miatt. Feltételezhető, hogy a tűtartó íves alsó lemezét forrasztották a fedőlaphoz, majd oldalt felvagták, hogy a tűhegy behelyezhető legyen.

2. Szürke, egyfülű agyagbögre (Ltsz. 66.14.1.). Magassága 9,2 cm, talpátmérője 3,8 cm, szájátmérője 7,5 cm. Körte alakú, világosszürke; anyaga finom tapintású, pereme kissé kihajlik, teste a talpa felé jelentősen elkeskenyedik. Kis talpkiképzésű: füle kissé nyomott körkeresztmetszetű (4–5 ábrák).

3. Szürke tányér (Ltsz.: 66.14.2.). Oldala kissé ívelten, V alakban emelkedik, a pereménél megvastagodik. Sötétszürke, anyaga finom tapintású: aljának átmérője 9,6 cm, szájátmérője 15 cm, magassága 4,4 cm (4–5. ábrák).

4. Iulianus császár kopott és töredezett szélű sírmiumi verete⁷ (LRBC 1616).

A sír tájolása ÉNy–DK-i volt. A fibula és a mellékletek helyét nem ismerjük. A fibula férfiviselet tartozéka. A bögre-tányér együttes a férfi vagy női temetkezések megállapításához indifferens. Helyük az esetek többségében a láb körzetében volt⁸. Mindhárom tárgy jellegzetes 4. századi készítmény. Az edények a századon belül pontosabban nem keltezhetők. Éppen a tihanyi sír mutatja, hogy a század utolsó harmadában is használták a fekete tányért és a besimítás nélküli világosszürke bögrét.

A két edény, amint az anyaguk és formájuk mutatja, jellegzetes késő császárkori típusok. A korábbi császárkorra jellemző, világosszínű, okker és téglaszínű, szinte függőleges falu, behúzott peremű tányérokat a késő császárkorban a tihanyi sírban

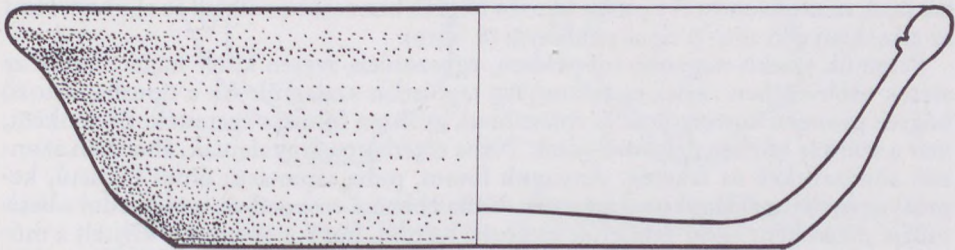
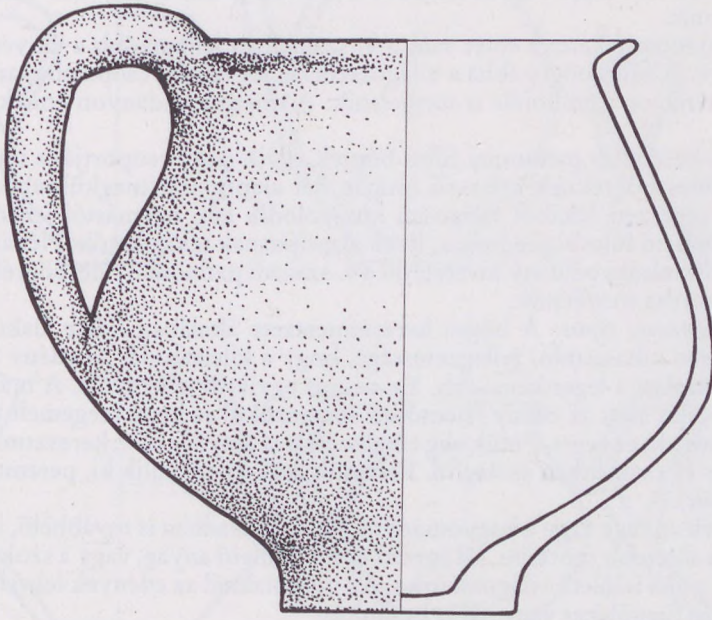
⁷ Az érem meghatározását Lányi Verának köszönöm.

⁸ Lányi V., Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien, Acta Arch. Hung. 24, 1972, 96.

4. ábra.
Abb. 4.

A tihanyi sírban talált korsó és tányér fényképe
Foto des im Grab von Tihany gefundenen Kruges und Tellers

5. ábra. A tihanyi sírban talált korsó és tányér rajza
Abb. 5. Zeichnung des im Grab von Tihany gefundenen Kruges und Tellers

lelt tányértípus váltja fel. Ez a tányértípus szinte egyeduralkodóvá válik, eltekintve a mázas tányérokra és a különféle alakú mélyebb (de a korábbiakkal szemben ritkábban használt) tálaktól.

Jellemző a tányér finom, puha tapintású anyaga. A korábbi császárkor érdekesebb felületű, keményre égetett edényeivel szemben a tál és a bögre sima felületű, de nem besimított, sem nem teljes felületén simított anyagú. A félreérthetőség miatt erre a megmunkálásra és felülettípusra célszerűbbnek látom a puha, finom felületű megjelölést, mint a simát.

A tányér majdnem fekete: a sötét szín a 4. században jellemzőbb a tányérokra, mint a bögrékre. A füles bögre abba a világosszürke, jól égetett csoportba tartozik, amelyeken esetenként a besimítás is megjelenik. A tihanyi példányon ennek nincs nyoma.

A bögre a későantik pannoniai füles bögrék egyik nagy csoportjába tartozik. A 4. századi füles bögréknek célszerű csupán két alaptípusát megkülönböztetni. A nagyszámú régészeti leletből világosan kirajzolódik két, egymástól jellemzően megkülönböztethető fülesbögre forma. Ezek alaptípusnak tekinthetők. Néhány ritka, átmeneti, különleges példány kivételével a 4. századi pannoniai fülesbögrék ebbe a két nagy csoportba sorolhatók.

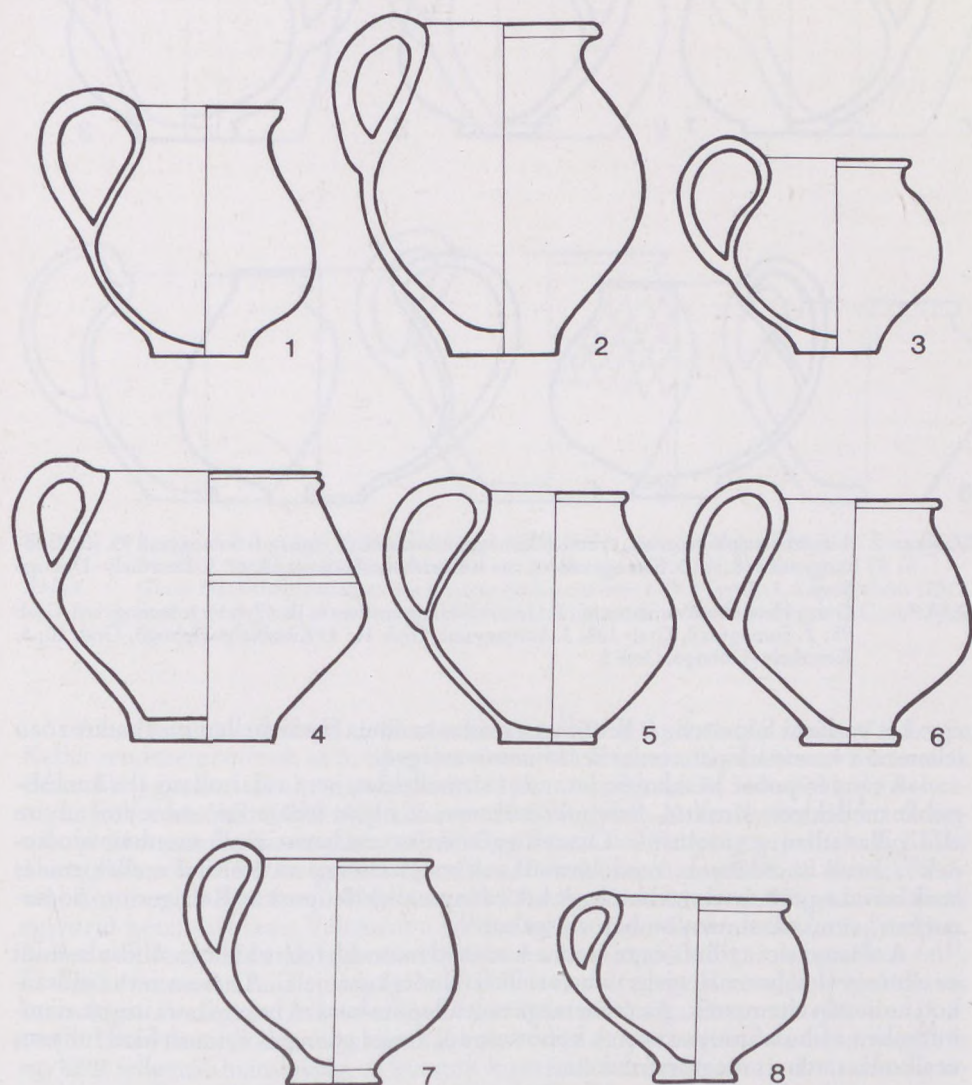
1. *Talpkiképzéses típus:* A bögre keresztmetszete általában körte alakú vagy szinte krónikusan kihasasodó. Jellegzetessége, hogy a kihasasodás az edény félmagasságán vagy az alatt a legerőteljesebb. Ez a típus egyik fő jellemzője. A másik az, hogy a kihasasodás alatt az edény jelentősen összeszűkül és kissé megemelt talppal (amit profilálhatnak) ér véget. Fülük alig emelkedik a szájnnyílás fölé: keresztmetszete kör vagy ovális és csak ritkán szalagfül. Peremük csak kissé hajlik ki, peremtagolás ritka (6–7. ábrák).

Az edények anyaga vagy a hagyományos és a 4. században is továbbélő, inkább világosra, mint sötétebb szürkére, jól égetett érdes felületű anyag, vagy a szokásos 4. századi finom, puha felületű világosszürke. Az utóbbiaknál az edények felső harmadában fordul elő függőleges vagy hálós besimítás.

2. *Széles talpú típus:* A viszonylag nagy szájnnyíláshoz képest a bögre kevésbé hasasodik ki. Jellemzője, hogy a bögre pereme alatt, a felső egyharmadban kihasasodik, majd lefelé, egyenes vonalban csak kissé keskenyedek: a bögrének tehát inkább válla, mint hasa van. A profil mégsem szív forma, mert a bögre oldalai nem szűkülnek össze, mint az 1. csoportba tartozóké, hanem széles, a szájnnyílásnál alig keskenyebb talpátmérővel érnek véget. Semmiféle talpkiképzésük vagy talpkiemelésük nincsen. A bögre arányai mások, mint az 1. csoportba tartozóké: nyomottabbak, széltükhosszuk szinte azonos. A típusba tartozó bögrék biztosabban állnak az aljukon, mint az elkeskenyedő alju, 1. típus példányai (8. ábra).

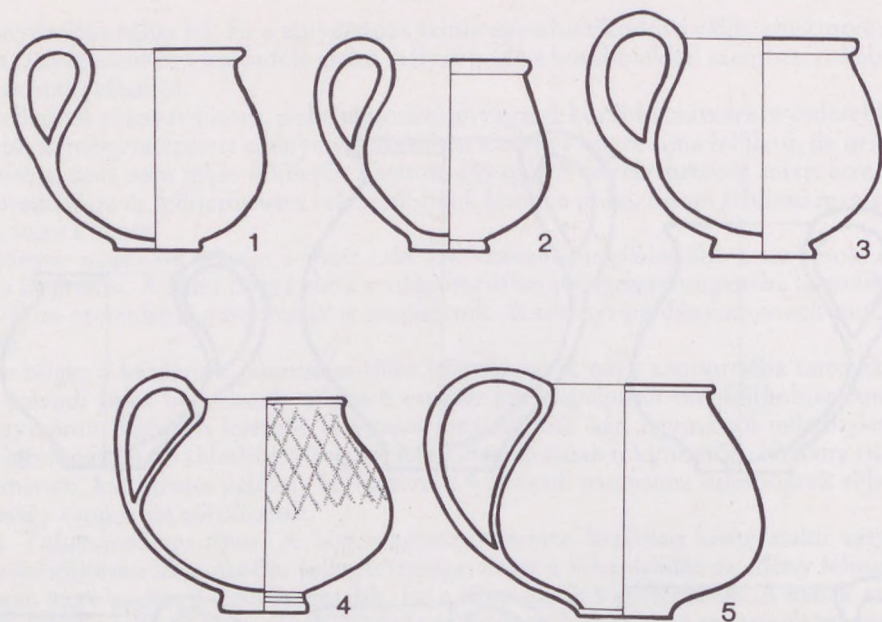
Peremük kisebb-nagyobb mértékben, egyszerűen, ívesen kifelé hajlik. Fülük az esetek többségében széles és viszonylag tagolatlan szalagfül. Az e típusba tartozó bögrék gyengén korongoltak és rosszabbul, gyakran foltosra égetettek. Esetenként, már a szárítás közben deformálódtak. Néha sötétbarna árnyalatúak, általában azonban sötétszürkék és feketék. Anyaguk finom, puha tapintású: érdes felületű, keményre égetett példányt nem ismerek. Néha ebben a csoportban is előfordul a besimítás: esetenként egész felületük simított. Kérdés, hogy a gyengébb kivített a műhely, a divat vagy funkcionális ok befolyásolta-e? Csupán sírkerámiának azonban nem tarthatók ezek a füles bögrék, mert települési rétegekben is megtalálhatók.

Amíg az első típusnak viszonylag sok változata különíthető el, a másodikat csak

6. ábra. 4. századi talpkiképzéses, szürke fülesbögre változatok (1. típus): 1. Ságvár 134. sír; 2. Somodor 6. sír; 3. Ságvár 264. sír; 4. Szentendre 10. sír; 5. Ságvár 166. sír; 6. Somogyszil 46. sír; 7. Somogyszil 21. sír; 8. Somogyszil 39. sír.

Abb. 6. Graue Henkeltopfvarianten mit Bodenausbildung aus dem 4. Jh. (Typ 1): 1. Ságvár, Grab 134; 2. Somodor, Grab 6; 3. Ságvár, Grab 264; 4. Szentendre, Grab 10; 5. Ságvár, Grab 166; 6. Somogyszil, Grab 46; 7. Somogyszil, Grab 21; 8. Somogyszil, Grab 39

7. ábra. 4. századi talpképzésűs, szürke fülesbögre változatok (1. típus): 1. Somogyszil 95. sír; 2. Somogyszil 128. sír; 3. Somogyszil 44. sír; 4. Keszthely–Dobogó 10. sír; 5. Keszthely–Dobogó 5. sír

Abb. 7. Graue Henkeltopfvarianten mit Bodenausbildung aus dem 4. Jh. (Typ 1): 1. Somogyszil, Grab 95; 2. Somogyszil, Grab 128; 3. Somogyszil, Grab 44; 4. Keszthely–Dobogó, Grab 10; 5. Keszthely–Dobogó, Grab 5

egy-két variáció képviseli. A két típus a mázas kerámia fajtái mellett meghatározóan jellemző a 4. századi pannoniai kerámiaművességre.

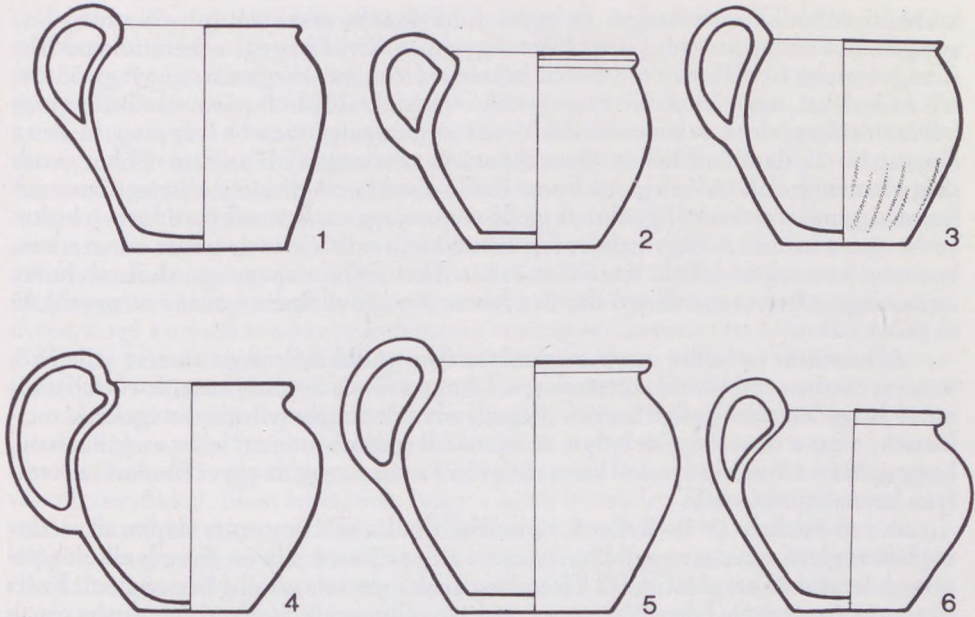
A tányér-pohár készletrészlet, mint sírmelléklet, nem választható el a kancsó-pohár mellékletes síroktól. Értelmezésük nem is olyan lehetetlen, mint amennyire első pillanatban gondolnánk. Összefüggésben az eucharistiával⁹ azonban nincsenek¹⁰. Ezek az edények, rendeltetésüknek megfelelően, az étel-ital mellékletadás szokásával együtt értelmezhetők. A két edénymelléklettípust a „Refrigerium Sopia-naeban” című tanulmányomban vizsgálom¹¹.

A tihanyi sírt a fibula és az érem a 4. század második felére keltezi. A fibula, mint az elhunyt által használt tárgy, a halott férfi felnőtt korát jelzi. Az érem azt az időszakot, ami után eltemették. Az érem megviselt állapota hosszú használatra mutat, nemkülönben a fibula aranyozásának kopottsága is. Ezért a temetés évtizedekkel Iulianus uralkodása után is megtörténhetett.

⁹ A lehetőséget Bónis Éva vetette fel: Későrómai üvegleletek Aquincumból, Bud. Rég, 14, 1945, 561–570.

¹⁰ Vö. E. Dinkler–Schubert: JbAChr 20, 1977, 215–223 (rez. H. Buschhausen: Die spätrömische Metallschreinia című könyvről).: Ua: Ein Kästchenbeschlag des 4. Jahrhunderts in Mainz. Beobachtungen zu Ikonographie und Funktion, Gesta 18, 1979, 89–98.

¹¹ A vizsgálatot a II. ún. kancsós sírkamra falfestményeinek értelmezésével kapcsolatban végzem el a Janus Pannonius Múzeum évkönyve részére.

8. ábra. 4. századi szélestalpú, szürke füles bögre változatok (2. típus): 1. Ságvár 173. sír; 2. Somogyszil 84. sír; 3. Somogyszil 2. sír; 4. Majs 34. sír; 5. Somogyszil 126. sír; 6. Somogyszil 19. sír
 Abb. 8. Graue Henkeltopfvarianten mit breitem Boden aus dem 4. Jh. (Typ 2): 1. Ságvár, Grab 173; 2. Somogyszil, Grab 84; 3. Somogyszil, Grab 2; 4. Majs, Grab 34; 5. Somogyszil, Grab 126; 6. Somogyszil, Grab 19

A hagymafejes fibula H. J. H. van Buchem¹² IV B („pannoniai sorozat”), Erwin Keller rendszerezésének az 5. típusába tartozik¹³. Ezeket a fibulákat van Buchem az előkerülési gyakoriságuk miatt nevezte el pannoniaiaknak és 340–400 közé keltezte. E. Keller későbbra, 370–400 közé tette készítésüket, noha a keltezéshez felhasznált, jórészt pannoniai temetkezések II. Constantiustól Valensig terjednek. E. Keller a síregyüttesek, az övveretgarnitúrák változatainak összehasonlításával és értékelésével jutott erre a keltezésre¹⁴. Nem tartotta lehetségesnek a 4. és az 5. típus fibuláinak egyidejű készítését sem. Véleménye szerint az 5. típus váltotta volna a negyediket. Keller módszerével és következtetéseivel szemben jogos kifogások merültek fel¹⁵. Érthető, hiszen van Buchem vizsgálatai mellett ez volt a legelső részletes tipológiai és kronológiai összegzés. A kritikákhoz hozzátehetjük még: a hagymafejes fibulák 5. csoportjánál mutatkozik meg leginkább az eddigi csoportosításokra és tipológiákra egyként jellemző hiányosság. A kutatók kisszámú formai részlet, nem is mindig típusképző jellemzők alapján csoportosítottak. Figyelmen kívül maradtak az anyag, a

¹² Van Buchem 1966, 1973.

¹³ Keller 1971, 41.

¹⁴ Keller 1971, 47–52.

¹⁵ Van Buchem 1973, 154. Pröttel 1988, 365.

készítési technika sajátosságai, és egyes funkcionális részletek (pl. tűtartónyílás) vizsgálata. Főképpen pedig nem lehet figyelmen kívül hagyni a készítés módját. A hagymafejes fibulákra nézve kétféle készítési technika a meghatározó: vagy öntötték a fibulákat, vagy lemezből hajtogatták. A kétféle előállítás más technikát és más felkészültséget jelent. A lemezfibulák készítése munkaigényesebb folyamat, hiszen a tárgyat 16–20 darabból kellett összeállítani és tartósságát biztosítani. Ehhez járult még a lemezfibulák különlegesen finom nielló díszítése. A díszítési eljárásra nemcsak finomsága miatt érdemes figyelni. A nielló alapanyaga – amint az köztudott – a legkevesbé sem a bronz. A hagymafejes fibulákon kívül más leletcsoportban sorozatban, bronzon nem is használták. Korábban és későbbben, igazi alapanyaga, ahol a technika sajátossága, a fényesen csillogó alap és a fekete díszítés ellentéte igazán érvényesül, az az ezüst.

A készítési technika iránti közömbösség a publikálók nagy részére jellemző. Számos esetben említés sem történik arról, hogy a fibula öntéssel készült-e – tehát tömör –, vagy lemezből, tehát üreges. Még olyan funkcionális jellegzetességeket is mellőznek, mint a tűtartónyílás helye. A rajzokról esetenként nem lehet megállapítani, hogy milyen a tűszerkezet, hol van a tűtartón a nyílás, vagy az egyes fibularészek milyen keresztmetszetűek.

A van Buchem IV B–Keller 5. típusának fibuláinál a besorolás alapja: a kereszttag hatszögletű metszete vagy a hossza nem elég a típusok jellemzésére és elkülönítésére. A lemezből készült fibulák kereszttagjának metszete mindig hatszögletű! Ezért a csoport összetétele felettébb vegyes. Azt sem állíthatjuk, hogy az 5. típusba sorolt darabok valóban egy időben keletkeztek és voltak használatban. Alcsoportokat lehet és kell elkülöníteni, amelyek keletkezése részben egyidejű, részben különböző lehet. Leglényegesebb pedig a mellőzött technika, a lemezből történő előállítás figyelembevétele. Ph. M. Pröttel¹⁶ észrevette a korai, arany, feliratos „császárfibulák”¹⁷ és az 5. csoport közötti alaki affinitást, de okát nem tudta adni. A formai hasonlóság véleményem szerint a lemeztechnika következménye. A korai arany császárfibulák legtöbbször, mint az üreges niederemmelit, lemezből hajlították: takarékoskodtak az értékes fémme. A technika pedig sok tekintetben meghatározta a formát. Lemezből az egyes tagokat vastkosabb átmetszetűre készítették. Nem azért, mert az ötvös nem tudott vékonyabbat előállítani, hanem, mert akkor éppen a vékonysága miatt a fibula alkalmatlan lett volna a ruhaszárnyak összekapcsolására, kevésbé lett volna tartósan használható tárgy. A lemezfibuláknál a tűtartók csak ritkán szélesednek ki: oldalai általában párhuzamosak. A kereszttag pedig nem téglalap keresztmetszetű, hanem hatszögletes. Ennek oka csak részben a biztonságosabb, nagyobb felületen történő rögzítés. A hatszögletű kereszttag két végét kerek átmetszetűre alakították ki, hogy az oldalgömbök illesztése könnyebben megoldható legyen. Mindezek mellett az aranylemezből készült, korai, 4. század első évtizedeiben készült lemezfibulák díszítésben és más megoldásokban követik a korabeli öntött fibulákat (tűtartó nyílásának helye, a tűtartófelület alakja és díszítése).

Jellemző a tűtartónyílás helye. Ez az öntött és a lemezből készült korai fibuláknál egységesen, ábrázolásban bal oldalon, viselési helyzetben a jobb kéz felé nyílik. Ezzel szemben a késői lemezfibulák több típusára éppen a fordított tűtartónyílás jellemző: viseleti helyzetben szinte kivétel nélkül a balkéz felé nyílnak.

¹⁶ Pröttel 1988, 367.

¹⁷ Vö.: Noll 1974, 221. Ua. Zur goldene „Kaiserfibel“ aus Arezzo (ehemals in Florenz), BJ 176, 1976, 181.

Miért készítettek bronzlemezből fibulákat a 4. század második felében? Miért vált készítésük a korábbiakhoz képest gyakoribbá? Valószínűleg díszítésükkel függhet össze. Nemcsak arról lehet szó, hogy a bronzlemezből készített kapcsolótű kengyelgerincén és a tűtartó felületén nagyobb felületet tudtak díszíteni, hanem inkább arról, hogy éppen a lemeztechnika tette lehetővé a finom vésést és a niellótechnikát. Az öntött bronzfibulák kengyeldíszítésénél is megkísérelték a korábbi ezüsfibulák háromszögsorának utánzását vésve és, niellótechnikával: az utóbbit kevés sikerrel, mert a durvább szerkezetű, szemcsés öntvény nem volt alkalmas sem vékony vésésre, sem a nielló befogadására. Nem egy olyan öntött hagymafejes fibula maradt fenn, amelyeknek kengyelgerincéből kihullt a nielló. Ez a technikai kényszer lehetett az oka, hogy az öntött bronzfibulákon finomabb díszítést csak úgy tudott megoldani az ötvös, hogy a mintát vékony ezüstlemezre véste és azt forrasztotta a fibulára¹⁸. Végül a díszítés kivitelezhetősége miatt a jobban megmunkált, niellóra, vésésre alkalmasabb belső anyagszerkezetű bronzlemezből készítették a fibulákat.

Még egy körülmény segíthette elő a lemezből készült hagymafejes fibulák létrejöttét. Noha az öntött fibuláknál is előfordul az aranyozás, feltűnő, hogy a lemezes fibulák (Kenner 5–6) példányait ritka kivétellel, mind aranyozottak. Ez összhangban van díszítésükkel. Nem lehetetlen, hogy a késői bronz lemezfibulák tudatosan másolták a korábbi (vagy egyidős) aranyfibulákat, mert azonos volt a feladatuk. Valamiképpen rangjelzők voltak: viselőjének a társadalmi (közigazgatási), katonai életben elfoglalt magasabb helyét jelezték. Ez, a provinciális középréteg azt azonban vagyoni vagy protokolláris okokból nem tehetta meg, hogy akár lemez, akár öntött aranyfibulát hordjon. Maradt tehát a technikailag kivihető, nagyméretű, látszatra fényes, de csalóka, díszítését tekintve azonban kétségtelenül remekművű aranyozott, niellódíszes bronz lemezfibulák használata. A lemezből való előállítás egyrészt befolyásolta a fibula formáját, másrészt sajátos fejlődés kiindulópontjává vált. Ezért a lemezfibulák tipológiáját az öntöttektől elkülönítve kell elkészíteni. Ezután lehet csak kronológiai tekintetben egyeztetni és az egymás közti hatásokat megállapítani.

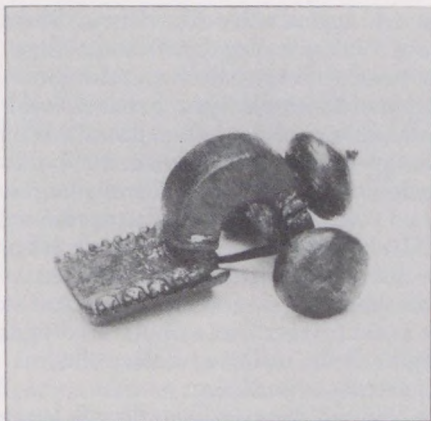
Ha a Keller 5. típusába tartozó lemezfibulákat vesszük szemügyre, akkor ezeket két nagy csoportra és a csoportokat további típusokra szükséges szétválasztani. Az első, közönséges csoport fibulái még követik a 4. típusú öntött fibulák arányait: a tűtartó viszonylag hosszú, a gömbök mérete sem növekszik meg jelentősen. Az egyes részek mérete, metszete csak oly mértékben vastagodik, amennyire azt a lemeztechnika megkívánja. A tűtartó felületét és a kengyelgerincet azonban már aprólékos mintával díszítik.

A másik csoportra jellemző a gömbátmérő növekedése, a széles és rövidebb tűtartó, a vastag, trapéz vagy négyzet-keresztmetszetű kengyel, a rövidebb kereszttag. Ebbe a csoportba tartozik a tihanyi fibula, a ságvári 114. sír fibulája, a neviodonumi, bonni, Basel-aeschenvorstadt-i példányok.

Mindkét csoport a 350–380-as évekre keltezhető. A felsői időhatár azonban korábbra is elmozdulhat. A nagygömbös, tihanyi típust a Iulianus-érem keltezi. Ehhez a keltezéshez érv lehet a neviodonumi fibula, amely tűtartójának felső végén, a zárólemezre Krisztus-monogramot véstek¹⁹ (9. ábra). A *chi* szélesedő végei, a szépen ívelt *rho* felettébb hasonlít II. Constantius és Magnentius által vert érmek hátlapjának mo-

¹⁸ Lásd a példákat: Tóth 1985, 26. kép.

¹⁹ Petru–Petru 1978, IV. tábla

9. ábra. A neviodunumi fibula a Krisztus-monogrammal
Abb. 9. Die Fibel von Neviodunum mit dem Christus-Monogramm

nogramjára (10. ábra). Ez érv lehet mellett, hogy a nagygömbös fibulák készítése a 350-es években elkezdődött.

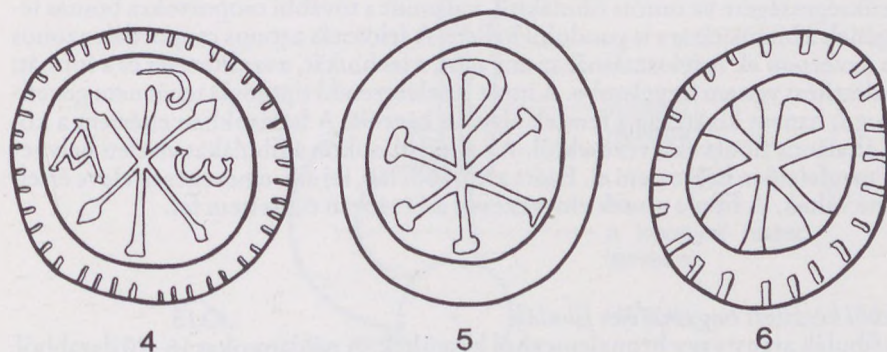
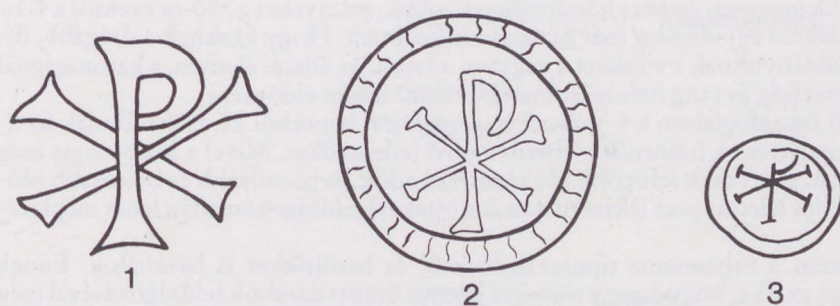
A 4. században a változatos rendeltetésű tárgyakon gyakran megjelenő Krisztus monogramok között kapcsolatot keresni és látni merészségnek tűnhet. Főként azért, mert kevés a lehetőség a jelvény formai változataira. Mégis, a neviodunumi fibula és a II. Constantius-Magnentius éremhátlapok monogramjai között lehetséges a kapcsolat. Legalábbis érvelni lehet mellett, hogy a fibula készítője szem előtt tartotta, talán másolta ezeket az éremhátlapokat.

A monogramok azonos betűtípusa a variációs lehetőségek korlátozott száma miatt önmagában nem sokat jelent. Figyelmet érdemel mégis, hogy az érmen nem foglalták keretbe a monogramot. Ez annál is többet nyom a latba, mert a típusba sorolt többi fibulán a monogramot körbe foglalták (10. ábra). Annak is jelentősége van, hogy az érmek és a fibulák díszítése, műfajilag és az előállításukat tekintve közel állnak egymáshoz. Mindkettő kicsiny tárgyat díszít és mindkettőt ötvösök készítették. A nagyszámban előállított, közönséges öntött fibulák (Keller 4. típus) közel sem igényeltek olyan technikai ismereteket és mesterségbeli tudást, mint a 15–20 részből összeállított, a bronz anyagtól idegen, niellódíszú példányok esetében. Éppen ezeknél az ötvösremekeknél tételezhető fel leginkább, hogy olyan műhelyek állították elő, amelyek szoros kapcsolatban álltak a nagy pénzverdékkel és ötvösközpontokkal (Sisciával, Sirmiummal, Serdicával és Thessalonikával). Az e vidéken történő készítés mellett érv a niellódíszes pannoniai fibulák területi elterjedése, a díszes hasonló bulgáriai példányok. A pénzverdékben dolgozó vagy azokkal kapcsolatban álló ötvösöknek a leginkább volt lehetőségük a különféle monogramtípusokat megismerni és alkalmazni. Ezúton képzelhető el leginkább, hogy a Sisciához közeli neviodunumi fibulára éppen egy olyan Krisztus-monogramot vésstek, amelyet érmeken szoktak ábrázolni.

Kronológiai tekintetben most csak a Keller 4. és 5. típusú fibuláinak időrendjéhez fűzök megjegyzést. Az E. Keller szerint a két típus váltotta volna egymást. Az előkerült példányok számaránya azonban a részleges egyidejűség mellett szól. Két-

A

B

10. ábra. A: Krisztus-monogramok Magnentius érmein: 1. Trier; 2. Arles; 3. Amiens
 B: Krisztus-monogramok fibulákon: 1. Nevioudunum; 2. Tihany; 3. Ténès; 4. Bonn; 5. Ságvár;
 6. Ságvár
 Abb. 10. A: Christus-Monogramme auf den Münzen von Magnentius: 1. Trier; 2. Arles; 3. Amiens

ségtelen, hogy a van Buchem IV B–Keller 5. típus fibuláiból számos példány Pannoniában került elő. Ez a nagy példányszám azonban viszonylagos. A Keller által a típusba sorolt összes lemezfibulával együtt sem több a számuk 2–3 tucatnál. Ha pedig elválasztjuk a csoportba nem tartozókat, illetve a nagygömbös csoportot tartjuk a típus tényleges képviselőinek, akkor ez a szám a tucatot is alig haladja meg Pannoniában. Ezzel szemben a 4. típus fibuláit és számos változatát többszáz példány képviseli a dunántúli múzeumokban. Ezért az 5. típus 370–400-as keltezése esetében indokolni kellene, hogy miért csökkent ilyen radikálisan a fibulakészítés. A 370-es években nem történt olyan változás a viseletben, amely a fibulahordást kiküszöbölte volna, és Pannoniát sem érte olyan megrázkódtatás, ami miatt ennyire csökkent volna a korábban olyannyira népszerű férfiékszer készítése. Ezért valószínűbbnek tartom, hogy a 4. csoportba sorolt fibulákat és változataikat, mint közkedvelt tárgyakat az ötvösök tovább készítették addig, ameddig a műhelyek és az ötvösök egyáltalán dolgozni tudtak. Ezeket a fibulákat hosszú ideig, még az 5. század elején is használták. Ha a két típus között éles váltás lett volna 370 körül, akkor az 5. típusba tartozó fibuláknak jóval nagyobb számban kellene előkerülni a későrómai temetőkből.

A Keller 5. típus megjelenése tehát nem elsősorban időrendi különbséget jelent a 4. csoporthoz képest. Ezek a darabok valószínűbben a műhelyek mestereinek speciális, munkaigényes, értékes készítményei voltak, amelyeket a 350-es évektől a 4. típusú fibulákkal egyidejűleg már biztosan készítettek. Hogy ezeknek a drágább, díszesebb példányoknak a viselését a vagyoni állapot, az állami életben, a katonaságnál betöltött tisztség és rang befolyásolhatta-e, nem tudom eldönteni.

Végül összefoglalom a 4. századi hagymafejes, lemezből készített fibulák fő típusait. Ismertetem a besorolást lehetővé tevő jellemzőket. Mivel a kronologia még bizonytalan, ezért csak átfogóbb időjelzéseket adok. A pontosabb és biztosabb időrendet a teljes leletcsoport (beleértve az öntöttöket) feldolgozása után lehet megkísérlni.

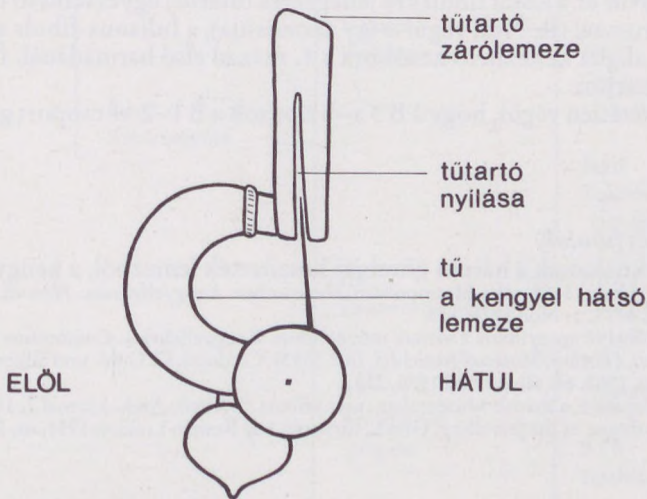
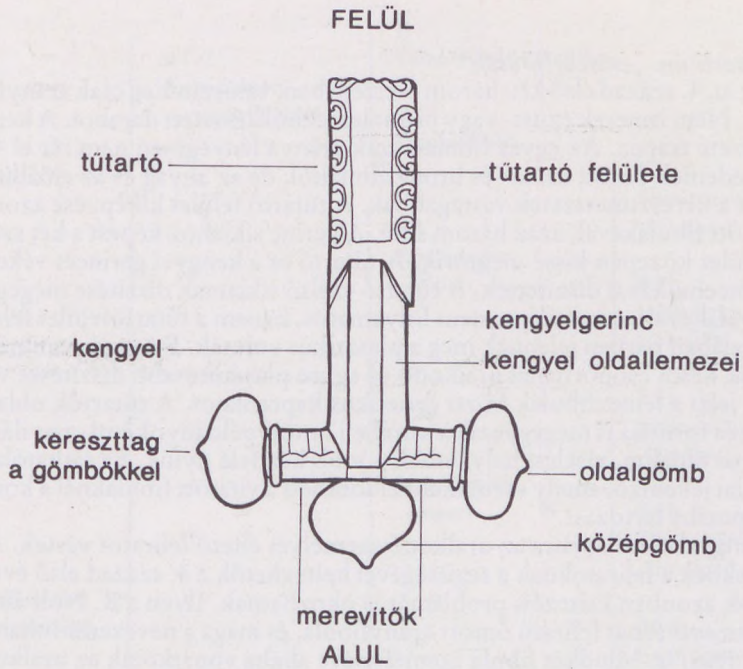
Eltértem a folyamatos típusszámozástól és betűjeleket is használok. Ennek nemcsak az az oka, hogy a nagy tömeget jelentő öntött darabok feldolgozásával még nem készültem el, hanem az eltérő technikából következő különbségekre, az elkülönítés szükségességére az öntött fibuláktól, valamint a további csoportokra bontás lehetőségének a biztosítására is gondolni kellett. A felosztás azonos csoportjait azonos módon neveztem el. A felosztásnál az anyagot, a technikát, a szerkezetet és a formát, végül a díszítést vettem figyelembe. A most részletezendő tipológia tehát nem genetikus jellegű, hanem kizárólag a fentiek alapján készült. A leírásokban eltértem a korábban általános fibula elnevezésektől. Az ábrázolásokon a fibulákat viseleti helyzetüknek megfelelően helyeztem el. Ezért a korábbi láb, fej stb. elnevezések eleve értelmetlenné váltak. A fibula részek elnevezéseit a 11. ábrán tüntettem fel.

B

Lemezből készített hagymafejes fibulák

A fibulák arany vagy bronzlemezből készültek. A példányokat 16–20 darabból, gondos munkával állították össze és az illesztéseket eltüntették. A kereszttagok metszete az 1–4 csoportokban hatszögletű. A tűtartó szélei ritka kivételtől eltekintve párhuzamosak. A bronzfibulákat nagy többségükben aranyozták.

A lemezből készült fibulákat korai és késői csoportokra lehet felosztani. A két csoport közötti származási kapcsolat az egyes típusoknál sejtethető.

11. ábra. A hagymafejes fibulák részeinek elnevezése
Abb. 11. Benennung der Teile der Zwiebelkopffibeln

B 1–2

Korai csoport: ún. „császárfibulák”

A Kr. u. 4. század első két-három évtizedében, valószínűleg csak aranylemezből készültek. Nem ismerek ezüst- vagy bronzlemezből készített darabot. A kengyel keresztmetszete trapéz. Az egyes fibularészek aránya lényegesen nem tér el 4. század első évtizedeinek öntött ezüst- és bronzfibuláitól, de az anyag és az előállítási technika miatt a keresztmetszetek vastagabbak. A tűtartó felület kiképzése azonos a korabeli öntött fibulákéval, azaz három síkú. A gerinc síkjához képest a két szélső sík a tűtartófelület közepén kissé megtörik. A tűtartó és a kengyel gerincét vékony csíkban niellótechnikával díszítették. A tűtartó szélső síkjainak díszítése megegyezik az öntött fibulákéval: azaz a minta nem folyamatos, hanem a tűtartófelület felső és alsó végén, általában párban jelennek meg a plasztikus voluták. Ez a volutaminta a lemezes fibulák késői csoportjánál uralkodó és egyre plasztikusabb díszítéssé válik (B 5 csoport): jelzi a lemezfibulák közti genetikai kapcsolatot. A tűtartók oldalnyílásának helye és formája is megegyezik a korabeli öntött példányokéval: a nyílás ábrázolásban a bal oldalon, viselési helyzetben a jobb kéz felé nyílik. Ez láthatólag fontos kronológiai jellemző, amely esetenként eldöntheti a vitatott fibuláknál a korai vagy a késői csoportba tartozást.²⁰

A kengyel oldallapjaira az uralkodó személyét éltető feliratot vésték. A fibulák éppen ezeknek a feliratoknak a segítségével keltezhetők a 4. század első évtizedeire. A feliratok azonban keltezési problémát is okozhatnak. Ilyen a R. Noll által közölt bécsi *Constanti vivas* feliratú öntött aranyfibula, és maga a nevezetes Iulianus fibula (*Iuliane vivas*) is. Mindkét fibula személyneve aligha vonatkozik az uralkodóra, legyen az caesar vagy augustus. Mindkét cognomen személynévként gyakori, a Iulianus különösen az. Mivel pedig semmiféle utalás nincsen a feliratban, amiből császárra lehetne következtetni, az azonosítást felettébb kétségesnek látom. Noha a *Constanti vivas* feliratú öntött fibula a típusa szerint (a kengyel keresztmetszete, a kis oldalgömbök, a rövid és a korai fibulákra jellegzetes tűtartó) egyeztethető lenne I. Constantius Chlorusszal (R. Noll végül is így azonosítja), a Iulianus-fibula azonban a formája alapján aligha keltezhető későbbre a 4. század első harmadánál. Így nincs köze Iulianus császárhoz.

Nem lehetetlen végül, hogy a B 3 a–b típusok a B 1–2-es csoport genetikai származékai.

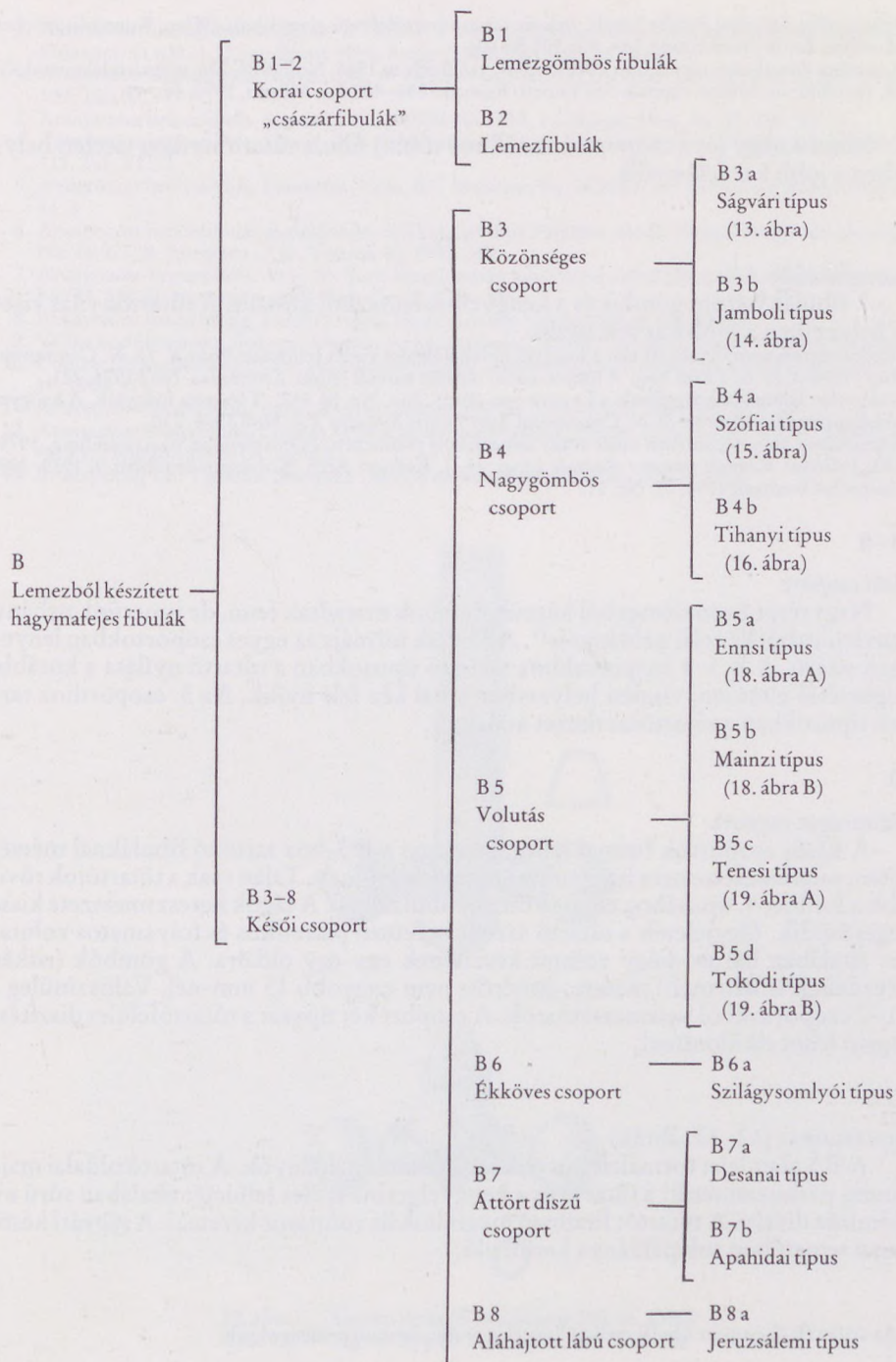
B 1

Lemezgömbös fibulák

A fibuláknak csak a három gömbjét készítették lemezből, a kengyel öntött.

1. Arezzo-i aranyfibula, 1895-től a Metropolitan Museumban: kengyelfelirata: *Herculi augusta / semper vincas* CIL XI 6711, 1: Noll 1976, 179.
2. Ismeretlen lelőhelyű aranyfibula a torinói múzeumban. Kengyelfelirata: *Constantine caes. vivas / Herculi caes: vincas*. (Torino, Museo d'Antichità, Inv. 5485). Carducci, C. Gold- und Silberschmuck aus dem antiken Italien, 1962, 64. tábla: Noll 1976, 235.
3. Odiham, Hampshire, a British Museumban: aranyfibula. S. Birch, Arch. Journal 2, 1846, 46–48.: F. H. Marshall, Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman London 1911, nr. 2858.

²⁰ Ilyen például a bécsi ún. Iulianus fibula, amit Iulianus császárral hoztak összefüggésbe, holott a fibula formája eleve korábbi készítést mutat, és a tűtartója is a korai csoportnak felel meg.

4. Feltehetőleg Itáliából Bécsbe került, *Iuliane vivas* tűtartófeliratú aranyfibula (Wien, Kunsthistorisches Museum, Antikensammlung, Inv. Nr. VII B 310)
A darabra vonatkozó nagyszámú irodalomból; van Buchem 1966, Noll 1974, 236, teljes irodalommal. G. M. Facchini: in: *Milano capitale dell'Impero Romano* 286–402 d.c. Milano, 1990, 46.

Mind a négy (és a csoportba sorolható többi) fibula tűtartónyílása viseleti helyzetben a jobb kar felé nyílik.

B 2

Lemezfibulák

A fibulák három gömbje és a kengyele is lemezből készült. A tűtartónyílás viseleti helyzetben a jobb kar felé nyílik.

1. Niederemmeli aranylemez fibula, a kengyel oldalfelületein vésett felirattal: *Votis X. D. N. Constantini Aug / votis X D. N. Licini Aug.* A tűtartó hátsó oldalán karcolt felirat: *Servandus*. Noll 1974, 221.
2. Ismeretlen lelőhelyű aranyfibula a Louvre-ban (Paris, Inv. Nr. BJ 947). Tűtartója hiányzik. A kengyel oldallapjain vésett felirat: *D. N. Constantini Aug. / votis X multis XX*. Noll 1974, 230.
3. Aquileiabán vagy Centurban talált arany lemezfibula (München, Prähistorische Staatsammlung, 1978, 142) Felirata: *Maxenti vincas / Romule vivas*. H. J. Kellner: Arch. Korrespondenzblatt 9, 1979, 209. Garbsch-Overbeck 1990, 72. Nr. 11.

B 3–8

Késői csoport

Nagyrészt bronzlemezből készült darabok maradtak fenn, de ismerünk néhány aranylemezből készült példányt is²¹. A fibulák formája az egyes csoportokban lényegesen eltérő. A B 3–4 csoportokhoz tartozó típusokban a tűtartó nyílása a korábbi csoportétól eltérően, viseleti helyzetben a bal kéz felé nyílik. Az 5. csoportéhoz tartozó típusokban a tűtartószervezet átalakult.

B 3

Közönséges csoport

A késői csoportok formai jellegzetességei a B 3-hoz tartozó fibuláknál mérsékelten, mindenesetre nem hangsúlyosan érvényesülnek. Talán csak a tűtartójuk rövidebb a Kellner 4. típusához tartozó öntött fibuláknál. A tagok keresztmetszete kissé megerősödik. Megjelenik a tűtartó széleit keretező plasztikus és folyamatos volutasor: általában három-négy volutát készítenek egy-egy oldalra. A gömbök (ritkán gerezdelték is lehetnek) mérete, átmérője nem nagyobb 15 mm-nél. Valószínűleg a B 1–2 csoportokból származtathatók. A csoport két típusát a tűtartófelület díszítése alapján lehet elkülöníteni.

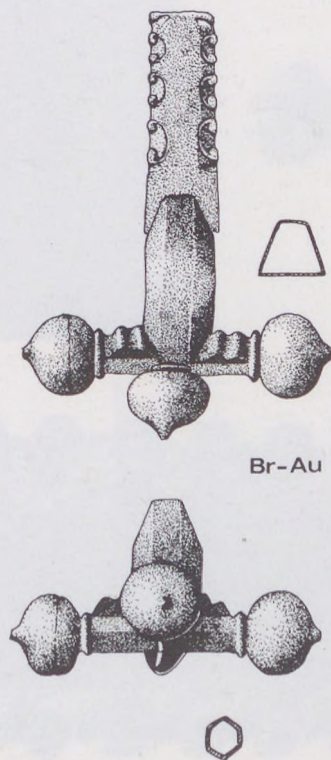
B 3 a

Ságvári típus (12–13. ábrák)

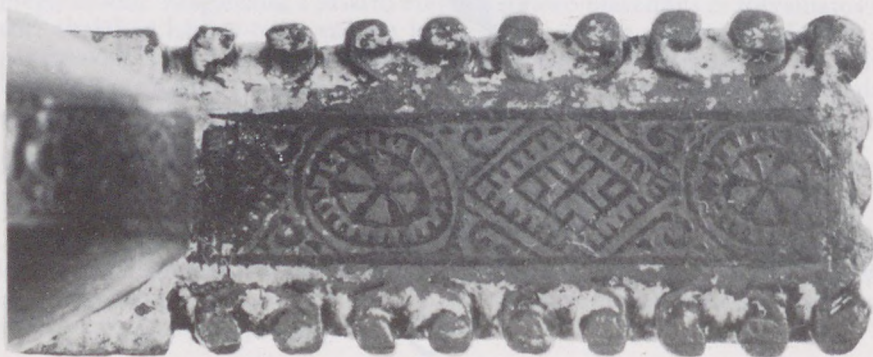
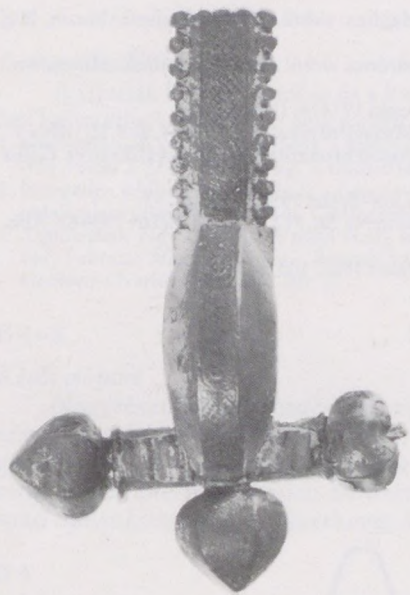
A B 3 alatt leírt formákat követik az idesorolt példányok. A tűtartó oldalai majd mindig párhuzamosak: a tűtartó és a kengyelgerinc széles felületét általában sűrű niellóminta díszíti. A tűtartót finoman megmunkált volutasor keretezi. A ságvári későrómai temetőben sok példányra került elő.

²¹ Az áttört (B 7) csoport fibulái mellett ilyenek a ténési, jamboli példányok stb.

1. Aranyozott bronzfibula, Ságvár, 97. sírból, a tűtartó zárólemezen medaillonarcképpel (Rippl-Rónai Múzeum, 11 632/1.) Laur-Belart 1959, Burger 1966, fig., 100, Taf. XCI/3.
2. Aranyozott bronzfibula, Ságvár, 198. sír (Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum, 11 700). Burger 1966, fig. 109, Taf. XC/7.
3. Aranyozott bronzfibula, Ságvár 21 sír. (MNM 10. 1937. 1.). Burger 1966, fig. 95. Taf. XC/4.
4. Aranyozott bronzfibula, Ságvár, 253. sír (Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum, 11 734). Burger 1966, fig. 113. Taf. XC/2.
5. Aranyozott bronzfibula, Intercisa? (Köln, RG Museum, Slg. Niessen, nr. 8693) Laur-Belart 1959 Abb. 44. 3.
6. Aranyozott bronzfibula, medaillonportrékkal, Spodnja Hajdina, sírból. (Ptuj, Pokrajinski Muzej, Inv. Nr. 16.923. B. Jevremov, Arh. Vestnik 40, 1991, 389.
7. Aranyozott bronzfibula, Ptuj, Sv. Jurij templomban későrómai sírból (Ptuj, Pokrajinski Muzej, Inv. Nr. 13. 538. B. Jeveremov, Arh. Vestnik, 40, 1991, 389.
8. Aranyozott bronzfibula, Eszék/Osijek, Horvátország Vinski 1974, 8, III, tábla 1.
9. Velika kod Slovenske, Požega, Aranyozott bronzfibula, (Muzej Požeške) Vinski 1974, 8–9. III. tábla 3.
10. Contrat (Franciaország), 1. sz. sír, kőszarkofágból. Aranyozott bronzfibula, portrékkal díszítve. Gallia 17, 1959, 315.
11. Aranyozott bronzfibula, Basel, Äschenvorstadt 358. sír. Laur-Belart 1959, 64, Abb. 43.
12. Aranyozott bronzfibula, Lh: ism. (London, British Museum, Nr. 56. 712. 1.) Laur-Belart 1959 65, Abb. 44, 2 a. Heurgon 1958, IX. tábla 8.
13. Bronzfibula, Lh: Tamuda, Marokkó (Mus. Tetouan) Gerharz 1987, 103. nr. 160.

12. ábra. Ságvári típus (B 3a): Ságvár 280. sz. sírból
 Abb. 12. Ságvár-Typ (B 3a): Ságvár, aus Grab 280

13. ábra. Ságvári típus (B 3a): Ságvár 20. sz. sírból
 Abb. 13. Ságvár-Typ (B 3a): Ságvár, aus Grab 20

B 3 b

Jambol-i típus (14. ábra)

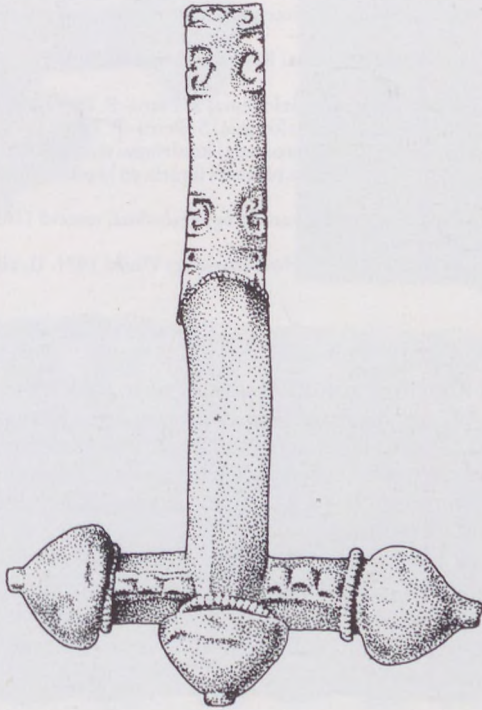
A fibula mintegy a ságvári típus egyszerűbb változatának látszik, talán utánzása, noha a két jamboli példány aranylemezből készült. A tűtartó felületét nem plasztikus volutasor keretezi, hanem az öntött fibulák tűtartófelület díszítéséhez hasonlóan, a felső és az alsó végére *poncoltak* egy-egy volutát.

1. Aranyfibula, Lh: Jambol, Bulgaria. Sírból került elő. A. Dimitrova-Ž. Popov: Zwei Begräbnisse aus der ersten Hälfte des 4. Jh. aus Iambol, Thracia 4, 1977, 235.
2. Aranyfibula, az előbbihez hasonló (D. Ovčarov-M. Vaklinova, Rannovizantijski pametnici ot Bulgarija IV-VII. vek. Sofia 1978. 97. kép.

B 4

Nagygömbös csoport

Ebben a csoportban érvényesülnek azok az ismérvek, amelyek a lemezből készült fibulákra látványosan jellemzők. Számszerűleg a gömbátmérő növekedésével lehet a csoportot jellemezni. Az átmérő eléri, sőt meghaladhatja a 20 mm-t. Nemcsak

14. ábra. Jamboli típus (B 3b): Jamboli fibula rajza
Abb. 14. Jambol-Typ (B 3b): Zeichnung einer Jambol-Fibel

a kissé nyomott és kicsúcsosodó gömbök mérete nő meg, hanem a kengyel keresztmetszete is megerősödik: ezért a trapéz metszetű kengyelgerinc szélessé válva különösen alkalmas díszítésre. A párhuzamos oldalú tűtartó felületének széleit folyamatos volutasor keretezi. A gömbök kicsúcsosodását, legalább is az oldalgömböknél esetenként az okozza, hogy a kereszttag belsejében húzódó, és a tűt tartó drót kiemelkedik az oldalgömb csúcsánál.

A csoportba tartozó fibulákat a hosszúságuk, és a kengyel rövidege alapján lehet jól elkülöníthetően, két csoportba osztani.

B 4 a

Szófiai csoport (15. ábra)

A típusba tartozó példányok nagyméretűek, hosszúságuk 9–11 cm, sőt több is lehet. Tűtartójuk az előző (B 3-as) csoporthoz hasonló hosszúságú és arányú. A tagok keresztmetszete azonban jelentősen megerősödik. A kengyel keresztmetszete vastkos trapéz. A tűtartófelület szélét négy és fél voluta folyamatosan keretezi. A tűtartófelületet és a kengyelgerincet sűrű niellóminta díszíti. A szófiai megjelölés a darabok keleti előfordulását jelzi. Bulgáriából jónéhány példány ismert.

1. Aranyozott fibula, Lh: Augusta Traiana (Stara Zagora, Bulgária, Szófia, Nemzeti Múzeum, Antik Gyűjtemény 2368.) Ivanov 1972, 10.
2. Aranyozott fibula, lh. ismeretlen (Szófia, Régészeti Múzeum, Antik Gyűjtemény, Inv. Nr. 1859.) Ivanov 1972, 15.
3. Aranyozott bronzfibula, Lh: Kozloduj (Szófiai Régészeti Múzeum, Inv. Nr. 6606): sírban találták. Ivanov 1972, 18.
4. Aranyozott bronzfibula, Lh: Neviodunum (Szlovénia) S. Petru–P. Petru 1978. nr. 90.
5. Aranyozott bronzfibula, Lh: Neviodunum (Szlovénia) S. Petru–P. Petru 1978, nr. 91.
6. Aranyozott bronzfibula, Lh: Csákvár (Magyarország) későrómai temető 69. sír. A. Salamon–L. Barkóczi, Alba Regia 11, 1970, 56.: Zs. Bánki, Objets romains figurés en bronze, argent et plomb, Székesfehérvár, 1972, nr. 55.
7. Aranyozott bronzfibula, Lh: Kisárpás, (Magyarország) későrómai temető 116. sírja. Bíró E., Arch. Ért. 86, 1959, 174. XLIX tábla 3.
8. Aranyozott bronzfibula, Lh: Dráva-meder. (Horvátország) Vinski 1974, II. tábla 1. p. 8.

B 4 b

Tihanyi típus (16, 17 B ábrák)

A típusba a rövid tűtartójú, tömzsi darabok tartoznak. A tűtartó a kengyelnél is valamivel szélesebb. A kengyel majdnem négyszögletes keresztmetszetű. Az arányok változása miatt a viszonylag kisebb méretű fibulához erősen meghajló kisebb kengyel tartozik: ez nem teszi lehetővé a széles, trapézalakban kiszélesedő kengyelt. A kereszttag is rövidebb mint a B 4 a típusban. Éremmel keltezett példány a tihanyi sírból került elő, Iulianus éremmel.

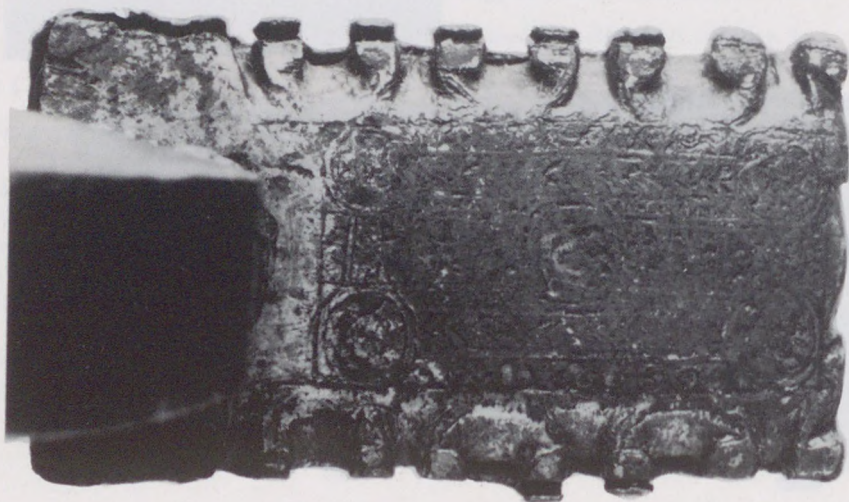
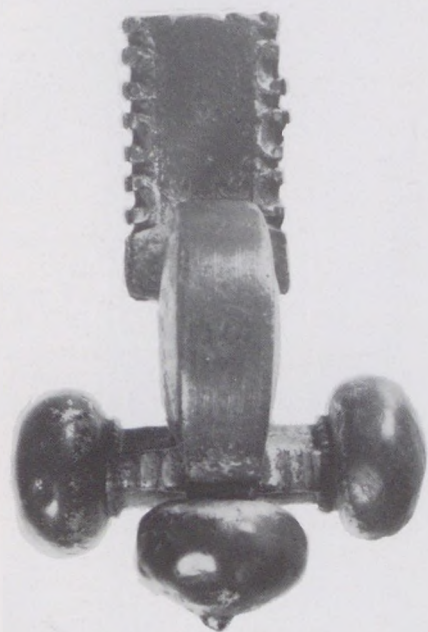
A B 3–4 csoportok fibuláin gyakori egy feltűnő, sokáig félreismert díszítés: az esetek többségében körben, ritkán négyszögletes mezőbe foglalva ifjú arcmások díszítik. Régebben ezeket a Constantinus-dinasztia caesarjaival, gyakran név szerint is megkísérelték azonosítani.²² Ez pedig gátolta a fibulák helyes keltezését²³. U. Sús-

²² Laur-Belart 1959, Ivanov 1972, 9.

²³ Pröttel 1988 még mindig figyelembe vette a medaillonportrék régi azonosítását.

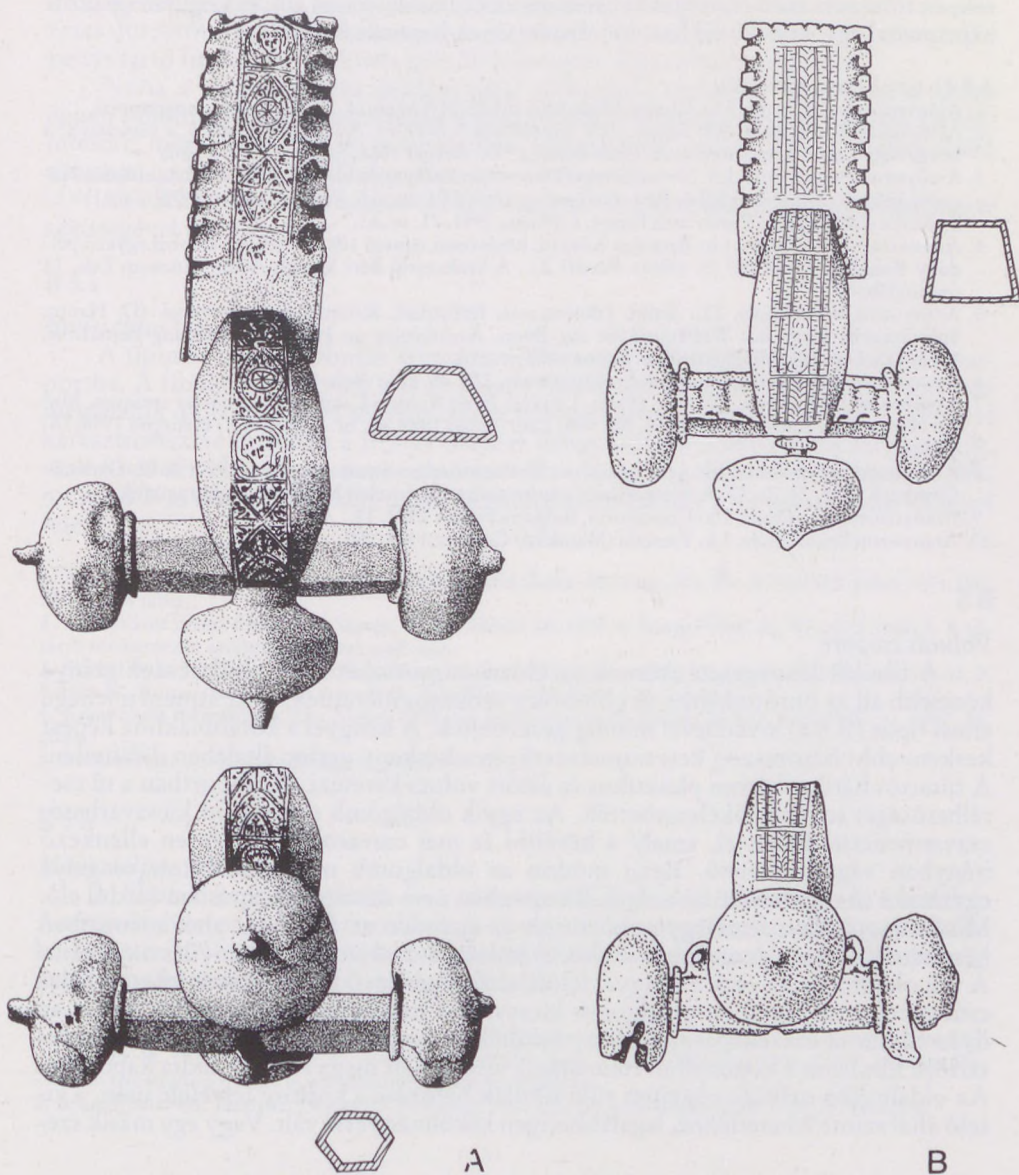

15. ábra. Szófiai típus (B 4a): A somlóvásárhelyi fibula fényképe
 Abb. 15. Sofia-Typ (B 4a): Foto einer Fibel aus Somlóvásárhely

16. ábra.
Abb. 16.

Tihanyi típus (B 4b): A ságvári 114. sz. sír fibulája
Tihanyi-Typ (B 4b): Fibel aus Grab 114 von Ságvár

17. ábra. A: A szófiaí típusú (B 4a) somlóvásárhelyi fibula rajza
 B: A tihanyi típusú (B 4b) tihanyi fibula rajza
 Abb. 17. A: Zeichnung der Fibel von Somlóvásárhely, Sofia-Typ (B 4a)
 B: Zeichnung der Fibel von Tihany, Tihany-Typ (B 4b)

senbach hiteltérdemlően bebizonyította a Köln-braunfelsi üveg pohár ábrázolásainak vizsgálatával, hogy erről nem lehet szó²⁴: az ifjúképmások nem individuális portrék, és történeti személyiségekkel sem azonosíthatók. Ezzel a 4. században gyakori képtípussal egy ezüstkanál hasonló díszítésének kapcsán foglalkozom²⁵

A B 4 b típusba tartozó fibulák:

1. Aranyozott bornzfibula, Lh: Tihany, későrómai sírból (MNM 66.14.3.), Krisztusmonogrammal
2. Aranyozott bronzfibula, Lh: Ságvár, 114. sír. (MNM 9.1939.3.). A tűtartófelületet 5, a záródást 1. a kengyelgerincet 3 ifjúportré díszíti. Laur-Belart 1959, Burger 1966, fig. 101, XCI/1 tábla
3. Aranyozott bronzfibula, Lh: Neviodunum (Drnovo pri Krškem, Szlovénia) temetőből, Ljubljana, Narodni Muzej). Ifjúportrékkal és Krisztus-monogrammal (9. ábra) S. Petru–P. Petru 1978, Tab. IV/3.: T. Knific–M. Sagadin: Pismo brez Pisave, Ljubljana 1991, 71, nr. 61.
4. Aranyozott bronzfibula, Lh: Bátaszék Kövesd, későrómai temető 108. sz. sír. A darabbal egyező példány Bonnban került elő (5. szám). Péterfi Zs., A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évk. 18 (nyomdában)
5. Aranyozott bronzfibula, Lh: Bonn. Jakobstrasse, férfisírból, Krisztus-monogrammal. (D. Haupt, Spätromische Grab mit Waffenbeigabe aus Bonn. Archeologie en Historie) Brunsting-Festschrift, 1973, 315. Gallien in der Spätantike, Mainz 1980 nr. 216.
6. Aranyozott bronzfibula, Lh: Basel-Äschenvostadt, 379. sír. Laur-Belart 1959, 57.
7. Aranyozott bronzfibula, Lh. ism. (Paris, Louvre) A. de Ridder, Catalogue des bijoux antiques, Musée National du Louvre, Paris 1924, Nr. 948; Laur-Belart 1959, 65. nr. 1. 44,1 kép.: Heurgon 1958, IX. tábla 6.
8. Aranyozott bronzfibula, Lh. ism. München, Prähistorischen Staatssammlung 1980, 3642. Garbsch-Overbeck 1989, 74, nr. 13. A rajzos közlés szerint a tűtartója viseleti helyzetben jobbra nyílik.
9. Aranyozott bronzfibula, Lh: Comakovci, Bulgaria Ivanov 1972, 13.
10. Aranyozott bronzfibula, Lh: Tamuda (Marokkó) Gerharz 1987, 200.

B 5

Voluntas csoport

A fibulák lényegesen eltérnek az előző csoportokétól. A fibularészek aránya közelebb áll az öntötttekéhez. A gömbök a szokásos méretűek, és az átmeneti jellegű ennsi típus (B 5 a) kivételével mindig gerezdeltek. A kengyel a korábbiakhoz képest keskenyebb: háromszög keresztmetszetű, és a keskeny gerinc általában díszítetlen. A tűtartót három-három plasztikus és áttört voluta keretezi. A csoportban a tű cserélhetőségét tovább tökéletesítették. Az egyik oldalgömb esetenként kicsavarható: csavarmenettel látták el, amely a későbbi és mai csavarokétól eltérően ellenkező irányban vágott menetű. Ilyen módon az oldalgömb meghosszabított tengelye egyuttal a tű rögzítésére is szolgál. Ez azonban nem mindegyik típusban fordul elő. Mindenesetre ez a fémtárgycsoport volt az egyetlen az ókorban, ahol sorozatban készítették csavart. A megoldás a tűtartó átalakulásával járt: az oldalnyílás megszűnt. A tok oldalt zárt, és csak a kengyel felőli, alsó végén lévő kis lyukon át lehetett beleszúrtatni a tűt. A tű az oldalgömb kicsavarása nélkül nem mozgatható. Ezért az ilyen fibulával összekapcsolt köpeny felöltése is megváltozott. Az oldalnyílásos tűtartójú fibulákat a köpeny felvétele után a viselő saját maga is össze tudta kapcsolni. Az oldalnyílás nélküli, rögzített tűjú fibulák betűzése a köpeny felvétele után, a viselő által szinte lehetetlenné, legalábbis igen körülményessé vált. Vagy egy másik sze-

²⁴ U. Süssenbach: Die „konstantinischen Prinzen“ des Goldglases von Köln-Braunsfeld, Wallraf-Richartz-Jahrbuch 44, 1983, 11–28.

²⁵ Tóth E.: A későantik ifjúarckép-medallionok értelmezéséhez (Későrómai ezüstkanál Bajnáról), A Komárom megyei Múzeumok közleményei (nyomdában).

mélyre volt szükség, aki a fibulát felcsatolta, vagy a kapcsolótűt még a felöltés előtt helyezték be a köpenybe, majd a ruhadarab nyílásán fejüket átdugva öltötték fel. Ez utóbbi esetben a fibula ki és bekapcsolása szükségtelenné vált. Mindenesetre a nevezetes durostorum-i sírkamra festményein, a házaspár szolgáit ábrázoló képeken a köpenyt tartó fiú képén, a felöltés nélküli köpenyen ábrázolták a fibulát is²⁶.

Noha a csoport egyes példányainál előforduló technikai megoldás, a csavar éppen különlegessége és újszerűsége miatt jellemző lehetne az egyes típusok elkülönítésére, mégsem ezt tartom meghatározó jellemzőnek, mivel több, formailag eltérő típusban is előfordul, és alkalmazása nem általános.

Az elkülönítés a csoporton belül a kengyel és a kereszttag formája és metszete segítségével lehetséges.

B 5 a

Ennsi típus (18. ábra)

A típusba tartozó fibulák átmenetet jelentenek a B 3 csoportból a volutás csoportba. A fibula arányai még a B 3 csoport fibuláit követik, azonban a tűtartón már megjelenik a plasztikus és teljesen áttört három-három volutakeretezés. A kengyel keresztmetszete azonban a B 3-as csoport kengyelével majdhogynem megegyezik, csak kissé tér el a trapéz keresztmetszettől: a kengyelgerinc felülete keskenyebb, mint a B 3-as csoport fibuláié, tehát megindul az átalakulás a háromszögletű kengyel felé.

1. Aranyozott bronz fibula, Lh: Enns-Espelmayrfeld (Enns, Museum, Inv. Nr. R VII/519. Jobst 1975, 201, Nr. 300 44 tábla.

2. Aranyozott bronz fibula, Lh: Ságvár, 42. sír. MNM 10. 1937. 5. Burger 1966, fig. 97, XCI. tábla 2. A tűtartó zárólemezen sztaurogram van, niellóban.

3. Bronzfibula, Lh: Bagolasánc–Nagyfakos, Utászlap (Magyarország), Nagykanizsai Múzeum, 80. 63. 2. Berecz K., Római fibulák Zala megyéből, Zalai Múzeum 3. 1991 173, 6. kép 4.

4. Aranyozott bronzfibula, Lh: Augst, 1309. sír. Landesmuseum Zürich, 24 642, Riha 1979, nr. 1497, 56. tábla.

5. Bronzfibula, Lh: Kolarci (Bulgaria) Ivanov 1972, 21.

B 5 b

Mainzi típus (18. B ábra)

A fibulák kereszttagjának és a tűtartó tokjának a keresztmetszete köralakú. A tűtartófelület széleit áttört voluták (a típus-példány esetében köztük kis gömböskel) keretezik. Viselési helyzetben a baloldali oldalgomb csavarmenetes; a fibula kengyelkeresztmetszete még a trapézhoz közelít.

1. Aranyozott bronzfibula, Lh: ismeretlen, Mainz, Múzeum. G. Behrens, Germanische Kriegsgräber, Mainzer Zt. 11, 1916, 14, Abb. 5–6.: Mötefind 1916, 153, Abb. 13.: Van Buchem 1966, 77. 27. kép. van Buchem felcserélte a mainzi és a windischi példányt a cikkében.

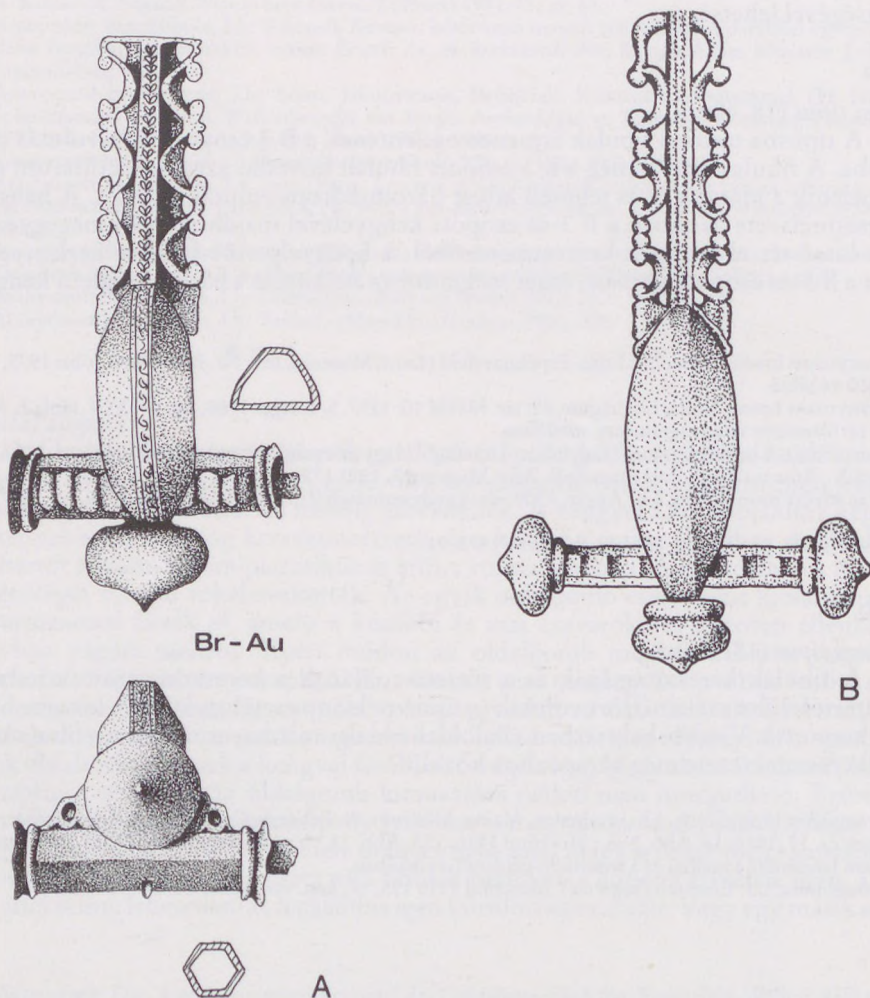
2. Bronzfibula, Lh: Eindisch (Schweiz). Mötefind 1916 155, 17. kép. van Buchen 1966 (18. ábra B.)

²⁶ D. Oвчаров–M. Vaklinova: Frühbyzantinische Denkmäler in Bulgarien (bulgárul), Sofia 1978, 36. kép. Vö. még J. Werner, cikkét a 34. jegyzetben.

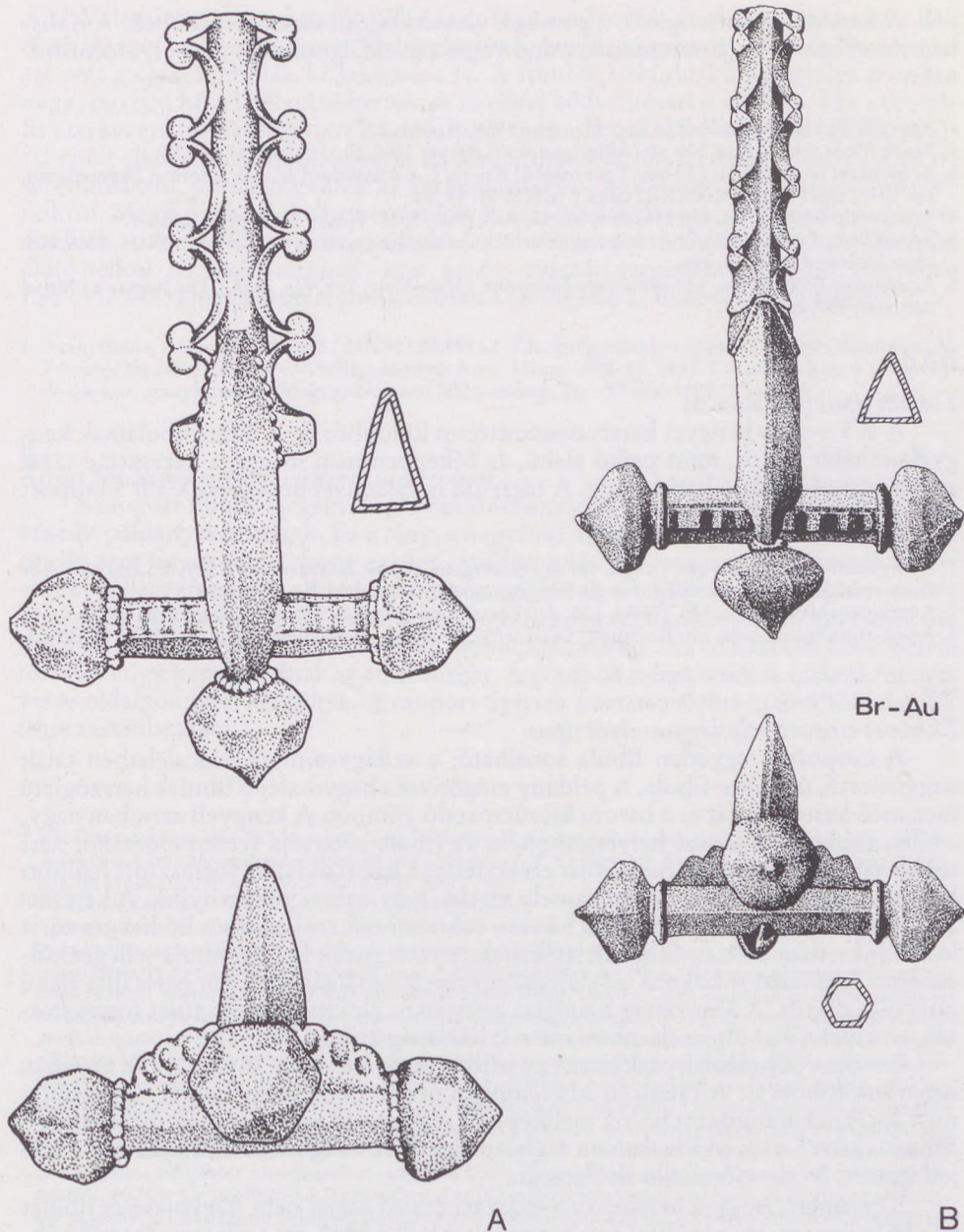
B 5 c

Ténès-i típus (19. ábra A)

A volutás csoport vezértípusa. A tűtartó elülső része egysíkú, de a két szélén az áttört volutasor három részre tagolja. Maga a tűtartótok zárt, hátul háromszögletű keresztmetszetű. A kengyel szinte patkóalakú, háromszögletű keresztmetszetű, felül csaknem hegyes, a kengyelgerincnek alig van felülete. Jellemző a kengyel magassága, tehát az oldalfelületek szélesek. Magassága legalább kétszerese a szélességé-

18. ábra. A: Az ennsi típusú (B 5a) ságvári fibula rajza (42. sz. sír)
Abb. 18. A: Zeichnung der Fibel von Ságvár aus Grab 42, Ennsner Typ (B 5a)

19. ábra. A: A ténès-i típusú (B 5c) típusú ténès-i fibula rajza

B: A tokodi típusú (B 5d) tokodi fibula rajza

Abb. 19. A: Zeichnung der Fibel aus Ténès, Ténès-Typ (B 5c)

B: Zeichnung der Fibel von Tokod, Tokod-Typ (B 5c)

nek. A kereszttag hatszögletű, a gombok viszonylag kicsik és gerezdeltek. A típusban mind csavaros (pannoniaiak) mind rögzített oldalgombúak (Ténès) előfordulnak.

1. Aranyfibula a tenesi kincsből (Algír). Heurgon 1958, II. tábla 2.
2. Bronz fibula, Lh: Ságvár, 306. sír (Állítólag női sír) Burger 1966, fig. 119. MNM 62. 385. 1.
3. Aranyozott bronzfibula, Lh: ism. Pannoniából Kovrig I., a császárkori fibulák főformái Pannoniában, Bp. 1937, DissPann II: 4, XXXIII tábla 1. MNM 54. 33. 58.
4. Aranyozott bronzfibula, Lh: Možda w Saloni, Arh. Muz. Split. Vinsky 1967, pp, V. tábla 1.
5. Bronzfibula, Lotharingiából. A. de Longpérier, Fibules antiques a pas de vis, Revue Arch. 14, 1866, 105. kép.: Mötelfind 1916, 15. kép.
6. Aranyozott bronzfibula, Lh: Metz vagy környéke. (Mus. Metz, Inv. Nr. 3034.). Die Römer an Mosel und Saar, 309. nr. 267/1.

B 5 d

Tokodi típus (19. ábra B)

A B 5 c-től a kengyel keresztmetszetében különbözik. A típus fibuláinak kengyele inkább félkör, mint patkó alakú, és főképpen nem magas, a keresztmetszete szinte egyenlő oldalú háromszög. A tűtartók is valamivel hosszabbak a B 5 csoport fibuláinál.

1. Aranyozott bronzfibula, Lh: Tokod, 48. sír (Esztergom, Balassi B. Múzeum). Lányi V., Das römische Gräberfeld, in Tokod, Die spätrömische Festung und das Gräberfeld, Bp. 1981, 198.
2. Aranyozott bronzfibula, Lh: Tököd, 100. sír. (Esztergom, Balassi B. Múzeum). Lányi 1981, 206.
3. Aranyozott bronzfibula, Lh: Keszthely, Diási szőlő, későrómai sírból. Publikálatlan; MNM 81.1876.3.

B 6

Ékköves csoport – Szilágysomlyói típus

A csoportba egyetlen fibula sorolható, a szilágysomlyói kincsletben talált nagyméretű, ún. onix-fibula. A példány megőrizte a hagymafejes fibulák hatszögletű metszetű kereszttagját és a három kicsúcsosodó gömböt. A kengyelt azonban nagy, ovális, csiszolt onix-szal helyettesítették. A fibula tűtartója ívesen előreálló, zárt tokká vált, amely eredeti funkcióját elvesztette: a hátsó oldalára forrasztott hajlított lemez a tulajdonképpeni tűtartó, amely viseleti helyzetben jobbra nyílik. A kereszttagról három, és az áltűtartóról is három, csőszerű tok száját színes kódíztetés zárja le. Előlnézetben csak az ékkövek látszanak, ami tárgynak korongfibula-jelleget kölcsönöz. A tűtartó tokoknak a felületét egyszerű vonalkás, részben halszálla alakú poncolás díszíti. A kereszttag hátuljára arányosan elosztva három fület forrasztottak, amelyekről az ábrázolásokról ismert, háromágú függő lógott le.

E csoport fibuláinak csak ez az egy példánya maradt fenn, ábrázolásból azonban ismerünk többet is. A Nemzeti Múzeumban őrzött pécsi lelőhelyű, II. Valentinianust ábrázoló aranyozott bronz mellképen a császár vállain hasonló fibulát látunk²⁷. Ennek „köve” nem ovális, hanem téglalap alakú, de világosan felismerhető a fibula jellegzetes, ívesen előreahajló áltűtartója.

Közismert, hogy a császár és a császári család tagjai nem hagymafejes fibulát hordtak, hanem egyszerűbb vagy bonyolultabb díszítésű, *centrális* szerkesztésű ékszer, korongfibulát viseltek. Ez a 4–5. századi ábrázolásokon jól megfigyelhető.

²⁷ Tóth 1985, 31. tábla

A II. Valentinianus-szobor fibulája és a szilágysomlyói fibula alapján, valamint egyes éremábrázolások segítségével²⁸ feltételezhető, hogy a hagymafejes fibuladivat hatás-sal volt a császárfibulák kialakítására is. A fibulák félköralakú kengyelét azonban nagy, csiszolt kővel helyettesítették, és további kódíszítéssel is ellátták, ami a centrális szerkezetű fibulákhoz tette hasonlatossá az ékszert. A császári család férfitagjai által viselt clamystük különbözősége az összes más, bármilyen magas tisztség által viselt fibuláktól, jól szembetűnik az ábrázolásokról – különösen a consularis diptyconokról. Megfigyelhető, hogy a consulok és más magasállásúak, amennyiben clamyst viselnek, szabályos hagymafejes fibulát (a volutás csoportból a ténési típust) hordják, ékkő nélkül. Az elkülönítésről – igaz, késői – császári parancs rendelkezik, amelyben Leo (457–473) megtiltotta nyomatékosan a fibulákon az ékkövek használatát²⁹.

1. Aranyfibula, csiszolt ónixlappal / MNM 122.1895.1. Lh. Szilágysomlyó (Șimleul Silvaniei, Románia) N. Fetic, Der zweite Schatz von Szilágysomlyó, Arch. Hung. VIII. Bp. 1932. Garam É.–Kiss A., Népvándorlás kori aranykincsek a Magyar Nemzeti Múzeumban, Bp.–Milano 1992, 30, nr. 16.

B 7

Áttört tűtartójú csoport (*Interrasilis csoport*)

A csoport fibulái megegyeznek van Buchem apahidai típusával³⁰. Csak aranyból készült példányai ismertek. Ez a tény, a nagyfokú felkészültséget kívánó technikával együtt arra figyelmeztet, hogy ezeket a példányokat igen magasállású személyek viselték. Jellegetességek a hosszú tűtartó, amelynek sík felületét sűrű, áttört minta borítja. A tűtartó hosszabb, mint a kengyel. A kengyel vastos, keresztmetszete ötszögletű: elől háromszögletű, hegyes, gerincsáv nélküli. Az oldalsíkok kissé befelé törnek és úgy kapcsolódnak az aljlemezhez. A gömbök szögletesek és esetenként csavaros oldalgömbbel készültek. A csoport típusait a tűtartó alakja és díszítése alapján lehet szétválasztani.

²⁸ Vö. Constantinus 336–337-es solidusának hátlapját, II. Constantius aranymedaillonjának hátlapját 357–361-ből és Constans aranymedaillonját 342–343-ból: J. P. C. Kent–B. Overbeck–A. U. Stylow: Die römische Münze, München, 1973, Nr. 657 V, 690 V, 667.

²⁹ Codex Iustinianus, 11, 12 (R. Krüger, Berlin 1880, 433)

Leo császár A. Leontiacusnak: Senkinek sem szabad a lova zablájára, nyergére és kardkötőjére gyöngyöket, smaragdokat, jácintokat felszerelni vagy beilleszteni. Másoknak pedig megengedjük magánzabláikat és nyergeiket gemmákkal díszíteni. A kötőfékekről pedig bármiféle gemmadíszítést eltávolítani rendelünk. A chlamysokon is olyan fibulákat használjanak, amelyek csak aranyból és drága munkával készültek. Aki pedig kegyességem parancsa ellen tudva tesz, azonnal ötven libra arannyal legyen büntetve. A magánszemélyek közül senkinek sem szabad (kivéve természetesen a matrónák ékszereit és úgy a női, mint a férfi gyűrűviseletet) semmi olyat aranyból vagy gemmákból csináltatni, amik a császárok kultuszához és ékszereihez tartozik, sem ezeket ilyen színekkel és ékítésekkel előállítani, mégha azokat a császári kegyelemnek szándékozna is mintegy ajándékként felajánlani. Ugyanis pietasom az ilyenféle ajándékot nem óhajtja és nem igényli, miként a királyi tiszteletet sem akarja magánszemélyek részéről vesztélynek kitenni. Valóban, ha valaki ezentúl valamit ezeknek a tilalmaknak ellenére tesz és kegyelmességem számára előállított ornamentákat, amelyek királyi használatra számítanak, aranyból merészeli készíteni, 100 libra arany büntetést szenvedjen el és főbenjáró büntetés alá vettessék. A királyi ornamentákat ugyanis az udvaromon belül, a palota mesterei kötelesek előállítani, ne pedig mindenféle magánházaknál és műhelyekben készüljenek. Amiből következőleg a legfelsőbb szigorral szentesítjük, hogy kultuszunkban és ornatusunkban tiszteljük a szentséget: azt magánvakmerőség készíteni ne merészeljen. Ha valaki nyugalmunk tiltása ellenére celekszik, megparancsoljuk, hogy ezektől a fent meghatározott büntetést a palotahivatal hajtsa be és a szent adományok közé helyeztessenek.

³⁰ Van Buchem 1966, 87.

B 7 a

Desanai típus

A kengyel keresztmetszete már többé-kevésbé felveszi a csoportra jellemző ötszögletes formát. A tűtartó még mindig, a B 6-os csoport egy típusaihoz hasonló vékony körátmetszetű cső. Elülső része egyuttal a tűtartófelület díszítésének vékony tengelye. A tűtartó valamivel nagyobb, hosszabb a kengyelnél, díszítés sűrű, áttört, keretezés nélküli minta. A gerinc két oldalán a minta mindkét fennmaradt példánynál sűrű S alakú volutákból áll.

1. Aranyfibula, Lh. feltehetőleg Desana, műkereskedelemből várásolták. (Turin, Museo del'Arte Antica). G. Becatti, *Oreficerie antiche dalle minoiche alle barbariche*, Roma, 1955, Tav. CLIII, 548. Bierbrauer 1975, 263; VII. tábla
2. Aranyfibula, Lh: Ténès (Algír) Heurgon 1958 22, II. tábla 2.

B 7 b

Apahidai típus

A hatszögletű kereszttag rövid, a gömbök gerezdeltek, esetenként csavarmenetesek. A kengyel keresztmetszete ötszögletű, a tűtartó nem cső, hanem valódi tok: keresztmetszete félkör (Childerik-fibula) vagy háromszögalakú (apahidai fibula). A tűtartó a kengyelhez képest jelentősen meghosszabbodik, a kétszerese is lehet. A hagymafejes fibulák összes típusa közül a legnagyobb az apahidai típusnál a tűtartó, amelynek teljes felületét finom, áttört minta ékesíti, esetenként a hátsó oldalán is. A tűtartófelületet vékony léctag hangsúlyosan keretezi. A Childerik fibula tűtartójának hátsó része hasonlóan van díszítve a felülethez, az apahidai példány tűtartója hátoldalának két lapját finom áttört akantuszinda díszíti. A tűtartófelületet esetenként hosszúszerű latin kereszt (Apahida, Róma-Palatinus), máskor körkeretbe foglalt görög kereszt (Reggio Emilia) díszíti.

A csoport minden példánya aranyból készült: az öt darabhoz (Apahida, Tournai, Reggio Emilia, Róma, ism. lh. a Louvrebán) egy további, ugyan töredékes fibula sorolható. Ez a darab annál is inkább fontos, mert a típus legnagyobb példánya lehetett, és a lelőhelyét is ismerjük. A fibula-töredék 1857-ben Sisciatól kissé DNy-ra Degoj falunál a Kulpa-mederből került elő, és a bécsi Kunsthistorisches Museum őrizi³¹. Az aranylemezből készült fibulának a tüje és a tűtartója hiányzik. Mivel éppen a tűtartó a típus jellegzetessége, ezért a darab besorolása a lemezes fibulák tipológiájának megállapítása előtt nehézségbe ütközött. A csoportba és típusba sorolás a csavaros oldalgömb és a kengyelkeresztmetszet segítségével lehetséges. A viseleti helyzetben bal oldali oldalgömb csavarmenetes. Mivel ez csak a hagymafejes fibuláknak a B 5 (volutás) és B 7-es (áttört díszű) csoportjában fordul elő, a degoj-i töredék is ezekbe sorolható. Mivel azonban a két csoport között a fibulakengyel keresztmetszete feltűnően különbözik, a B 5-ös volutás csoport nem jöhet szóba. A volutás csoport fibuláinak kengyele magas háromszög, vagy egyenlőszárú háromszög alakú. A B 7-es csoport fibuláinak a kengyelkeresztmetszete ötszögletű. Mivel az ötszögletűség a desanai típusnál még kevésbé érvényesül, az apahidai típus fibuláira viszont már a kifejezett forma jellemző, a határozottan ötszögletű keresztmetszetű degoji fibulát is ebbe a típusba kell sorolni.

³¹ Noll 1958, 18.

Feltűnő a töredék nagy mérete és súlya. A többi fibula méret- és súlyadatai a következők:

Róma-Palatinus: 77 mm hosszú és 32 gr súlyú,

Ism. a Louvre-ban: 65 mm hossz és 20,6 gr súlyú,

Regio Emilia: 80 mm hosszú és 31,87 gr súlyú,

Apahida: 115 mm hossz és 54,29 gr súlyú,

Degoji töredék: 60 mm hosszú és 42,9 gr súlyú.

A darab tehát töredékes állapotában is súlyosabb a három másik, a típusba tartozó fibulánál. Súlya eredetileg a jelenleginek kétszerese körüli; Max Martin számításait figyelembe³² véve a súlya 3 uncia, azaz 81,84 gr lehetett legalább. Ezért a típus legnagyobb méretű és legsúlyosabb fibulája a degoji példány.

A típus fibulái „barbár” környezetből, leletegyüttesből, és területről származnak, a római példány kivételével (ami viszont szörványlelet a Palatinusról). Ebből mintha arra lehetne következtetni, hogy ezeket a kétségtelenül birodalmi műhelyekben készült díszes fibulákat csakis a baráti kapcsolatok megalapozására és a foedus megkötésekor ajándékozták volna a birodalommal kapcsolatba kerülő főembereknek. Ez lehetséges ugyan az ismert példányok esetében, jelenleg azt mégsem látom bizonyíthatóan, hogy ez a fibulatípus csakis ilyen céllal készült volna. Mivel a birodalmon belüli rómaiak nem temetkeztek már ilyen arany ékszerekkel, előkerülésükre esély alig van. Viszont az ábrázolásokon mégis feltűnik egy késői fibulacsoport, amellyel ezek az apahidai típusú fibulák azonosíthatók.

A B 5-ös, volutás csoport fibulái az 5. századi diptychonokon jól felismerhetők jellegzetes tűtartójuk miatt. A diptychonok bizonyítják, hogy a volutás fibulákat az 5. század első felében még készítették és használták³³. Akkor tehát, amikor már nem rendelkezünk példányokkal. Valószínűleg a volutás csoport fibuláit váltotta az apahidai típus. Ennek nincs olyan jellegzetessége, amely ábrázolásból azonnal és kétségtelenül felismerhető lenne. Néhány diptychonon azonban láthatunk olyan fibulákat, amelyek tűtartója sima. Véleményem szerint apahidai típusú fibulákat látunk az 6. századi ravennai mozaikokon, Iustinianus és Theodora kíséretének férfitagjain is: ezek a fibulák viszonylag hosszú tűtartójúak. Mivel pedig az apahidai a hagymafejes fibulák utolsó típusa, és a hagymafejes fibulák nemcsak a 6. századi ravennai mozaikokon, hanem később is előfordulnak (Thessalonikai mozaikok, az ún. Dávid-ezüsttálakon), a fennmaradt példányok és a legkésőbbi ábrázolások fibuláit egy csoportba és típusba lehet sorolni. Ezeket az arany fibulákat a birodalom magas tisztségviselői hordták, és ugyanezt a típust kapták meg a birodalommal szövetséges népek vezetői is, nyilvánvalóan a hozzátartozó clamyszal együtt, amint azt Joachim Werner hangsúlyozza³⁴. Hogy ezeknek a fibulaadományozásoknak valamiféle investitura-jellege volt, az aligha lehet kétséges. A tartalmát azonban az egyedi körülmények befolyásolták.

Mivel tehát az apahidai típus fibulái az 5. század második felétől a 6. század első feléig keltezhetők (sőt az ábrázolások miatt még későbbiek is lehetnek), a degoji fibulátöredék egykori tulajdonosa nem határozható meg. Viselője mindenesetre a hun-korszak után kaphatta. A Balkánról Itáliába vonuló Nagy Theoderikhez épp-

³² Martin 1987.

³³ Vö: R. Delbrück: Die Consulardiptychen und verwandte Denkmäler, Berlin 1929.

³⁴ J. Werner: Rhein. Vierteljahresbl. 35, 1971, 43–46.

úgy köthető lenne, mint valamelyik későbbi keleti gót főemberhez, comeshez, aki a gót királysághoz tartozó Saviat igazgatta³⁵.

A típusba tartozó fibulák a következők:

1. Aranyfibula, Lh: Apahida (Romania), București, Muzeul de Istorie 54256. Finály H., Az apahidai lelet, Arch. Ért. 9, 1889, 305–320. Kiss A.: Die Goldfunde des Karpatenbeckens vom 5–10. Jahrhundert, Acta Arch. 38, 1986, 105. Heurgon 1958 XV. tábla.
2. Aranyfibula, Lh: Tournai, Childeric-sír. J. Werner: Neue Analyse des Childerisgrabes von Tournai, Rhein. Vierteljahrsbl. 35, 1971, 43–46 K. Böhner: Childericgrab, RGA 4, 1981, 450–452.
3. Aranyfibula, Lh: Reggio Emilia, kincsleletből. M. Degani, Il tesoro Romano barbarico di Reggio Emilia, Firenze 1959.: Bierbrauer 1975, 304. 32. tábla: Age in Spirituality, (K. Weitzmann, New York 1979) nr. 275.
4. Aranyfibula, Lh: Róma, Palatinuson a stadion közelében. Notizie degli Scavi 1895, 360.: Bierbrauer 123, 5. tábla: Heurgon XIV, tábla.
5. Aranyfibula, Lh: Ismeretlen Paris, Louvre, E. Coche de la Ferté. L'antiquité chrétienne au Musée du Louvre, Paris 1958, 102. nr. 37. Heurgon XIV. tábla.
6. Aranyfibula töredéke, a tűtartó hiányzik. Lh: Dejoj, Šišaktól DNy-ra, a Kulpa medréből. (Wien Kunsthistorisches Museum, Inv. Nr. VII B 299). Fr. Kenner: Beiträge zu einer Chronik der archeologischen Funde in der österreichischen Monarchie (1859–1861) Archiv f. Kunde österr. Geschichtsquellen Wien, XXIV, 305–6. 58. kép. Mötefind 1916, 154, Abb. 16. Behrens G., JbRGZM 1, 1954, 232. nr. 18.: Noll 1958, 19. A. 39. Vinski 1967, IV/1 tábla.

B 8

Aláhajtott lábú csoport – B 8: a jeruzsálemi típus

A típus egyetlen ép képviselője Jeruzsálemben, az ún. Próféta sírjából került elő a múlt században. Töredékes példányát (csak a tűtartó) a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi, ahová ismeretlen lelőhelyről, magángyűjteményből került. A jeruzsálemi példányt a British Museum őrzi, és csak rajzát közölték. Leírása a Dalton-Catalogus szerint: "Bronze fibula, of the cross-bow type, once gilt, the heas and cross-piece terminating in melon-shaped knobs. Teh bow is a broad ridge grooved on the upper edge and having on either side four triangular hollows: the stem is flat, expanding to the end, and has in the centre a Latin cross in a ground composed of herring-bones alternating in silver and copper. The pin works on a spring, and lies in a groove formed by a continuation of the stem, doubles under and joined by a wire to the narrow neck of the bow. Late 5th century."

A fibula inkább csak formájában követi a valódi öntött és lemezes fibulák alakját. Főként a rugós tűszerkezet és a tűtartó felső végén elkeskenyedő lemez, ami visszahajtván a tűt tartja, és aminek vége drótként csavarodik a kengyel felső végére, mutatja az aláhajtott lábú fibulák erős hatását. Ezért akár a 3–4. századi fibulák másolására is gondolhatnánk, ha a tűtartófelület díszítése nem emlékeztetne az apahidai típus áttört, keresztes mintájára. A jeruzsálemi típusnál azonban a tűtartó felfelé kiszélesedik; a bronz anyagba ezüstberakással készítették el a hosszúszerű latin keresztet; az apahidai típus áttört díszítését a sűrű cikcakk vonalú ezüstberakás utánozza. A budapesti példány tűtartójának díszítése megegyezik a londoni darabéval. A fibula késő 5. századi keltezését későinek tartom a jeruzsálemi sír ládikaveret-mellékletei miatt.

1. Bronz fibula. Lh: Jeruzsálem, "From Tombs of the Prophets". London, British Museum. O. M. Dalton, Catalogue of early christian antiquities, London 1901.
2. Bronz fibula töredéke, a tűtartó maradt meg. Ráth György gyűjteményéből, MNM 10. 1951. 227. Radnóti A., Arch. Ért. 52, 1939, 159. Anm. 53. Tóth E., Römische Metallgegenstände mit Inschriften im Ungarischen Nationalmuseum: Folia Arch. 31, 1980, 151.

³⁵ A történeti kérdésekhez lásd Bierbrauer 1975, 19.

IRODALOM

- BIERBRAUER 1975. V. *Bierbrauer*: Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien, Spoleto
- VAN BUCHEM 1966. H. J. H. *van Buchem*: De gouden sped van Julianus, Numaga 13, 1966, 49–104
- VAN BUCHEM 1973. H. J. H. *van Buchem*: Bemerkungen zu den Dreiknopffibeln des vierten Jahrhunderts, BABesch 48, 1973, 142–157.
- BURGER 1966. A. Sz. *Burger*: The Late Roman Cemetery at Ságvár, ActaArchHung. 18, 1966, 99–234.
- GARBSCH–OVERBECK 1989. J. *Garbsch*–B. *Overbeck*: Spätantike zwischen Heidentum und Christentum München 1989.
- GERHARZ 1987. R. R. *Gerharz*: Fibeln aus Afrika, Saalburg Jb. 43, 1987, 77–107.
- HEURGON 1958. J. *Heurgon*: Le trésor de Ténès Paris 1958.
- IVANOV 1972. T. *Ivanov*: Représentations de Constantin Ier et de ses fils sur des fibules en forme de bulbe de Bulgarie (bulgárul), Arheologia 1972:4, 9–29.
- JOBST 1975. W. *Jobst*: Die römischen Fibeln aus Lauriacum, Forschungen in Lauriacum 10, Linz 1975.
- KELLER 1971. E. *Keller*: Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern, MBV 14, 1971. München.
- LÁNYI 1981. V. *Lányi*: Das spätrömische Gräberfeld in: Tokod. Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod (Hrsg. A. Mócsy), Bp. 1981, 169–221.
- LAUR-BELART 1959. R. *Laur-Belart*: Ein frühchristliches Grab aus Basel, Ur-Schweiz 23, 1959, 57–71.
- MARTIN 1987. M. *Martin*: Redwalds Börse. Gewicht und Gewichtskategorien völkerwanderungszeitlicher Objekte aus Edelmetall, Frühmittelalterliche Stud. 21, 1987, 206–238.
- MÖTEFIND 1916. H. *Mötefind*: Zur Geschichte der Löttechnik in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. BJ 123, 1916, 150–162.
- NOLL 1958. R. *Noll*: Vom Altertum zum Mittelalter, Spätantike, altchristliche, völkerwanderungszeitliche und frömmittelalterliche Denkmäler der Antikensammlung, Wien 1958.
- NOLL 1974. R. *Noll*: Eine goldene „Kaiserfibel“ aus Niederemmel vom Jahre 316, BJ 174, 1974, 221–244.
- PETRU–PETRU 1978. S. *Petru*–P. *Petru*: Neviodunum. Drnovo pri Krškem, Ljubljana 1978.
- PRÖTTEL 1988. Ph. M. *Pröttel*: Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln, JbRGZM 35, 1988, 347–372.
- RIHA 1979. E. *Riha*: Die römische Fibeln aus Augst und Kaiseraugst, Augst 1979.
- TÓTH 1985. E. *Tóth*: Római gyűrűk és fibulák, Évezredek, évszázadok kincsei, Bp. 1985.
- VINSKI 1967. Z. *Vinski*: Krasnoanticki starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog substrata, VAHD 69, 1967 (1974) 5–86.

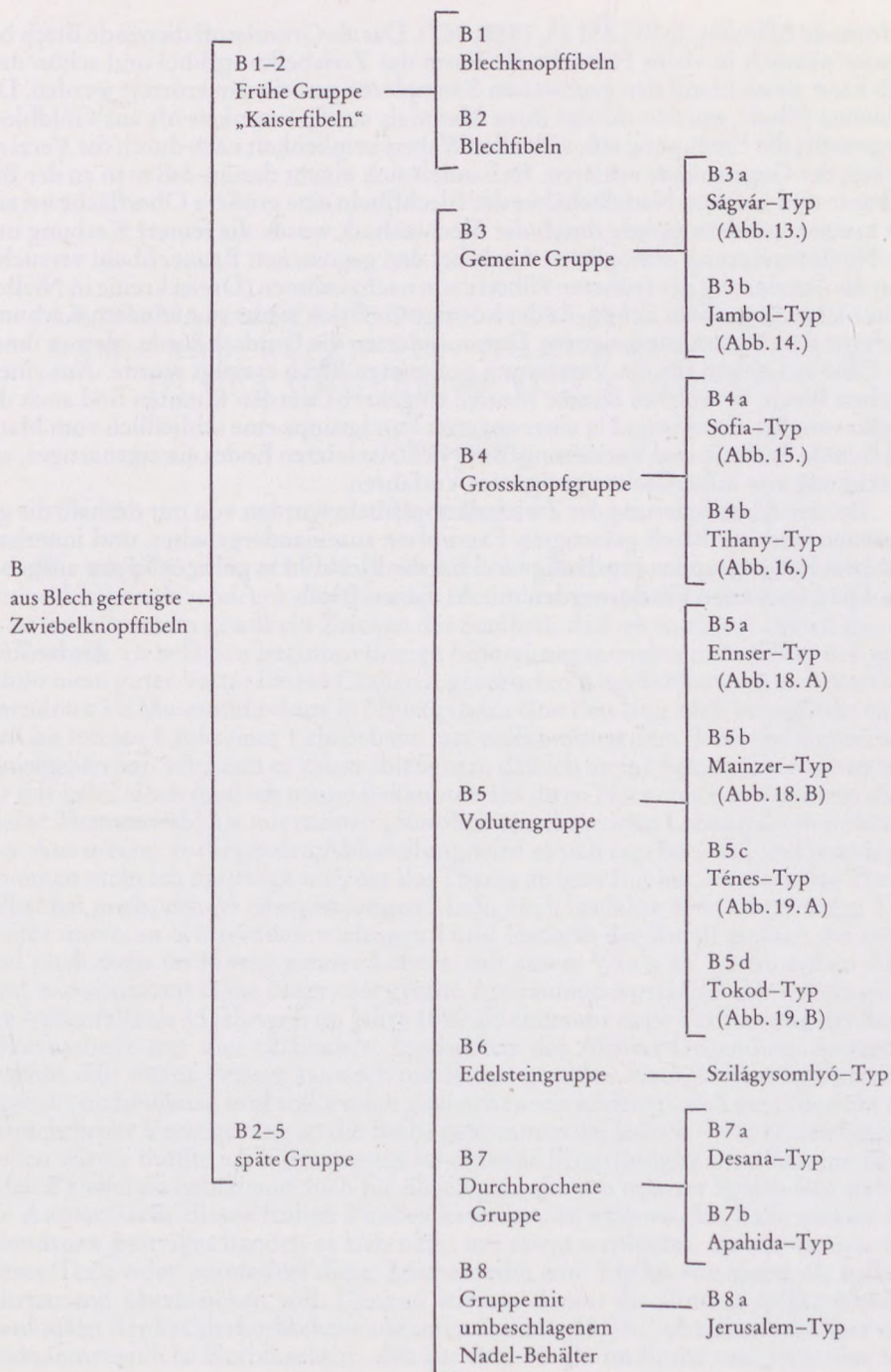
SPÄTRÖMISCHES GRAB AUS TIHANY

(Zur Typologie der Zwiebelknopffibeln aus Bronzeblech)

Das Ungarische Nationalmuseum erwarb 1966 durch Ankauf einen vor einem Jahrzehnt in Tihany (Kom. Veszprém) gefundenen Grabkomplex, der bei Bauarbeiten zutage gefördert wurde. Das Grab gehörte zum Gräberfeld der dem NW-Teil der Tihanyer Halbinsel (Sajkod) entlangziehenden bekannten römischen Siedlung. In dem aus Ziegel und Stein gebauten, im wesentlichen W-O orientierten Grab wurde eine bronzene Zwiebelknopffibel, ein grauer Teller, ein grauer, kleiner Henkeltopf und eine stark abgenutzte Iulianus-Bronzemünze gefunden (LRBC 1616). Der aus einem Teller und kleinen Henkeltopf bestehende Serviceteil zeigt als charakteristische Beigabe der spätkaiserzeitlichen pannonischen Bestattungen, das Unterbringen von Speise und Trank im Grab. Diesen Brauch untersuche ich mit einem anderen Typ, mit dem Komplex von Kanne und Becher, sowie mit den pannonischen Spuren des Refrigeriums gemeinsam später ausführlicher.

Die Fibel des Grabes von Tihany wurde aus Bronzeblech erzeugt, das Schlußblech des Nadelbehälters verziert das Christusmonogramm, die Oberfläche des Nadelbehälters in Niello zeigt ein dichtes, einfaches geometrisches Motiv. Die Nadel fehlt, die Fibel wurde dick vergoldet, die Vergoldung war aber stellenweise schon abgewetzt. Die Fibel gehört in den Typ H. J. H. van Buchem IV B = E. Keller 5. Diese Fibeln wurden von Buchem wegen ihrer Häufigkeit als pannonische Serie bezeichnet und zwischen 340–400 datiert. E. Keller datiert sie zwischen 370–400, obwohl die zur Datierung benutzten, mit Münzenbeigaben versehenen, zum Teil pannonischen Gräber von Constantius II. bis Valens reichen.

Anlässlich der Bearbeitung der pannonischen Zwiebelknopffibeln wurde ich darauf aufmerksam, daß sich die für die bisherigen Gruppierungen einheitlich charakteristische Mangelhaftigkeit vor allem im Typ E. Keller 5 zeigt. Diese Gruppierung gründet nämlich auf den, nicht immer typenbildenden Charakteristika gewisser Formdetails. Es wurden überhaupt nicht oder nur kaum die verschiedenen Materialien und die abweichende Herstellungstechnik (Guß oder Blech als Grundstoff) beachtet, was zu zahlreichen Abweichungen in der Form führte. Die Beschreibungen sind dazu noch oft ungenau. Aus den Mitteilungen können solche wichtige Charakteristika nicht festgestellt werden, wie z. B. an welcher Seite sich die Öffnung des Nadelbehälters befindet. Das wichtigste – bei der Klassifizierung der Zwiebelknopffibeln unbedingt zu beachtende – Charakteristikum ist, ob sie durch Gußverfahren oder aus Blech erzeugt worden sind. Aus Blech ist die Herstellung einer Fibel viel weniger arbeitsintensiv, da ja man den Gegenstand eigentlich aus 14–20 Stücken zusammenstellen mußte. Die feine Verzierung in Niello benötigt eine noch höhere Arbeitsintensität. Deshalb müssen die Fibeln vorweg in zwei große Gruppen zerlegt typologisiert werden. Nur so kann auch unter anderen die typologische Einreihung z. B. der aus dem frühen 4. Jh. stammenden, sog. goldenen Kaiserfibeln (die größtenteils aus Blech hergestellt worden sind) gelöst werden (dieses Problem nennt Ph. M. Pröt-

tel formale Affinität, JbRGZM 35, 1988, 267). Das als Grundstoff dienende Blech bestimmt nämlich in vieler Hinsicht die Form der Zwiebelknopffibel und schon deshalb kann sie nicht mit den gegossenen Exemplaren gemeinsam erörtert werden. Die goldenen Fibeln wurden infolge ihres Materials aus Sparsamkeit oft aus Goldblech hergestellt; die Erzeugung läßt sich aller Wahrscheinlichkeit nach durch die Verzierbarkeit der Gegenstände erklären. Es handelt sich nicht darum daß man an der Bügelkante und auf dem Nadelbehälter der Blechfibeln eine größere Oberfläche verziern konnte, sondern gerade durch die Blechtechnik wurde die feinere Kerbung und die Nielloverzierung ermöglicht. Auch bei den gegossenen Bronzefibeln versuchte man die Verzierung der früheren Silberfibeln nachzuahmen (Dreieckreihe in Niello), zwar nicht mit großem Erfolg, da der körnige Guß sich weder zur feineren Kerbung, noch für den Niellogrund eignete. Daran änderten die Goldschmiede, als von ihnen die Fibel aus einem für die Verzierung geeigneten Blech erzeugt wurde. Aus einem solchen Blech, in welches feinere Motive eingekerbt werden konnten und auch das Niello verträgt. So entstand in einer engeren Fundgruppe eine schließlich vom Material fremde Technik und Verzierung: das Niello ist letzten Endes ein eigenartiges, zur Verzierung von Silberflächen geeignetes Verfahren.

Bei der Klassifizierung der Zwiebelknopffibeln wurden von mir deshalb die gegossenen und aus Blech gefertigten Exemplare auseinandergehalten und innerhalb der zwei Hauptgruppen (vorläufig bloß für die Blechfibeln gültige) Typen ausgebildet. Die gegossenen Fibeln werden mit A, die aus Blech

Endre Tóth

LANDNAHMEZEITLICHE KERBINSCHRIFT AUS DEM GRÄBERFELD VON HOMOKMÉGY-HALOM IN DER UMGEBUNG VON KALOCSA

(Vorbericht)

István DIENES

Wie ich höre, wird es herumgemunkelt, von Kollegen mir auch klipp und klar mit neckischem Nachdruck, durch einige Freunde sogar spöttisch ins Gesicht gesagt: es ist bei mir schon gewiß ein Zeichen der Senilität, daß ich mich auf einmal mit der Kerbschrift zu befassen beginne. Bissige Bemerkungen zielen darauf hin, daß auch schon mein guter Vetter Dezső Csallány, gesegneten Angedenkens (dessen Stuhl ich obendrein als Museumdirektor in Nyíregyháza eine Zeit lang auch innegehabt habe) sich im letzten Lauf seiner Lebensbahn fast vollkommen dem Bann der Kerbschrift hingegeben hat. Ich kann es kaum ableugnen, daß ich meine besten Jahre schon hinter mir habe, doch muß ich meine Bekannten aus ihren Neckereien ernüchtern: diese meine Themenwahl hat mit meinen gründlich zunehmenden Lebensjahren nichts zu tun. Aus meiner vorliegenden Abhandlung wird es sich ergeben, daß im Grunde genommen nicht ich derjenige war, der das Thema ausgewählt hat, sondern das Thema selbst hat mich, den 35 jährigen jungen Mann noch im Jahre 1964 überwältigt. Den weiter unten zu erörternden wichtigen Fund testierte der Zufall einfach auf mich, und noch dazu im Mittag meines Lebens, mit einem Wort: als ich im selben Alter war, wie seinerzeit Géza Nagy, der größte Archäologenvorläufer, der – 1855 geboren – ebenfalls als 35 jähriger, im Jahre 1890 als erster die enge Verbindung der Széklerkerbschrift mit den türkischen Inschriften der Orhon-Gegend in Anregung brachte. Für meine Person kann ich mit derart genialen Neuigkeiten, treffsicheren Aperçus nicht dienen und sollte mich vielleicht auch schämen, daß mein Bericht mit beträchtlicher Verzögerung an die Reihe gekommen ist, jedoch – wie es sich herausstellen wird – mußte ich hoffnungslos scheinende Ermittlungen anstellen, um einen jeden Zweifel zu heben und auch für diejenigen, die von unserer Sparte fern stehen, die Authentizität dieses frühen Fundes beweisen zu können. Im Falle meines bescheidenen Beitrages handelt es sich nicht um etwas wenigeres, als nur darum, daß dieser Text, oder zumindest diese Zeichenreihe eine Lücke von mehr als halbem Jahrtausend überbrücken soll. Denken wir nur daran: die ältesten epigraphischen Denkmäler der Széklerkerbschrift stammen aus dem 15. Jh., ich selbst habe aber eine landnahmezeitliche Kerbinschrift, also aus dem 10. Jh. im Besitz und zwar eine sol-

che, die nicht aus dem Széklerland herrührt. All dies kann unsere Kerbschriftforschung zur Umwertung mehrerer – zwar geahnter, jedoch nicht belegter, hier nicht eingehend interpretierbarer – Tatsachen anspornen.

1. Die Kerbinschrift fanden wir an einer länglichen, geschnitzten Knochenplatte vor (Abb. 1). Der erwähnte Knochen ist Bestandteil eines solchen Köchers, auf dem sowohl der Mündungsdeckel, wie auch die seitliche, äußere Oberfläche des Köchers mit Knochenplatten bedeckt wurde (Abb. 2). Das Blattkranzmuster der Deckplatte, sowie die am fragmentarischen Endstück der ziemlich intakten Seitenplatte sichtbare – mit Punkteinschlägen betonte – Palmette von eingerolltem Ende verraten uns das Zeitalter des Fundes: diese sind auf die ungarische Landnahmezeit datierbare Stücke, derart verzierte Denkmäler dürften bloß die Werkstatt von frühungarischen Knochenschnitzern verlassen haben. Diese Tatsache bestimmt auch eindeutig die Zeit der Inschrift: sie konnte nicht früher als das Jahr 895 in die Erde kommen.

2. Diese geschnitzten Knochenstücke übernahm ich – als Gegenstände unbekannten Ursprunges – noch im Jahre 1964 von der Restaurationsabteilung des Ungarischen Nationalmuseums. Ich sah mich dazu deshalb veranlaßt, da sie dort nur zwecklos herumlagen, obwohl es vorstellbar war, daß sie einst zu unserem Stammaterial gehörten. Die Kerbinschrift wurde von mir selbst – noch in den 60er Jahren –

Abb. 1. Homokmégy–Halom. Der zu entziffernde Textteil der Kerbschrift von seitlichen Knochenplatte des Köchers.

1. ábra Homokmégy–Halom. A megfejtendő rovásírásos szövegrészlet a tegez oldalsó csontburkolatán.

(Fotó: Dabasi András, MNM)

Abb. 2. Homokmégy-Halom. Das obere – mit Knochen umrahmte – Mundstück des aus seinen Fragmenten rekonstruierten Köchers (nach dem Entwurf von I. Dienes, gezeichnet von Tamás Viczkó)

2. ábra Homokmégy-Halom. A maradványaiból újjáalkotott nyíltegez felső – csontokkal keretezett – szájrésze.

an der in fünf Stücke zerfallenen (oder später zerbrochenen?) intakteren Seitenfläche entdeckt, als ich mich gerade befleißigte ihre Bruchstücke zusammenzupassen. Der freundlichen Hilfe des Professors György Györffy ist es zu verdanken, daß ich schon damals ihre Verwandtschaft mit den Kerbinschriften von Nagyszentmiklós erkannt habe. Ein Beweis hierfür ist, daß ich in meinem 1972 erschienenen Buch, dessen Manuskript von mir noch 1969 abgeschlossen wurde, am Ende des sich mit dem Hortfund von Nagyszentmiklós befassenden Absatzes in einem nur flüchtig hingeworfenen Satz auch diese Inschrift erwähnt habe.¹ Die Festlegung dieser Tatsache erachtete ich deshalb für nötig, da wir damals den Hortfund von Nagyszentmiklós noch an die frühungarische Periode knüpften und nicht an die spätarawischen Zeiten. Die Inschrift konnte ich aber gleichzeitig nicht vorführen – ich wollte es auch nicht –, da ich innerhalb der fünf Jahre, die bis zur Beendigung des Manuskriptes verstrichen sind, den Fundort des Gegenstandes nicht eruieren konnte, obwohl dies vom Gesichtspunkt der Auswertung entscheidend gewesen wäre.

3. Selbst weitere zwei Jahrzehnte führten zu keinem Ergebnis, obwohl es inzwischen auch der awarenzeitliche Nadelhalter von Szarvas mit seiner Kerbinschrift zum Vorschein gekommen war. Der Fund erlangte einen sehr großen Ruf.² Aus diesem Anlaß wurde – am 23. April 1985 – vom Archäologischen Lehrstuhl der Eötvös Loránd-Universität (Budapest), sowie dem Altaistischen Lehrstuhl der József Attila-Universität (Szeged) eine gemeinsame Fachtagung veranstaltet, wozu ich gleichfalls eingeladen war. Zum Schluß der Session brachte ich die Kerbinschrift der von mir aufbewahrten landnahmezeitlichen Knochenplatte zur Sprache, jedoch ohne allzu großen Eklat zu erreichen, da sich ja ein jeder bei mir über den Fundort erkundigte, worüber ich nichts näheres sagen konnte.

4. Im Jahre 1989, als der Zeitpunkt des 7. Internationalen Kongresses der Fenno-Ugrischen Wissenschaftler (Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugriarum – Debrecen, 1990) schon allzu nahe herangerückt war, bin ich zum festen Entschluß gekommen, aus diesem Anlaß – selbst ohne Fundort – meine Kerbinschrift vorzuführen, um den Verdacht von mir zu lenken, daß ich dieses beachtungswerte Stück irgendwie der Fachöffentlichkeit entziehen wollte. Noch in der ersten Hälfte des Jahres 1989 mobilisierte ich die namhaften einheimischen Forscher der Kerbschrift (die folgenden Personen mit ihren alphabetisch geordneten Namen: János Harmatta, István Mándoky Kongur, Péter Püspöki Nagy, András Róna-Tas, István Vásáry, Gábor Vékony), denen ich einzeln den inschriftlichen Gegenstand vorführte mit der Bitte, die von ihnen sichtbaren Zeichen festzusetzen und ihre mit der Zeichenreihe zusammenhängenden Ansichten mir schriftlich mitzuteilen, damit ich dann ihre Bemerkungen in Debrecen bekanntgeben kann, oder eventuell sie selbst auf dem Kongreß zur öffentlichen Stellungnahme zu bringen könnte. Auch auf die dem Kongreß vorangehende Diskussionssitzung, gemeinsame Mitteilung ist die Rede gekommen, doch scheint es unmöglich zu sein, sieben ernste, sehr in Anspruch genommene Männer – sei auch so edel das Ziel – zusammenzutun.

¹ Dienes 1972 a, 66. (betreffs des Abschlusses des Manuskripts s. 76.); Dienes 1972 b, 79. (betreffs des Datums des Abschlusses des Manuskripts s. 90.); Dienes 1978, 67. (betreffs des Datums des Abschlusses des Manuskripts s. 77.).

² Juhász 1983; Juhász 1985; Juhász 1989; Róna-Tas 1985 a; Róna-Tas 1985 b; Róna-Tas 1990; Vékony 1987 a, 234–248; Vékony 1987 b, 56–73; Harmatta 1990, 256–258.

5. Noch im Herbst 1989 stellte ich alldenjenigen, die die Inschrift untersuchten, eine aus vier Punkten bestehende Rundfrage in Erwartung ihrer Antwort. (Peter Püspöki Nagy enthielt sich beharrlich von einer Meinungsäußerung. István Mándoky Kongur – der früher so begeistert war – ließ meinen Brief unbeantwortet; damals konnte ich noch nicht wissen, daß seinem Leben bald ein Ende gesetzt wird.)

5.1. Meine erste Frage lautete: wie verhält sich diese Inschrift zu den bisher bekannten Kerbschriftensystemen? Die Antworten klingen mit meiner älteren Meinung zusammen, u. zw. in der Hinsicht, daß es einem jeden Befragten die Verbindung der Inschrift mit dem Alphabet von Nagyszentmiklós (bzw. mit dem neueren Fund von Szarvas) aufgefallen ist; es wurde aber von den Fachmännern auch eindeutig empfunden, daß es hier auch solche Zeichen gibt, die uns nur aus den türkischen Inschriften der Orhon-Jenissei-Gegend bekannt sind. In der Fachsprache ausgedrückt – aufgrund der Terminologie von S. G. Kljaštornyj, I. Vásáry, D. D. Vasil'ev und anderen Autoren – gründet sich die neuerdings erkannte Inschrift auf der osteuropäischen Kerbschrift (EER = *East European Runic Script*; oder VER = *vostočno-europejsko runičeskoe pís'mo*), in welche sich aber auch Zeichen von innerasiatischer Herkunft (aus dem CAR = *centralno aziatičeskoe runičeskoe pís'mo*) vermischen.

5.2. In Hinsicht der Lesbarkeit und Interpretierbarkeit der Inschrift gaben zwei eine bejahende (Harmatta, Vékony), zwei eine verneinende (Róna-Tas, Vásáry) Antwort.

5.3. Die Inschrift wurde – auch die vorherige mündliche Mitteilung von Mándoky Kongur mitgerechnet – von drei (Harmatta, Vékony) für türkisch gehalten. Vásáry hielt sich eher zurück, jedoch erwähnte ebenfalls an erster Stelle die türkische Sprache, seiner Meinung nach kann auch das Ungarische in Rechnung kommen. Róna-Tas meint wiederum, daß zur Feststellung der Sprache diese Zeichenreihe unzureichend ist.

5.4. Meine vierte – wahrscheinlich nicht allzu kluge – Frage war, ob sie zwischen der Inschrift und der Funktion des Gegenstandes irgendwelchen Zusammenhang vermuten. In dieser Beziehung erhielt ich zwei Jaworte (Harmatta, Vékony).

Es ist merkwürdig, daß die Antworten auf diesen Rundbrief und auf meine Fragen noch zu der Zeit gegeben wurden, als wir vom tatsächlichen Fundort des Gegenstandes noch nicht einmal einen blassen Schimmer hatten.

6. Im Dezember 1989 ist ein Wunder geschehen! Es ist gerade ein Vierteljahrhundert seit dem Zeitpunkt dahingeflossen, daß die fragmentarischen, jedoch äußerst wertvollen, merkwürdigen Knochen zu mir gekommen sind, als mir plötzlich ein Licht aufgegangen war, wo sich eigentlich der Fundort der Knochenbemantelungen der Köchermündung befindet. Dies war jener Abschnitt meines Lebens, als Attila Horváth jun., ein Student der Archäologie im letzten Jahrgang, der zum Thema seines Elaborats die Bearbeitung der landnahmezeitlichen Gräberfelder in der Umgebung von Kecskemét wählte, bei mir des öfteren seine Stippvisiten machte.³ Er besuchte mich im allgemeinen um kleinere Winke, manchmal erkundigte er sich nach Parallelen von seltenen Gegenständen und ich erteilte ihm – aufrichtig gestanden – nur widerwillige Auskünfte. Bei seinem letzten Besuch peinigte er mich wiederum mit der Frage, ob ich zufälligerweise das Pendant der aus dem 6. Grab des Gräberfeldes von Homokmény-Halom zum Vorschein gekommenen knöchernen

³ Horváth 1988–1989, 84 ff.

Riemenzunge nicht kenne. Er dürfte meine verneinende Antwort schon gut gekannt haben, doch diesmal – es darf nicht wahr sein! – zeigte er mir die wegen der Riemenzunge mitgebrachte, abgeschriebene Dokumentation des Grabes und da sah ich ganz verblüfft, daß die von mir aufbewahrten Knochenplattenreste zu diesem Grab gehören. Der Ausgräber hat gerade die Form und Größe dieser mit großer Präzision festgesetzt, obwohl die Beschreibung des Grabes ansonsten ziemlich nachlässig ist. Es kam zwischen uns sofort zu einer lebhaften und herzlichen Konversation, wobei es sich herausstellte, daß diese Gegenstände tatsächlich weder in der Sammlung von Kalocsa, noch in der von Kecskemét vorgefunden werden können; folglich gerade diejenigen Stücke, die – in rätselhafter Weise! – der ungarischen Revolution und dem Freiheitskrieg des Jahres von 1956 vorausgehend in die Restaurationswerkstätte des Ungarischen Nationalmuseums gelangt, sodann von dort zu mir gewandert sind und seitdem verhalten sie sich ganz still in meinem Schrank, bei mir seit 25 bzw. im Museum seit 37 Jahren ohne ihren Ursprung zu verraten!

7. Die knöcherne Köchermündung mit Kerbinschrift wurde auf dem verwaltemäßig zu Homokmégy gehörenden, *Halom* genannten Ortsteil zutage gefördert. Dieser große Hügel erhebt sich – seiner allgemeinen Benennung entsprechend – aus der Gegend, daher der volle Ortsname. Auf dem westlichen Abhang der Erhöhung wurde von Nándor Fettich und Gyula László in den 30er Jahren ein auf das 7–8. Jh., ja sogar auf den Beginn des 9. Jh. datierbares awarisches Gräberfeld erschlossen.⁴ Der Feststellung von Gyula László nach wurde etwa Zweidrittel des Gräberfeldes freigelegt, es blieben also noch in reichlicher Anzahl Awarengräber in der Erde zurück. Zu Beginn der 50er Jahre wurde auf dem entgegengesetzten, also südöstlichen Ende des Hügels – der Beobachtung von Ágnes Cs. Sós nach angeblich 300–350 m weit vom durchforschten Teil des awarenzeitlichen Gräberfeldes – eine Sandgrube geöffnet. Ernő Laszczyk, der beauftragte Museumleiter von Kalocsa verschaffte noch 1951 davon Kenntnis, daß die Arbeiter ein landnahmezeitliches Grab gestört haben. Vom Januar bis Oktober 1952 erschienen – in der Reihenfolge ihrer Besichtigung – Ernő Laszczyk, Ágnes Cs. Sós, József Komáromy, Ervin Mérey Kádár an Ort und Stelle, jedoch hielten sie sich dort nur einige Tage auf und ließen bloß kurzfristige Notbergungen durchführen.⁵ Es ist vorstellbar, daß es sich in diesem Teil des Hügels ein ungarisches Gräberfeld aus dem 10. Jh. mit größerer Gräberzahl befand, da aber hier auf dem Gelände keine systematischen Forschungen unternommen wurden und unsere Archäologen nur bei Notstand und im Falle einer Anmeldung die Besichtigung vornahmen, gelangten ihnen bloß 8 Gräber zur Kenntnis, bzw. sie konnten nur von diesen das Denkmalmaterial zum Teil oder gänzlich einholen. Deshalb fehlt uns ein zuverlässiges Gesamtbild vom Gräberfeld, und dennoch stellt sich aus dem geborgenen Fundmaterial, ferner aus kleineren Beobachtungen heraus, daß sich etwa um den Grat des Hügels das Gräberfeld einer vornehmen ungarischen Gemeinschaft erstreckt hat. Die Reiterbestattungen, Schmuckgegenstände,

⁴ Garam 1975.

⁵ Ernő Laszczyk, Bericht vom Jan. 1952: UngNatMus Dokumentationsabteilung 302. K. IV; Ernő Laszczyk, Bericht vom 25. Jan. 1952: UngNatMus Dokumentationsabteilung 47. H. I.; Ágnes Cs. Sós, Bericht vom 15. Feb. 1952. UngNatMus 10. H. I., sowie 173. H. II.; der Bericht des József Komáromy vom 19. Mai 1952. ist mit dem Bericht des Ervin Mérey Kádár vom 16. Oktober 1952 zusammengebunden: UngNatMus Dokumentationsabteilung XIV. 366/1961; ein kurzer Hinweis auf den aaafundort „Halomhegy“ liegt noch im dem – die landnahme- und arpadenuzeitlichen Fundorte der Umgebung von Baja zusammenfassenden – Bericht des Elemér Zalatnay vom 29. Mai 1955 UngNatMus 39. G. I.

Gürtelbeschläge, sowie die aus besseren Werkstätten stammenden Bögen und Köcher geben Rechenschaft darüber. Die Arbeiter erwähnten zahlreiche vernichtete Gräber, jedoch ist es keinesfalls bestimmt, daß diese alle aus der Landnahmezeit gewesen sein dürften, da es nicht ausgeschlossen werden kann, daß sich der noch nicht freigelegte Teil des Awarengräberfeldes und das ungarische Gräberfeld in einem breiteren Streifen – auf dem Grat des Hügels – gegenseitig berührt haben. Über die Ausgrabungen erschienen bisher aus der Feder von Ágnes Cs. Sós und Pál Lipták längere und kürzere Berichte,⁶ obwohl die Bearbeitung des Gräberfeldes von Attila Horváth M. bereits vollendet wurde.

8. Die uns interessierende Köchermündung mit Knochenbemantelung (Abb. 2) stammt aus der von József Komáromy im Mai 1952 durchgeführten Notbergung und erhielt bei ihm die Gräberzahl 6, obwohl es vielleicht schon das Grab 7 ist. Das Denkmalmaterial dieses Grabes läßt sich nur schwer charakterisieren, da seine Funde nie in meinen Händen waren. (Seitdem weiß ich, daß sie dort auch kaum gewesen sein konnten, da das Material des Gräberfeldes nach dem Ableben des Ernő Laszcsik größtenteils abhanden gekommen ist; was uns zurückgelassen wurde, läßt sich unter den Gräbern nur schwer verteilen. Ausschließlich die knöcherne Riemenzunge kann heute noch mit aller Sicherheit zum Fundmaterial dieses Grabes gereiht werden.) Der Bericht von József Komáromy ermöglicht mir aber, das sich auf das Grab beziehende wichtigere Wissenswerte festzusetzen. Es handelt sich um die Bestattung eines nicht besonders reichlich begrabenen, jedoch wahrnehmbar wohl situierten, nicht übermäßig protzige Tracht aufweisenden, – wahrscheinlich eher auf seine militänt Tugenden stolzen – Kriegers (Abb. 3). Der Mann wurde in einer für die landnehmenden Ungarn charakteristischen Weise mit den üblichen Überresten seines beliebten Sattelpferdes (partielle Pferdebestattung) und seinem zum Fußende untergebrachten Sattel (s. die Steigbügel) bestattet. Aus den Trachtenresten können die vergoldeten Beschläge, die – im landnahmezeitlichen Material als einzigartig scheinende – knöcherne Riemenzunge erwähnt werden. Wie die Feuerwerkzeuge beweisen, wurde ihm seine Tasche und natürlich auch sein Eisenmesser hingelegt. Was am meisten beachtungswert ist (und auch bei den übrigen Männergräbern des Gräberfeldes auffällt!), daß sämtliche Stücke seiner Bewaffnung Produkte einer die Ansprüche von höheren Persönlichkeiten zufriedenstellenden Werkstätte sind: ein solches Stück ist der am Griff und an den Enden mit Knochen beschlagene Reflexbogen, sowie der Köcher mit knochenberandeter Mündung und mit Eisenbändern befestigtem Körper. Die Angehörigen waren sehr versorglich: sie versahen den Verstorbenen auf den ins Jenseits führenden Weg mit mehrfachen Zwecken dienenden Pfeilen.

Hier möchte ich erwähnen, daß wahrscheinlich József Komáromy, der Museumdirektor in Kecskemét derjenige war, der die Köcherknochenreste den Restauratoren des Ungarischen Nationalmuseums übergab und sich für das Material nur deshalb nicht mehr kümmerte, weil er inzwischen zur Dienstleistung nach Miskolc versetzt wurde.

9. Die Auswertung des Fundes von historischem Gesichtspunkt erwünscht die Aufmerksamkeit darauf zu richten, daß dieses Gebiet in der Arpadenzeit zum Komitat Fejér gehörte (Abb. 4), und von den frühungarischen Zeiten an, jedoch sich – infolge der sukzessiv durchgeführten Inbesitznahme des Landes – wahrscheinlich erst

⁶ S. Radnóti 1954, 80.; Lipták 1952, 282 ff.

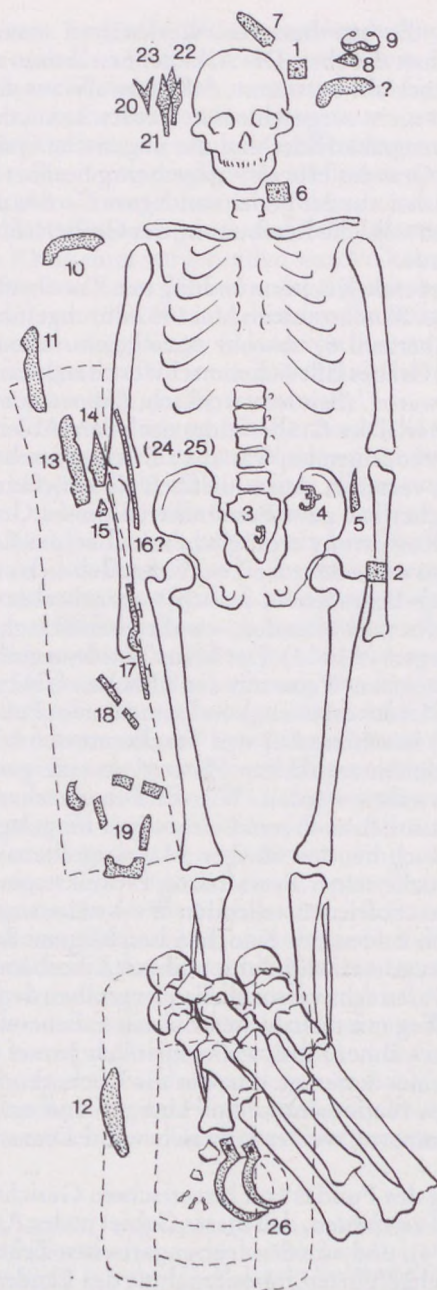

Abb. 3. Homokmégy-Halom, Grab 6. Nach der Skizze und Beschreibung der von József Komáromy entworfenen erklärenden Grabzeichnung (unter Anleitung des István Dienes, gezeichnet von Ágnes Vári)

3. ábra Homokmégy-Halom, 6. sír. Komáromy József vázlata és leírása nyomán készített értelmező sírrajz. (Dienes István útmutatása alapján rajzolva Vári Ágnes)

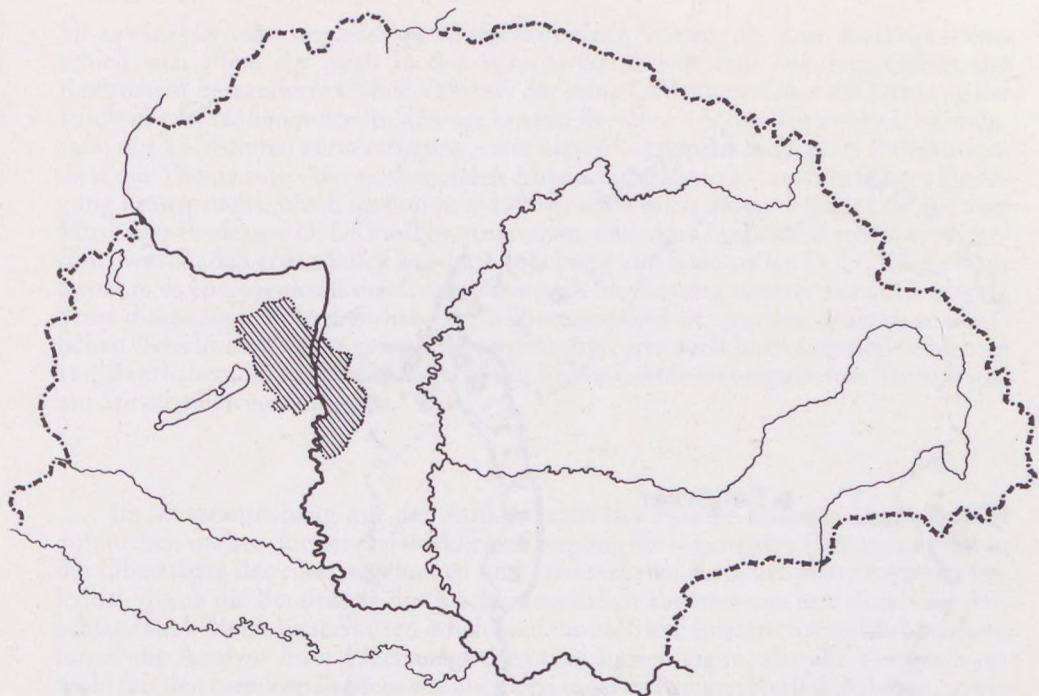

Abb. 4. Das arpadenzeitliche Ungarn, mit dem sich an beiden Ufern erstreckenden einstigen Komitat Fejér (nach György Györffy, gezeichnet von Á. Vári)
 4. ábra Az Árpád-kori Magyarország – a Duna két partján elterülő – egykori Fejérvármegyével. (Györffy Gy. nyomán rajzolta Vári Á.)

seit 900 in der Hand der Arpadendynastie befand. Der von Halom etwa 5 km weit liegende Ort *Kalocsa* war das eine wichtige Zentrum der fürstlichen, sodann königlichen Familie; es ist kein Zufall, daß das zweite Erzbistum des Landes hier entstanden ist. Selbst auch der Ortsname *Halom* (Abb. 5) ist uns aus frühen Urkunden belegt, als eine solche Stelle bekannt, wo ein königlicher Herrnsitz (*curtis*) gestanden hat.⁷ Es liegt auf der Hand, daß wir sowohl im Falle von *Kalocsa*, wie auch von *Halom* mit aus der Zeit des Fürstentums, also aus dem 10. Jh. vor sich gegangenen Vorereignissen rechnen müssen. Ich wage es sogar auch noch zu behaupten, daß der Träger des kerbinschriftlichen Köchers vielleicht sogar im Dienste des Fürsten Árpád bzw. seines Nachfolgers oder ihrer Angehörigen, der Feldherren der fürstlichen Dynastie gestanden ist. Bei der Interpretierung der Inschrift kann den obenerwähnten Tatsachen eventuell eine Bedeutung beigemessen werden.

10. Am 28. August 1990 hielt ich in Debrecen in der D-Sektion des Kongresses CIFU – 7 (D/3: Sozial- und Regionalgeschichte) schon in Kenntnis des Fundortes und der oben detaillierten historischen Daten unter dem Titel: *Von türkischen Runen*

⁷ Zu den oben skizzierten geschichtlichen Daten s. Györffy 1987, 319. ff, sowie 424. und 427. ff.

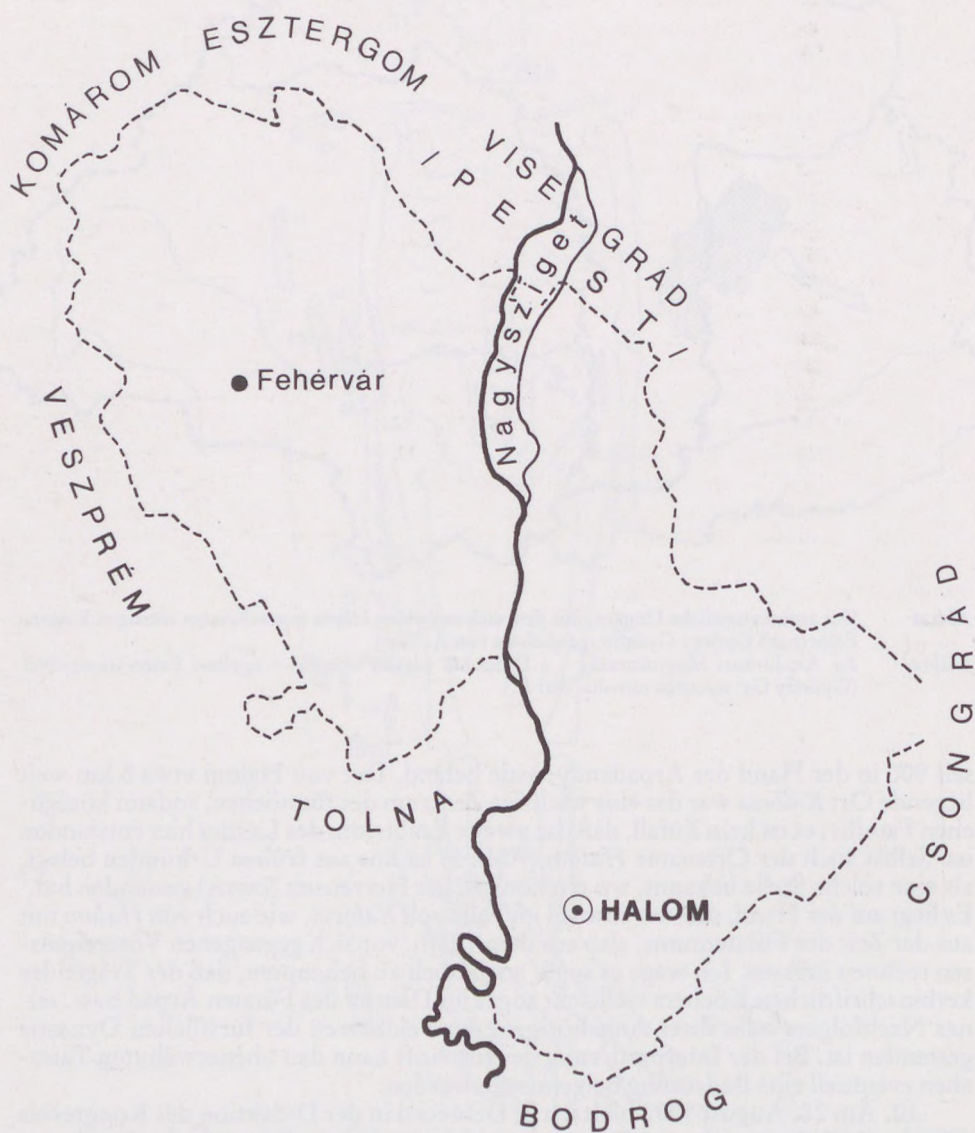

Abb. 5. Hofsitz von Halom bei der Ortschaft Kalocsa in arpadenzeitlichen Komitat Fejér (nach Gy. Györffy, gezeichnet von Á. Vári)
 5. ábra Halom udvarház Kalocsa közvetlen szomszédságában, az Árpád-kori Fejérvármegyében (Györffy Gy. nyomán rajzolta Vári Á.)

bis zur *szeklerisch – ungarischen Kerbschrift* einen Vortrag ab. Zum Korreferat entschied sich allein der auch in der Sprachwissenschaft und auf dem Gebiet der Kerbschrift bewanderte Gábor Vékony, der seine Gedanken: *Über die Deutung der Inschrift von Halom* mitteilte. Unsere kurzen Berichte – es standen uns beiden insgesamt nur 15 Minuten zur Verfügung – würdigten wir damals nicht einer Publikation, da ja das Thema eine – der vorliegenden Abhandlung ähnlich – ausführlichere Darlegung beansprucht. Noch im Sommer 1990 brachte mich das gute Schicksal mit dem Moskauer Professor D. D. Vasil'ev zusammen, dem der Gegenstand schon so vorgeführt wurde, daß er ein Stück aus der Umgebung von Kalocsa ist. D. D. Vasil'ev unternahm es entgegenkommend, einen Versuch zur Lesung unserer Inschrift zu tun. Seine diesbezügliche Arbeit habe ich bekommen und wir werden unseren ausführlichen Bericht in Ungarn sowohl in ungarischer, wie auch in fremder Sprache bald veröffentlichen, in der Hoffnung, daß wir hiermit auch die ungarischen Turkologen zur Sprache bewegen können.⁸

*

Im Zusammenhang mit der Authentizität des Fundes konnten keine Zweifel auftauchen und so dürften die wirkliche Erregung die je genauere Festsetzung der in die Oberfläche der einst nagelneuen und unversehrten Knochenplatte eingeritzten, jedoch durch die Benutzung des Köchers natürlich abgewetzten und durch die Anschläge auch öfters Kratzspuren erhaltenen, nur schwer entzifferbaren Kerbzeichen, ferner die Analyse ihrer Eigenartigkeiten und Beziehungen, also ihr Vergleich sowohl mit den osteuropäischen, wie auch den innerasiatischen Kerbalphabeten, sowie die Identifizierung der Sprache und des Textes der Inschrift hervorgerufen haben. Es ist kaum überraschend, daß der schon 1990, in Debrecen von meinem Freund Gábor Vékony anlässlich der Interpretation des Textes gemachte, auch seitdem aufrechterhaltene und wiederholte Vorschlag eine lebhafte Aufmerksamkeit erweckt – ja sogar auch eine kleinere Diskussion ausgelöst hat. So können wir auch nicht daran Anstoß nehmen, falls einmal andere, die hier vorgeführte, bloß auf ein einziges Wort hinweisende – mit großer Vorsichtigkeit abgefaßte –, jedoch auch aus historischen Gründen unbedingt beachtungswerte Lesung von D. D. Vasil'ev eventuell ebenso bedenklich empfangen.

Diese Abhandlung entstand in der vorliegenden Form auf das wiederholte und freundliche Zureden meiner Mitarbeiter (vor allem von G. Vékony, D. D. Vasil'ev, sowie zuletzt der Kollegen aus Szeged, wie A. Róna-Tas, István Zimonyi, Klára Sándor). Meine Abhandlung ist keine abgeschlossene Arbeit, sondern bloß – wie es auch aus dem Titel hervorgeht – ein Vorbericht. Es wurde mir nämlich von vielen verspro-

⁸ Der obige Text ist auf die freundliche Aufforderung von D. D. Vasil'ev zu unserer gemeinsamen Publikation im Januar 1992 entstanden. Die Variationen meiner Summierung in ungarischer Sprache sind bereits – in etwas erweiterter Form – erschienen: vgl. *Dienes* 1992 a; 1992 b; ferner *Vékony* 1992 a; 1992 b; *Vasil'ev* 1992. Auf die Verbindung der ungarischen Kerbschrift mit der türkisch-chasarischen, betreffs unseres diesbezüglichen Nachlasses aus der Heidenzeit s. *Németh* 1934; *Németh* 1971; *Németh* 1991, 230–232, 314; sowie *Vásáry* 1974. – Auf die Möglichkeit einer frühen – noch aus der Fürstenzeit stammenden – Kanzellariatspraxis richtete die Abhandlung von György Györffy meine Aufmerksamkeit: vgl. *Györffy* 1984, 88–89. – Unsere Berichte am Finnisch-Ugrischen Kongreß zu Debrecen erwähnt die Abhandlung von István Fodor: *Fodor* 1992, 25–26.; s. noch 1992 b, 147–148, 157. Abschluß des Manuskripts: Dezember 1992.

chen, daß falls ich das wechselreiche Schicksal des Fundes und auf das Gräberfeld bzw. auf das Grab beziehende Wichtigste publiziere, so werden sie versuchen die Inschrift zu analysieren. Einem so verlockenden Angebot kann man nur schwer widerstehen, da ich keine Lust dazu hatte, mich in das – eine große Fachkenntnis voraussetzende – Forschungsgebiet der Kerbschriften einzulassen, gleichzeitig hielt ich es tatsächlich für wichtig, dem Thema dieser Kerbschrift – endlich! – eine entsprechende Publizität zu sichern.

Ich hoffe, daß meine vorliegende Abhandlung den Erfordernissen eines Vorberichtes entspricht. Was hier fehlt, ist keineswegs ein Zufall, denn das Thema erwünscht noch mehr fachgemäße Mitteilungen von Daten und weitere Illustrationen, also eine neuere Studie. Gleichzeitig fiel es mir nach öfterem Durchlesen der Abhandlung von Vasil'ev auf, daß für einen ausländischen Forscher – aus der ungarischen Nachlassenschaft des 10. Jh. – die Bedeckung der Köchermündung mit glatten oder schmuckhaft geschnitzten Knochenplatten bei weitem nicht so bekannt ist, wie ich dies bislang gedacht habe. Ihre Zahl ist tatsächlich gering, es hätte sich meinerseits wohl geschickt, sie aufzuzählen, oder sogar diese – wahrscheinlich bloß den vornehmeren Kriegerern gebührenden Köcher [Kiszombor, Mindszent, Valkóvár (Wukowar), Homokmégy-Halom, Orosháza, Karos] – vorzuführen, wenn schon gerade an einem Exemplar diesen Typs die Kerbzeichen vorkommen. Es war ein Fehler von mir, ihre Berücksichtigung außer acht zu lassen, da ich sie ja sehr wesentlich sammelte, jedoch konnte ich in meiner Vorstudie hierfür die Rede nicht darauf bringen. Hier mußte ich mich damit abfinden, diesen für unsere Landnehmer so charakteristischen Typ aus den Resten eines Exemplars aus der Gegend von Kalocsa – mit Hilfe der anschaulichen Zeichnung von Tamás Viczkó – darzustellen.

Es ist sichtbar, daß diese oft auffallend schönen, mit Palmetten verzierten, durch befähigte Knochenschnitzer gewölbt hergestellten Köcherbeläge – mit Ausnahme des von meinem Freund László Révész gefundenen Exemplars von Karos (Komitat Zemplén) – alle aus Südungarn (aus den einstigen Komitaten Csanád, Csongrád, Valkó, Fejér und Békés) stammen, u. zw. aus den Gräbern der ersten oder zweiten Generation unserer Landnehmer. Die Taschenplatten wachrufende Kunst hat hier in Südungarn reichlich erwähnenswürdige Denkmäler. Es kann mit Bestimmtheit betont werden, daß der Köcher aus der Umgebung von Kalocsa sich nicht zu ihnen reihen läßt, jedoch die Tatsache, daß er eine Kerbschrift aus dem 10. Jh. enthält, bedeutet für uns einen hervorragenden Wert. Insbesondere, falls das entzifferte Wort tatsächlich – wie es Vasil'ev meint – die Bedeutung ‚*meinem Khagan*‘, d. h. ‚*meinem Fürsten*‘ hat, wie dies dann mit großer Wahrscheinlichkeit eine Redeformel bzw. der Teil eines vermutlichen Treugelöbnisses von solchem Sinne ist, in dem der Held feierlich manifestiert, daß er seinen Dienst, seine Waffe seinem Gott, Reich und Fürsten anbietet.

Abgeschlossen: Dezember 1992

LITERATUR

- DIENES 1972 a. *Dienes, I.* A honfoglaló magyarok. (Die Ungarn um die Zeit der Landnahme.) Budapest 1972.
- DIENES 1972 b. *Dienes, I.* Die Ungarn um die Zeit der Landnahme. Budapest 1972.
- DIENES 1978. *Dienes, I.* A honfoglaló magyarok. (Die Ungarn um die Zeit der Lanenahme) (3. verbesserte Auflage. Budapest 1978.
- DIENES 1992 a. *Dienes, I.* Rovásjelek egy honfoglalás kori tegezszájon. (Előzetes közlemény) (Kerbzeichen auf einer landnahmezeitlichen Köchermündung. Vorbericht). *Életünk* 30(1992) 5 (május) 537–541.
- DIENES 1992 b. *Dienes, I.* A Kalocsa környéki Rovásemlékről. In: *Rovásírások a Kárpát-medencében*. Szerk.: Sándor Klára. (Über das Kerbdenkmal aus der Umgebung von Kalocsa. In: *Kerbschriften im Karpatenbecken*. Red.: Klára Sándor). Magyar Őstörténeti Könyvtár 4. Szeged 1992. 31–40, 92. und Taf. 4–11.
- FODOR 1992 a. *Fodor, I.* A kettős honfoglalás. (Die doppelte Lannahme). *Rubicon* 3 (1992) Nr. 3, 24–26.
- GARAM 1975. *Garam, É.* The Homokmégy-Halom Cemetery. In: *Garam, É.-Kovrig, I.-Szabó, J. Gy., Avar Finds in the Hungarian National Museum. – Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary*. Vol. 1. Ed: Kovrig, I. Budapest 1975. 11–48.
- GYÖRFFY 1984. *Györffy, Gy.* Die Anfänge der ungarischen Kanzlei im 11. Jahrhundert. In: *Archiv für Diplomatik* 30(1984) 88–96.
- GYÖRFFY 1987. *Györffy, Gy.* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. – *Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae*. II. Budapest 1987.
- HARMATTA 1990. *Harmatta, J.* A magyarság őstörténete. (Die Urgeschichte des Ungartums). *MT* 35 (1990) 243–261.
- HORVÁTH 1988–1989. *Horváth, M. A.* Honfoglalás kori sírleletek Bács-Kiskun megyében. Szakdolgozat, kézirat. (Landnahmezeitliche Grabfunde im Komitat Bács-Kiskun. Diplomarbeit Manuscript). Budapest 1988–1989.
- JUHÁSZ 1983. *Juhász, I.* Ein awarenzeitlicher Nadelbehälter mit Kerbschrift aus Szarvas. *ActaArchHung* 35(1983) 373–377.
- JUHÁSZ 1985. *Juhász, I.* A szarvasi avar kori rovásírásos tűtartó. (Der awarenzeitliche Nadelbehälter mit Kerbschrift aus Szarvas). *MT* 30(1985) 92–95.
- JUHÁSZ 1989. *Juhász, I.* A szarvasi rovásírásos tűtartó és megfejtési kísérletei. (Der Nadelbehälter mit Kerbschrift aus Szarvas und seine Entzifferungsversuche). *Békési Élet* 24(1989) Nr. 1. 27–37.
- LIPTÁK 1952. *Lipták, P.* New Hungarian Skeletal Remains of the 10th Century from the Danube-Tisza Plain. – *Újabb honfoglaló magyar leletek a Duna-Tisza közéről*. *AnnHN* 3(1952) 277–287. und Taf. XVII–XIX.
- NÉMETH 1934. *Németh, Gy.* A magyar rovásírás. (Die ungarische Kerbschrift). *A Magyar Nyelvtudomány Közölkönyve* II/2. Budapest 1934.
- NÉMETH 1971. *Németh, Gy.* The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe. *ActaLingHung* 21(1971) 1–52.
- NÉMETH 1991. *Németh, Gy.* A honfoglaló magyarság kialakulása. (Die Ausgestaltung des landnehmenden Ungartums). 2. erweiterte und umgearbeitete Auflage. Hgg.: Árpád Berta. Budapest 1991.
- RADNÓTI 1954. *Radnóti, A.* Leletmentő ásatások az 1952. évben. (Rettungsausgrabungen im Jahre 1952). *ArchÉrt* 81(1954) 69–82.
- RÓNA-TAS 1985 a. *Róna-Tas, A.* A szarvasi tűtartó rovásírásos feliratáról. (Über die Kerbschrift des Nadelbehälters aus Szarvas). *MT* 30(1985) 95–98.
- RÓNA-TAS 1985 b. *Róna-Tas, A.* A szarvasi tűtartó felirata. – *The Inscription on the Needle Case of Szarvas*. *NyK* 87(1985) 225–248.
- RÓNA-TAS 1990. *Róna-Tas, A.* Die Inschrift des Nadelbehälters von Szarvas (Ungarn). *UJb* 9(1990) 1–30. und Taf. 1–4.
- VASIL'EV 1992. *Vasil'ev, D. D.* Hozzászólás Dienes István előadásához. (Bemerkungen zum Vortrag des István Dienes). *Életünk* 30(1992) 5 (május) 547–548.
- VASÁRY 1974. *Vásáry, I.* A magyar rovásírás. A kutatás története és helyzete. (Die ungarische Kerbschrift. Die Geschichte und Stand der Forschung.) In: *Keletkutatás 1974*. 159–171.
- VÉKONY 1987 a. *Vékony, G.* Spätvölkerwanderungszeitliche Kerbschriften im Karpatenbecken. *ActaArchHung* 39(1987) 211–256.
- VÉKONY 1987 b. *Vékony, G.* Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében. (Spätvölkerwanderungszeitliche Kerbschriften im Karpatenbecken). (*Életünk Könyvek*) Szombathely 1987.
- VÉKONY 1992 a. *Vékony, G.* A halomi honfoglalás kori tegezfelirat. (Die landnahmezeitliche Köcherinschrift von Halom). *Életünk* 30(1992) 5 (május) 542–546.
- VÉKONY 1992 b. *Vékony, G.* Varázsszóveg a halomi honfoglalás kori temetőből. In: *Rovásírások a Kárpát-medencében*. (Zaubertext aus dem landnahmezeitlichen Gräberfeld von Halom. In: *Kerbinschriften im Karpatenbecken*). Red.: Klára Sándor. Magyar Őstörténeti Könyvtár 4. Szeged 1992. 41–49.

HONFOGLALÁS KORI ROVÁSFELIRAT A KALOCSA KÖRNYÉKI, HOMOKMÉGY-HALOM TEMETŐJÉBŐL

(Előzetes közlemény)

D. D. Vasziljev, miután magyarországi látogatásai során – Dienes István révén – megismerte a Kalocsa környéki 10. századi rovásfeliratot, néhány személyes konzultáció után felvetette, hogy írjunk közös közleményt a mindkettőnk számára oly izgalmas tárgyról, és tanulmányainkat mind Magyarországon, mind külföldön – magyarul és idegen nyelven – egyaránt jelentessük meg. Dienes I. a fentebb közzétett tömör összegezést D. D. Vasziljev számára készítette el. Időközben – 1992 tavaszán – a szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Altajisztikai Tanszéke azonban épp a Kárpát-medencében fellelhető rovásírás-rendszerek tárgykörében egy zártkörű konferenciát rendezett; ez az alkalom Dienes I. – mint felkért előadót – arra ösztönözte, hogy dolgozatát némileg kibővítve – két változatban (1992 a és b) – magyarul megjelentesse. Ezt annak tudatában tette, hogy a D. D. Vasziljevnek átadott német nyelvű szöveg vagy annak kivonata Oroszországban már napvilágot látott, holott erre hosszú idő elmúltával sem került sor. Ezért láttuk kíváncsnak, hogy az eredeti terveknek megfelelően, D. D. Vasziljev kérésének eleget téve, Dienes I. eredeti német nyelvű dolgozatát, néhány ábrával gazdagítva (1–5. ábra); és egyszersmind a 10. századi csontkeretes szájú tegezetre vonatkozó adatsorral bővítve, valamint D. D. Vasziljev orosz nyelvű tanulmányának németre és magyarra egyaránt átültetett változatát együtt – egymás mellett – azonos szakfolyóiratban adjuk közre, hiszen a moszkvai turkológus és egyben rovásírás-szakértő a – Dienes Istvántól kapott – fentebbi adatok birtokában alkotott véleményt a feliratról, és olvassata az eddig ismert megfejtési kísérletről (pl. Vékony 1992) eltér. D. D. Vasziljev eredményei okvetlenül meggondolkodtatóak a korai magyar történet kutatói számára, épp ezért merjük remélni, hogy kiváló orientalistáink, nyelvészeink szintén megkísérlik a kétségtelenül nehezen kibetűzhető szöveg, pontosabban mondvá: csupán szövegrészlet feloldását, vagy legalább az eddigi kísérletekről véleményt mondanak. Dienes I. dolgozata, ahogy a címben is jeleztük, csupán előzetes közlemény; – a tárgy jelentőségére való tekintettel szükségesnek látjuk egy szakmailag részletezőbb és gazdagon dokumentált tanulmány kiadását is.

Dienes István

VERSUCH ZUR LÖSUNG DER KERBINSCHRIFT AUS DER UMGEBUNG VON KALOCSA IM SPIEGEL DER EURASISCHEN PARALLELEN

D. D. VASIL'EV

Die in dem Grab eines berittenen Kriegers in der Umgebung von Kalocsa entdeckte Inschrift auf dem Fragment einer Knochenplatte, die den Bogen (oder Köcher) bedeckt hat, stellt bloß einen Textabschnitt dar, der aus 12 Kerbzeichen und zwei Trennungszeichen – Doppelpunkten – besteht (Abb. 1). Die Inschrift wurde von einem nicht beruflichen Schreiber mit dünnen, feinen Linien vermutlich nicht zur Zeit der Erzeugung der Waffe, sondern schon während ihres Gebrauches eingekerbt. In Betracht ihrer Funktion kann die Inschrift wahrscheinlich mit dem Benutzer der Waffe in Zusammenhang gebracht werden, der die Sprache, in welcher die Inschrift verfaßt worden ist gewiß gekannt hat.

Unter den bisher gekannten eurasischen Reiternomaden der Landnahmezeit befinden sich zwei, dem Stück von Kalocsa ähnlichen Charakter zeigende Funde. Der eine wurde von B. B. Ovčinnikova im Jahre 1971 in dem einen Grab des türkischen Gräberfeldes von Ajmyrlyg bei der Siedlung Čaa-Hol' (Tuva) gefunden: die Inschrift befindet sich auf dem einen Bogenmittellknochen.¹ (Abb. 2) Die andere, verhältnismäßig lange – aus 24 Kerbzeichen bestehende – Inschrift wurde auf der Knochenplatte eines Bogens von chasarischem (innerasiatischem) Typ beobachtet, die aus einem bei dem in den Don mündenden Manyčfluß erschlossenen Hügelgrab zum Vorschein kam.² (Abb. 3) Beide Fundkomplexe können relativ gut datiert werden: der Bogen von Ajmyrlyg auf das 7–8. Jh., der von chasarischem Typ auf die Mitte des 8. Jh.³ Es soll bemerkt werden, daß sich zwischen diesen drei Inschriften – außer ihrer Funktion – auch sonstige Ähnlichkeiten gibt: in der Zusammensetzung der Zeichen, in ihrer Schreibart und räumlichen Unterbringung.

Trotz dessen, daß die Fundstellen der auf den Ausrüstungen der Bogenschützen beobachteten Kerbinschriften in der eurasischen Steppenzone voneinander sehr weit befinden, können sie aufgrund ihrer Schreibweise zu einer jeden osteuropäischen

¹ Ovčinnikova 1981, 133–134; Vasil'ev 1983, 46, 81.

² Semenov 1988, 108–109; 102–103, Zeichnung 4. In der Literatur ist noch an einer Stelle von einer auf den Bogenbelag eingekerbten Inschrift die Rede, die in einer Kurganbestattung der Dongegend zum Vorschein gekommen ist: Kyzlasov 1988, 125.

³ Savinov 1984, 129; Semenov 102–103 (Tafeln).

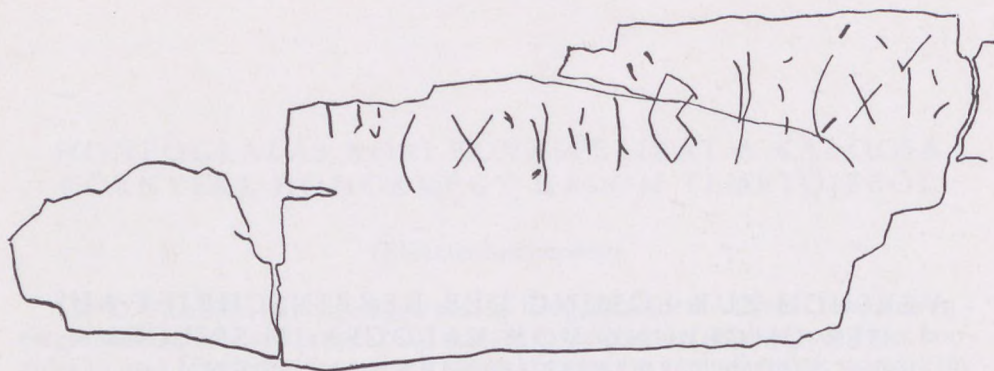

Abb. 1. Kerbinschrift auf dem Knochenbelag der Köchermündung aus der Umgebung von Kalocsa (in der Aufzeichnung von D. D. Vasil'ev).
 1. ábra Rovásfelirat a Kalocsa környéki nyíltegez szájának csontburkolatán (Vasziljev, D. D. lejegyzésében).

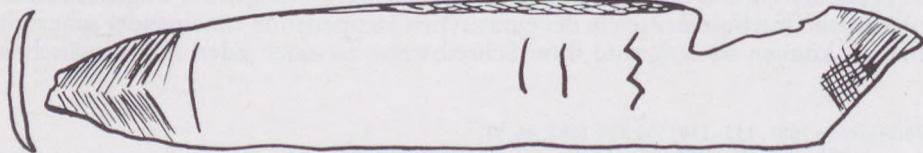
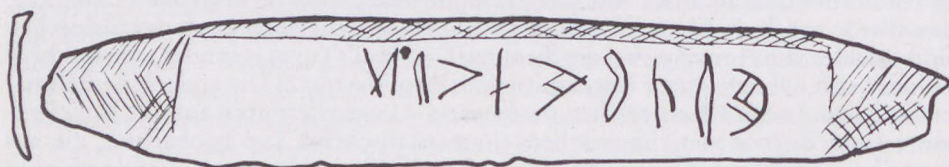

Abb. 2. Griffknochen mit Kerbinschrift auf einem Bogen aus Tuva (nach B. B. Ovcinnikova).
 2. ábra Markolatcsontok rovásfelirattal egy tuvai íjon (Ovcinnikova, B. B. nyomán).

Abart der türkischen Kerbschrift gereiht werden.⁴ Die Kerbinschriften osteuropäischen Typs haben bisher weder eine überzeugende Lesung, noch eine zuverlässige volksgeschichtliche und allgemeine historische Auslegung. Betreffs ihrer Chronologie datieren die verschiedenen Forscher diese Inschriften zwischen ziemlich weite Zeitgrenzen, auf den Zeitabschnitt zwischen dem 6. und 10. Jh. Die Lesung dieser Texte wird dadurch erschwert, daß der Lautwert der osteuropäischen Kerbzeichen mit dem der innerasiatischen türkischen (der Orhon-Jenisseigegend) nicht im Einklang steht. Die Bestimmung: „osteuropäische Kerbschrift“ kann stets weniger als eine genaue Terminologie betrachtet werden, da neuerdings in den asiatischen Verbreitungsgebieten der kerbinschriftlichen Denkmäler auch solche Inschriften vorgekommen sind, deren Zeichen größtenteils nicht denen der Orhon-Jenisseigegend oder des Siebenstromlandes, sondern den osteuropäischen Schriftzeichen ähneln. Die ersten – heute schon allgemein bekannten – derartigen asiatischen Funde sind: der Stab aus dem Talas-Tal, sowie die kleinen Steingewichte des Museums von Minussinsk. Die Schreibart der an ihnen sichtbaren Kerbzeichen verglichen viele Forscher mit den osteuropäischen Kerbinschriften.⁵

Bei der Mitteilung eines jeden neuen Fundes wurde es eine Tradition, solche Tabellen zusammenzustellen, in welchen die einen unbekannten Lautwert, jedoch in bedeutendem Maße gleiche Schreibweise zeigenden Zeichen der verschiedenen osteuropäischen und aus dem Talas-Tal stammenden – voneinander raumgemäß sehr entfernten – Inschriften in einer phonetischen Reihe vorkommen. Dies ist auch natürlich, da ja für einen jeden Forscher die Ähnlichkeit vieler Zeichen sofort in die Augen sticht. Trotz des Gesagten wagten sich die Forscher dennoch nicht in solche Vermutungen einzulassen, die diese Ähnlichkeit mit einem gemeinsamen Ursprung erklärt hätten; einerseits wahrscheinlich aus dem Grunde, daß in Innerasien die Zahl der mit den osteuropäischen übereinstimmenden Kerbinschriften äußerst gering ist, andererseits waren diese an winzigen Gegenständen vorgenommene Kerbungen, ferner weil zwischen dem Siebenstromland und dem Nord-Kaukasus, also zwischen den beiden Endpunkten, wo Kerbinschriften osteuropäischen Typs zum Vorschein gekommen sind, ein sehr beträchtlicher Abstand ist.

Bis heute übertrifft in der asiatischen Region die Zahl der Kerbinschriften mit einer der osteuropäischen ähnlichen Schreibart mehr als zwanzig. Besonders wichtig ist der Umstand, daß die Fundstellen der Inschriften solchen Typs an der Landkarte eine zusammenhängende Kette bilden, die das Verbreitungs- und Benutzungsgebiet der Variante (genauer: Varianten) der osteuropäischen Kerbschrift, oder den Weg ihrer Herkunft umreißt. Zu den Funden, welche die mit dem Verbreitungsgebiet und dem zurückgelegten Weg dieser Inschriften von ihrem Ursprungsort gerechnet, sowie vielleicht mit ihrer Lösung in Zusammenhang stehende neue Voraussetzung bekräftigen, können wir die aus dem Jenissei-Tal, dem Altai und aus Kysyl-Kum stammenden Felseninschriften,⁶ die bemalte Inschrift eines Gefäßes aus der Aralgegend,⁷ ferner die Inschrift auf einem Stierschädel der Volgagegend⁸ reihen. (s. Abb. 4–7)

⁴ Kljaštornyj 1979, 270.

⁵ Malov 1959, 65–88; Vasil'ev 1978, 96–98.

⁶ Vasil'ev 1986, 42–44; Kyzlasov 1986, 108–144.

⁷ Kljaštornyj–Levina 1989, 87–96; Devlet 1982, 109, Taf. 28,1; Vasil'ev 1983, 47.

⁸ Kljaštornyj–Vásáry 1987, 171–179.

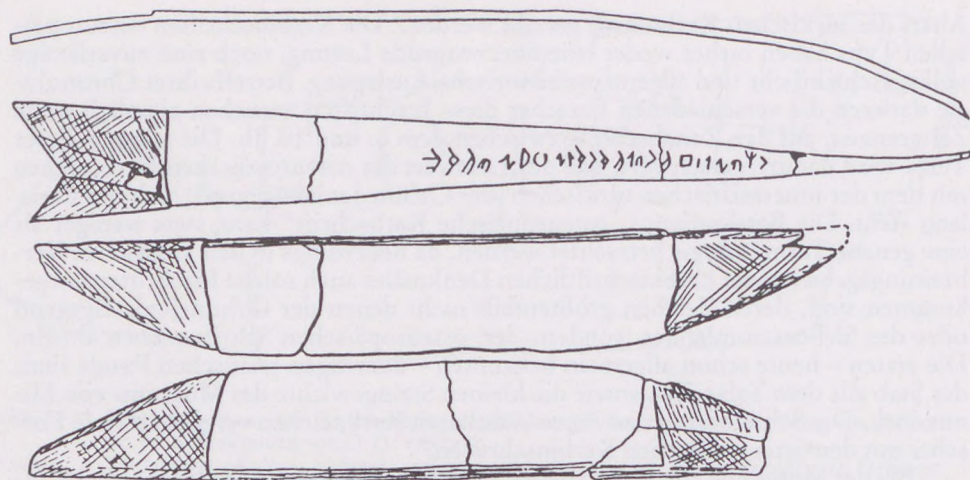

Abb. 3. Der Knochenbelag des Bogens mit Kerbzeichen vom Ufer des Manyclusses (nach A. I. Semenov).

3. ábra Az íj csontból való borítása rovásjegyekkel a Many folyó partjáról. (Semenov, A. I. nyomán.)

Diese letztere Fundstelle knüpft die Verbreitungskette an das „Stammgebiet“ der osteuropäischen Kerbschriftendenkmäler, deren westlichste Punkte: Szarvas⁹ und Kalocsa¹⁰ sind.

Da es gegenwärtig nicht möglich ist, diese Inschriften in verlässlicher Form zu enträtseln, richten die Forscher ihre Aufmerksamkeit dem Vergleich der Schreibart zu. Dieser Umstand wird auch damit begründet, daß der Zeichenvorrat des osteuropäischen Kerbtyps nicht einheitlich ist, er hat auch innere Varianten. In der Forschung bildeten sich schon gewisse Kriterien beim Vergleich des osteuropäischen Schriftsystems aus, jedoch wurden in bedauerlicher Weise die mit ähnlicher Schreibart entstandenen Zeichen des asiatischen Gebietes nicht beachtet.

In den Vergleichungstabellen werden zum Beweis der Ähnlichkeit im allgemeinen einige charakteristischsten Zeichen des osteuropäischen Kerbsystems herangezogen.

Dieser Tradition folgend heben wir aus der Inschrift der Köchermündung von Kalocsa das Zeichen hervor, das auf den Denkmälern der innerasiatischen Kerbschrift aus der Orhon-Jenisseigegend unbekannt ist.

⁹ Juhász 1983; Róna-Tas 1983; Vékony 1987, 234–248; Harmatta 1990, 256–259.

¹⁰ Dienes 1972, 72; Dienes 1990a, vom Inhalt des Vortrages informierten wir D. D. Vasil'ev mündlich; Dienes 1992a, auf die Aufforderung von D. D. Vasil'ev eine über die gemeinsame Publikation des Fundes verfaßte Mitteilung; Dienes 1992b; Vékony 1992; Vasil'ev 1992. D. D. Vasil'ev faßte auch hier, ebenso wie auch im späteren, ohne die Vorstellungen der ungarischen Forscher zu kennen, seine Gedanken im Zusammenhang mit dem Kerbschriftfund von Halom ab, die er mit seinen Forschungsergebnissen bezüglich der Herkunft der sog. osteuropäischen Kerbschrift verband. (Bemerkung von I. Dienes.)

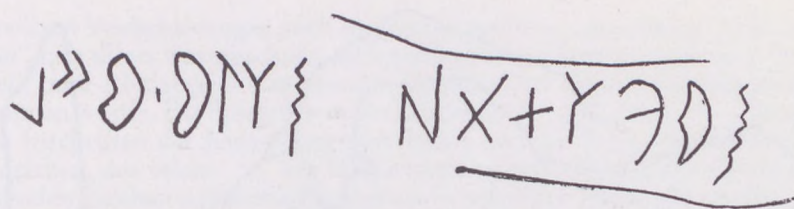

Abb. 4. Kerbinschrift aus Tuva – Ortal Sargol (nach M. A. Devlet).
4. ábra Rovásfelirat Tuvából – Ortel Sargol. (Devlet, M. A. nyomán.)

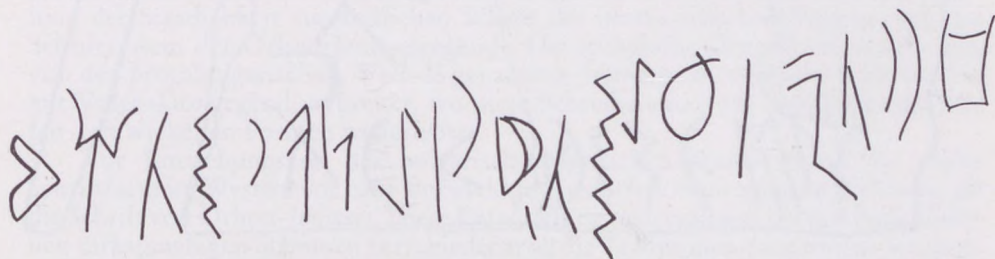

Abb. 5. Felseninschrift aus Tuva, aus der Gegend des Cingaflusses.
5. ábra Sziklafelirat Tuvából, a Cinga folyó mellékéről.

Dieses charakteristische Schriftzeichen kommt auf den Inschriften des Hortfundes von Nagyszentmiklós, auf den Steinen der Festungsrue von Humara, auf dem Stierschädel aus der Volgagegend, auf dem Fund von Szarvas, sowie auf den Felseninschriften und Bogenknochen aus West-Tuva vor. Man könnte es wagen, die Hypothese zu stellen, daß die Inschrift von Kalocsa – aufgrund der paläographischen Eigenartigkeiten – den östlichen, türkischen Varianten der Kerbschrift am nächsten steht. Ihre Kompositionseigenartigkeiten und die traditionelle Weise, wie die Inschrift auf die Knochenaufgabe der Bogenrüstung aufgetragen worden ist, lassen gleicherweise den Vergleich mit den türkischen Parallelen zu. Das Zeichen $\oslash$ kommt auch auf einer Felseninschrift der Jenisseigegend vor, wo es mit genügender Grundlage im Wert eines „m“ gelesen werden kann, wie z. B. im Wort „elim – $\oslash$ $\uparrow$ $\uparrow$ in der Bedeutung ‚mein Reich, mein Stammesbündnis‘ usw., das auf den Kerbinschriften der Jenisseigegend besonders häufig und in charakteristischer Weise angetroffen werden kann.

Obwohl es nicht in meinem Vermögen steht, aufgrund der innerasiatischen phonetischen Übereinstimmungen einen auf die Lesung der Inschrift von Kalocsa fußenden Vorschlag zu tun, möchte ich dennoch die Aufmerksamkeit auf folgendes richten: Der Teil zwischen den worttrennenden Doppelpunkten $\oslash \oslash \oslash \oslash$ könnte

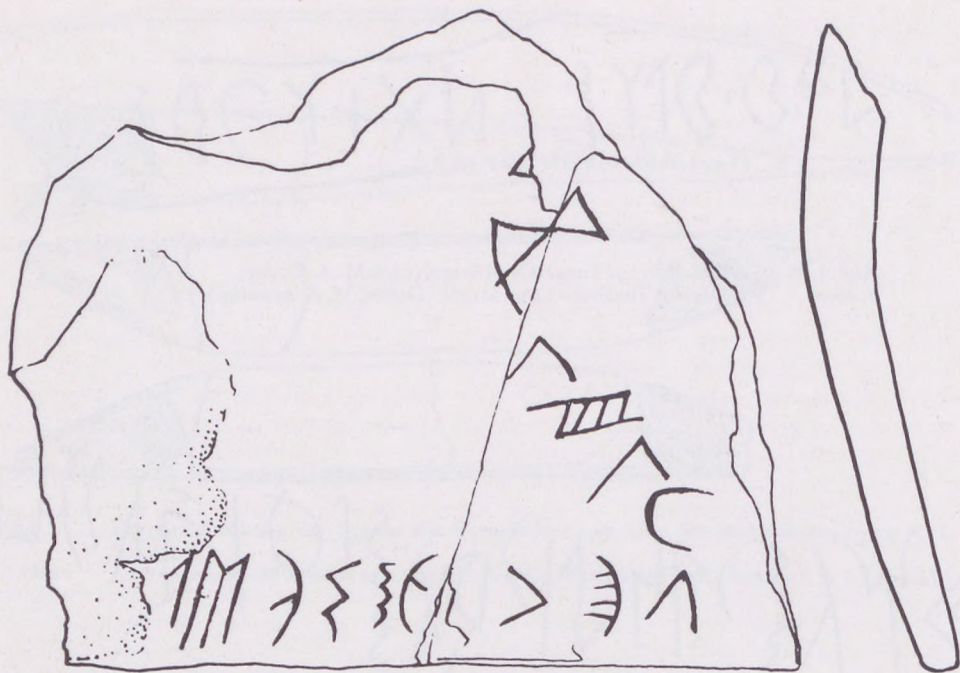

Abb. 6. Inschrift aus der östlichen Gegend des Arals (nach L. M. Levina)
6. ábra Felirat az Aral keleti vidékéről. (Levina, L. M. nyomán)

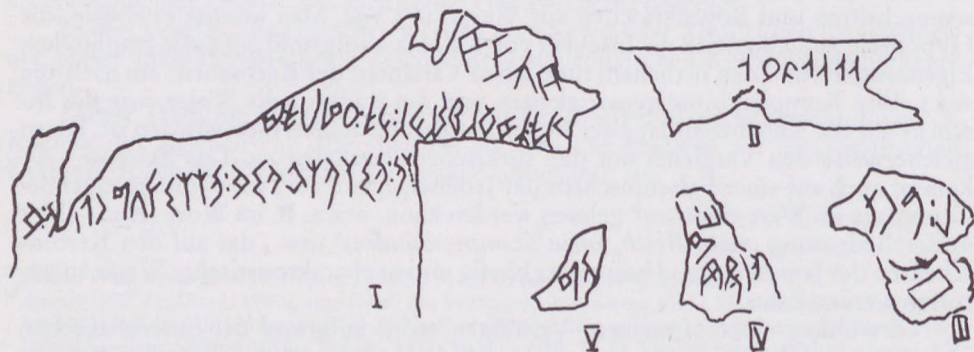

Abb. 7. Kerbinschrift auf einem Stierschädel aus der Volgagegend (nach S. G. Kljastornij–I. Vásáry).
7. ábra Rovásfelirat a Volga-vidéki bikakoponyán. (Kljastornij, S. G.–Vásáry I. nyomán.)

mit gewissen Vorbehalten auch so gelesen werden: „qayanımqa“, also ‚meinem Khagan‘, falls dieser Textabschnitt auf irgendeinem weniger geregelten, z. B. aus der Jenissei-, oder Altaigegend stammenden Denkmal der innerasiatischen Kerbschrift vorkommen würde. Die Spiegelform des Zeichens ʃ „q“, das – ʃ – ist aus zahlreichen Inschriften der Jenisseigegend bekannt und die Tatsache, daß das benachbarte Zeichen, das velare ʋ die Möglichkeit ausschließt, daß es sich um das dem betreffenden Zeichen nahestehende, jedoch in palatalem Milieu gebrauchte Zeichen ʃ handeln würde. Der unregelmäßige Gebrauch des Zeichens ʃ statt des üblichen ʋ (n¹) (dieses letztere ist im Wort „qayan“ regelmäßig) kommt auf den Inschriften der Jenisseigegend vor Appendizes nicht selten vor. Die obige Hypothese scheint vielleicht allzu wagemutig zu sein, jedoch ist heute noch für die Lösungsversuche der osteuropäischen Kerbschriftensysteme im allgemeinen die Unsicherheit der Voraussetzungen charakteristisch.

Das archaische türkische Schriftsystem wurde offenkundig mit Hilfe der sogdischen Schrift reformiert. Dieses reformierte System wurde im Laufe der Entwicklung der Staatlichkeit zur amtlichen Schrift der innerasiatischen Türken (vgl. das Schriftsystem der Orhon-Jenisseigegend). Die archaische Grundform wurde aber von den protobulgarischen, T'ieh-lê genannten Stämmen in westliche Richtung bis zur Volga-Dongegend verbreitet, wo diese Schreibart in – auf verschiedenen Stufen – entwickelten Formen weiterlebte.

Zur Entstehungszeit des bulgarisch-chasarischen Staates nahm die uralte Schriftform im Westen eine neue Entwicklung, jedoch in einer anderen Richtung, als die Schrift von Orhon-Jenissei. Diese Entwicklung widerspiegelt bei den verschiedenen türksprachigen Stämmen verschiedenartig die Traditionen des gentilen Symbolsystems, die Verbreitung der Schriftlichkeit, die örtlichen historischen und kulturellen Eigenartigkeiten und die Auswirkung der Schriftzeichen anderer Sprachen. Alldies veranlaßte zahlreiche Modifikationen, jedoch dürfte bei einzelnen Volksgruppen – in der Form sakral-gentiler Traditionen – die archaische Variante der innerasiatischen Schriftform auch konserviert haben.

Innerhalb der osteuropäischen Kerbschrift unterscheiden die Forscher einige örtliche Varianten. Die an den Knochenbelag der Bogenschützentasche eingekerbte Inschrift aus der Umgebung von Kalocsa können wir zu den frühen Varianten der osteuropäischen Kerbschrift reihen.

Vom Gesichtspunkt der Schreibform gleicht sie am meisten den Inschriften der türksprachigen protobulgarischen Stämme. Die Vorfahren dieser Stämme gehörten einst zum Stammbündnis T'ieh-lê, lebten später dann im Verband des Chasarischen Khaganats und drangen aus dem Nord-Kaukasus bis in die Untere Donaugegend vor.

Der Besitzer des Köchers war gewiß das Mitglied irgendeines – die westtürkische Sprache sprechenden – chasarischen Stammes. Der berittene Bogenschütze diente vermutlich als Söldner im ungarischen Stammbündnis, dessen Fürst er als einen ‚Khagan‘ betrachtet haben dürfte. Im Laufe seiner Dienste erwarb er sich Schätzung.

Die Inschrift läßt sich mit größter Wahrscheinlichkeit nicht früher als auf die Jahre 890 n. Chr. datieren und mit irgendeiner der türkisch-chasarischen ethnischen Gruppe – z. B. mit den Chabaren – in Zusammenhang bringen, die zu dieser Zeit mit dem ungarischen Stammbündnis gemeinsam in das Karpatenbecken eingedrungen sind.

BIBLIOGRAPHIE

- KLJAŠTORNYJ–LEVINA 1989. *Kljaštornyj, S. G.–Levina L. M.* Ob odnoj runičeskoj nadpisi s gorodišča Altyn Asar (Vostočnoe Priaral'e (In: Etničeskaja istorija i tradicionnaja kul'tura narodov Srednej Azii i Kazachstana, Nukus, 1989.
- KYZLASOV 1988. *Kyzlasov, I. L.* Novaja runičeskaja pis'mennost' Južnoj Sibiri. In: Archeologija Gornogo Altaja. Gorno-Altajsk 1988.
- MALOV 1959. *Malov, S. E.* Pamjatniki drevnetjurskoj pis'mennosti i Mongolii i Kirgizii. Moskva–Leningrad 1959.
- OVČINNIKOVA 1981. *Ovčinnikova, B. B.* K voprosu o vooruženii kočevnikov srednevekovoj Tuvy. In: Voennoe delo drevnich plemen' Sibiri i Central'noj Azii. Novosibirsk 1981.
- RÓNA–TAS 1985. *Róna–Tas, A. A.* A szarvasi tűtartó felirata. The Inscription on the Needle Case of Szarvas. NyK 87 (1985) 225–248.
- SAVINOV 1984. *Savinov, D. G.* Narody Južnoj Sibiri v drevnetjurskoju epochu. Leningrad 1984.
- SEMOV 1988. *Semenov, A. I.* K vyjaveniju central'noaziatskich elementov v kul'ture rannesrednevekovykh kočevnikov Vostočnoj Evropy. In: ASGE 1988.
- VASIL'EV 1978. *Vasil'ev, D. D.* Drevnetjurskaja epigrafika Južnoj Sibiri. In: In: Tjurkologičeskij Sbornik 1975. Moskva, 1978.
- VASIL'EV 1983. *Vasil'ev, D. D.* Korpus tjurskich runičeskich pamjatnikov bassejna Eniseja. Leningrad 1983.
- VASIL'EV 1986. *Vasil'ev, D. D.* Nevasšifrovannyj variant sibirskoj runiki. Uzbek tili va adabiet. № 4, 1986.
- VASIL'EV 1992. *Vasil'ev, D. D.* Hozzászólás Dienes István előadásához. (Beitrag zum Vortrag von István Dienes.) Életünk 30 (1992) 547–548.
- VÉKONY 1987. *Vékony, G.* Spätvölkerwanderungszeitliche Kerbinschriften im Karpatenbecken. Acta ArchHung 39 (1987) 211–256.
- VÉKONY 1990. *Vékony, G.* Über die Deutung der Inschrift von Halom. Beitrag zum Vortrag von István Dienes am 28. August in der Sektion D/3 des Kongresses CIFU-7 (Debrecen 1990). (Manuskript)
- VÉKONY 1992. *Vékony, G.* A halomi honfoglaláskori tegezfelirat. (Die landnahmezeitliche Köcherinschrift von Halom.) Életünk 30 (1992) 542–546.

KÍSÉRLET A KALOCSA KÖRNYÉKI ROVÁSFELIRAT MEGFEJTÉSÉRE AZ EURÁZSIAI PÁRHUZAMOK TÜKRÉBEN

A Kalocsa környéki lovas harcos sírjából feltárt íjat (vagy tegezt) borító csontlemez töredékén felfedezett felirat csupán szövegrészlet, amely 12 rovásjeltől és két elválasztó jeltől – kettőspontból – áll (1. kép). A feliratot nem hivatásos írnok róta vékony, finom vonalakkal, s feltehetőleg nem a fegyver készítésének, hanem már használatának idején. Rendeltetését tekintve a felirat valószínűleg a fegyver használatával hozható összefüggésbe, aki bizonyára ismerte azt a nyelvet, amelyen a felirat készült.

A népvándorlás kori eurázsiai lovasnomádok eddig ismert rovásírásos feliratai között két, a kalocsaihoz hasonló jellegű lelet van. Az egyiket B. B. Ovcsinnikova lelte 1971-ben a tuvai Čaa-Hol' település melletti ajmyrlygi türk temető egyik sírjában: a felirat az egyik íjközépcsonton van.¹ (2. kép.) A másik, viszonylag hosszú – 24 rovásjeltől álló – feliratot egy kazár (belső-ázsiai) típusú íj csontlemezén figyelték meg, amely a Donba torkolló Manics folyónál feltárt halomsírból került elő.² (3. kép.) Mindkét leletegyüttes viszonylag jól keltezhető: az ajmyrlygi íj a 7–8. századra, a kazár típusú pedig a 8. század közepére.³ Megjegyezzük, hogy e három felirat között – rendeltetésük mellett – egyéb hasonlóságok is vannak: a jelek összetételében, írásmódjukban és térbeli elhelyezkedésükben.

Annak ellenére, hogy az íjászfelszereléseken megfigyelt rovásfeliratok lelőhelyei igen nagy távolságra vannak egymástól az eurázsiai steppeövezetben, írásmódja alapján mindegyik a türk rovásírás kelet-európai válfajához sorolható.⁴ A kelet-európai típusú rovásfeliratoknak mindeddig nincs meggyőző olvasatuk, sem pedig megbízható néptörténeti és történeti magyarázatuk. Időrendjüket tekintve a különböző kutatók eléggé tág időhatárok közé, a 6. és 10. század közötti időszakra keltezik e feliratokat. E szövegek olvasatát az nehezíti meg, hogy a kelet-európai rovásjelek hangértéke nem egyezik a belső-ázsiai (orhon-jenyiszeji) türk rovásjelekével. A „kelet-európai rovásírás” meghatározás azonban egyre kevésbé ítéhető pontos terminológiának, mivel újabban a rovásírásos emlékek elterjedésének ázsiai területein is olyan feliratok kerültek elő, amelyeknek jelei jórészt nem az orhon-jenyiszeji, vagy a Hétfolyó-vidéki, hanem a kelet-európai írásjelekhez hasonlóak. Az első – ma már közismert – ilyenfajta ázsiai leletek: a Talasz-völgyi pálca, valamint a minuszinszki múzeum kis kőnehezékei. A rajtuk lévő rovásjelek írásmódját sokan a kelet-európai rovásfeliratokéval vetették egybe.⁵

Minden új lelet közlésében hagyománnyá vált olyan táblázatok összeállítása, amelyekben a különböző kelet-európai és Talasz-völgyi – egymástól térben igen távoli – feliratok ismeretlen hangértékű, de jelentős mértékben azonos írásmódú jelei egy fonetikai sorban szerepelnek. Ez természetes is, hiszen minden kutató számára szembeötlő e jelek nagy részének azonossága. Ennek ellenére a kutatók mégsem kockáztattak meg olyanfajta feltevéseket, amelyek e hasonlóságot közös eredettel magyarázták volna; egyrészt valószínűleg azon oknál fogva, hogy Belső-Ázsiában igen

elenyésző volt a kelet-európaival megegyező rovásfeliratok száma, másrészt ezek apró tárgyakon lévő rovások voltak, továbbá azért, mert igen jelentős távolság van a Hétfolyó-vidéke és az Észak-Kaukázus, tehát azon két végpont között, ahol a kelet-európai típusú rovásfeliratok előkerültek.

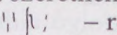
Mára azonban a kelet-európaihoz hasonló írásmódú rovásfeliratok száma az ázsiai régióban a húszat is meghaladja. Különösen fontos az a körülmény, hogy az ilyen típusú feliratok lelőhelyei a térképen egybefüggő láncolatot alkotnak, amely ki-rajzolja a kelet-európai rovásírásos változat (vagy pontosabban: változatok) elterjedésének és használatának területét, vagy származásának útvonalát. E feliratok elterjedési területével, származási útvonalával, s talán megfejtésével kapcsolatos új feltevést megerősítő leletek közé sorolhatjuk a Jenyiszej-völgyi, altaji és kizil-kumi sziklafeliratokat,⁶ egy Aral-vidéki edény festett feliratát,⁷ és a Volga-vidéki bikakoponya feliratát.⁸ (L. 4–7. kép.) Ez utóbbi lelőhely az elterjedés láncolatát egybefűzi a kelet-európai rovásírásos emlékek „törzsterületével”, amelynek legnyugatabbi pontjai: Szarvas⁹ és Kalocsa.¹⁰

Mivel jelenleg nem lehetséges e feliratok megbízható megfejtése, a kutatók az írásmód egybevetésének szentelik figyelmüket. Ezt az a körülmény is indokolja, hogy a kelet-európai rovástípus jeltára nem egységes, vannak belső változatai is. A kutatásban már kialakultak a kelet-európai írásrendszer egybevetésének bizonyos kritériumai, sajnálatos módon azonban nem vették figyelembe az ázsiai terület hasonló írásmódú jeleit.

Az összehasonlító táblázatokban általában a kelet-európai rovásrendszer néhány legjellegzetesebb jelét használják a hasonlóság bizonyítására.

E hagyományt követve a kalocsai tegezszáj feliratából a jelet emeljük ki, mely ismeretlen a belső-ázsiai rovásírás orhon-jenyiszeji emlékein.

E jellegzetes betűjel előfordul a nagyszentmiklósi kincs feliratain, a humarai erődrom kövein, a Volga-vidéki bikakoponyán, a szarvasi leleten, valamint nyugat-turvai sziklafeliratokon és íjcsontokon. Megkockáztatható az a föltevés, hogy a kalocsai felirat – a paleográfiai sajátosságok alapján – a rovásírás keleti, türk változataihoz áll közelebb. Szerkesztési sajátosságai és az a hagyományos mód, ahogy az íjászfel-szerelés csonttrátéjére a feliratot felrótták, ugyancsak megengedik a türk párhuzamokkal való egybevetését. Egy jenyiszeji sziklafeliraton is szerepel a jel, ahol elegendő alappal olvasható „m” értékben, pl. az „elim” – –, *birodalmam*, *törzsszövetségem*’ stb. jelentésű szóban, amely különösen gyakori és jellegzetes a jenyiszeji rovásfeliratokon.

Bár nem áll módomban a belső-ázsiai fonetikai egyezések alapján a kalocsai felirat olvasatára megalapozott javaslatot tennem, mégis az alábbiakra szeretném a figyelmet felhívni: A szóválasztó kettőspont-jelek közötti – – részlet bizonyos fenntartásokkal olvasható lenne így is: „qayanımqa”, vagyis „kagánomnak”, ha ez a szövegrészlet a belső-ázsiai rovásírás valamelyik kevésbé szabályozott, például jenyiszeji, vagy Altaj-vidéki emléken szerepelne.

A „q” jel tüköralakja – a – számos jenyiszeji feliratról ismert, és az a tény, hogy a szomszédos betű a veláris „y”, kizárja annak lehetőségét, hogy a szóbanforgó jelhez közeli alakú, de palatális környezetben használt (t²)-ről lenne szó.

A jel szabálytalan használata a szokott (n¹) helyett (ez utóbbi a szabályos a „qayan” szóban) nem ritka a jenyiszeji feliratokon, toldalékok előtt. A fenti hi-

potézis talán túlságosan merészsnek tűnhet, de ma még a kelet-európai rovásírásrendszerek megfejtési kísérleteire általában jellemző a feltevések bizonytalansága.

Az archaikus türk írásrendszert nyilvánvalóan a szogd írás segítségével reformálták meg. Ez a megreformált rendszer az államiság fejlődése során a belső-ázsiai türkök hivatalos írásává vált (vö. orhon-jenyiszeji írásrendszert). Azonban az archaikus alapot az ősbolgár t'ie-lö törzsek elterjesztették nyugati irányba a Volga-Don vidékig, ahol ez az írásmód különböző fokon kifejlődött formákban élt tovább.

A bolgár-kazár állam kialakulása idején az ősi írásmód Nyugaton új fejlődésnek indult, ámde más irányban, mint az orhon-jenyiszeji írás. E fejlődés a különböző török nyelvű törzseknél különbözőképpen viseli magán a nemzeti jelképrendszer hagyományait, az írásbeliség elterjedtségét, a helyi történelmi és műveltségi sajátosságokat és a más nyelvű írásképek hatását. Mindez számos módosításra adott alkalmat, de egyes népcsoportoknál – szakrális-nemzeti hagyományok formájában – konzerválhatta a belső-ázsiai írásképek archaikus változatát.

A kelet-európai rovásíráson belül a kutatók megkülönböztetnek néhány helyi változatot. A Kalocsa környéki írászkészség csontburkolatára véselt rovásfeliratot a kelet-európai rovásírás korai változataihoz sorolhatjuk.

Írásmód szempontjából a töröknyelvű protobolgár törzsek felirataihoz hasonlít leginkább. Ezen törzsek elődei egykor a t'ie-lö törzsszövetséghez tartoztak, majd később a Kazár Kaganátus kötelékében éltek, és az Észak-Kaukázusból az Al-Duna vidékére nyomultak.

A tegez tulajdonosa nyilvánvalóan valamelyik – nyugati türk nyelvet beszélő – kazár törzs tagja volt. A lovas íjász feltehetőleg zsoldosként szolgált a magyar törzsszövetségben, amelynek fejedelmét „kagán”-jának tekinthette. Szolgálatai során megbecsülést szerzett.

A felirat a legnagyobb valószínűséggel nem keltezhető korábbra a Kr. u. 890-es éveknel, és kapcsolatba hozható azon türk-kazár etnikai csoportok valamelyikével – például a kabarokkal –, amelyek ebben az időszakban a magyar törzsszövetséggel együtt nyomultak be a Kárpát-medencébe.

Vasziljev, D. D.

AZ ÚN. TOKAJI KINCS REVÍZIÓJA

MESTERHÁZY Károly

A 10–11. századi magyar–balkáni, ill. bizánci kapcsolatok vizsgálatakor nem lehet megkerülni a „tokaji kincs” kérdését. Bár a leletek összetartozása az első pillanattól gyanús volt, s ez a gyanú azóta is kísért, hol több, hol kevesebb tárgyat mégis kincshez tartozónak érezték. Egyes tárgyai kétségtelenül bizánci eredetűek. A félhold alakú lemezes függőket ezért is tárgyaltuk a bizánci–balkáni eredetű tárgyak között. A pénzekkel azonban, melyek biztosan nem sírleletek, inkább a pénzforgalommal kapcsolatban szoktak foglalkozni.

A kincset elsőként, közvetlenül a megszerzést követően Hampel közölte rajzos táblákon. Több helyen is bemutatta, de nem a teljes anyagot, mert az utoljára vásárolt néhány tárgy, és az első vétel néhány gyanús darabja kimaradtak a közlésekből. Hampel kezdeti kétélye után elfogadta a tárgyak összetartozóságát és edényben talált kincslelet voltát.¹ Magyar részről hosszú idő után Kádár Z. foglalkozott a „lelettel”. Ő közölte először fényképes táblán a tárgyakat, de ő sem mindet, mert akkor már nem volt meg pl. egy fibula töredéke, egy bronz pipere csipesz. A leletegyüttes hitelességében nem kételkedett, de már két időbeli réteget választott szét.² Nem sokkal később Németh P. érdeklődését keltette fel a kincs. Nyíregyházán rábukkant Jósza A. hírlapcikkeire is, melyekben kétségét fejezte ki a tárgyak együvé tartozásában. Ettől is vezette Németh két csoportra bontotta a leleteket: a honfoglaláskori tárgyakat Szabolcs megyei sírleletnek (Jósza nyomán Zalkod?) határozta meg, a többi tárgyat viszont elfogadta mint „tokaji kincset”.³ A magyar szakirodalomban többnyire hitelt talált Hampel véleménye és egységes kincsként említették László Gy. és Kralovánszky A.⁴ Kádár Z. vándor kereskedő készletének határozta meg a kincset, és az ő véleményéhez csatlakozott Dienes I.⁵ és részben Németh P. is.⁶ Németh nyomán újabb elrejtési időpont lehetősége merül fel, a bordázott S végű hajkarikák divatjának

¹ Hampel 1897. 233–241.; Hampel 1905. II. 498–494.

² Kádár 1961. 193–209.

³ Németh 1969. (1988) 189–199. Javította Kádár Z. néhány hibás adatát, miközben ő maga is vétett: a 65/1897.1–2. számú békásmegyeri tárgyakat is a „tokaji” kincshez vona, a 105/1896.1–10.-es tárgyakat viszont elhagyta a leltári adatok felsorolásakor. A cikk magyar nyelvű változatában a 3. kép aláírása hibás, hiszen nem a tokaji, hanem a kladovai lelet tárgyait mutatta be.

⁴ Fehér–Éry–Kralovánszky 1962.10.; László é. n. (1970) 61.: bizánci kereskedelmi árunak tartotta, amely nem tartozik bele a Kárpát-medence népeinek művészetébe. László 1988. 112–113.

⁵ Kádár 1961. 204.; Dienes 1964/65. 108.

⁶ Németh 1969 (1988) 197.

ideje, a 11. század közepe, második fele. Bóna feltételelesen, Bakay idézőjelben használta a kincs szót, tehát kételyei voltak,⁷ míg Szőke B. e kételyeket hangsúlyozva mégis a honfoglaló tárgyak között tárgyalta a több száz évvel későbbi nagy fülbevalókat.⁸ Nem kételkedett a leletek kincs voltában Gedai, keltezésükben is a bizánci érmekeket vette irányadónak,⁹ Bálint indoklás nélkül a 11. század első harmadára,¹⁰ Kovács L. pedig Némethet követve a 11. század második felére keltezte.¹¹

A külföldi kutatók közül máig legbehatóbban M. Čorović-Ljubinković foglalkozott a tokaji lelettel. Éppen azért, mert nem kételkedett (ennek legalábbis alig adja jelét) a „kincs” eredetében, a „pénzzel keltezett” nagy tokaji fülbevalók alapján egy korábbi, 10–11. századi horizontot is feltételez ebben a típusban, miközben a hiteles leletek mind későbbiek (13–14. sz.).¹² A korábbi magyar kutatás és Čorović-Ljubinković nézete hatott Z. Vaňara, aki szintén keltező értékűnek véli a „tokaji” leletet.¹³ J. Giesler Szőkéhez hasonlóan kételkedő volt a leletkörülményeket illetően, mégsem ezért nem foglalkozott a „tokaji” lelettel, hanem mert a benne levő tárgyak megjelenését túl későinek találta a bjelo brdoi kultúra kezdeti szakaszának vizsgálatához.¹⁴

Mi derül ki a leletkörülményekről a leltári naplóból? A Magyar Nemzeti Múzeum 1896. szeptember 1. és 1897. február 20. között hat ízben vásárolt leleteket Krausz Jakób régiségkereskedőtől, melyeknek származási helyeül „állítólag tokaji lelet”, „állítólag Tokaj vidéke” van megjelölve. Ezután 1897-ben egyszer lelőhely jelzése nélkül van bejegyezve két nagy fülbevaló, melyeket még Krausz J.-től vettek, majd végül honfoglaláskori leletek kerültek a Nemzeti Múzeumba „Tokaj vidékéről”. Krausz a leleteket közvetítőn, nyilván sok felvásárlója egyikén keresztül szerezte meg, aki Tokajban működött. Név szerint is ismerjük: Kupfernek hívták. A lelet egységességét először is az teszi kétségesse, hogy azokat teljes összevisszaságban szállította Krausz.

Az első tétel 1896. szept. 1-jén került megvásárlásra 80 Ft-ért.

- 65/1896.1. (őskori) arany karikák, 4 db.
2. népvándorláskori ezüst fülbevaló 4 db.
3. hasonló fülbevaló feje 1 db.
4. apró gömbökkel díszített, belül üres gomb fele ezüstműből 1 db.
5. ezüst töredékek a 3. sz. alatti fülbevalóból és a 4. sz. alatti gombból 66 db.
6. torques töredéke erősen ónozott bronzból 6 db.
7. ugyanannak töredéke 3 db.
8. bronz fibula töredék 2 db.
9. római kori bronz csiptető (csipesz) 1 db.
10. bronz korong jeggyel (súly) 1 db.
11. négyszögletes bronz lap berakott jeggyel 1 db.
12. kis négyszögű súly 1 db.

Az egykori leltári kormeghatározás a 2–5. alszámoknál hibás, ezek kétségtelenül 10. századi fülbevalók, és azonos korú lehet a granulációval díszített gomb is. A többi

⁷ Bóna 1964. 166.; Bakay 1978. 174.

⁸ Szőke 1962. 51.

⁹ Gedai 1975. 88.

¹⁰ Bálint 1991. 136.

¹¹ Kovács 1989. 162.

¹² Čorović-Ljubinković 1954. 91–92.; Szőke 1962. 51.

¹³ Vaňara 1954. 79.

¹⁴ Giesler 1981. 20–22.

tárgy azonban rendkívül vegyes, mert kétségtelenül őskoriak az aranykarikák, római császárkoriak lehetnek az azóta elveszett fibula töredékek és csipesz. Mint az első vásárlási tétel mutatja, ezek a tárgyak semmiképpen sem származhatnak egyetlen kincsleletből.

A *második tétel* vásárlási ideje 1896. okt. 23. 15 Ft értékben: 94/1896. 1–5.: S végű hajkarikák vastag ezüst huzalból, viszonylag keskeny, bordázott véggel.

A *harmadik tétel* bevételezési napja 1896. nov. 21.

105/1896. 1–4. honfoglaláskori ezüstboglárok, négyágúak 4 db (azaz kéttagú, csüngős veretek felső fele)

5–16. aranyozott ezüst nagy csüngős veretek, alsó és felső részük is szív alakú és levéldíszes 12 db (valójában kaftánveretek egy finomabb és egy pótlásként elkészített gyengébb minőségű, de azonos mintájú változat).

17–18. ezüst, félhold alakú fülbevalók 2 db.

19–20. E két utolsó darab a tételben lelőhely jelzés nélkül beletárolt pecsételő, az egyik rézből, a másik acélból, felirattal. A 20 tárgy vételára 91 Ft volt.

A *negyedik tétel* bevételezése 1896. dec. 5-én történt meg.

110/1896. 1–8. nyolcszirmú rozetta alakú honfoglaláskori boglárok, 8 db

9–11. honfoglaláskori boglárok és a 105/1896. 5–16. sz. alattiakkal egyezőek (azaz kéttagú csüngős veretek) 3 db. Az újraazonosítás után egy jó minőségű és két pótlás darab van köztük.

12. honfoglaláskori boglár hátlapján hurokfüllel 1 db (kerek ingnyak dísz)

13–18. honfoglaláskori ezüst filigrános fülbevalók és töredékek 6 db

19. honfoglaláskori sodronykarperec töredéke 1 db

20. hasonló korú ezüst pálca, négyélű 1 db.

Az 1–20 db vételára 70 Ft volt.

Az *ötödik tétel* leltározására 1896. dec. 17-én került sor, az 1896. évi utolsó előtti tételként.

119/1896. 1–2. Ezüst fülbevalópár, karikájának alsó ívét négy filigrános pánt díszíti (azaz két pár gyöngykoszorú), csüngője filigrángömböcsös tag, h: 4,5 cm, sz: 2,7 cm, 2 db

3–10. aranylánc hét nagyobb karikából, 8 db (azaz a hét karikát összekapcsoló nyolcadik őskori csüngőből)

11. I. Romanosz Christophoros (920–944) solidusa 1 db

12–21. aransolidusok kivágatai 10 db.

E 21 tárgyért 170 Ft-ot vett fel Krausz Jakab, mely karácsonyi ajándékként is elég becses summa. E tétel tárgyai is össze nem tartozóak: az őskori aranykarikák és a 10. századi ékszerek és pénzek legalább két időrendi csoportba tartoznak.

A *hatodik*, és talán legjellegzetesebb *tétel* bevételezése 1897. febr. 20-án volt. Ekkor vásárolt meg hat pár jellegzetes nagy ezüst „fülbevalót” a Nemzeti Múzeum 100 Ft-ért.

24/1897. 1–2. „...két oldalán rácsavart sodrony ékíti, melyet ismét kettős gömböcspánt határol” átmérő 5,2 cm, súly 64,5 g.

3–4. „...mint előbbi, de átm. 5,7 cm, súly 78,5 g

5–6. fülbevalópár mint előbbi „de alsó felük sodronydíszét két-két kettős gömböcspánt határolja” átm. 5,7 cm, súly 67,5 g.

7–8. fülbevalópár, „de alsó felük sodronydíszét két-két rovátkolt pántra tett gömböcspánt határolja”, átm. 5,5 cm, súly 71 g.

9–10. fülbevalópár, „de alsó felük sodronydíszét egy-egy lyuksorral áttört gömb határolja”, átm. 5,8 cm, súly 65 g.

11–12. az előbbihez hasonló fülbevalópár, átm. 5,8 cm, súly 87,5 g.

E 12 hajkarika részbeni leírását azért vettük át a leltárkönyvből, hogy látható legyen: egyértelműen meghatározhatók a leírás alapján a tárgyak. Ennek ellenére ma, az 1961-es revíziót követően egy pár hajkarika kivételével valamennyire hibás leltári számok kerültek. A súlyadatokat egykor latban is megadták, de azt nem tüntették fel. A hajkarikák egy részéből fémvizsgálat céljából M. Dekowna reszelékmintát vett.

A *hetedik tétel* nagy valószínűséggel kiegészíti az előzőt, és 1897. febr. 27-én került bevételezésre.

29/1897. 1–2. „10–11. századi ezüst függőpár, mint 24/1896 – helyesen 1897. 9–12 sz. alattiak, de alsó felük sodronydíszítésének közepén egy-egy hurokból alakított filigrános gömb foglal helyet” átm. 6,5 cm, súly 141 g. Vétel Krausz Jakabtól 25 Ft-ért.

E két hajkarikát a tokaji lelethez szokták számítani, bár a leltárkönyvben hiányzik a lelőhely megnevezése. Koruk, mint látni fogjuk, nem a 10–11. század.

A *nyolcadik tétel* utalványozására 1897. május 31-én került sor.

65/1897. 1–2. rézcsákány és egy másik tárgy Békásmegyerről!

3–4. honfoglaláskori aranyozott ezüst gyöngy két fele.

5–6. hasonló korú bronz gomb két fele (gömbtestű típus, ma összeragasztva 1 db)

7. hasonló korú kerek boglár két füllel és egy akasztókarikával 1 db (kis alakú csüngős veret felső tagja, rendszerint ingnyakdísz)

8–28. hasonló korú rombusz alakú ezüstözött bronz boglárok 21 db (ingnyak díszek).

A teljes anyagot 20 Ft-ért vette a Nemzeti Múzeum Krausz J.-tól. A 3–28. sz. tárgyak lelőhelyeként „áll. Tokaj vidéke” van megadva. Ezeket a tárgyakat Hampel már nem közölte az első közleményben, nyilván azért, mert cikkének nyomdai előkészületei már nem tették lehetővé a kiegészítést.

A leletek öt nagyobb és viszonylag egységes csoportot alkotnak: 1. a honfoglaláskori leletek, 2. a kis granulált fülbevalók, 3. a nagy kettőskonikus díszű hajkarikák, 4. a bizánci eredetű tárgyak: pénzek, súlyok, 5. őskori aranyak. Ezeken kívül szórványosan más korú tárgyak is csapódtak a „kincshez”. Ha táblázaton szemléljük a leltári tételek beérkezési idejét és összetételét, az is feltűnik, hogy a vitathatatlanul összetartozó tárgyak is különböző időben kerültek eladásra (1. táblázat).

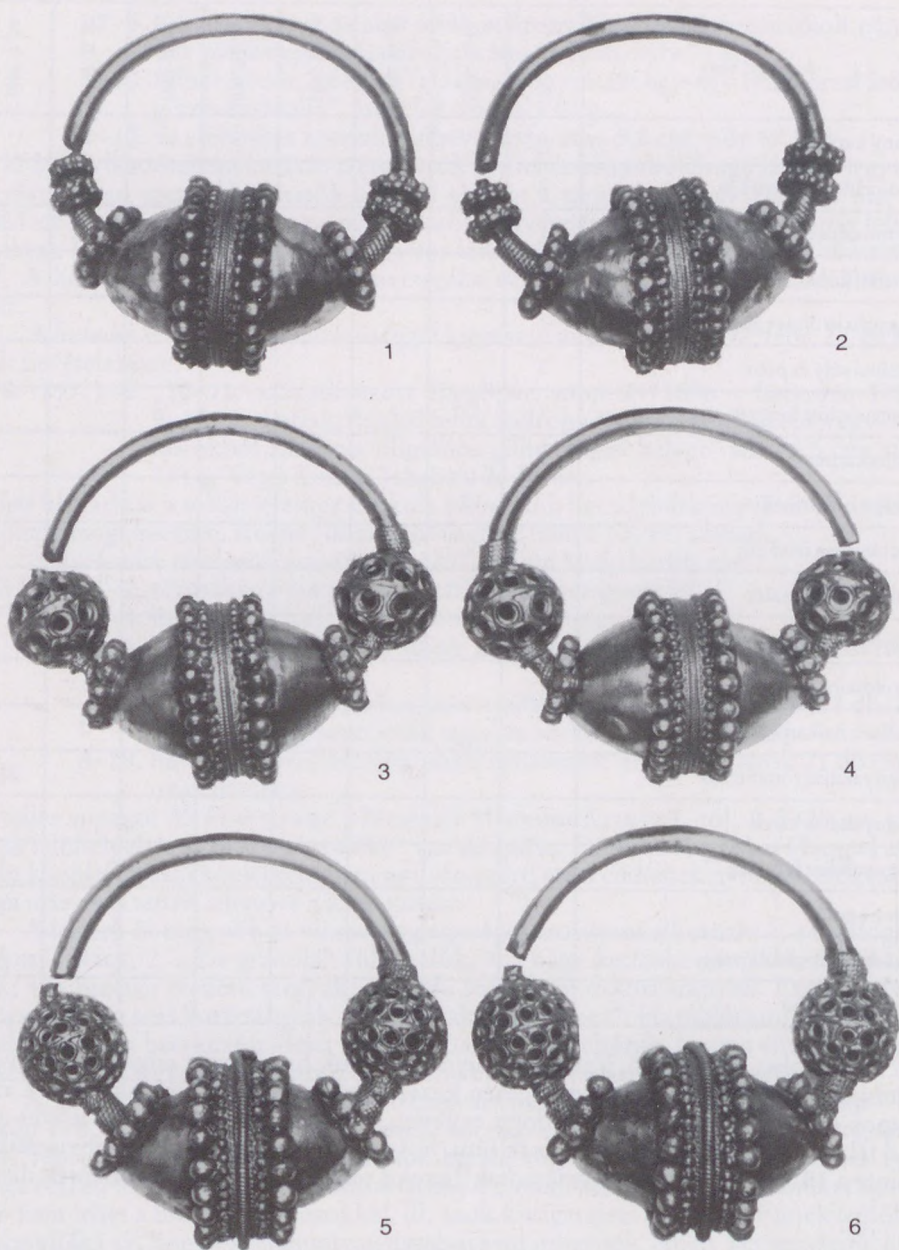
A „tokaji kincs” legjellegzetesebb tárgyai a nagy balkáni hajkarikák. (1. kép 1–6, 2. kép 1–6, 3. kép 3–4.) Két alkalommal, hét nap különbséggel vásárolták meg őket 1897 februárjában. Összetartozásukhoz kétség aligha fér, és valóban lehetnek egy kincs részei, ill. önmagukban is alkothatnak a „tokaji kincset”.¹⁵ Keltezésüket azonban nem lehet a bizánci solidusokkal, ill. azok kivágataival megadni. Ennek legfőbb bizonyítéka az, hogy egyetlen olyan darabot sem ismerünk, amely kétségtelenül ko-

¹⁵ A hajkarikák új leírásától eltekintünk, ezt részben pótolja a MNM ismeretlen lelőhelyről származó leleteinek leírása, a korábbi leírások és az új felvételek.

A „tokaji” kincs	1896. IX. 1.	1896. X. 23.	1896. XI. 21.	1896. XII. 5.	1896. XII. 17.	1897. II. 20.	1897. II. 27.	1897. V. 31.
arany karikák	4				8			
bronz fibula töredékek	2							
bronz csipesz, római ?	1							
„szőlőfürtös” fülbevaló	4*			6*	2			
granuláció díszes gomb	1							
bizánci súly és pénz	3				11			
bronz öntött torques	1							
ezüst karperec ?	3							
S végű hajkarikák		5						
kaftánveret felső tag			4					
kaftánveret készlet			12	3				
félholdas fülbevaló			2					
nyolcszirmú rozetta				8				
balkáni hajkarikák						12	2	
ingnyakdísz rombuszos								21
ingnyakdísz kerek				1				
ingnyakdísz felső tag								1
bronz gomb								1
ezüst lemez gömböcske								1
ezüst rudacska				1				

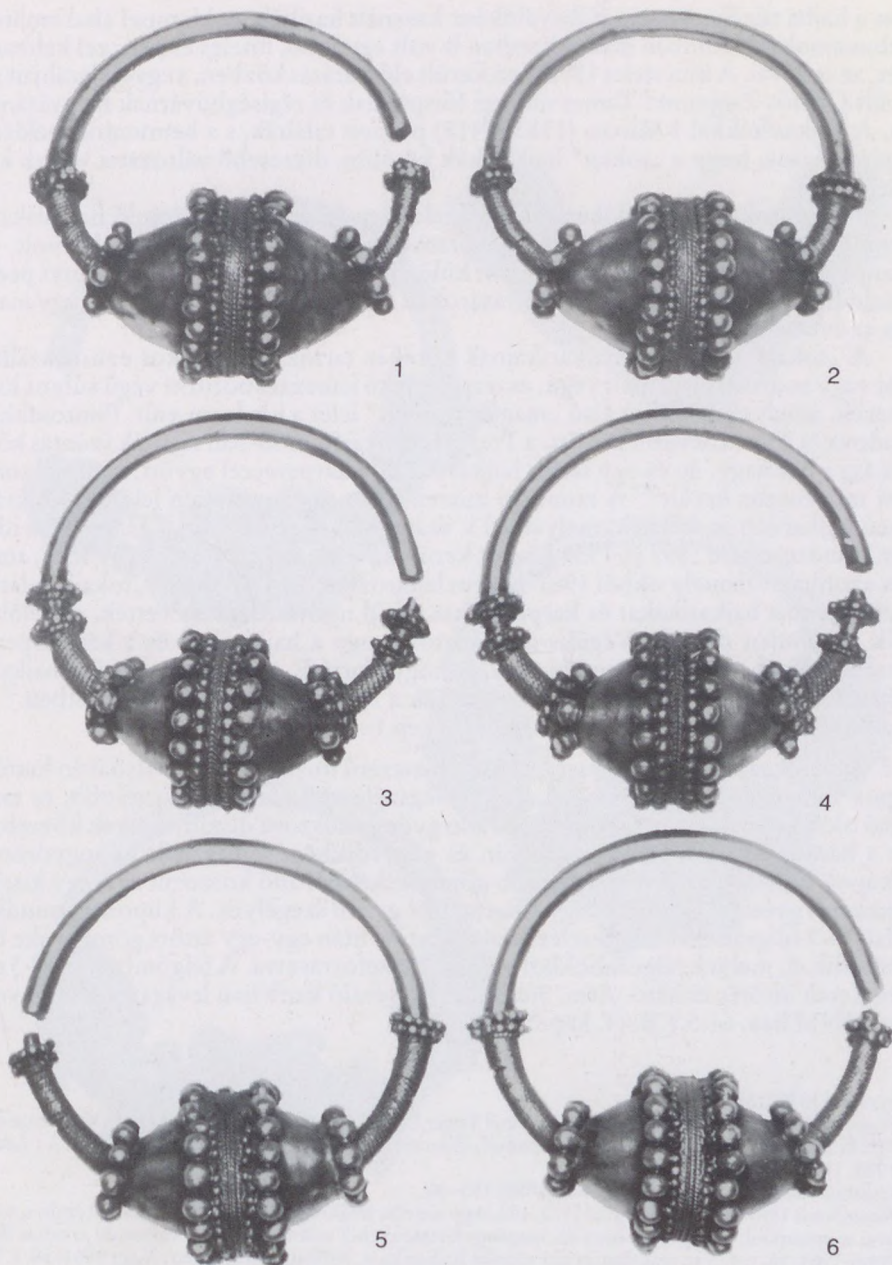
rai időre volna keltezhető. Valójában nem is érthető, hogy miért engedett Čorović-Ljubinković a Hampel által egységesen kezelt lelet hitele csábításának, hiszen az ő alapos gyűjtése is bizonyította, hogy egyetlen igazoltan 10–11. századi leletet sem tud felmutatni. Már Hampelnak is feltűnt, hogy a szerbiai és dalmáciai népviseletben szinte a 19. század végéig megmaradtak¹⁶ ezek a nagy, valószínűleg a halánték dísze-

¹⁶ Hampel 1897. 240. Párhuzamként bizonyos déloroszországi fülbevalókat, a brassói 15. századi ékszerlelet 2–3 darabját (31/1878. 28–30.), néhány középkori szerbiai népi ékszert és a Zichy-expedíció kaukázusi fülbevalóit említette. A népies szerb ékszereket, közöttük a hivatkozott 1880-ban vett fülbevalót a MNM 1962-ben átadta a Néprajzi Múzeumnak. A másik fülbevaló (115/1887.3.) a revízió alkalmával már nem volt meg.

1. ábra.
Abb. 1.

1–6: Az ún. tokaji kincs M 1:1
1–6: Der sog. Tokajer Schatz 1:1

2. ábra.
Abb. 2.

1-6: Az ún. tokaji kincs M 1:1
1-6: Der sog. Tokajer Schatz 1:1

ként a hajba tűzött, és nem fülbevalóként használt karikák. A Hampel által említett párhuzamoknál azonban már akkoriban is volt egy jobb, hiteles és pénzzel keltezett lelet, az orsovai. A kincslelet 1877-ben került elő kutatás közben, s egyes darabjait sikerült Ormós Zsigmond Temes megyei főispánnak és régiségbúvárnak megvásárolnia. A hajkarikákkal I Mircea (1383–1418) pénzeit találták, s a bemutatott példány alapján biztos, hogy a „tokaji” hajkarikák későbbi, díszesebb változatai voltak közöttük.¹⁷

Még a „tokaji” lelet előkerülését megelőzően vásárolt egy hasonló hajkarikát a Nemzeti Múzeum. Ha lehet, még az orsovai példányoknál is díszesebb volt, de Hampel a velük való szoros kapcsolatot külön is hangsúlyozta.¹⁸ Egy példányt pedig röviddel a „tokaji” leletet követően vásároltak meg ismeretlen lelőhelyről, ugyanabban az évben (3. kép 1).¹⁹

A „tokaji” lelet nagy hajkarikáinak köréhez tartoznak a vaskos ezüsthuzalból font vagy sodrott, elkalapált végű, és trapéz alakú lemezzel borított végű súlyos karperecek, amelyek közül az első „magyarországi” lelet a kladovai volt. Pontosabban Kladova és Turnu Severin között, a Traján hídfő táján 1900-ban találták szántás közben azt a hat nagy, ép és egy sérült hajkarikát egy karpereccel együtt, amely a zombori múzeumba került.²⁰ A zombori múzeumban egy ismeretlen lelőhelyről származó hajkarikát is őriznek, melyet a 13. századra keltez közlöje.²¹ Ismeretlen időben, minden esetre 1897 és 1939 között került a Nemzeti Múzeumba egy lelet, amelyet azonban valamely okból 1961-ig nem leltároztak be. 1961-ben a „tokaji” lelettel együtt tartott hajkarikákat és karpereceket végül nyilvántartásba vették, de lelőhelyük ismeretlen maradt. Végülis nem biztos, hogy a hajkarikák és a két karperec összetartoznak. Csupán annyi bizonyos, hogy Varjú E. a karpereceket és a hajkarikákat is ismerve, egyet-egyet közölt belőlük a Magyar Művelődéstörténetben.²² A hajkarikákból Kádár Z. is közölt kettőt (4. kép 1–2).²³

1. *Ezüst hajkarika*, karikája vastag, kerek metszetű huzal. A karika alsó ívén kettőskúpos sima ezüsbádog dísz van. A kúp legszélesebb részét két nagyobb, és ezek belső oldalán két kisebb gyöngyökből álló gyöngykoszorú díszíti, melyek közrefogják a háromszorosan feltekert filigrán és negyedikként felhasznált gyöngydrótot. A kúpok csúcsában egy-egy nagyobb gömböcskékből álló koszorút egy-egy kisebb szemcséjű gyöngykoszorú és egy filigrándrót gyűrű szegélyez. A kúptól mindkét oldalt 9–9 filigrán dróttekerceselés közbeiktatása után egy-egy áttört gömböcske helyezkedik el, melyek félgömbökből vannak összeforrasztva. A félgömbökön 3–3 sor sűrű kerek áttörés látható. Átm. 5,6 cm. A fülbevaló karikáján levágásra utaló nyom van. MNM ltsz. 61.5.1.B. (4. kép 2.)

¹⁷ Hampel 1878. 133.

¹⁸ Hampel 1880. 173. MNM ltsz. 26/1880. Vétel Egger D.-tól. 1962-ben átadva a Néprajzi Múzeumnak.

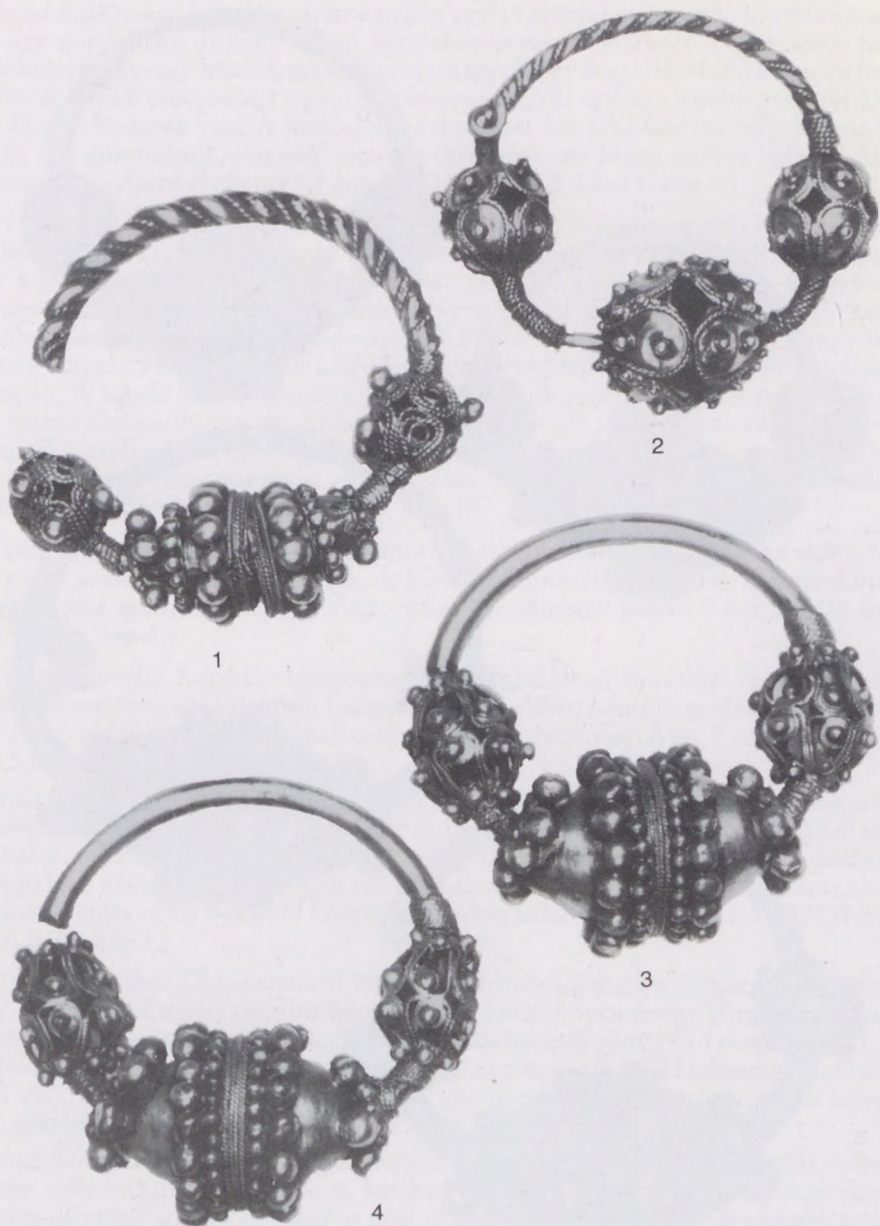
¹⁹ MNM ltsz. 109/1897. 2. Vétel Resch Adolftól, összesen 20 Ft-ért. Kádár 1961. 201. és IX. t. 3.; László 1988. 119. kép.

²⁰ Gubitz 1908. 264–65.; Németh 1969 (1988) 195–96.

²¹ Radojković 1969. 16. t.; Kovačević 1953. 152.: egy Zaječar lelőhelyű, közvetlen fülbevalót említ a zombori múzeumból, amely Frey Imre dr. magángyűjteményéből származik. E két fülbevaló azonos, lásd: Nagy 1964. 56. t. 4. Van azonban itt egy csonka hajkarika is, lelőhelye ismeretlen: Nagy 1964. 56. t. 1.

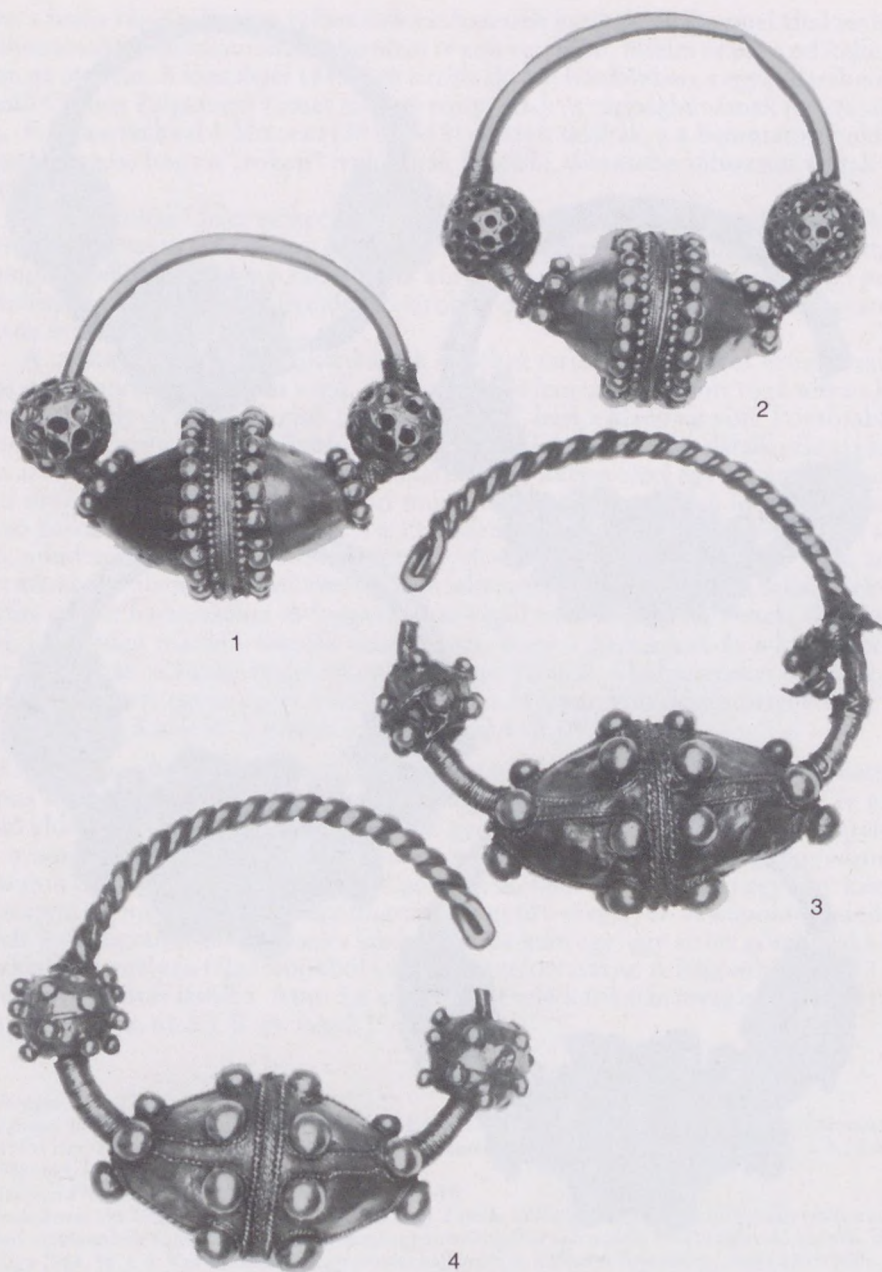
²² Varjú é. n. (1939) 332–33. A hajkarikaként meghatározott tárgyakat a 11–12. századra keltezte, és a később 61.5.9.B. szám alattit közölte. Korhatározásában bizonyára szerepe volt a „tokaji” kincsnek is. A karpereceket 12–13. századnak vélte.

²³ Kádár 1961. IX. t. 5. és IX. t. 4.

3. ábra. 1: Ismeretlen lelőhely 1897 évből; 2: ismeretlen lelőhely – 1961-es leletározás; 3–4: Az ún. tokaji kincs, 1897. 29. M 1:1

Abb. 3. 1: Unbekannter Fundort aus 1897; 2: Unbekannter Fundort, 1961 inventarisiert; 3–4: der sog. Tokajer Schatz, 1897. 29. 1:1

4. ábra.
Abb. 4.

1-4: Ismeretlen lelőhely – 1961-es leltározás M 1:1
1-4: Unbekannter Fundort, 1961 inventarisiert 1:1

2. *Ezüst hajkarika.* A vaskos ezüst karikán egy az előbbihez hasonló kettőskúpos és egy-egy gömbalakú díszítés van. A kettőskúpos díszen középen a négy soros filigrántekecset egy-egy kisebb, majd egy-egy nagyobb gyöngyökből álló koszorú fogja közre. A kúpok csúcán egy-egy nagyobb, majd kívül egy-egy kisebb gyöngyökből álló kisebb koszorú van. A kettőskúpos dísz hét-hét tekerceslésű filigrándrótt választja el a gömböktől, amelyek mindegyikén négy sor kerek áttörés látható. Átm. 4,8 cm, a két gömbbel együtt 5,7 cm. MNM ltsz. 61.5.2.B. (4. kép 1.)

3. *Ezüst hajkarika.* Karikája kettőbehajtott vastagabb és közbe sodrott filigránhuzalból készült, rajta egy kettőskúpos és két gömbölyű dísz. Az ezüsthuzal kettőskúpos dísz kúpvégein négy-négy nagyobb ezüst gyöngy, középen pedig 8–8 nagyobb gyöngyszemből álló koszorúk vannak, melyek között egy-egy sodrott huzaltekeres három vékony filigránból álló tekerces vesz közre. A kúpok végein levő gyöngyöket vékony filigrán keríti, s onnan a középső gyöngykoszorú két-két gömböcskéjéhez vezetnek. A kúpos dísz csúcaiban gyöngykoszorúk vannak, melyek szembenézetben nem is látszanak (így képeinken sem), majd 24–25 tekerceslésű sima huzal választja el a szélen levő, két félgömbből álló ezüsthuzal gömböket. A zárt felületű gömbökön négy-négy sor ezüst gyöngyszem van felforrasztva. Átm. a gömbökkel együtt 6,6 cm. MNM ltsz. 61.5.3.B. (5. kép 3.)

4. *Ezüst hajkarika,* karikája kettőbehajtott vastagabb huzalból sodrott. Az előbbi karika párja, azzal mindenben egyezik, de karikáján nincs filigránhuzal. A kettőskúpos középső dísz ép, nem horpadt. Átm. a két kis gömbnél mérve 7 cm. MNM ltsz. 61.5.4.B. (4. kép 4.)

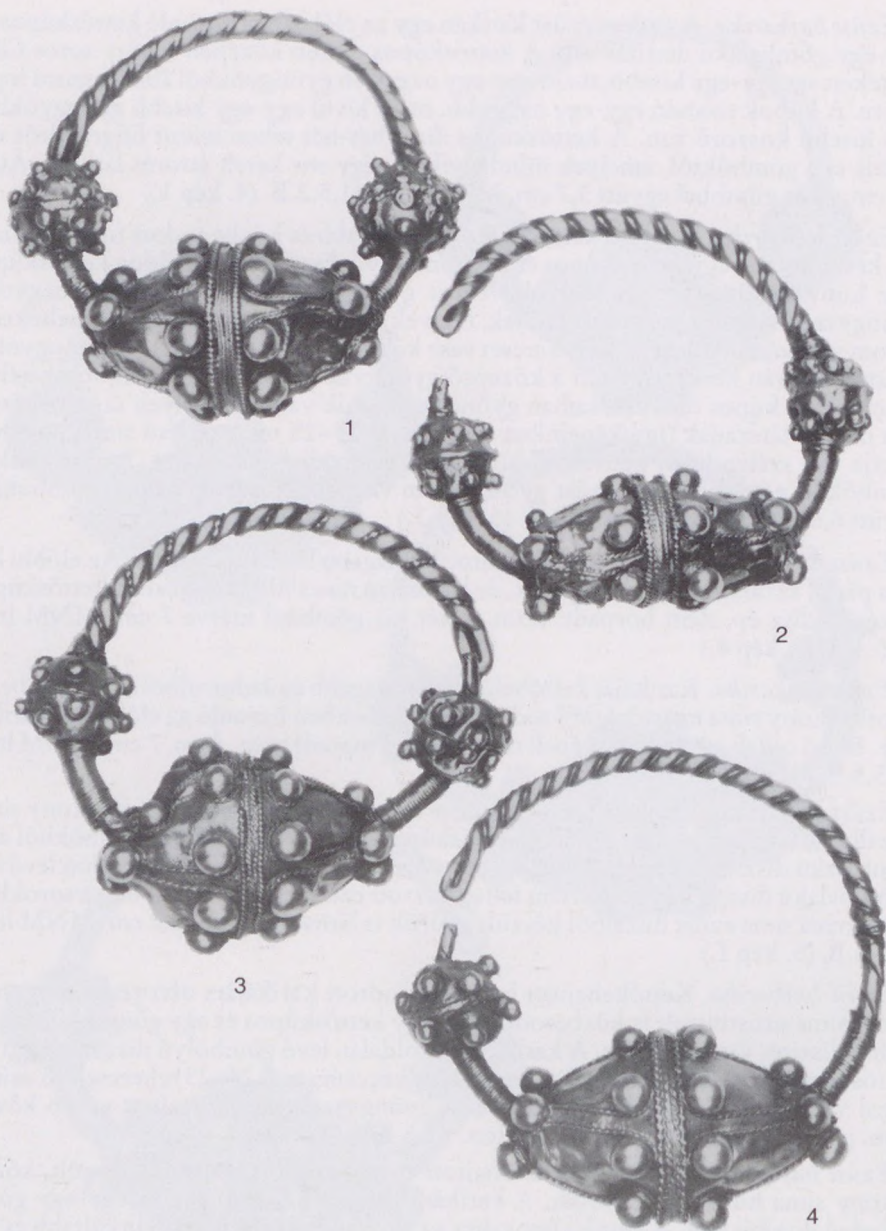
5. *Ezüst hajkarika.* Karikáját kettőbehajtott vastagabb ezüsthuzalból és két közbeiktatott vékony sima ezüstdrótból sodorták. Egyebekben hasonló az előbbi hajkarikához. Belső oldali gömbös díszének csak csontja maradt meg. Átm. 7 cm. MNM ltsz. 61.5.5.B. (4. kép 3.)

6. *Ezüst hajkarika.* Karikája kettőbehajtott vastagabb, és a közé sodrott vékony sima huzalból készült. Egy zárt felületű kettőskúpos dísz két kisebb, félgömbökből álló gömbalakú dísz vesz közre. A kettőskúpos dísz azonos az előbbi félbevalón levővel, a gömbalakú dísz két-két sorban felforrasztott ezüst gyöngyök mellett a sorokban váltakozva sima ezüst huzalból készült gyűrűk is láthatók. Átm. 6,2 cm. MNM ltsz. 61.5.6.B. (5. kép 1.)

7. *Ezüst hajkarika.* Kettőbehajtott huzalból sodrott karikájára díszítésként egy vékony, sima ezüsthuzalt is közbesodortak. Egy kettőskúpos és egy gömbölyű ezüsthuzal díszítés van csak rajta. A karika belső oldalán levő gömbölyű dísz elveszett. A kettőskúpos dísz az előzőekkel egyező, mindkét csúcsánál 24–25 tekerceslésű ezüsthuzal van, melyet a két-két sorban ezüst gyöngyszemekkel díszített gömb követ. Átm. gömbök nélkül 6,2 cm. MNM ltsz. 61.5.7.B. (5. kép 4.)

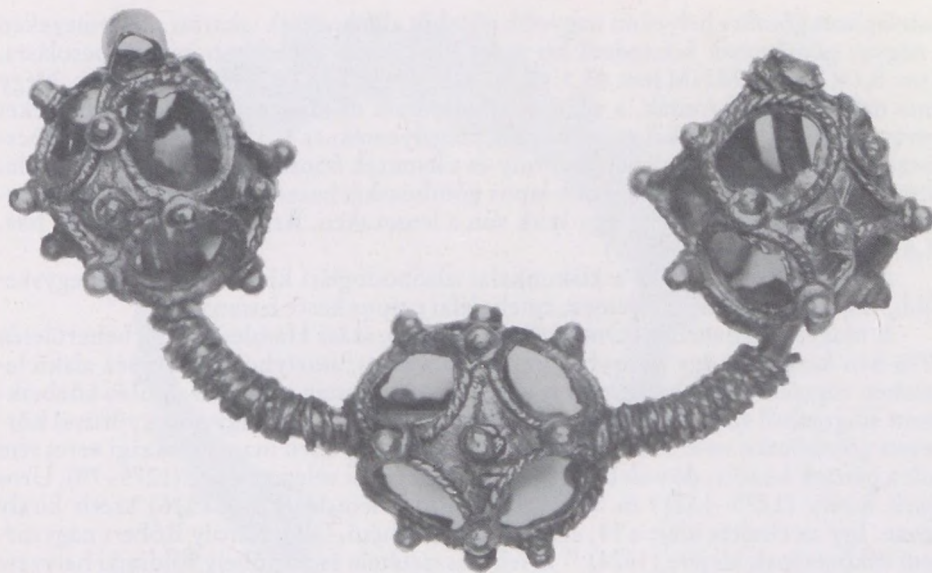
8. *Ezüst hajkarika.* Karikája kettőbehajtott és összesodrott huzalból készült, közbe vékony sima huzalt is sodortak. A karikán lemezes kettőskúpos és egy-egy gömbölyded díszítés van. A kettőskúpos dísz az előzőekkel egyező, de elnyúltabb és sérült. A két félből álló gömbölyded díszek élben futnak össze, rajtuk félgömbönként egy sor gyöngyszem ül körben. Átm. 6,9 cm. MNM ltsz. 61.5.8.B. (5. kép 2.)

9. *Ezüst hajkarika.* Karikája kettőbehajtott vastagabb, és két vékony filigránhuzalból sodrott. Karikája alján egy nagyobb ovális dísz van, amely alul és felül öt-öt filig-

5. ábra.
Abb. 5.

1-4: Ismeretlen lelőhely – 1961-es leltározás M 1:1
1-4: Unbekannter Fundort, 1961 inventarisiert 1:1

6. ábra. Ismeretlen lelőhely – 1961-es leltározás M 3:1
Abb. 6. Unbekannter Fundort, 1961 inventarisiert 3:1

ránál keretezett szíromlevélhez hasonló ezüstlemezből van összeforrasztva. A csepp alakú levelek csúcsa a karikához kapcsolódik, rajtuk két-két ezüst gömböcske látható. A levelek között öt négyszögletes lyuk van. A kisebb gömbök szíromlevelein csupán egy-egy ezüst gömböcske van. A gömbös díszeket filigrántekecs választja el egymástól és rögzíti a karikán. Átm. 5,9 cm. MNM ltsz. 61.5.9.B. (3. kép 2.)

10. Ezüst hajkarika, csonka, felső íve hiányzik. A karika alsó ívének két vége lemezre van elkalapálva és bepödrött. Dísze három filigrángömb (kosár), melyek vékony filigránhuzallal vannak egymástól elválasztva. A filigránkosarak két félből álló préselt ezüst gömbök, melyekből négy-négy kerek ezüst lapot kivágtak. Ez az áttört gömb a kosár váza, a lyukak szélére pedig filigránkoszorút forrasztottak. A filigránkoszorúk érintkezésénél és az ezüstlemez alap íves oldalú négyszögeinek közepén ezüst gömböcskék vannak felforrasztva. Átm. 3,8 cm, egy-egy kosár átm. 11 mm. MNM ltsz. 61.5.10.B.²⁴ (6. kép)

E tíz tárgyat a „tokaji” kincssel együtt tartották a revízió előtt. A két karperec lelőhelye szintén ismeretlen. 1. Ezüst karperec. Négy szál vastag ezüsthuzalból fonták, mindkét végét lemezre kalapálták és trapéz alakú fedő lemezzel zárták. A lemez szegélyére vastagabb rovátkolt drótot forrasztottak, melyet a belső oldalon egy vékonyabb rovátkolt drót kísér. A lemezen négy sorban sodronnyal körülvett 4, 3, 2 és végül egy ezüst gömböcskét láthatunk. A lemez és a sodrony érintkezése felett há-

²⁴ A fülbevalót Parádi N. feltételelesen a Vaskóhsziklás-i lelet egyik darabjával azonosította, amely a leltárkönyvi bejegyzés szerint: „hajkarika töredéke ezüsből három filigrános gömbbel”. E szűkszavú leírás azonban méretadatok nélkül nem elég az egyértelmű meghatározáshoz. Parádi 1975. 144–46, 152, és 47. jegyzet.

rom lapított gömbre helyezett nagyobb gömböt alkalmaztak takarásra. A lemezeken a négyes gömbörök közepénél kis ütött lyuk van a szorosabb összekapcsolásra. Átm. $8,1 \times 7,8$ cm. MNM ltsz. 65.1.12.B. (7. kép 1., 8. kép 1.) 2. Ezüst karperec. Négy sima ezüsthuzalból fonták, a végeket elkalapálták és rájuk trapéz alakú lemezeket forrasztottak. A lemezeket ezüsthuzallal szegélyezték, és 4, 3, 2, majd egy gömböcskével díszítették. Az elkalapált sodrony és a lemezek érintkezésének fedésére két lapított és feléjük helyezett nagyobb lapos gömböcskét használtak. A harmadik és negyedik gömbör között egy-egy lyuk van a lemezeken. Átm. 8×9 cm. MNM ltsz. 61.5.13.B. (7. kép 2., 8. kép 2.)

A hazai leletek között a kiskunhalas-alsóbodoglári kincsben van egy egyszerűbb, trapéz alakú karpereclemez, amely jelzi e típus késői használatát.²⁵

A Nagyszeben melletti Omlás (Rom. Amnas, szász Hamlesch) falu belterületén 1935-ben került elő egy edénybe elrejtett kincslelet, amelyben egy trapéz alakú lemezben végződő ezüst karperecet is leltek. A négy vastag ezüst huzalból és közbeiktatott filigránból sodort karperec elkalapált végén 3, 2, 1 gyöngydrót gyűrűvel körbevett gömböcske volt. A lelet érdekessége, hogy egyetlen magyarországi veret sem volt a pénzek között, de volt benne Jacopo Contarini velencei doge (1275–79), Uros szerb király (1275–1321) és Stefan Dragutin Srijemski (1281–1316) szerb király pénze. Így az elrejtés ideje a 14. század elejére tehető, talán Károly Róbert nagyszebeni ütközetének idejére (1324).²⁶ A lelet összetétele és a lelőhely földrajzi helyzete alapján aligha lehetett magyar ember tulajdona, inkább szerb kereskedő árujának tartható (a kincsben csak a karperec volt ékszer, ezen felül 30 g pénzt és 682 g ezüst-rögöt tartalmazott).

A „tokaji” nagy hajkarikák változatának tekinthető egy dunadombói (dubovaci) példány, amelyen a kettőskúpos dísz középvezetékében egy nagy gömbkoszorú van. Ezt mindkét oldalról egy-egy kisebb gömböcskéjű koszorú kíséri, majd sűrű granuláció sorok díszítik mindkét oldalt a kúpok csúcsaiban összefutva.²⁷ Még távolabbi párhuzam egy erdői (Erdut) hajkarika,²⁸ s ezekkel, valamint egy Versec környéki, jó párhuzamnak tekinthető hajkarikával²⁹ le is zárható a délmagyarországi leletek sora. Úgy látszik, hogy régi határainkhoz közel elő-elő fordul egy-egy ilyen ritka ékszer, esetleg magyar múzeumokba is kerültek, de Magyarországon csak Orsován és Omláson került elő hiteles kincs délszláv ékszerekből.

Ezzel szemben Szerbiában, Romániában, Moldovában, Bulgáriában kifejezetten gyakoriak mind a „tokaji” kincs nagy hajkarikái, mind a kládovai kincsben ezen hajkarikákkal együtt talált karperec és ezek különbözőképpen díszített változatai. A szerbiai leleteket szinte egyidőben dolgozta fel J. Kovačević és M. Čorović-Ljubinković, de Kovačević könyve egy évvel korábban jelent meg. Míg Čorović-Ljubinković a „tokaji” lelet körével foglalkozott, Kovačević inkább egy nagyobb téma részeként tárgyalta az általa ismert leleteket. A teljesebb gyűjtést M. Čorović-Ljubinko-

²⁵ MNM ltsz. 9/1941.3. Bárányné Oberschall 1945. 17. 1. kép 3.

²⁶ Weißkircher 1935. 231. A szerző Höllriegel Józsefnél érdeklődött levélben a karperec párhuzamai iránt, s az a tokaji, a brassói és ernesztházi leletet említette válaszelevelében. Ebből az is következik, hogy az ismeretlen lelőhelyű darabok még nem voltak a Nemzeti Múzeum birtokában? Weißkircher azt is megírja, hogy 1931-ben a Fekete-tenger parti, akkor romániai, ma bulgáriai Balčíkban vásárolt teljesen hasonló karperecet: i. m. 232.

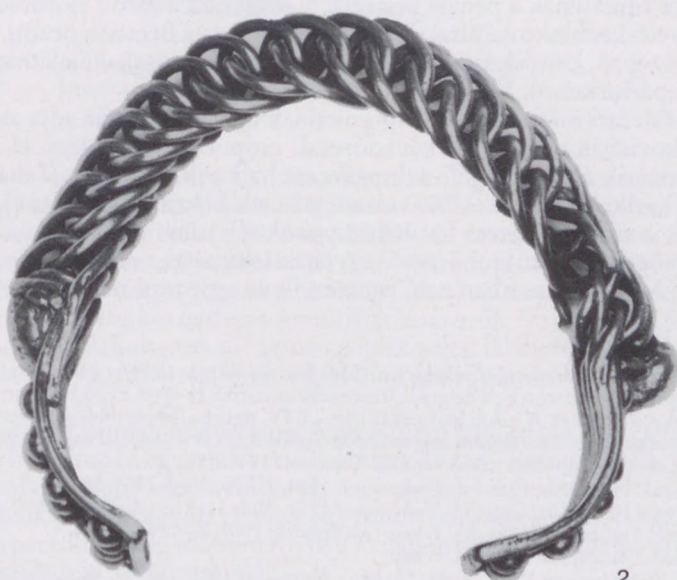
²⁷ Čorović-Ljubinković 1954. 88. 16. kép.

²⁸ Vinski 1949. VIII. t. 58.; Kovačević 1953. 152. 66. t., Kovačević 1949. 8. kép.

²⁹ Kovačević 1953. 85. kép.; Čorović-Ljubinković 1954. 12. kép.

1

2

7. ábra. Ismeretlen lelőhely – 1961-es leltározás M 1:1
Abb. 7. Unbekannter Fundort, 1961 inventarisiert 1:1

vić végezte 16 lelőhellyel, Kovačević csupán 8 lelőhelyével szemben.³⁰ Mindketten említik a zombori múzeumban őrzött kladovai és az első zaječari leletet (dr. Frey Imre magángyűjteményéből, aki az első leletből megvásárolt három hajkarikát, a másik háromnak nyoma veszett),³¹ az előbb említett Versec környéki (Podvršac) és a verseci múzeumban őrzött hajkarikát, és egy vinčait.³² Ezek közül mindegyik jó párhuzamnak tekinthető. Jó párhuzam még a belgrádi Muzej primenjane umetnosti-ban őrzött hajkarika pár, amely Skopje környékéről való, és a „tokaji” lelet két-két kettős pár gyöngykoszorúval díszített hajkarikájával mutat rokonságot.³³ Kissé egyszerűbb egy szendrői hajkarika, mivel a kettőskúpos dísz középvonalában gömbkoszorú helyett egyszerű huzal rátét látható.³⁴ A belgrádi Nemzeti Múzeum az említett vincsai hajkarikán kívül más, minket közelről érintő hajkarikákat is őriz, bár lelőhelyük ismeretlen. Egy példány már az I. világháború előtt a gyűjteménybe került, ezt közölte Riegl is, majd Kovačević és Čorović-Ljubinković is. Karikája filigrándróttal együtt sodort kettős ezüsthuzal, a kettőskúpos dísz két oldalán kerek áttöréssel díszített gömb alakú díszek vannak.³⁵ További két ismeretlen szerbiai, ill. ÉK-szerbiai hajkarikát már egyszerűbb változatnak kell tekintenünk. A „szerbiai” hajkarikán a kettőskúpos dísz hosszú, csepp alakú, filigrán keretelésű ezüstlemezekből áll, melyek középvonalában granulációsor húzódik. Az „ÉK-szerbiai” lelőhelyű darabon az ezüstlemezekon csupán egy ezüstgömböcske van felforrasztva.³⁶ Jó párhuzama a „tokaji”, de még inkább a Magyar Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyű kincsleletének a zaječari második lelet (Zaječar-Leskovac), amely az első közelében került elő, de 117 pénzzel együtt. A leletet Iovan Alexander (Sisman János Sándor 1331–65) bolgár cár és fiának Mihálynak a pénzei kelteznek.³⁷ A kincset a török előtöréskor rejtették el. A Čorović-Ljubinković által idevont prilepi³⁸, és a Bécsben őrzött csernovici hajkarikák középső, kettőskúpos díszén már hegyes, kúpos tuskék láthatók, és szintén távolabbi párhuzamok.³⁹

A zaječari második lelet hajkarikáinak csavart karikája adta az ötletet Čorović-Ljubinkovićnak arra, hogy két időrendi csoportot különítsen el az általa és a déli szláv kutatók által „tokaji”-nak nevezett hajkarikák között. Tehát a „tokaji” sima huzalú karikák, melyeket 10. századi pénzek kelteznek, lennének az első időrendi csoport, a sodrott, díszes karikájú típusok alkotnák a 13–14. századi fázist. A későbbi csoport megkülönböztető jegyének tekintette a sodrott karikákat Sl. Ercegovic is.⁴⁰ A kérdés azonban nem egészen ilyen egyszerű még attól eltekintve is, hogy

³⁰ Kovačević 1953.; Čorović-Ljubinković 1954. Kovačević már 1949-ben hét, zömmel ismeretlen lelőhelyű hajkarikát mutatott be a belgrádi Umetnicki muzejből és egyet Erdőd/Erdutról. A I–IV és B I–XII típusokat különít el. A tokaji hajkarikák nála a B IV. típusba (két és több gömbös karikák) sorolódnak a kladovói példányokkal együtt, míg az erdői hajkarikát a B X. típusba osztotta be. Az egyes altípusokban teljesen különböző karikák vannak. Kovačević 1949. 116.

³¹ Kovačević 1953. 152.; Čorović-Ljubinković 1954. 2. kép. Nagy 1964. 56. t. 3–5.

³² Kovačević 1953. 153.; Čorović-Ljubinković 1954. 12 és 11. kép.; Milošević 1990. 154–155. No. 251.

³³ Čorović-Ljubinković 1954. 83. 3. kép.; Radojković 1969. Kat. No. 46. 21. t.

³⁴ Čorović-Ljubinković 1954. 84. 5. kép.

³⁵ Riegl-Zimmermann 1923. 74–75. 72. kép.; Kovačević 1953. 152. 83. kép.; Čorović-Ljubinković 1954. 86–87. 10. kép.

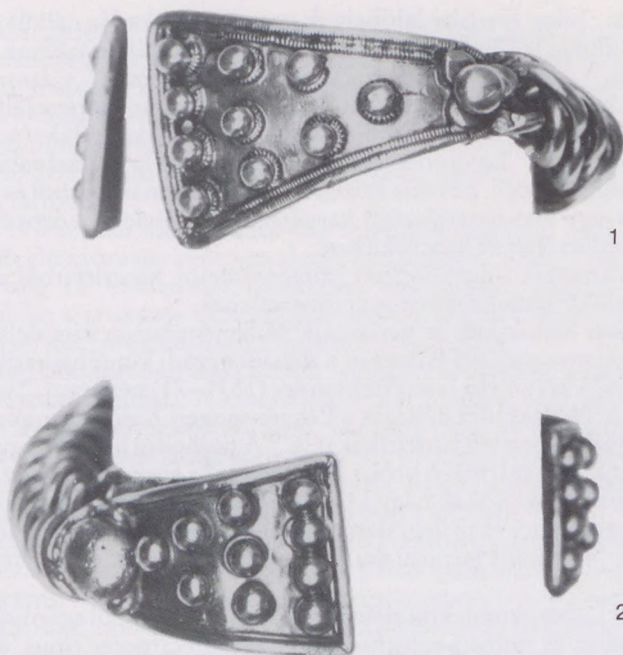
³⁶ Čorović-Ljubinković 1954. 88. 14. és 15. kép. Valamelyik fülbevalót említi Kovačević 1953. 152. is.

³⁷ Čorović-Ljubinković 1954. 84–85. 6–7. kép.

³⁸ Čorović-Ljubinković 1954. 88. 13. kép.

³⁹ Čorović-Ljubinković 1954. 83–84. 4. kép.

⁴⁰ Čorović-Ljubinković 1954. 84.; Ercegović 1976. b. 43.

8. ábra. Ismeretlen lelőhely – 1961-es leltározás M 1:1
Abb. 8. Unbekannter Fundort, 1961 inventarisiert M 1:1

az első csoport nem lehet 10. de még 11. századi sem. Főleg az újabban talált sírleletekben ugyanis egyszerűbb hajkarikákat találtak a későbbi sírokban is. Az 1906 óta folyamatosan ásott vincsai temetőben 1982-ig 685 11–15. századi sírt tártak fel. Onnan való a fentebb említett vincsai hajkarika is. A temető anyagának közlésével valószínűleg jól keltezhető sorozatot fognak közreadni. A 63. sírban az egyszerű tojás alakú ezüst dísz viszonylag kezdetleges granulációkoszorúk ékítették, az 518. sírban már gyakorlatilag kialakult „tokaji” típusú példányokat találunk, miközben a 12. század elejére keltezett 40. sírban feltűnik a kétoldalt áttört gömbökkel díszített változat is.⁴¹

Még két temetőből vannak párhuzamként említhető hajkarikák, bár egyszerűbbek, a karika alsó ívén csupán egyetlen kettőskónikus dísszel: Prahovóról és Korbovóról.⁴² Prahovóról egy újabb lelet is előkerült. Egy „tokaji” típusú, kerek lyukakkal díszített gömbös hajkarikával együtt találtak egy fonott karikájú lemezes végű karperecet.⁴³ Ennek karperecéhez a kladovoin kívül a Prilep melletti Markova Varos-i 14. századi leletben találtak jó párhuzamra.⁴⁴

⁴¹ Marjanović–Vujović 1979. 214.; Nakit... 1982. Kat. No. 280, 283.

⁴² Janković 1973–74. 227. IV. t. 4., VIII. t. 5–6., XI. t. 5–6.

⁴³ Janković 1979. 271–75.; Nakit... 1982. Kat. No. 520.

⁴⁴ Janković 1979. 271–72.; Čorović–Ljubinković 1949. 103, 112–113.; Kovačević 1953. 179. 64. t.

A jugoszláviai, főleg szerbiai lelőhelyek sora megszakadás nélkül folytatódik Bulgáriában. Az alduinai lelőhelyek közvetlen szomszédságában találjuk a vidini 14. századi karperecet,⁴⁵ a régóta ismert Arčar-it,⁴⁶ és Nikopolit,⁴⁷ valamint a fonott ezüst huzalokból készült Sliven-Kaleto-it.⁴⁸ További fonott karperecekről tudunk Preslavlól,⁴⁹ és Dragiževoból, ahol a fonott ezüst szálakból készült karpereceket 14. századi pénzek kelteztek.⁵⁰ Egy fonott példányt a sumeni vár ásatásánál is találtak.⁵¹ Stančo Stančev Targovisteből, a Szófia közelében levő German faluból és Popovó vidékéről közöl egy-egy kiszélesedő végű karperecet.⁵² A Balcsik környéki darabról már szóltunk az omlási lelettel kapcsolatban.

Temetőből származik a már említett Szliven-kaletoi, kincsleletből a dragiževói karperec, a többi előkerülési körülményei ismeretlenek.

„Tokaji” típusú hajkarikák és variánsaik Mihajlovgrádon kincsleletben láttak napvilágot.⁵³ A Szvistov melletti Balene-n a mihajlovgrádi kincs hajkarikájához hasonló arany fülbevaló került elő Ivan Aleksander (1331–71) pénzével,⁵⁴ így a kincs is 14. századi lehet. A 14. századra keltezik a Fekete-tengeri Kaliakra fokon levő Oszmanova mogila temetőjében lelt hajkarikákat is.⁵⁵ A prahovoi hajkarika párhuzamai-ként említik a Hvojkból származó bronz hajkarikát,⁵⁶ a kavarnait és egy madarait.⁵⁷ A Stara Zagora-i arany hajkarikák nagy kettőskúpos díszeit kis gúla alakú tüskékkel ékítették, s így a csernovici és prilepi darabokkal rokoníthatók.⁵⁸ Ugyanehhez a típushoz tartozik a Nikopol-Harmanlaka-i arany hajkarika is. A 14. századi kincs közéletlen.⁵⁹

Romániából a legismertebb kincslelet a moldvai Voinestiből származik. Megtalálható benne a fonott és sodrott ezüsthuzalból készült karperec típus, és a hajkarikák is két típust képviselnek a kladovoi kincshez hasonlóan. Közlője az 1241-es tatárjárással hozza kapcsolatba elrejtését.⁶⁰ A másik fontos kincs, amely csak karpereceinkhez ad párhuzamot Pacuiul lui Soare-ból való és 14. századi.⁶¹ Hozzá kapcsolódik az Oteleni-i kincs, melynek hajkarikái közeli párhuzamok, karperecei viszont lekerekített végükkel és tömörebb hatású, két szál drótból sodort testükkel változatnak tekinthetők az eddigiekkel szemben.⁶² Már a 16. századi változatokhoz tartozik egy kincslelet Cotul Mariiból. Hajkarikáin a nagy kettőskúpos dísz helyén valamivel

⁴⁵ Stančev 1962. 5. kép.; Vaklinova 1981. 30. kép alsó tárgy, a leírás szerint sodrott karperec üreges belsővel. Stančev az idézett helyen egy másik karperecet is bemutat Vidinből, 1. i. m. 6. kép.

⁴⁶ Filov 1912/13. 333. 263. ábra.; Stančev 1962. 4. kép.

⁴⁷ Stančev 1962. 9.

⁴⁸ Filov 1912/13. 327. 270. ábra.; Stančev 1962. 9. kép.

⁴⁹ Totev 1969. 107. kép.; Mavrodinov 1959. 259. kép.

⁵⁰ Stančev 1962. 7–8. kép.; Vaklinova 1981. 31.: IX. Mihály (1295–1324) pénze keltez.

⁵¹ Közöletlen, de a sumeni vár ásatásainak várbeli kiállításához készült képes vezetõben látható: Antonova 1985.

⁵² Stančev 1962. 9.

⁵³ Aleksandrov 1984. 31–32. 3a, 3g. kép.

⁵⁴ Filov 1912/13. 335. 269. ábra.

⁵⁵ Bobčeva 1980. 5. kép.

⁵⁶ Jankovič 1979. 274.; Džambov 1968. 91. 14. kép.

⁵⁷ Aleksandrov 1984. 32.

⁵⁸ Vaklinova 1981. 70–71. 33. kép.

⁵⁹ Fényképe megjelent az ArhSof 25 (1983):3 címlapján.

⁶⁰ Teodor 1961. 248. 3. kép 3, 8. 254. 7. kép 7–8, 8. kép 5–6.

⁶¹ Diaconu–Barochi 1977. 124–25. 98. kép.

⁶² Teodor 1964. fig. 2–3.; Spinei 1982. 227. fig. 20.

kisebb ovális „bogyó” van. Középrészét két-két tekercs filigrán között ezüstgömböcskék koszorúja alkotja, melyhez filigrán szegélyes csepp alakú lemezkéket forrasztottak. E lemezeket kis ezüstgömböcskék díszítik. A leletet 179 pénz keltezi, melyek közt legkésőbbi Szulejmán 1520-as verete, de van köztük Mátyás és II. Ulászló pénze is.⁶³ E fülbevalókhoz közel áll a Magyar Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyű kincsleletével együtt leltározott példánya (3. kép 2.), amely a kievi típusú fülbevalók közé tartozik.

Már a Prúton túli Moldovából való két újabb lelőhely. Állítólag 11. századi te-lepről került elő szórványként Septebany faluban egy „tokaji” típusú 13–14. századi hajkarika, míg 13. századnak mondanak egy lelőhely nélkül megadott kincset. Egyik darabján a szokásos kettőskúpos dísz egyszerűbb típusa látható, a másik viszont a csernovici „tüskés” díszű változathoz hasonló.⁶⁴

E hajkarikák körének legészakibb lelőhelye a litvániai Kaunas (Kowno) egyik elővárosa: Sančaj (Sanciai). A kincsleletben két karperec van, egy kievi típusú pánt-karperec és egy ezüsthuzalokból font, lemezes végű. A mellettük talált pénzekről azonban eltérő közlések láttak napvilágot. Egy lengyel tanulmány szerint 13. század vége, 14. század eleje a kincs elrejtésének kora. Egy későbbi orosz közlemény szerint viszont Peter Musat (1375–91) két érme is volt a leletben.⁶⁵

A „tokaji” lelet nagy hajkarikáit a szerb kutatók nyomán szokásos tokaji típusúnak nevezni. Sőt ez a megnevezés nemcsak a Balkánon, hanem másfelé is kezdett polgárjogot nyerni,⁶⁶ holott eredetének szempontjából Tokaj nem jöhet számításba. Mind a hajkarikák, mind a karperecek együttes előfordulása és elterjedése jelzi, hogy nem Kárpát-medencei ékszerekről van szó.⁶⁷ A jól keltezhető sír és kincsleletek alapján azt is láthatjuk, hogy 13. század előtti darabokat nem találunk közöttük. Teljesen nyilvánvaló, hogy egy kereskedőtől lánckereskedelem útján vásárolt, bizonytalan együttes gyanús pénzeivel nem lehet a további szórvány- vagy pénz nélkül előkerült leleteket visszakeltezni a 10. százaba. Kizárólag a rokon 13–14. századi, keltezett tárgyak lehetnek az időrend alapjai. Ezért a „tokaji” lelet nagy hajkarikáit és a rokon leletek körét a kezdetek pontos meghatározása nélkül is a 13–14. századra tartjuk jellemzőnek. A gyér számú Kárpát-medencei lelet lelőhelye a régi országhatárok déli szegélyén található, ezért nem hihető, hogy bármelyik leletünk lelőhelye is Tokaj lenne. Így azt mondhatjuk, ha volt is tokaji kincs, abba nem tartoztak bele a nagy hajkarikák, amelyek egyébként valószínűleg egy zárt kincsleletből származnak.⁶⁸

A „tokaji” kincs másik jellegzetes csoportját azok a fülbevalók alkotják, melyeket a cseh és lengyel irodalomban szoktak „tokaji” típusúnak nevezni, de leginkább kiev-volhiniai típusnak ismernek, és a szőlőfürtös fülbevalók külön csoportjába sorolják őket.⁶⁹ A „tokaji” lelet e csoportba tartozó fülbevalóiból ma már csak az a 10 db van meg, amelyet annak idején Hampel leközölt. Leltári szám szerinti azonosí-

⁶³ Neamtu 1961. 283. fig. 1. 1–2, fig. 2. 1–2.

⁶⁴ Janin–Dergačev–Masson–Polevoj 1987. 297., 308.; Markevič 1985. 190. kép.

⁶⁵ Antoniewicz 1968. 543–44.; Darkevič–Soboleva 1973. 86. 3. kép.

⁶⁶ Filip 1969. 959.

⁶⁷ Dolmova–Lukanovska 1988. 71–72.

⁶⁸ A kétely a „tokaji” kincs egységességében újabban a szerb szakirodalomban is felmerült: Janković 1979. 275. Azzal a nézetével nem egyezünk, hogy már Čorović–Ljubinković is kételkedett volna a „kincs” hitelességében, az idézett helyből ez nem olvasható ki.

⁶⁹ Szőke 1962. 44.; Vaňa 1954. 62–63.; Bálint 1989. 200. Abb. 88. 6.; Dekowna 1979. 149.; Jakimowicz 1933. 121.; Vinski 1970. 58.

tásuk nem meggyőző, mert az egykori leírások sematikusak. Állapotuk is jelentősen romlott, főképpen a finom granulációval díszített példányoké, amelyekből ma már egy sem ép. Három alkalommal adta el őket Krausz J.: előbb négy darabot és töredékeket, aztán hat darabot újabb töredékekkel, végül egy párat.

E fülbevalók valójában a nemes ötvösmunkák egyszerűbb, kevesebb időt és munkát igénylő változatai, és átmenetet képeznek az öntött utánzatok felé. Kétoldali fűrtös díszek szerkezetét, készítését Kovács I. és László Gy.⁷⁰ mutatta be a Kolozsvár–Zápolya utcai két különböző darab példáján. A granulált szemcsék valójában egybe öntött gyűrűk vagy koszorúk, amelyek gyöngydrót, sodrott filigrán, vagy sima ezüsthuzal karikákkal váltakozva, ezen elemek változatos méretű és sorrendű kompozíciói. Szerkezetük és elemeik a rongált példányokon jól láthatók (9–10. kép).

Külön csoportot alkotnak azok a fülbevalók, amelyek fűrtös díszre két préselt hosszanti fél ezüstlemezről van összeforrasztva, és felületüket háromszög és rombusz formába rendezett granuláció díszíti. Az ezüstlemezek préselésére szolgáló préselőmintákat egy pereszopnicai sírleletben, egy ötvös sírjában meg is találták. Ha azonban csak egy préselt gömb díszre volt a fülbevalónak, mint a tokaji leletben levőknek is, akkor két vízszintes félből állították össze őket. Ami ezeket a változatos csüngőjű vagy fűrtös fülbevalókat összekapcsolja az a karikát díszítő két pár gyöngykoszorú, de lehet öt és hat koszorú is, csupán egy pár nem, mert ez utóbbi változat függő, morva ékszerek.⁷¹ Annak ellenére, hogy megkülönböztetésük az egyéb keveréktípusoktól viszonylag könnyű, mégis gyakran sorolnak közéjük oda nem való darabokat. A magunk részéről Szőke B. ismérveit alkalmazzuk: a két pár gyöngykoszorú és a fűrtös dísz együttes előfordulása a lényeges, de a koszorúk száma több is lehet, ha a fűrt jellege változatlan maradt. Többnyire a „szőlőfűrtös” dísz sem szőlőfűrt alakú, mint a késő avarkori fülbevalókon, és nagyon eltérő lehet az ezüstlemezes-granulált díszű csüngők esetében.

Keltezésükre J. Giesler tett fontos megfigyelést: e típus öntött bronz változatai későbbben tűnnek fel pl. Halimbán és a boszniai Gomjenicán, mint egyéb fülbevalók öntött változatai. Ez azt jelenti, hogy mintadarabjaik is később jelentek meg a Kárpát-medencében, mint az említett egyéb típusoké.⁷² Ez teljesen érthető, ha figyelembe vesszük: a két pár gyöngykoszorúval díszített fülbevalók először a magyar temetkezésekben tűnnek fel a Kárpát-medencében, míg az egyéb fülbevalók és öntött utánzataik bizánci és balkáni eredetűek, s a szláv lakosságtól vagy velük együtt kerültek ide.

Magyarországi lelőhelyeiket előbb Szőke B., majd Németh P. gyűjtötte össze, előbbi a déli országhatárokon túliakat is. A lengyelországiakat előbb J. Kostrzewski, majd M. Dekowna gyűjtötte fel nemzetközi kitekintéssel. 1970 előttre Z. Vinski szerbiai és horvátországi gyűjtése fontos, az oroszországiakra pedig Szedové.⁷³ Az egyes lelőhelylisták hiányait és hibáit látva és tapasztalva hiú ábrándnak tűnik teljes és hibátlanul vélt lista összeállítása. Leginkább akkor, ha az irodalomban említett fülbevalók alapközleményei vagy sokszor másodközlései is hozzáférhetetlenek számunkra a tárgyak ábráival együtt. A hibák forrása legtöbbször abból adódik, hogy a

⁷⁰ Kovács 1942. 98.; László 1943. 30.; Szőke 1962. 45.

⁷¹ Szőke 1962. 47.

⁷² Giesler 1981. 100–102.

⁷³ Szőke 1962. 45–46.; Németh 1969 (1988) 193–94.; Kostrzewski 1962. 178–180. 12. térkép.; Dekowna 1979. 156.; Vinski 1970. 58–68.; Sedov 1986. 195–97.

több jellemző jegy közül melyiket vélte az illető kutató a legfontosabbnak, és csak arra volt tekintettel, miközben más mellékes jegyek alapján máshová lennének besorolandók. Az oroszországi fülbevalóknál a döntő jegy nem a karika díszítése, hanem a fűrt jellege volt: a lemezes-granulált díszű csüngő. Az alapgyűjtést, a pereszopnicai préselőminták köré csoportosítva az anyagot, Korzuhina végezte el, ezt egészítette ki Szedov. Adataikat nem mindig sikerült ellenőrizni.

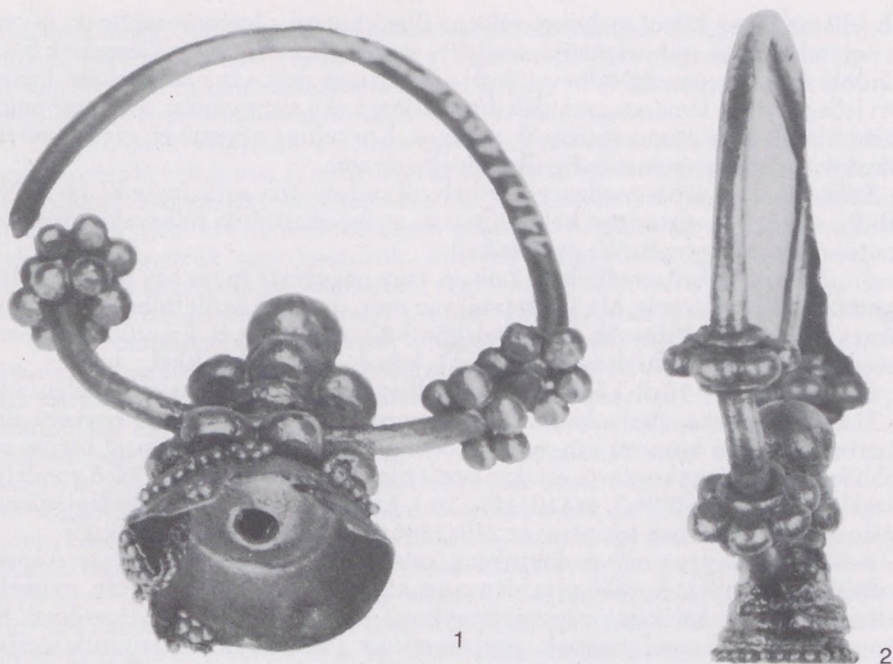
Szőke B. 11 Kárpát-medencei lelőhelyről tudott. Ezt egészítette ki 14-re Németh P., miközben egy adatot helyesbített is: a tápé-malajdoki fülbevalót, mint öntött utánzatot, elhagyta Szőke gyűjtéséből.

1. „Tokaj vidéke”, eredetileg 12 db ép vagy nagyrészt ép, és egy töredékekben megmaradt fülbevaló volt. Ma 10 db (a–j) van meg, de a 10 közül fülbevalóból az ép lemezes gömbdíszes hiányzik, vagy csak gömbdíszre pusztult el. Ez utóbbi esetben a Hampel IV. kép 10-es darab azonos a mi 11. kép 4-es töredékünkkel.

a–b. A meglevő 10 db között csak két fülbevaló összetartozása kétségtelen: a 11. kép 1. és 3. daraboké, ahol a karika alatt négy egyre nagyobb filigrán koszorú alatt hat gyöngyből álló koszorú van, ezt újabb filigránkoszorú követi, majd három nagyobb lapos álgöngykoszorú, ez alatt ismét filigrángyűrű és végül a záró gomb (jelenlegi leltári sz. 119/1896.2. és 110/1896.16.). Ez azt jelenti, hogy a jelenlegi számok alapján nem lehet párnak tekinteni az 119/1896.1–2. sz. alatti fülbevalókat.

c–d. A másik pár a már említett két gömbdíszes változat. A ma meglevő épebb darabnak az alsó része korábban is hiányzott, ugyan olyan állapotban van, mint első közlésekor. Ezüst karikáján négy gyöngykoszorú van, az egyes koszorúkban hat gyöngyszem van, kissé lapítottak, egybeöntöttek a koszorúk. Rögzítésük részben sima drótgöngyűvel történt. (9. kép 1.) A karika belső ívén levő fűrt tagolódása: ezüst gömb, sima huzalgöngyű, elliptikusra széthúzott négyes gyöngykoszorú, sima huzalgöngyű. A karikához keskeny pánt kapcsolja a felső és az alsó „fűrtöt” is. Az alsó fűrt tagolódása: kis sima huzalgöngyű, vastagabb sima huzalgöngyű, hét lapos gyöngyből gyöngykoszorú, sima huzalgöngyű, két vízszintesen elváló félből készült lemezes gömb, melynek alsó fele már elveszett az első közlés előtt. A két félgömb felső felén belülről látszik, hogy kialakításakor felül kis árkolást készítettek, azaz préseltek az ezüstlemezebe, és a sima ezüsthuzal karika ebbe a vágatba fekszik bele. Így forrasztották össze a fűrt felső felét a középtájon levő lemezes gömbbel. A két félgömb érintkezési vonalán helyezték el a háromszög alakú granulációs elemeket. Felül egy nagyobb sort alakítottak ki, és egy hasonló nagyságú az alsó félén is, de ott úgy, hogy a két fél háromszögei csúcsukkal szembe nézzenek. A középvonalon levő háromszögek talpukkal egymáshoz érnek, és rombuszt alkotnak: a rombusz egyik fele a felső félgömbön van, a másik fele az alsón. A fülbevaló párja ma nagyon csonka. Egykori számaik bizonytalanok, ma az épebb példányon 110/1896.15. ltsz. látható (12. kép 3.), szerkezetét a 9. kép 1. mutatja. A csonkább darabon a karika négy gyöngykoszorúját sima huzalkarikák rögzítik (egy koszorú hiányzik), jelenlegi leltári száma 110/1896.18. (11. kép 4.)

e. Jelenleg pár nélkül levő darab a 12. kép 2. sz. fülbevaló. Valamennyi közül ez a legnagyobb méretű, hossza 4,8 cm. A karikáján levő gyöngykoszorúkban 6–6 gyöngyszem van, és sima huzalkarikákkal vannak rögzítve a koszorúk. A díszítés változatosságát az alsó „fűrt” mutatja: a karika alatt három sodrott filigrángöngyű van, majd követi egy nyolc gyöngyszemből álló koszorú, sodrott drótkoszorú, aztán a jellegzetes három lapított álgöngyszemből készült egybeöntött tag, melyet függőle-

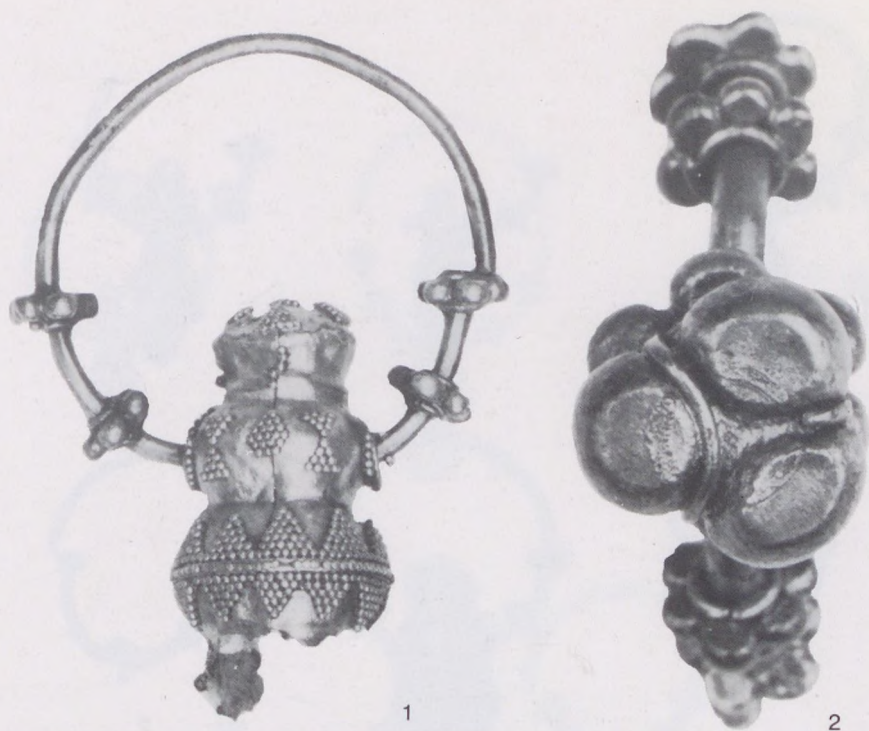
9. ábra. Az ún. tokaji kincs, kétszeresnél nagyobb méret
Abb. 9. Der sog. Tokajer Schatz, um das doppelte größer

ges filigrándrót gyűrűk is díszítenek, végül újabb sodrott huzalgyűrű és egy nagyobb gyöngy vagy gömböcske. Jelenlegi ltsz. 119/1896.1.

f–g. Nagyon hasonló egymáshoz a következő két fülbevaló, de mégsem tekinthetők egy párnak. Mindkettő hiányos, az egyiknek a karikája csonka, a másiknak hiányzik a felső, és csonka az alsó fűrtje. Ezen kívül az egyiknek a karika alatt három filigránkoszorú és hét gyöngyös koszorú alkotja a fűrtjét, a másiknak három rovátkolt drót és hat gyöngyszemes koszorú. Ez utóbbin mutatjuk be a három álgöngyszemes tag szerkezetét (10. kép 2.). Mindkettőnek 65/1896.2. a leltári száma (12. kép 1, 5.). Eredetileg e leltári szám alatt négy fülbevaló volt, kettő azóta elveszett.

h. Jelenleg pár nélküli ezüst fülbevaló. Karikáján csak három gyöngykoszorú maradt meg. Karikán belüli fűrt része: ezüst gomb, sima ezüsthuzal karika, teljesen ellapított négy gyöngyszemből ellipszis alakú koszorú és újra sima ezüsthuzal gyűrű. A karikához széles pánt kapcsolja a kétoldali fűrtöt. Az alsó fűrt rendkívül finom, vékony sima és gyöngydrót gyűrűkből van összeforrasztva. De csak hat sor maradt meg, többi része már a megszerzéskor hiányzott. Szerkezetét a háromszoros nagyítású felvételen láthatjuk (9. kép 2., 12. kép 4.). MNM ltsz. 110/1896.14.

i. Talán az előbbi fülbevaló párja, de töredékessége miatt még az eredeti állapot alapján is nehéz lenne megítélése. MNM ltsz. 110/1896.17. (11. kép 6.)

10. ábra. 1: Bószob, kétszeres méret; 2: Az ún. tokaji kincs, cca négyszeres méret
Abb. 10. 1: Bószob, doppeltes Maß; 2: Der sog. Tokajer Schatz, etwa um die vierfache Größe

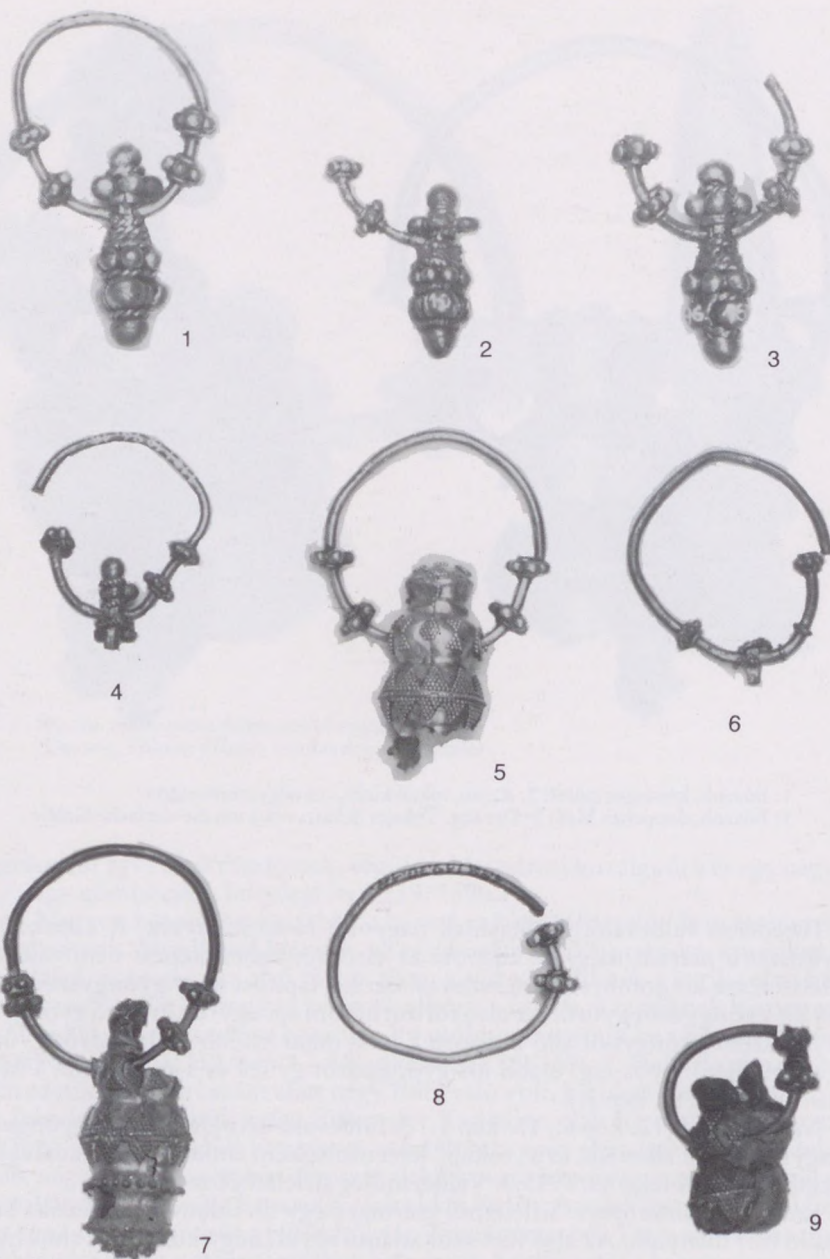
j. Töredékes fülbevaló, karikájának nagyobb része hiányzik. A csonkon két gyöngykoszorú maradt meg, de állapota az első közléshez képest nem változott. A fürt felső része kis gomb, sima ezüsthuzal karika, lapított négy gyöngyszemes koszorú és kis gyöngydrót gyűrű. Az alsó fürtön három sor egyre növekvő gyöngydrót gyűrűt hét szem gyöngyből álló koszorú követ, majd kisebb gyöngydrót gyűrű, a három szem álgöngyös tag, újabb kis gyöngydrót gyűrű és a zárógomb.⁷⁴ MNM ltsz. 110/1896.13. (11. kép 2.).

2. Nagykövesd (12. kép 6., 13. kép 1.) A fülbevaló kétoldali fürtjét gyöngydrót és gyöngykoszorúk alkotják, és a „tokaji” lelet utolsóként említett darabjával azonos szerkezetű.⁷⁵ MNM ltsz. 88/1913.3. Valószínűleg sírleletből származik.

3. Szabolcs-Vontatópart. Sírleletből származó egy db fülbevaló. A karika belsejébe nyúló fürt hiányzik. Az alsó fürt szokatlanul rövid: négy koszorúja sima huzal-

⁷⁴ Hampel 1897. 236.

⁷⁵ Első közlése Supka 1915. 44–45. Abb. 19. A magyar szakirodalom e közlésről elfeledkezett, csak Vinski 1970. tartotta számon.

11. ábra. 1–4, 6: Az ún. tokaji kincs; 5: Bőszob, 7–9: Szob-Vendelin 25. sír M 1:1
 Abb. 11. 1–4, 6: Der sog. Tokajer Schatz; 5: Bőszob, 7–9: Szob-Vendelin Grab 25, 1:1

12. ábra. 1–5: Az ún. tokaji kincs; 6: Nagykövesd; 7: Törökkanizsa; 8: Csongrád M 1:1
Abb. 12. 1–5: Der sog. Tokajer Schatz; 6: Nagykövesd; 7: Törökkanizsa; 8: Csongrád 1:1

karikából, a hármás álgömbös tagból, újabb sima huzalkarikából és a zárógömbből áll.⁷⁶

4. *Nyíregyháza-betegsegélyező pénztár udvara*. Sírleletből származó egy db fülbevaló. A feles méretű rajzán pontos szerkezete nem látszik.⁷⁷

5. *Szentes–Szentlászló, 67. sír*. Egy pár ezüst fülbevaló.⁷⁸

6. *Vác–Hétkápolna*. Szórványlelet temetőből, 1 db.⁷⁹

7. *Felsőjattó/Trnovec nad Vahom 330. sír*. Szőlőfürtjének szerkezete a korai típust követi, amely a prestovaci és trilji valamint a ducói és későavar függőkön is megvan. Karikája is eltérő: öt gyöngykoszorú díszíti.⁸⁰

8. *Ungvár környéke*. Egy db talán sírból való példány. Kétoldali fürtös díszének felső része hiányzik, az alsó fürtben üreges ezüst gömb a középső tag, melyen granuláció látszik.⁸¹

9. *Kolozsvár–Zápolya u. 5. sír*. Ma str. Dostoievschi. Két különböző, granulált gömbbel díszített fülbevaló.⁸²

10. *Kolozsvár–Farkas utca 23. László Gy.* szerint a Zápolya utcaival egyező fülbevaló (?), egy db.⁸³

11. *Törökkanizsa (12. kép 7.)* Sírból származó szórványlelet. Viszonylag kis karikájú, zömök fülbevaló, fürtjei sima huzal-, gyögydrót és gyöngykoszorúból tevődnek össze.⁸⁴

12. *Döge–Kishegy*.⁸⁵

13. *Bocsár/Bočar*. Feldúlt sírból származó példány, ide tartozása bizonytalan, mert öntött bronznak írják anyagát.⁸⁶

14. *Ismeretlen lelőhely, Magyarország*.⁸⁷

15. *Batajnica–Nagyhomok/Velika humka 11. sír*.⁸⁸

16. *Valkóvár/Vukovar–Lijeva bara*. A fülbevaló karikája hiányzik, fürtös részének alsó felén ezüstlemezből préselt granulációdíszes gömb van, melyet alul és felül is egy-egy nagyobb gyöngyszemekből álló koszorú fog közre, négy sima huzalkarika kapcsolja a karikához, alul kis gomb zárja.⁸⁹

17. *Klostar (Podravski)*. Töredékes fülbevaló.⁹⁰

⁷⁶ Fettich 1923–26. VIII. t. 4. Fettich Kiss L. szívességeire hivatkozva előbb közölte Kiss L.-nál, és jobb minőségben is. Kiss 1933. 216–17. 61. t. 4.

⁷⁷ Kiss 1933. 218–19. 65. t. 7. A feles méretű rajzon nem látszik jól, hány spiráltekercs van a karika alatt.

⁷⁸ Széll 1941. V. t. B. 11.

⁷⁹ Hampel 1905. III. 411. t. 5.; Kővári 1983. IV. t. 5. Ma már a felső fürt hiányzik.

⁸⁰ Točík 1971. 35. t. 6–7. Fürtös része még a korai típust követi, jó fotója Klenoty 1988. 120, D. 5. 22. 1–2.

⁸¹ László 1943. 103. 27. t. 3.; Bernjaković 1957. 445. V. t. 4.

⁸² Kovács 1942. V. t. 10, 12.; László 1943. 30. VIII. t. 1–2.; Kitűnő nagyított felvétellel Bóna 1986. 38. t. 1–2.

⁸³ László 1943. 70.

⁸⁴ Hampel 1905. II. 668–69.

⁸⁵ Közöletlen sírlelet, Németh 1969 (1988) 193. No. 8.

⁸⁶ Németh 1969 (1988) No. 13.; Stanojev 1989. 33. No. 179–180. leírása szerint bronz, öntött.

⁸⁷ Rajza ArchÉrt 12 (1892) 18.; Németh 1969 (1988) No. 14.

⁸⁸ Nagy magyar temető, közlését D. Dimitrievic után Stanojev készíti elő. Vinski 1970. 85. V. t. 1.: csüngős tagja hét lefelé szélesedő huzalkarikával, majd két gyöngykoszorúval díszített.

⁸⁹ Közöletlen nagy magyar temető, feldolgozását Stanojev készíti elő. Vinski 1970. V. t. 2. A fülbevaló karikája hiányzik, alsó fürtje ezüstlemezből préselt két fél-félgömbből áll, rajta rombikus granulációs dísz, a gömböt alul és felül gyöngykoszorú fogja közre, alul kis lapos gömb zárja a fürtöt, felül a karikához négy sima huzalgűrű kapcsolja.

⁹⁰ Vinski 1970. V. t. 10.: töredékes.

18. *Bjelo brdo* 225. sír. Mindkét pár gyöngykoszorúja ép, de a szőlőfürt mindkét oldala hiányos.⁹¹

19. *Mrsunszki lug* (földvár Slavonski Brod mellett), egy db.⁹²

20. *Maroskarna/Blandiana B. temető* 1. sír. Aranyozott ezüst fülbevaló pár. Fürtös díszének felső része négyes tagolású: gomb, sima huzalkarika, öntött gyöngykoszorú majd filigrándrót karika. Az alsó fürt elemei: két filigrán gyűrű, gyöngykoszorú, újabb sodrott filigrándrót gyűrű, ezt követi a hármás álgöngygyes tag, újabb filigrángyűrű és a zárógomb.⁹³

21. *Szob-Kiserdő* 69. sír. A sírban páratlan fülbevaló, a legszebb magyarországi példány: elektronból készült, finom ötvösmunka. Csüngős részének közepét granulációdíszes lemezgömb foglalja el.⁹⁴

22. *Csongrád* (12. kép 8.) A karika belsejében levő fürt már hiányzik. A karika alatt két gyöngydrót karika, gyöngykoszorú, gyöngydrót karika, hármás álgöngy tag, gyöngydrót karika és zárógömb alkotja a fürtöt. MNM. ltsz. 174/1910. magassága: 3.9 cm.⁹⁵

23. *Bőszob* (11. kép 5., 10. kép 1.) Ezüst, karikáját két pár gyöngykoszorú díszíti. Kétoldali „fürtös” dísz azonban két hosszanti félből összeforrasztott ezüstlemez csüngő. A csüngős tag hiányos, valószínűleg négyes tagolású, felül lapos fej, alatta nyomott gömb, melyen át vezet a fülbevaló karikája, a harmadik tag kissé nagyobb gömbtag, melynek hasán finom gyöngydrót fut körbe és talpukkal ráilleszkedő háromszögbe rendezett granulált díszítése van. Az alsó, sérült tag sima lemezes felületére laza sorokba rendezett ezüstszemcséket forrasztottak.⁹⁶ Karika sz.: 3,1 cm, csonka m.: 4,4 cm. MNM ltsz. 62.54.A.

24. *Szob-Vendelin* 25. sír. (11. kép 7–9.) Egy pár ezüst fülbevaló, az előbbihez sokban hasonló. Az egyik példány viszonylag ép, csupán felső része sérült, a másik darab erősen töredékes, de karikája kettős. Fürtös csüngője helyén két félből préselt ezüstlemez „báb” van, amely ötös tagozódású. Felső része lapos, a második rész is inkább pánt alakú, ezen megy át a karika. A középső tag gömbölyded, mindhárom részen háromszögbe rendezett granulációs díszítés látható. Az alsó két tagon lazábban elhelyezett ezüstszemcsék sora ill. koszorúja van. E függő alapján egészíthetjük ki a bőszobi példány sérült alsó felét, és fordítva: a bőszobi fülbevaló felső lapos részének mintája szerint díszíthették a vendelini fülbevaló sérült felső részét.⁹⁷

25. *Perse* 101. sír. Az egyik nagyon sérült fülbevalópár a karikáján levő két pár gyöngykoszorú alapján csoportunkba tartozna, viszont csüngős részének éppen meghatározó része töredékes. A bizonytalanságot leginkább az okozza, hogy a sírban mellette levő második pár fülbevalón kilenc gyöngykoszorú díszíti a karikát, míg a csüngős rész morva jellegű.⁹⁸ Nagy valószínűséggel jó párhuzamokat találtak a romániai *Értarcsán* (Tarcea), melyről K. Horedt tájékoztatta Z. Vinskit, s melyet

⁹¹ Ercegović 1958. 170. 172. 21. kép.; Vinski 1970. V. t. Mindkét pár gyöngykoszorú ép, de a fürtök mindkét fele hiányos.

⁹² Vinski 1970. V. 15.; Szőke 1962. 46. No. 13.

⁹³ Horedt 1966. 276. 278. 18. kép.; Horedt 1986. 77. Abb. 35. 1.; Teodor 1981. fig. 17. 10–11.

⁹⁴ Bakay 1978. 38, 174. XXIII. színes t.

⁹⁵ MNM ltsz. 174/1910. 14.; Fehér-Éry-Kralovánszky 1962. 195. tétel.

⁹⁶ Fehér-Éry-Kralovánszky 1962. 1044. tétel.

⁹⁷ Török 1956. 36. ábra, egészen más fülbevalót ábrázol.

⁹⁸ Točík 1968. 28. t. 3–4.; Giesler 1981. 103. Typ 17a.

1

2

13. ábra. 1: Nagykövesd; 2: Súly a tokaji kincsből M 2:1

Abb. 13. 1: Nagykövesd; 2: Gewicht aus dem Tokajer Schatz 2:1

Bóna I. is a szőlőfürtös függők változataként említi,⁹⁹ és *Köröstarjánban, Gyulaféhevárott és Magyarpécskán*.¹⁰⁰ (14. kép)

Eddig a mrsunskij lugi fülbevalót leszámítva a Kárpát-medencei magyar temetők anyagát vettük sorra. Most Z. Vinski összeállítását követve, főleg szerbiai lelőhelyek következnek.

30. *Branicsevo*. Ezüst fülbevaló pár. Csüngős része jellegzetes: kúp szerűen alakították ki, lefelé egyre szélesedő karikákból vagy 8–9-szer spirálisan körbecsavart filigránból, esetleg rovátkolt huzalból. E kúp alapjára forrasztották a gyöngykoszorút, majd a szokásos három álgöngyből álló tagot. A csüngő aljára a szokásos nagyobb gyöngyszem helyett kissé csepp alakú ezüst gömb került.¹⁰¹

31. *Niš*. Sírleletből származó ezüst fülbevaló. Csüngős fürtös vége szintén hosszú kúppá tekert spirális huzalból készült. Míután a spirális megbomlott, jól látszik a fülbevaló szerkezete a sematikus rajzon is.¹⁰²

⁹⁹ Vinski 1970. 64.; Bóna 1986. 209.; Horedt 1966. 288. 27. jegyzet.

¹⁰⁰ Bóna 1986. 210, 219, 213. A közöletlen anyagból még néhány fülbevaló előkerülhet. Így az oroszvári temetőben is van egy olyan karika töredék, amelyen három gyöngykoszorú van. Újabb lelőhely Ibrány–Esbó halom. Istvánovits 1992. 65.

¹⁰¹ Čorović–Ljubinković 1951. 46. 9. kép.; Szőke 1962. 46. No. 14.

¹⁰² Čorović–Ljubinković 1951. 8. kép 1. és 216. jegyzet. Egy másik női fülbevalót Ercegović–Pavlović 1976. a. III. t. 7. alatt közöl: Niš 17. sír. A kétoldalas szőlőfürt a korábbi típust képviseli, talán erre utal a 27. sírban levő, honfoglaló típusú négyzetes veret.

14. ábra.
Abb. 14.

1: Tokaj; 2: Nagykövesd; 3: Szabolcs; 4: Nyíregyháza; 5: Szentes; 6: Vác; 7: Felsőjató; 8: Ungvár; 9: Kolozsvár–Zápolya u.; 10: Kolozsvár–Farkas u.; 11: Törökkanizsa; 12: Döge; 13: Bocskár; 14: Oroszvár; 15: Batajnica; 16: Valkóvár; 17: Klostár; 18: Bičelo Brdo; 19: Mrsunski lug; 20: Maroskarna/Blandiana; 21: Szob–Kiserdő; 22: Csongrád; 23: Bőszob; 24: Szob–Vendelin; 25: Perse; 26: Értarcsa; 27: Köröstarján; 28: Gyulafelhérvár; 29: Magyarpécska/Rovine; 30: Branicsevo; 31: Kostol; 32: Donicko Brdo; 33: Brza Palanka; 34: Veliki Gradac

32. *Kostol*. A Vaskapu mellett levő gazdag lelőhelyről egy valódi szőlőfürt díszes ezüst változat került elő. A karika belsejéből hiányzik a felső fürt, az alsó is csonka. Három sorban hat-hét gyöngyből álló koszorúkból épül fel, és ezt fogja közre alul és felül is egy sima huzalgyűrű.¹⁰³

33. *Doničko Brdo 37. sír*. A branicsevoihoz hasonló, hosszú kúpos csüngőjét 15–20 spirálhuzal alkotja, amely rovátkoltnak látszik.¹⁰⁴ Egy másik fülbevalónak a két pár gyöngykoszorún kívül lényeges eleme a spirálisan csavart huzalból készült kettőskúpos csüngő. A két kúp talpánál gyöngykoszorú az összekötő és egyben az összeforrasztást fedő dísz. Az alsó kúp csúcsát gömböcske zárja.¹⁰⁵ Az előző fülbevalót, és vele a kúpos csüngőjű példányokat 13. századi magyar pénz keltezte.

34. *Brza Palanka*. Az előbbiekhöz hasonló ezüst fülbevaló, 10–14 fordulatú spirálkúpjának alján gyöngykoszorú és ez alatt sima huzalgyűrű van, a további részek leváltak. Szórványlelet.¹⁰⁶

35. *Veliki Gradac*. Templom körüli temető sírjából származik egy ezüst fülbevaló, fürtje hét fordulatú sima huzalkúp, alapjára gyöngykoszorút forrasztottak, majd sima huzalgyűrű, a lapított három álgöngyös tag, újra sima, de kisebb huzalgyűrű sé a zárógomb követi. A 10–12. századra keltezik.¹⁰⁷

36. *Lešje–Vrelo 6. sír*. Három pár gyöngykoszorúval díszített ezüst fülbevaló. A karika belsejében levő felső fürt felül lapos gombbal kezdődik, alatta tojássorra emlékeztető tagolású gyöngydrót gyűrű, lapos négy elemes ovális koszorú, majd a karikához tojássor idomú gyöngydrót kapcsolódik. Az alsó fürt öt sor ferdén csavart tojássor idomú gyöngydrót, ezt sima kiegyenlítő huzalkarika követi, melyhez nagyobb gyöngyszemekből álló gyöngykoszorú van forrasztva. Ezt újra gyöngydrót koszorú követi, majd a három álgöngyből álló tag, újra gyöngykoszorú és a lapos zárógömb. A sírban II. Béla (1131–41) pénze volt.¹⁰⁸

37. *Veliko Gradište*. Kincslelet. Az egy- és két pár gyöngykoszorúval díszített kerek karikákon még a korai típusú szőlőfürt van. A nyolc fülbevalót és két gyűrűt tartalmazó kincset edényben rejtették el.¹⁰⁹

38. *Mirkovo* (Bulgária, Szófia körzet). Két darab, három pár gyöngykoszorús fülbevaló. Fürtjét 9–10 fordulatú spirális filigrándrót alkotja, ehhez kapcsolódnak a gyöngykoszorúk és az alsó záró gömböcske. Ásatás előtt előkerült szórvány.¹¹⁰

A szerbiai és balkáni fülbevalók a néhány keltezett példány alapján és formai különállásukat tekintve az adott típus legkésőbbi, 12. századi változatainak tekinthetők. A magyarországi ill. Kárpát-medencei darabok korban megfelelő párhuzamai a

¹⁰³ Čorović–Ljubinković 1951. 10. kép.

¹⁰⁴ Petrović 1962–64. 28. kép 3.; Marjanović–Vujović 1986. 194. 6. kép.

¹⁰⁵ Minić 1987. I. t. 14.

¹⁰⁶ Ercegović–Pavlović 1966. 146. IV. t. 1. típusát tekintve ez is késői lehet. Bošković 1969. 82. t. 2. a 11–12. századra keltezi.

¹⁰⁷ Bošković 1969. 78. t. 1.

¹⁰⁸ Milošević 1962. 143.; Čorović–Ljubinković 1972. fig. 8. a–b. A belgrádi Nemzeti Múzeum őriz egy 3 pár gyöngykoszorúval díszített fülbevalót a Zaječar melletti Neresnicaról, ennek csüngője azonban a kukorica csőre emlékeztet: Milošević 1990. 148–49. No. 237.

¹⁰⁹ Minić–Tomic 1972. 125.; Nakit... 1982. Kat. No. 513, 515.

¹¹⁰ Vazarova 1976. 204. kép 1–2. A kézirat lezárása után jelent meg a pliskai feltárásokból előkerült fülbevaló pár: Pletnjova 1992. 32. kép. Az ezüst fülbevalókat a 10–11. századra keltezik: az egyiken négy, a másikon öt gyöngykoszorú látható.

Kárpátoktól keletre, és valamivel későbbben Lengyelországban mutathatók ki. Az oroszországi, főleg ukrainai párhuzamokat Korzuhina és Szedov összeállításából ismerjük.¹¹¹ Szedov összesen 27 lelőhelyet sorol fel, de néha túl tágan értelmezi a rokonságot, és gyűjtését nem lehet ellenőrzés nélkül használni. Nem tartozik a körbe a pasztirszkojei,¹¹² a borščovkai,¹¹³ és a guščinói kincs fülbevalója.¹¹⁴

39. *Kopievkai kincs.* Talán a legfontosabb ez az 1928-ban előkerült lelet, melynek 27 fülbevalójából 23-at le is közöltek. Zömmel két pár gyöngykoszorúval díszített karikák vannak benne, de előfordulnak 1, 2, 3 gyöngykoszorúval díszítettek is (nem mind látszik csomkának). Ami a „szőlőfürt” díszítéti, van benne filigrán- és sima drótgyűrűkkel kombinált gyöngykoszorús felépítésű is, de az ezüstlemezből préselt csüngőjű változat is gyakoribb, mint a „tokaji” leletben. Az egy fazékban elrejtett lelet többi tárgya félhold alakú csüngők, grivnák, karperecek, gombok és 955-tel záródóan ötszáz dirhem.¹¹⁵

40. *Denis* (Poltvai kormányzóság, perejaszlavszkiji ker.). Az 1912-ben előkerült kincslelet fülbevalói az egyszerűbb, a különböző koszorúkból összeforrasztott típust képviselik. Öt különböző párból való darab van közöttük. Elrejtése a 11. század eleje: a kincs zárópénzei 1002/1026, a dirhemek 1008/1009-es veretek.¹¹⁶

41. *Jurkovci* (Kievi kormányzóság, Lipoveci ker.) 1864-ben előkerült kincs, amelyben a két pár gyöngykoszorúval díszített fülbevalók két fő típusa előfordul, de nincs benne pénz.¹¹⁷

42. *Ekimauci* (a Prúton túli Moldávia). Fjodorov, a lelet közlője szerint a földvár ásatásakor 32 ! példányt találtak. Ehhez képest nagyon sovány az a néhány db, amit bemutatnak. Ezek csupán a gyöngykoszorúkból és huzalgyűrűkből összeállított típushoz tartoznak.¹¹⁸

43. *Branesti 35. sír.* (Moldávia) A sírleírás szerint az ekimauci típusú ezüst fülbevaló került elő. A 17. oldalon levő kép viszont öt gyöngykoszorút ábrázol a karikán, miközben a szövegben négyről van szó, és négyes tagolású a lemezes „fürt” is. A címlap és a cikk ábrája nem azonos fülbevalót ábrázol. Párhuzamként zalavár-récéskuti szőlőfürtös fülbevalókat is említene, ki tudja, miért.¹¹⁹

44. *Kiev 2. temető* (na Ščekavine, a volt vagy újra Kirilovszkaja utca, később Frunze utca), melyhez számítják a 124. sírt. A de Baye báró tulajdonában levő telken előkerült sírlelet a moszkvai Történeti Múzeumba (GIM) került. A sírban levő két fülbevaló alsó fürtje négy sor filigrán alatt gyöngykoszorú, majd kisebb filigránkoszorú, ez alatt a három álgöngyös tag, filigránkoszorú és nagy zárógomb. A sírban

¹¹¹ Korzuhina 1946.; Sedov 1986.

¹¹² Korzuhina 1946. 12. kép. v. és g.

¹¹³ Jakimowicz 1933. XXIII. t. 2.; Guščin 1936. 64. XI. t.

¹¹⁴ Korzuhina 1954. 7. t. 1, 3.

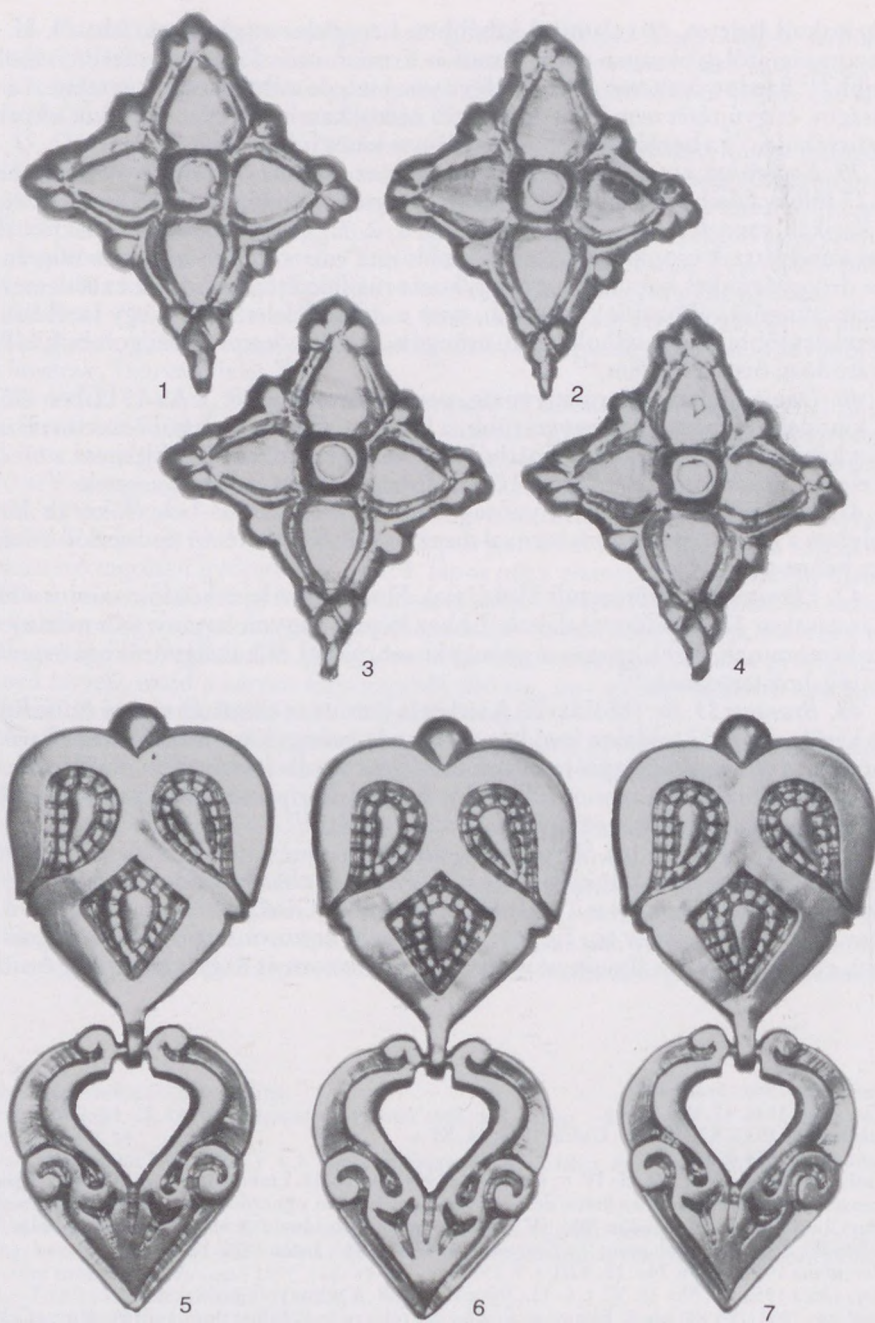
¹¹⁵ Linka-Geppener 1948. 188. II–IV. t.; Korzuhina 1954. 84. No. 16. Linka-Geppener hivatkozott párhuzamai között szerepel a tokaji kincs, de Niederlère utalva. Idézi a gnezdovoi kincset, amelyben viszont nincs ilyen fülbevaló, l.: Guščin 1936. IV. t. Volt azonban a gnezdovoi temető anyagában egy talán ilyen fülbevaló, de az elpusztult, mint írja Korzuhina 1946. No. 16.; Sedov 1986. 195.

¹¹⁶ Korzuhina 1954. 85–86. No. 18. VIII. t. 9, 15, 21.

¹¹⁷ Korzuhina 1954. 84. No. 15. VI. t. 6–11., főleg VI. t. 7–9. A típust volhiniaiak nevezi.

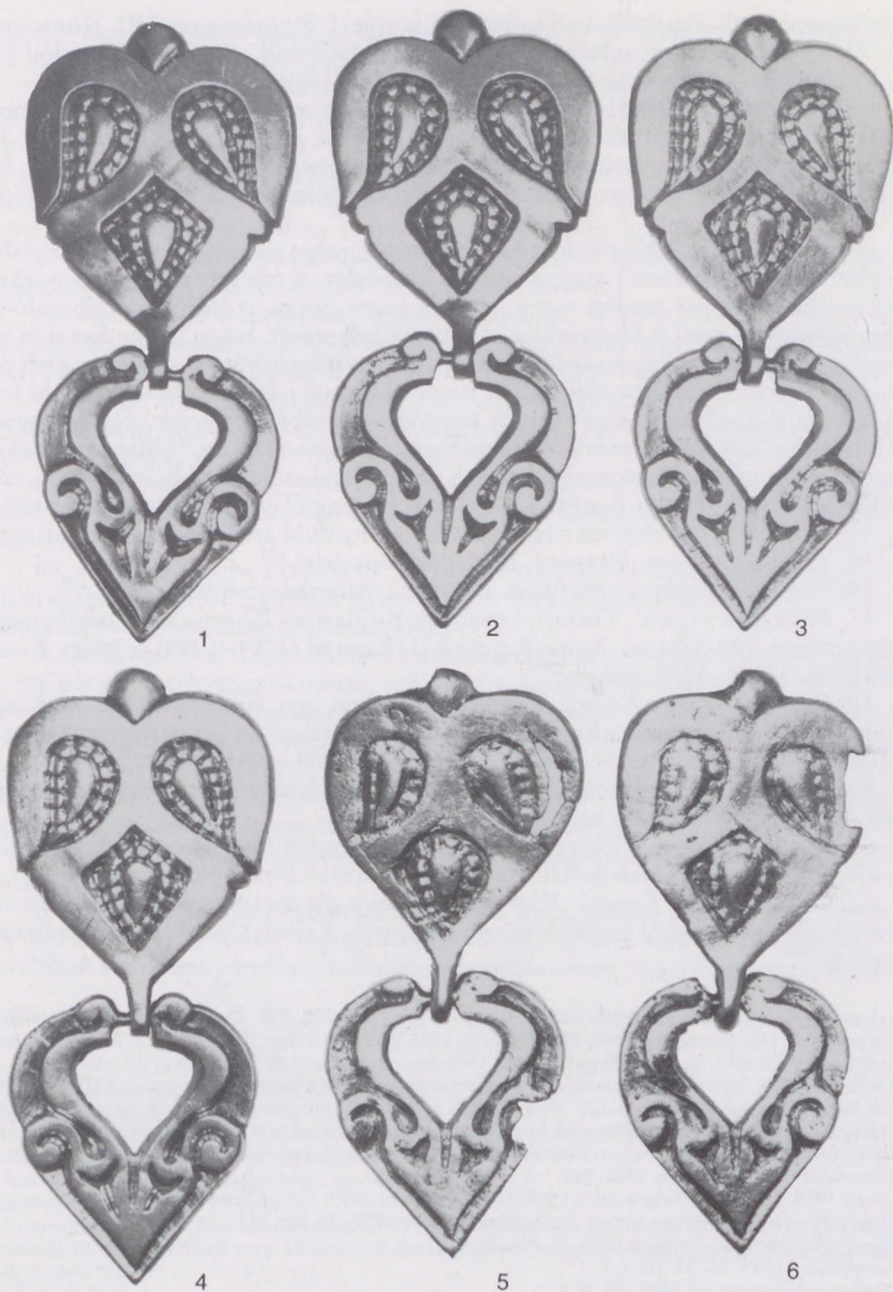
¹¹⁸ Fjodorov 1953. 125. 48. kép 2. Egy másik közlemény több mint 40 fülbevalóról tud: Fjodorov-Čebotarenko 1984. 49.

¹¹⁹ Fjodorov-Čebotarenko 1984. 7. kép. pogr. 35. 3., 16–17, 48–49, 53.

15. ábra.
Abb. 15.

1-7: Az ún. tokaji kincs M 1:1
1-7: Der. sog. Tokajer Schatz 1:1

16. ábra.
Abb. 16.

1–6: Az ún. tokaji kincs, eredeti és pótlás veretek M 1:1
1–6: Der. sog. Tokajer Schatz, ursprüngliche und Ersatzbeschläge 1:1

két felfüggesztve használt bizánci ezüstpénz is volt: I. Romanosz és VII. Konstantinosz 931–944 között vert solidusa. Ez a legkorábbi kievi ill. ukrainai fülbevaló.¹²⁰

45. *Jelizavetgradi kerület*. Csak másodközlésből ismerem.¹²¹

46–54. Korzuhina és Szedov nyomán, de az alap irodalmat ill. a tárgyakat nem ismerve említhetjük a következő lelőhelyeket: *Alčedar*, *pereszopnicai* temető 3, 8, 33. kurgánja, *Starosvedskaja kolonija* a herszoni kerületben, *Sabelnici* (Kievi korm.), *Esmoni malie* (Mogilovi korm.), *Novoselki*, *Rečica* (Minszki korm.), *Gocevo*, *Gornal*.¹²²

A lengyelországi lelőhelyek száma is jelentős, maga az anyag azonban kevésbé. A legfontosabb a Zawada Lanckoronska-i kincslelet. A két pár gyöngykoszorúval díszített fülbevaló pár mellett van a leletben korai típusú szőlőfürtös fülbevaló is. Mégis kétségesse teszi e kincs eddig is vitatott keltezését, hogy benne korai és viszonylag kései tárgyak együtt fordulnak elő. Az együttes korát valószínűleg a két pár gyöngykoszorúval díszített fülbevalók későbbi típusai jelzik. Ezek legkorábbi lengyelországi előfordulását a przemysli magyar temetőből ismerjük. Így a zawada lanckoronskai kincs a 10. századra keltezhető, és nem korábbra.¹²³ Mindezekből az következik, hogy a lengyelországi kincsek nem keltezhetőek korábbi és későbbi, eredetükben is elváló rétegre, hanem a 10. század közepétől-végétől a 11. század közepéig folyamatosan, bár nem túl nagy számban előforduló árucikkről lehet csak szó.

55. *Trzebawie* (pow. Poznan). Törtezüst kincslelet.¹²⁴

56. *Zawada Lanckoronska* (pow. Brzesko). Kincslelet pénzek nélkül.¹²⁵

57. *Bierzgowo* (pow. Torun), korábban Birglau bei Thorn. Kincsleletben egy db ép példány 529 pénzzel. Keltező értékű II. Konrád (1024–1039) és Nagy Kanut angol király (1016–1035) pénze.¹²⁶

58. *Olesnica* (pow. Łódz). Törtezüst kicsben egy fülbevaló. Bár csak egy gyöngykoszorú maradt meg karikáján, típusa kétségtelenül a két pár gyöngykoszorús fülbevalók közé sorolható. Keltezi I. Břetislav (1034–1055) pénze.¹²⁷

59. *Miszki* (pow. Łęczycza). Törtezüst kincsben két töredék, a csüngő alsó része. II. Konrád (1024–39) pénze keltezi.¹²⁸

60. *Sejkwice* (pow. Gostynin). Kincslelet egyetlen töredékes darabja, az alsó fürt hiányzik. Keltezi Udalrik (Ulrich 1012–1034) cseh király pénze.¹²⁹

61. *Zalesie* (pow. Konin). Kincsleletben egy db fürt-töredék. Az átlagosnál nagyobb gömböcskékből öntött koszorúk alkotják. Keltezi Ottó (976–82) sváb herceg pénze.¹³⁰

¹²⁰ A kievi temetőre Golubjova 1949. 107. 2. kép.; Karger 1958. 208–210. 28. t. A temető topográfiájára Karger 1958. 135. *Korzuha* 1946. No. 9.; *Sedov* 1986. No. 23.; *Sedov* 1982. 27. t. 28. *Korzuha* megemlíti, hogy a kievi 1. sz. temetőben (na gore) 1936-ban egy sírban 3 db ilyen fülbevalót találtak.

¹²¹ *Korzuha* 1946. három pár fülbevalóról tud. Kettőnek képét közli Jakimowicz is, mint XIII. csoportjának két mintadarabját: *Jakimowicz* 1933. XXIII. t. I. és III., de csak a harmadik tartozik a két pár gyöngykoszorúval díszített fülbevalók közé. *Korzuha*nál az alapkövetelményt nem a karika gyöngykoszorúinak száma jelenti, hanem a kétoldali fürt lemezes préselt megoldása.

¹²² *Korzuha* 1946. 47.; *Sedov* 1986. 195.

¹²³ *Jamka* 1935. XVI. t. 2.; *Zeylandowa* 1960. 103.; *Dekowna* 1979. 156.; *Koperski* 1979. 9. kép.

¹²⁴ Első közléséhez nem értem hozzá. *Slaski-Tabaczynski* 1959. 65. No. 132.

¹²⁵ *Haisig-Kiersnowski-Reyman* 1966. 28. No. 66.

¹²⁶ *Kiersnowscy* 1959. 32–33. III. t. 1.

¹²⁷ *Gupieniec-Kiersnowscy* 1965. 40. X. t.

¹²⁸ *Gupieniec-Kiersnowscy* 1965. 37–38. No. 59. VIII. t.

¹²⁹ *Dekowna* 1961. 31. t. 10.; *Gupieniec-Kiersnowscy* 1965. 50–51. 16. t.

¹³⁰ *Slaski-Tabaczynski* 1959. 72. No. 148. 25. t.

62. *Lisowek* (pow. Rzepin). Kincsleletben két töredék, egy fűrt és egy karika része két pár gyöngykoszorúval. Keltezi 1011–1059-es lüneburgi érem.¹³¹

63. *Psary* (pow. Ostrow). Nem teljesen „tokaji” típus, még a korábbi szőlőfürtös függőket képviseli, de karikáján kettő + egy gyöngykoszorúval. Fényképe alapján öntött utánzatnak látszik.¹³²

64. *Osnica* (pow. Plock). A kincslelet egyetlen szőlőfürtös fülbevalóját I. Henrik bajor herceg (948–955) egyetlen pénze keltezte. Kérdéses azonban, tényleg egyetlen pénz volt-e a leletben. Dekowna a 10. századra keltezi.¹³³

65. *Obra Nowa* (pow. Wolsztyn). Kincsleletben egyetlen töredék került elő, pénzek részletezés nélkül említett 10. századi dirhemek.¹³⁴

66. *Kowale* (pow. Trebnica). Korábban Quilitz, Szilézia. Csak a fülbevaló karikája maradt meg három gyöngykoszorúval, a negyedik koszorú és az alsó fűrt hiányzik. A kincslelet utolsó pénze II. Henrik császár (1002–1013) strasbourgi denára.¹³⁵

67. *Nowa Huta – Pleszow* (pow. Nowa Huta). Kincsleletben fülbevaló töredéke, a teljes alsó fűrt. Keltezi I. Brétislaw cseh király (1034–1055) pénze, de van mellette Szt. István CNH I. 35.-ös denára is.¹³⁶

68. *Noskowo–Bzowo* (pow. Slawno). Kiersnowskiék szerint magyar típusú szőlőfürtös függő töredéke van a leletben (fragm. kolczyka winogronowatego, typ węgierski).¹³⁷

69. *Przemysl* (pow. Przemysl). Az egyetlen lengyelországi sírlelet a még közöletlen magyar temető 2. sírjából. Kísérőleletek négyesegletes kaftánveretek. A legkorábbi lengyelországi előfordulásnak látszik.¹³⁸

A Dekowna által is összeállított listából elhagytuk a Czechow-i fülbevalót, mert az egy pár gyöngykoszorús típusú, szőlőfürtje is a korábbi típussal egyező, és a majkowitz, melynek Dekowna szerint ismeretlen a formája. A csehországi lelőhelyeket sem vehettük figyelembe, mert azok is egy pár gyöngykoszorúsak (Levy Hradec, Stara Kourim, Stare Město).¹³⁹ Elhagytunk egyéb, közöletlen leleteket is, mint Ostrolupy, Sajbenpol.¹⁴⁰ Korzuhina is említette a gnezdovói temető egyik elporladt fülbevalóját, de típusának meghatározásánál más lehetőséget is elképzelhetőnek tartott. A gnezdovói telep fülbevalói valóban egy pár gyöngykoszorús és régi típusú szőlőfürttel díszítettek.¹⁴¹

A lengyelországi ép példányok száma fele annyi, mint a „tokaji” kincsből levőké. Az összesen 15 lelőhely anyaga zömmel későbbi, mint a magyarországiak. A legkorábbiak sem lehetnek idősebbek a magyar sírleleteknél. Így a magyarországi fülbe-

¹³¹ *Slaski–Tabaczyński* 1959. 34–37. No. 65. 10–11. t.

¹³² *Slaski–Tabaczyński* 1959. 55. No. 107. 20. t.

¹³³ A lelet 1867-ben került elő. *Gupieniec–Kiersnowscy* 1965. 40. No. 67.; *Dekowna* 1979. 149. fig. 3.

¹³⁴ *Slaski–Tabaczyński* 1959. 44–45. No. 85.

¹³⁵ *Haisig–Kiersnowski–Reyman* 1966. 49–50. No. 24. VI. t. 2.

¹³⁶ *Reyman* 1987/88. 150. 13. kép.

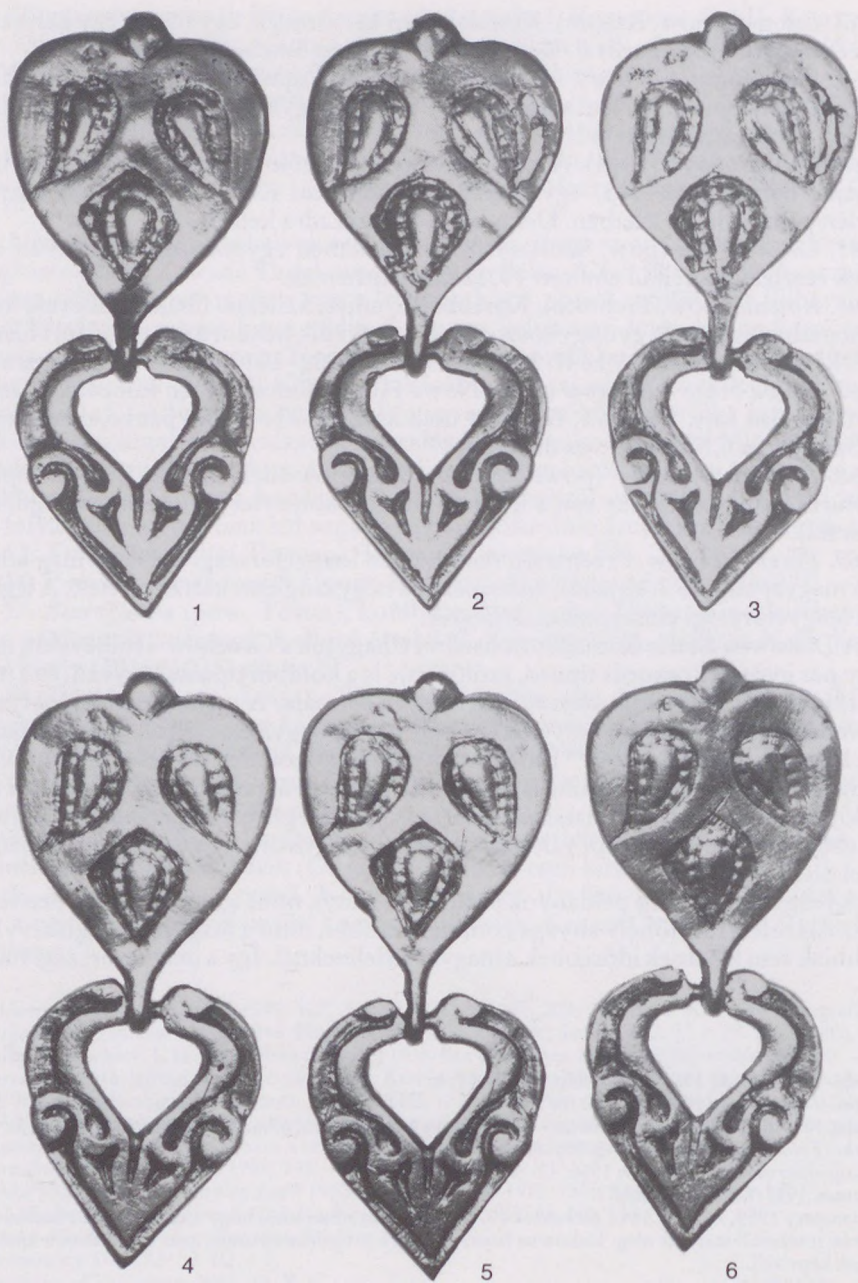
¹³⁷ *Kiersnowscy* 1959. 75. No. 114.; *Dekowna* 1979. 146. táblázatban jelzi, hogy archiv fotóját a berlini akadémiai intézettől szerezte meg. Dekowna beosztásában a 2. típusba tartozik, azaz szőlőfürtje a későavartípust képviseli.

¹³⁸ *Koperski* 1979. 4.

¹³⁹ *Dekowna* 1979. 146–47. táblázat adatai. Ezt a jelenséget már *Szőke B.* hangsúlyozta: 1962. 47.

¹⁴⁰ *Dekowna* 1979. 156.

¹⁴¹ *Puškina* 1987. 51. 1. kép 6.

17. ábra.
Abb. 17.

1-6: Az ún. tokaji kincs, pótlás veretek M 1:1
1-6: Der. sog. Tokajer Schatz, Ersatzbeschläge 1:1

valók időrendjében a lengyel adatok inkább negatív bizonyítékkal szolgálnak. Mivel 10. század végi, és 11. század eleji kincsleletekben fordul elő belőlük egy-egy ép, de többnyire töredékes darab, ezek nyilván annak az időszaknak maradványai, amelyben Magyarországon is divatoztak.

E fülbevalók kialakulása még vitatott, és legkorábbi lelőhelyeik felkutatása a jövőre vár. A filigrándrótt és gyöngykoszorú elemekből felépülő függők a nyitra–lupkai temetőben (17. sír) is feltűnnek. Nagyon közel áll hozzá szerkezetében a csókai késő avar temető 30. sírjának aranyozott ezüst fülbevalója, melyet Vinskiék bizánci importnak tartanak.¹⁴² Eredetüket tekintve bizonyára bizánci előképekre mennek vissza, amelyekből a 9. század végén, 10. század elején Ukrajnában, helyesebben a polján törzs területén (máshol ugyanis nem fordulnak elő) kialakulnak a kiev–volhiniai típusú fülbevalók.¹⁴³

Az ukrainai kincs- és sírleletek időrendje (Kopievka, Kiev 124. sír) alapján azonban nem dönthető el, hogy az ottani leletek korábbiak-e vagy nem a magyarországiaknál. Erre csupán gondolhatunk abból a tényből, hogy e fülbevalótípus kialakult formában a Kárpát-medencében a honfoglaló magyaroknál jelent meg. Következésképpen vagy magunkkal hoztuk, vagy közvetlenül a honfoglalás után kereskedelmi áruként került Magyarországra. Hazai elterjedésében az utóbbi lehetőséget látjuk inkább bizonyíthatónak. A szob–kiserdei 69-es sír, mint a temető egyik legszélső temetkezése, bizonyára nem köthető az első nemzedékhez, és így a fülbevaló korai keltezése nem lehetséges.¹⁴⁴ A Kolozsvár–Zápolya utcai 5. sírban két különböző fajta változat volt: a filigrán- és gyöngykoszorúkból épülő és a lemezes gömbdíszes fülbevaló is. A sírban még egy olyan „morva” díszgomb is volt, mint a „tokaji” kincsben. Az 5. sz. női sír mellett volt egy fegyveres férfi és egy gyermek sírja. Kovács I. családi csoportnak tekintette e három sírt, mivel el is különültek a többi sírtól. A másik csoportban volt a temető első generációhoz tartozó, rangos övet viselő halottja. Így talán azt mondhatjuk, az 5. sír halottja nem Vereckénél jött az országba, hanem már itt született.¹⁴⁵ A maroskarnai sír nem alkalmas pontosabb keltezésre. A magyar(országi) sírleletek tehát nem bizonyítják a 10. század eleji feltűnést.

Az a tény is feltűnő, hogy nagy készleteket, egy-egy lelőhelyen több (tucat) példányt csak Ukrajnában és Moldovában találtak (Kopievka, Ekimauci). Míg egyes orosz temetőkben több sírban is előfordultak, addig Magyarországon legfeljebb az adott temető egy sírjában kerülnek elő. Az is szembeszökő, hogy a kopievkai kincs 27. fülbevalója éppen a 10. század közepén kerül elrejtésre, amikor a magyar sírleletekben éppen hogy csak feltűnik egy-egy darab. Az is feltűnő, hogy a honfoglaló magyarok első nemzedékéhez kapcsolható sírok körében alig találkozunk ezzel az ékszerrel. E kor jellegzetes temetőiben (Karos, Bezdéd, Kenézlő stb) nem is találkozunk velük. Jellegzetes középrétegbeli ékszereknek számítanak.

Az oroszországi leletekben még akkor is kimutathatók (Denis, 11. század eleje), amikor már nálunk csak öntött másolataik, utánzataik fordulnak elő. Orosz földön

¹⁴² Chropovsky 1962. 17. kép 1.; Dimitrievič–Kovačević–Vinski 1962. 15. 7. kép.; Kovrig–Korek 1960. 259. 102. t. 8.; Perhavko V. B. szerint a volhiniai fülbevalók prototípusa a provinciális-bizánci műhelyek hatására a késő avar művészetben alakult ki. Az avaroktól került tovább a minta Moráviába, Lengyelországba és Volhíniába. Ezért tartja e típusokat végülis nyugati szláv eredetű ékszernek Bjeloruszsiában (Sajbenpol, Stročiskij gorodišče, de máshová sorolja Esmonyt). Perhavko 1986. 30.

¹⁴³ Sedov 1982. 27. t.; Sedov 1986. 195.

¹⁴⁴ Bakay 1978. 38. XXII. t. 17, XXIII. t. Bakay a 10. század közepére keltezte az analógiák alapján.

¹⁴⁵ Kovács 1942. V. t. 10, 12. 109.

való készítésük bizonyított: a pereszopnicai egyik sírban ötvösszerszámok és prése-lőminták voltak olyan fülbevalók „fürtjeinek” készítésére, mint a kopievkai kincs le-mezes díszű fülbevalói, vagy a hasonló szerkezetű bőszi fülbevaló.

E fülbevalóknak egyetlen dunántúli lelőhelye sincs. A leletek Szob környékén (Szob, Vác), és főleg a Tisza mentén kerültek elő: Nagykövesd, Szabolcs, Szentés, Csongrád, Törökkanizsa, Bocsár. Erre a vonalra esik a „tokaji” kincs is, mint lelő-hely. Az út kezdeténél van Ungvár. A lelőhelyek nagy része tehát a kereskedelmi út-vonalakon helyezkedik el.

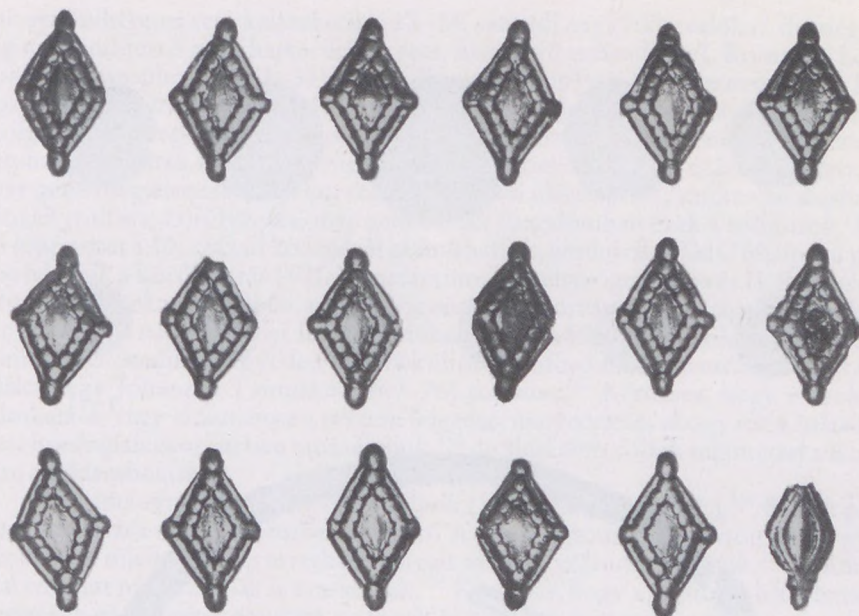
A „tokaji” kincsen levő fülbevalók száma eredetileg 12 volt és egy nagyon töre-dékes példány is csatlakozott e típushoz. Ennyi fülbevaló nem származhat sírlelet-ből, mert egyetlen műkincskereskedő sem vár éveket-évtizedeket ennyi darab össze-gyűjtésére, ennyi temető feltárására, kirablására. A „tokaji” kincs két pár gyöngyko-szorúval díszített fülbevalói tehát nagy valószínűséggel kincsleletből származnak. A lelet éppen a keleti kereskedelmi útvonal mentén került elő, valahol Tokaj közelé-ben, vagy éppen Tokajban, edényben elrejtve. Ha létezik a „tokaji” kincs, akkor éppen ez a része az, ami biztosan hozzá tartozott. A kérdés csupán az, ennyi volt-e az egész? A tárgyalt fülbevalókon kívül kétségtelenül a kincshez tartozott a négy-szögletes ezüstrudacska (elveszett) és egy két félből préselt ezüst gömb (MNM ltsz. 65/1897.3–4.), amely a törtezüst kincsek fülbevalóinak láncos csüngőin szokott elő-fordulni (18. kép 20.).¹⁴⁶

A „kincs” harmadik nagy csoportja a honfoglaló magyar leletekből áll. Ezekről nagy részben egyezik a véleményünk Németh Péterével: a kincshez kevert, és velük együtt eladott sírleletekről van szó. Csupán abban kételkedünk, hogy az összes hon-foglaláskori lelet egyetlen sírból származik, és hogy mind Tokaj környékéről valók (15–17. kép, 18. kép 1–19, 21–29). A tárgyak között ugyanis a nagy csüngős verete-ken kívül négy olyan veret is van, amelynek nincs meg az alsó csüngős része. Egy-egy készletben (egy-egy kaftánon) a hiteles leletek szerint csupán azonos mintájú veretek szoktak előfordulni. Ez a „tokaji” leletben felemásan érvényesül. Az egyező mintájú veretekből ugyanis hét jó minőségű, és nyolc gyengébb kivitelű, de egészen jól ha-sonlító dísz van. A négy négyzetes veret azonban csonkaságán kívül formájával és mintájával is eltér a „készlettől”. Nem származhatnak tehát azonos sírból. E tekin-tetben tehát több a lelet, mint ahogy szükséges. Másrészt viszont kevesebb is, mert a kis csüngős veretekből és a kis kerek pitykéből, amelyek rendszerint ingnyakdíszek, nem lehet egy darab. Ezen kívül egy másik ingre való készlet is van a tárgyak között, a rombusz alakú veretek. Így kétségtelen, hogy több sírból származnak a honfoglaló leletek.

A Tokaj környéki előkerülés nem lehetetlen, de felettébb gyanús. Éppen a nagy csüngős kaftán-veretek országon belüli elterjedéséből tűnik ki az, hogy a Felső-Tisza vidékén egyetlen lelőhelyük van, Bujon. A leletek zöme a Körös–Tisza–Maros vidé-kéről való. Ez az elkülönülés az ország egyébként leggazdagabb honfoglaláskori te-lepülési tömbjétől megingatja hitünket a „kincs” kaftánvereteinek Tokaj környéki eredetében.

A negyedik jelentős réteg a „kincsen” a bizánci, amelynek eddig meghatározó jelentőséget tulajdonítottak: az egész „kincset” a bizánci pénzekkel keltezték. A pénzek (19. kép 1–11.), szám szerint tíz körülvágott és egy ép arany solidus azon-

¹⁴⁶ *Slaski–Tabaczyński* 1959. XXV. t.: Zalesie-i kincs; *Kádár* 1961. VI. t. 19. kép.

1-18

19

20

21

22

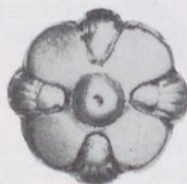
23

24

25

26

27

28

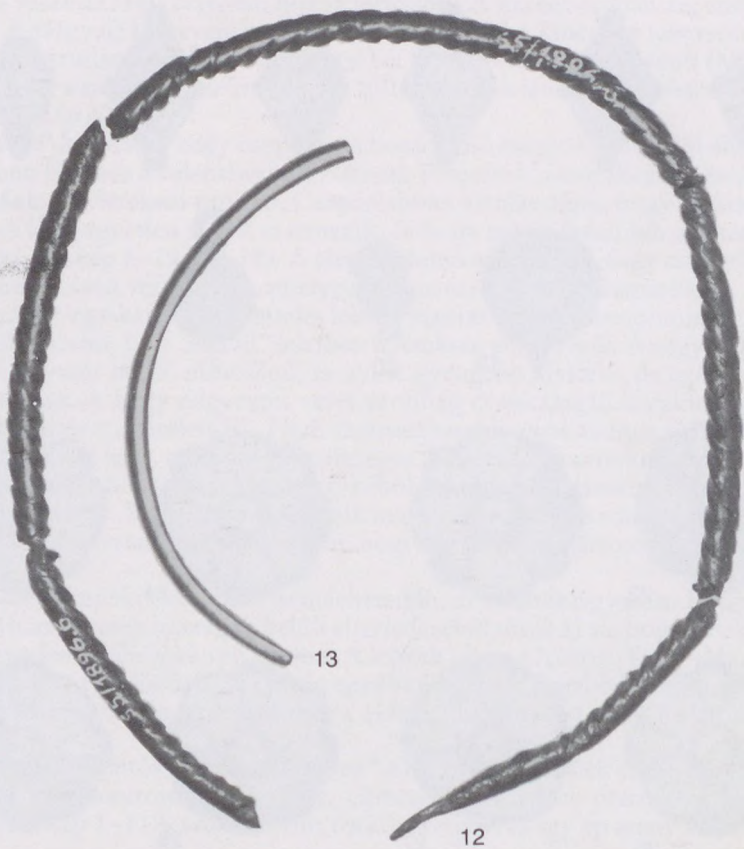
29

18. ábra.
Abb. 18.

1-29: Az ún. tokaji kincs M 1:1
1-29: Der. sog. Tokajer Schatz 1:1

1-11

19. ábra. 1-13: Az ún. tokaji kincs M 1:1
Abb. 19. 1-13: Der sog. Tokajer Schatz 1:1

ban semmiképpen sem keltezhetik a 13–14. századi nagy fülbevalókat, de még az eddig nem említett S végű hajkarikákat sem, hiszen 10. századiak: I. Romanos Lakapenos és Christophoros (921–31) és VII. Konstantinos Porphyrogennetos és II. Romanos (948–59) pénzei. Az utóbbi uralkodók körülvagott pénzei fizetőeszközként sem szolgálhattak, legfeljebb olyan körülmények között, ahol kizárólag nyersanyag súlyban számoltak velük. Ez az időszak Magyarországon a 10. század lehetett, a magyar pénz megjelenése előtti korszak. A későbbi időszakban, amikor szokásba jött a pénzek rontása, körülvágása, már nem voltak forgalomban ezek a solidusok. A kezdő időpontot a 10. század közepétől számíthatjuk, amikor is a BMC 60 típusú pénzen feltűnik a körülnyírás (VII. Konstantinos Porphyrogennetos és II. Romanos solidusain), a „tokaji” leletben, egy gyöngyöspatai szórvány soliduson, és a szokás végét jelezheti a nagyharsányi lelet, amelyben szintén három pénzük fordul elő. Ebbe a sorba illeszkedik az egyetlen ismert külföldi előfordulás is; a csehországi Libicén találtak egy Johannes Tzimiskes (969–76) solidust.¹⁴⁷ Kérdéses, hogy e szokásnak változata-e, vagy előzménye a pénzek felezése, negyedelése, ahogy ezt a balatonszemesi honfoglaláskori sírban tapasztaljuk,¹⁴⁸ de ahol nem voltak tekintettel a Krisztus fejeire a feldaraboláskor.

A bizánci rétegekhez tartoznak a súlyok (13. kép 2., 20. kép 7.).¹⁴⁹ Koruk pontos megállapítására csak szakember hivatott. A washingtoni Dumbarton Oaks gyűjteménynek a micinkkel összevethető súlyait az 5–6. századra keltezik.¹⁵⁰ A Kádár Z. által említett párhuzamok is avar koriak.¹⁵¹ Kérdéses, hogy a pontosabb korhatározás lehetséges-e? Kérdéses továbbá a pénzek és a súlyok összetartozása.

A bizánci eredetű tárgyak közé tartoznak a félhold alakú lemezes fülbevalók (20. kép 8–9). Nem dönthető azonban biztonsággal el, hogy a „kincs” melyik rétegébe tartoznak, mert nem csak balkáni kincsleletből (Boljetin) ismeretesek, hanem magyar sírleletből is (Gyula).¹⁵² A két pár gyöngykoszorúval díszített fülbevalók a Jakimovicz féle 13. csoportnak a jellemzői, s nevükkel ellentétben nem kizárólag „törtézőst”-ből álló kincsekben fordulnak elő (Kopievka). Balkáni eredetű tárgyak azonban nagyon ritkán fordulnak elő köztük (pl. Zawada Lanckoronska). A két fülbevaló nagyon jó állapota alapján arra is gondolhatunk, hogy nem sírleletből származnak.

Nem zárható ki a bizánci eredetű tárgyak és a kiev – volhiniai típusú fülbevalók összetartozása, mivel a pénzek és a fülbevalók megközelítőleg azonos időszakból származnak. Hasonló összetételű kincsleletet azonban párhuzamként nem tudunk felmutatni.

A nagyobb egységeken kívül kisebb tárgycsoportokat is tartalmaz a „kincs”. Közéjük tartoznak az S végű hajkarikák (20. kép 1–5.). A vastag ezüst huzalból készült, keskeny és bordázott végű karikák a tárgytypus jellegzetes darabjai. Maga a bordázás a 11. század közepén jelenik meg, és a sírleletekben legkorábban I. András pénzeivel fordul elő. A vaskos formájú, keskeny, és bordázott végű változat pénzek nélkül Szécsény–Kerekdombon, Molnos/Mlynarcén uralkodó forma, Majson a 692.

¹⁴⁷ Kovács 1989. 138. 714. jegyzet.; Gedai 1975. 88. IV. t. 4–6.

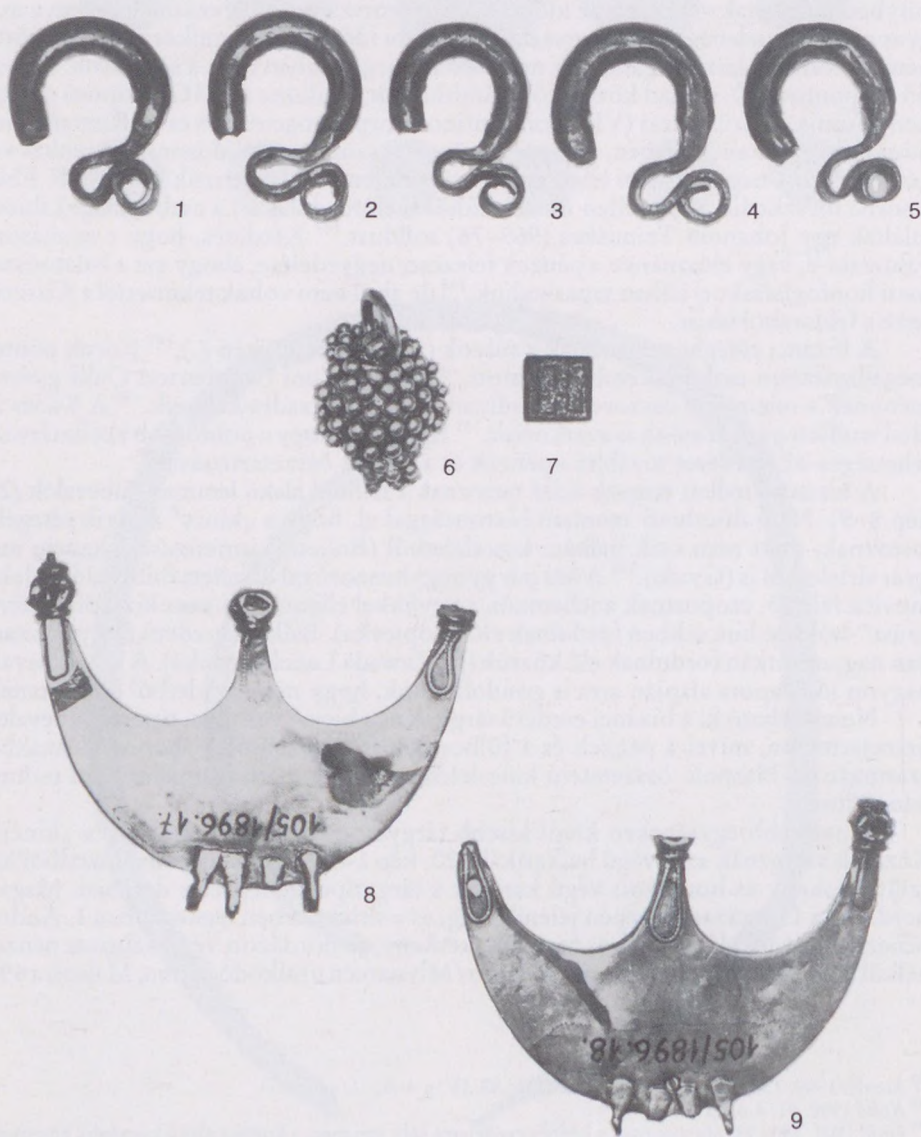
¹⁴⁸ Költő 1990. 91. 4. ábra 23.

¹⁴⁹ Gohl 1901. 193–98. Ma már csak a két négyszögletes súly van meg, a korong alakú harmadik elveszett.

¹⁵⁰ Ross 1962. No. 80–81. 46. t.

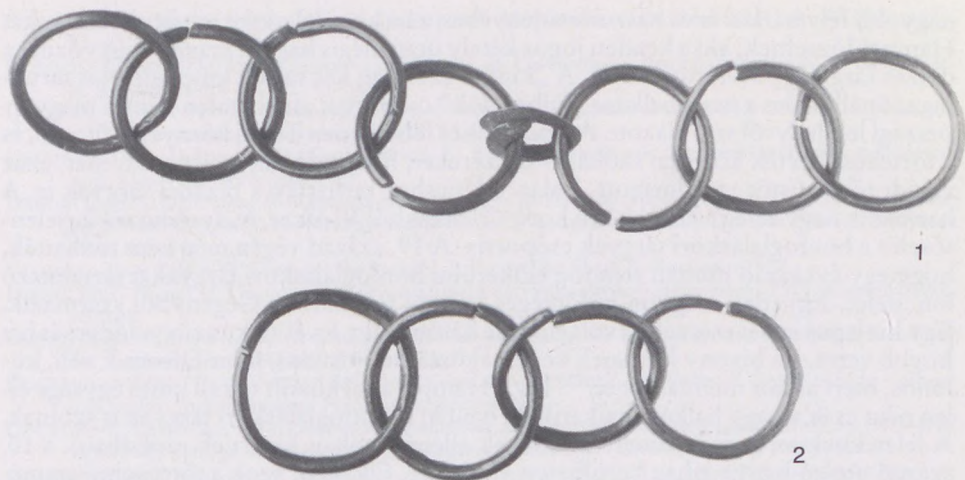
¹⁵¹ Kádár 1961. 202.

¹⁵² Bakay 1978. 174.

20. ábra.
Abb. 20.

1–9: Az ún. tokaji kincs M 1:1
1–9: Der. sog. Tokajer Schatz 1:1

21. ábra. 1–2: Az ún. tokaji kincs M 9:10
Abb. 21. 1–2: Der. sog. Tokajer Schatz 9:10

sírban I. László pénzével együtt találták.¹⁵³ Németh nyomán többen hajlottak arra, hogy az S végű hajkarikákkal keltezzék a kincsnek tartható rész elrejtését.¹⁵⁴ Azonban, mint láttuk, a „kincs” sorrendben második legfiatalabb csoportját alkotják e hajkarikák. Semmilyen más csoporthoz sem tartoznak, így önmagukon kívül más leletcsoport keltezésére sem alkalmasak. Lehetnek viszont egy 11. századi sír leletei.

A „törtezüst” tárgyakhoz tartozhat a „morva” díszgomb töredéke (20. kép 6.). Magyar temetőből való, egyetlen jó párhuzama a Kolozsvár–Zápolya utcai 5. sírból ismert. Előfordul a morva és a kievi orosz sírokban is.

A „tokaji” kincs ötödik nagyobb csoportját az őskori tárgyak alkotják. Ezekkel nem is szándékozunk foglalkozni. Ezek közé tartoznak az arany karikák (21. kép), és a bronz nyakperec töredékei (19. kép 13.). A feldarabolt, széttört nyakperec törésfelületei egyértelműen jelzik: a torques öntött, és a négy szál bronzhuzalból sodrott nyakpereceket utánozza. A honfoglaláskori anyagban azonban egy kivétellel csak valódi sodrott nyakperecek vannak, öntött változatuk pedig csak ezüsből készült (Ószentiván). A törtezüst leletek közé tehát anyagánál fogva nem tartozhat. Így inkább a késő bronzkorra keltezhetjük.

Római kori lehet a két fibula töredék és a bronz csipesz, bizonytalan korúak a karperec (19. kép 13.) töredékek. Az első és negyedik tételben vásárolt töredékek azonban nem lényegesek, csupán színezik a tarka-barka összetételű tárgycsoportokat. További vizsgálatukra nincs is mindig mód, mert a fél ezüst karperec kivételével elvesztek.

Vizsgálódásainkat a következőkben összegezhetjük. Az ún. tokaji kincsben több korszak össze nem tartozó tárgyai vannak együtt. Az eladó ill. felvásárlók a

¹⁵³ A szécsényi leletek közöletlenek, MNM ltsz. 143/1880. 1–3. Nyáry 1907. 222.; Točík 1960. 271–72. 2–3. kép, Kiss 1983. 61. t.

¹⁵⁴ Németh 1969 (1988) 195.; Giesler 1981. 20–21.

nagyobb felvásárlási ár és haszon reményében zárt kincsleletként adták el a tárgyakat Hampel Józsefnek, aki a kezdeti jogos kétely után mégis hagyta magát meggyőzni az összes tárgy együvértartozásáról. A „kincs” azonban két valódi kincsleletet is tartalmaz: önálló lelet a nagy balkáni „fülbevalók” csoportja, amely talán nem is magyarországi lelőhelyről származott. A másik kincs feltehetően Tokaj környékéről való, és a törtezüst leletek körében szokásos ékszereket, fülbevalókat, ezüst rudacsákat, azaz valódi törtezüstöt tartalmazott. Talán e kincshez tartoztak a bizánci tárgyak is. A harmadik nagy réteg a különböző korú sírleletekből áll össze, melyek közül legjelentősebb a honfoglaláskori tárgyak csoportja. A 19. század végén még nem tudhatták, hogy egy évszázad múltán sem fog előkerülni honfoglaláskori tárgyakat tartalmazó kincslelet. Egyetlen, nagyon különleges leletről tudunk: ez Gégényből származik. Egy kis lapos ezüst csészében volt elrejtve három nagy levél alakú sügyelődísz és hét kisebb veret. Ez bizony kincsnek kevés, áldozatnak viszont, mint Dienes I. véli, különös, mert akkor miért ásták el?¹⁵⁵ Így a Hampel által közölt tokaji kincs egysége ellen nem csak a nagy balkáni hajkarikák, hanem a honfoglaláskori tárgyak is szólnak. A leleteknek az a része, amely mindezek ellenére tokaji kincsnek mondható, a 10. század utolsó harmadában kerülhetett elrejtésre. Okaként azok a történelmi események jelölhetők meg, amelyek a Felső-Tisza vidék népességének részleges változásával állnak kapcsolatban. A népesség kicserélődésére utalnak a két nemzedéket magukba foglaló temetők (Karos, Kenézlő, Bezdéd), melyek hirtelen és folytatás nélkül megszűnnek. E lakosságcsere eseményeinek eshetett áldozatául a kincs tulajdonosa.

¹⁵⁵ Dienes 1961. 183–84.

IRODALOM

- ALEKSANDROV 1984. *Aleksandrov, G.* Srednevekovno balgarsko sakroviste ot Mihajlovgrad. *ArhSof* 26 (1984):1 29–37.
- ANTONIEWICZ 1968. *Antoniewicz, J.* Niektorie sredniowieczne skarby pruskie i litewskie i ich zwiazki z Russia. *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus. Szerk. Jazdewski, K.* Wrocl.–Warszawa–Krakow 1968. 540–550.
- ANTONOVA 1985. *Antonova, V.* Šumenskata krepot – Šumenskaja krepot – Festung Schumen. *Sumen* 1985. Vezető.
- BAKAY 1978. *Bakay, K.* Honfoglalás- és államalapítás kori temetők az Ipoly mentén. *StComit* 6 (1978).
- BÁLINT 1989. *Bálint, Cs.* Die Archäologie der Steppe. Wien–Köln 1989.
- BÁLINT 1991. *Bálint, Cs.* Südungarn im 10. Jahrhundert. *StudArch* 11 (Bp. 1991).
- BÁRÁNYNÉ–OBERSCHALL 1945. *Bárányné–Oberschall, M.* A Kiskunhalas–Bodoglárpusztai középkori ezüstlelet. *MagyarMuz.* 1945. 13–22.
- BERNJAKOVIĆ 1957. *Bernjaković, K.* Drevneslavjanskije pamjatniki Zakarpatskoj oblasti (SSSR). *SlA* 5 (1957) 435–455.
- BOBČEVA 1980. *Bobčeva, Lj.* Sohranjonnye drevnije slavjanskije obyčai v žizni bolgarskogo naselenija XIV veka (po dannym srednevekovogo bolgarskogo kladbišča na myse Kaliakre). *Rapports du IIIe congrès Internat. d’arch. Slave.* 2. Brat. 1980. 65–71.
- BÓNA 1964. *Bóna, I.* Der Silbeschatz von Darufalva. *ActaArchHung* 16 (1964) 151–169.
- BÓNA 1986. *Bóna, I.* Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben. *Erdély Története I. szerk. Mak-kai L.–Mócsy A.* Bp. 1986. 107–234.
- BOŠKOVIĆ 1969. *Bošković, D.* red. Stare kulture u Djerdape. Beograd 1969.
- CHROPOVSKÝ 1962. *Chropovský, B.* Slovanské pohrebisko v Nitre na Lupke. *SlA* 10 (1962) 175–240.
- ČOROVIĆ–LJUBINKOVIĆ 1949. *Čorović–Ljubinković, M.* Nalaz iz Markove Varosi kod Prilepa. *Muzeji* 2 (1949) 102–113.
- ČOROVIĆ–LJUBINKOVIĆ 1951. *Čorović–Ljubinković, M.* Metalni nakit belobrdskog tipa. *Starinar* 2 (1951) 21–55.

- ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ 1954. *Čorović-Ljubinković, M.* Nausnice t. z. tokajskog tipa. RVM 3 (1954) 81–92, 92–93.
- ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ 1972. *Čorović-Ljubinković, M.* Les slaves du centre Balkanique du VIe au IXe siècle. *Balkanoslavica* 1 (1972) 43–54.
- DARKEVIČ-SOBOLEVA 1973. *Darkevič, V. P. – Soboleva, N. A.* O datirovke litovskih monet s nadpisu „pecat” (po materialam Santajskogo klada). *SA* 1973:1. 83–94.
- DEKOWNA 1961. *Dekowna, M. – Stättlerowna, E.* Wczesnosredniowieczny skarb srebrny z Sejkowicz, pow. Gostynin. Wrocław 1961.
- DEKOWNA 1979. *Dekowna, M.* Remarques sur la genese de certains types de bijoux d’argent trouvés dans les trésors Polonais du Moyen Age. Rapports du IIIe congrés international d’arch. Slave. I. Bratislava 1979. 145–64.
- DIACONU-BAROCHI 1977. *Diaconu, P. – Barochi, S.* Pacuiul lui Soare II. Bucuresti 1977.
- DIENES 1961. *Dienes, I.* Honfoglaló magyarok. in: A kisérdai vár története. szerk. Éri I. Kisérdai 1961. 95–204.
- DIENES 1964–65. *Dienes, I.* Über neuere Ergebnisse und Aufgaben unserer archäologischen Erforschung der Landnahmezeit. *MFME* 1964–65. 73–111.
- DIMITRIJEVIĆ-KOVAČEVIĆ-VINSKI 1962. *Dimitrijević, D. – Kovačević, J. – Vinski, Z.* Seoba naroda – arheološki nalazi Jugoslavenskog Podunavlja. Zemun 1962.
- DOLMOVA-LUKANOVSKA 1988. *Dolmova-Lukanovska, M.* Tirnovskie srednevekovie ukrasenija (XII–XIV vv). Trudy pjatogo meždunarodnogo kongressa arheologov-slavistov 2 (Kiev 1988) 70–74.
- DŽAMBOV 1968. *Džambov, Hr.* Srednevekovna crkva i nekropol pri s. Hvojna. *GPM* 6 (1968) 83–94.
- ERCEGOVIĆ 1958. *Ercegović, Sl.* Neobjavljeni grobni nalazi iz Bijelog Brda. *SHP* 6 (1958) 165–84.
- ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ 1966. *Ercegović-Pavlović, Sl.* Prilog proučavanju srednjovekovnih nekropola u istočnoj Srbiji. *Starinar* 17 (1966) 143–150.
- ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ 1976a. *Ercegović-Pavlović, Sl.* Srednjovekovna nekropola u Nišu. *Starinar* 27 (1976) 83–98.
- ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ 1976b. *Ercegović-Pavlović, Sl.* Rückblick auf slawische Ohrringe in Serbien und die Frage ihrer Beziehung zu denjenigen im dalmatinischen Kroatien. *Balkanoslavica* 5 (1976) 41–6.
- FEHER-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962. *Fehér, G. – Éry, K. – Kralovánszky, A.* A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. *RégTan* 2 (1962)
- FETTICH 1923–26. *Fettich, N.* Sárkányábrázolások a magyarországi népvándorlaskori emléanyagban. *ArchÉrt* 40 (1923–26) 157–72.
- FILIP 1969. *Filip, J.* Enzyklopedisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas. Red. Filip, J. II. Prága 1969.
- FILOV 1913. *Filov, B.* Novootkriti starini. *IBAD* 3 (1912–13) 328–39.
- FJODOROV 1953. *Fjodorov, G. B.* Gorodišče Ekimauci. *KSIIMK* 50 (1953) 104–126.
- FJODOROV-ČEBOTARENKO 1984. *Fjodorov, G. B. – Čebotarenko, G. F. – Velikanova, M. S.* Braneštij mogilnik X–XI vv. Kisinyov 1984.
- GEDAI 1975. *Gedai, I.* XI. századi kincslet Nagyarsányból. *JPMÉ* 17–18 (1972–73) 1975. 85–90.
- GIESLER 1981. *Giesler, J.* Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. *PZ* 56 (1981) 3–167.
- GOHL 1901. *Gohl, Ö.* A MNM bizánci súlyai. *ArchÉrt* 21 (1901) 193–98.
- GOLUBJOVA 1949. *Golubjova, L. A.* Kievskij nekropol. *MIA* 11 (1949) 103–118.
- GUBITZA 1908. *Gubitz, K.* A zombori (sáponyapusztai) bronzleletről és a kladovoi kincsről. *ArchÉrt* 28 (1908) 264–65.
- GUPIENIECZ-KIERSNOWSCY 1965. *Gupieniecz, A. – Kiernowsky T. i. R.* Wczesnosredniowieczne skarby srebrne z Polski srodkowej Mazowce i Podlasia. Polskie skarby wczesnosredniowieczne III. Wrocław-Warszawa-Krakow 1965.
- GUŠČIN 1936. *Guščin, A. S.* Pamjatniki hudožestvennogo remesla drevnej Rusi X–XIII vv. Moszkva–Leningrád 1936.
- HAISIG-KIERSNOWSKI-REYMAN 1966. *Haisig, M. – Kiernowski, R. – Reyman, J.* Wczesnosredniowieczne skarby srebrne z Malopolski, Slaska Warmii i Mazur. Polskie skarby wczesnosredniowieczne IV. Wrocław-Warszawa-Krakow 1966.
- HAMPEL 1878. *Hampel, J.* Magyarhoni régészeti leletek repertoriuma. *AK* 12 (1878) 131–36.
- HAMPEL 1880. *Hampel, J.* A nemzeti múzeum érem és régiségtárának április havi gyarapodása. *ArchÉrt* 14 (1880) 173.
- HAMPEL (KÖVER) 1897. *Hampel, J.* Újabb adatok az ötvösség történetéhez hazánkban. *ArchÉrt* 17 (1897) 227–53.
- HAMPEL 1905. *Hampel, J.* Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III. Braunschweig 1905.
- HOREDŦ 1966. *Horedt, K.* Die Ansiedlung von Blandiana, Rayon Orastie, am Ausgang des ersten Jahrtausends u. Z. Dacia 10 (1966) 261–90.

- HOREDT 1986. *Horedt, K.* Siebenbürgen im Frühmittelalter. Bonn 1986.
- ISTVÁNOVITS 1992. *Istvánovits E.* Ibrány. RégFüz Ser I/44 (1992). 65.
- JAKIMOWICZ 1933. *Jakimowicz, R.* O pochodzeniu ozdób srebrnych znalezionych w skarbach wczesno-historicznych. WiadArch 12 (1933) 103–126.
- JAMKA 1935. *Jamka, R.* Wczesnohistoryczny skarb znaleziony na grodzisku w Zawadzie Lanckoronskiej. WiadArch 13 (1935) 95–99.
- JANIN–DERGAČEV 1987. *Janin, V. L.–Dergačev, V. A.–Masson, V. M.–Polevoj, L. L.* szerk. Istorija moldavskoj SSR. I. Kisinyov 1987.
- JANKOVIĆ 1973–74. *Janković, M.* Dve srednjovekovne nekropole u istočnoj Srbiji. Starinar 24–25 (1973–74) 227–236.
- JANKOVIĆ 1979. *Janković, M.* Srebrni nalaz iz Prahova. ZNM 9–10 (1979) 271–76.
- KARGER 1958. *Karger, M. K.* Drevnij Kiev. I. Kiev 1958.
- KÁDÁR 1961. *Kádár, Z.* Der Schatzfund von Tokaj und seine byzantinisch-slavisches Beziehungen. Slavica 1 (Debrecen 1961) 193–209.
- KIERSNOWSCY 1959. *Kiersnowscy, T.i.R.* Wczesnosredniowieczne skarby srebrne z Pomorza. Polskie skarby wczesnosredniowieczne II. Warszawa–Wrocław 1959.
- KISS 1983. *Kiss, A.* Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Bp. 1983.
- KISS 1933. *Kiss, L.* Honfoglaláskori leletek a Jósza múzeumban. Dolg 9 (1933) 215–19.
- KLENOTY... 1988. *Holčík, St.* szerk. Klenoty davnej minulosti Slovenska. Katalog expozicie. Bratislava 1988.
- KOPERSKI 1979. *Koperski, A.* Cmentarzysko „staromadziarskie” w Przemyślu (Kommentarz do wystawy). Przemyśl 1979.
- KORZUHINA 1946. *Korzhuhina, F. G.* O tehnikе tischenija i peregorodčatoj emali v drevnej Rusi X–XII vv. KSIIMK 13 (1946) 45–54.
- KORZUHINA 1954. *Korzhuhina, F. G.* Russkie klady. Moskva 1954.
- KOSTRZEWSKI 1962. *Kostrzewski, J.* O pochodzeniu polskich ozdób srebrnych skarbow wczesnosredniowiecznych. SlAnt 9 (1962) 139–208, 208–211.
- KOVÁCS 1942. *Kovács, I.* A kolozsvári Zápolya-utcai magyar honfoglaláskori temető. Közl. II/1 (1942) 85–115.
- KOVÁCS 1989. *Kovács, L.* Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. FontArchHung Bp. 1989.
- KOVAČEVIĆ 1949. *Kovačević, J.* Mindjuše i našnice sa jagodama Muzeji 2 (1949) 114–25.
- KOVAČEVIĆ 1953. *Kovačević, J.* Srednjovekovna nosna balkanskih slovena (Die mittelalterliche Tracht des Balkanlawen). Beograd 1953.
- KOVRIK–KOREK 1960. *Kovrig, I.–Korek, J.* Le cimetiere de l'époque avare de Csóka. ActaArchHung 12 (1960) 257–297.
- KÖLTŐ 1990. *Költő, L. A.* Balatonszemes, Landler Jenő utcai honfoglaláskori lovassír. Szemes. Tanulmányok Balatonszemes múltjából és jelenéből. Balatonszemes 1990. 85–101.
- KÓVÁRI 1983. *Kővári, K.* Régészeti leletek Vácon és környékén. in: Vác története I. StuCom 13 (Szentendre 1983) 29–47.
- LÁSZLÓ 1943. *László, Gy.* A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kolozsvár 1943.
- LÁSZLÓ é.n. (1970). *László, Gy.* A népvándorlaskor művészete Magyarországon. Bp. é. n. Corvina.
- LÁSZLÓ 1988. *László, Gy.* Árpád népe. Bp. 1988.
- LINKA–GEPPENER 1948. *Linka–Geppener, N.* Kopiiivskij skarb. ArhKiev 2 (1948) 182–190.
- MARJANOVIĆ–VUJOVIĆ 1979. *Marjanović–Vujović, G.* Necropole medievale Vinča. InvArch. Yug. fasc. 22. Beograd 1979.
- MARJANOVIĆ–VUJOVIĆ 1986. *Marjanović–Vujović, G.* Srednjovekovne nekropole u Srbiji evidentirane kroz arheološka iskopavanja I. Starinar 37 (1986) 191–207.
- MARKEVIĆ 1985. *Markević, V. I.* Dalnoje – blizkoje – Merturij ale trekuluj. szerk. V. I. Markević. Kisinyov 1985.
- MAVRODINOV 1959. *Mavrodinov, N.* Starobalgarskoto izkustvo. Szófia 1959.
- MILOŠEVIĆ 1962. *Milošević, D.* Srednjovekovna nekropola u selu Lešju kod Paraćina. ZNM 3 (1962)
- MILOŠEVIĆ 1990. *Milošević, D.* Nakit od XII do XV veka iz zbirke Narodnog Muzeja Beograd. Beograd 1990.
- MINIĆ 1987. *Minić, D.* Spiralno uvijena žica na srednjovekovnom nakitu iz Srbije. Starinar 38 (1987) 73–81.
- MINIĆ–TOMIĆ 1972. *Minić, D.–Tomić, D.* Ostava srednjovekovnog nakita iz Velikog Gradišta. Starinar 23 (1972) 125–29.
- NAGY 1964. *Nagy, I.–Nagy, P.* Katalog arheološke zbirke dr Imre Frey-a. Sombor 1964.
- NAKIT... 1982. *Nakit na tlu Srbije. Jewelry on the territory of Serbia from the 9th to the 15th centuries.* Beograd 1982.

- NEAMȚU 1961. *Neamțu, E.* Obiectele de podoabă din tezaurul medieval de la Cotul Marii, Popricani (Jasi). *ArhMold* 1 (1961) 283–91.
- NÉMETH 1969 (1988). *Németh, P.* Bemerkungen zur Auswertung des sog. Schatzfundes von Tokaj MFMÉ 1969/2 189–199. magyarul: Jegyzetek az ún. tokaji kincs értékeléséhez. in: Királyok, ispánok, jobbagyok. Folklor és etnográfia 48 (Debrecen 1988) 17–30.
- NYÁRY 1907. *Nyáry, A.* Asatás a szécsényi Kerekdombon (Nógrád m). *ArchÉrt* 27 (1907) 222–31.
- PARÁDI 1975. *Parádi, N.* Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A Nyáregyháza–pusztapótharaszti kincslet. *FolArch* 26 (1975) 119–57.
- PERHAVKO 1986. *Perhavko, B. V.* Zapadnoslavjanskije elementy v rannesrednevekovoj kulture mezdurecja Dnepra i Nemana. *KSIA* 187 (Moszkva 1986) 28–35.
- PETROVIĆ 1962–63. *Petrović, D.* Srednjovekovno nekropola na Doničkom brdu (Gradac kod Kragujevaca). *Starinar* 13–14 (1962–63) 275–90.
- PLETNJOVA 1992. *Pletnjova, S. A.* Stratigafičeskie issledovanija Pliski. *Pliska-Preslav* 5 (1992) 35–63.
- PUSKINA 1987. *Puškina, T. A.* Visočnye kolca gnesdovskogo kompleksa. *Trudy pjatogo meždunarodnogo kongressa slavjanskoj arheologii*. Kiev 18–25. sentjabrja 1985. g. III. vyp. 1. b. Moszkva 1987. 50–57.
- RADOJKOVIĆ 1969. *Radojković, B.* Nakit kod Srba od XII do kraja XVIII veka. Beograd 1969.
- REYMAN 1987/88. *Reyman, B.* Wczesnosredniowieczny skarb srebrny z Nowej Huty – Pleszowa. I. *MatArchNH* 11 (1987) 121–72, II. 12 (1988) 131–47.
- RIEGL-ZIMMERMANN 1923. *Zimmermann, E. H.* Kunstgewerbe des frühen Mittelalters auf Grundlage des nachlassenen Materials Alois Riegls. bearbeitet E. H. Zimmermann. Bécs 1923.
- ROSS 1962. *Ross, M. C.* Catalogue of the Byzantine and early mediaeval antiquities in the Dumbarton Oaks Collection I. Washington 1962.
- SEDOV 1982. *Sedov, V. V.* Vostočnye slavyane v VI–XIII vv. *Arheologija SSSR*... v 20 tomah. Moszkva 1982.
- SEDOV 1986. *Sedov, V. V.* Visočnye ukrašenija IX–X vv. v južnyh zemljah vostočnogo slavyanstva. *Sbornik posvetyen na Bosko Babik – Mélange Bosko Babik*. Pripile 1986. 195–97.
- SLASKI–TABACZYŃSKI 1959. *Slaski, J.–Tabaczyński, St.* Wczesnosredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski. Polskie skarby wczesnosredniowieczne I. Warszawa–Wrocław 1959.
- SPINEI 1982. *Spinei, V.* Moldova in secolele XI–XIV. Bucuresti 1982.
- STANCEV 1962. *Stančev, St.* Stara tradicija v edin naroden nakit. *ArhSof* 4 (1962):2 5–11.
- STANOJEV 1989. *Stanojev, N.* Nekropole X–XV veka u Vojvodini. Novi Sad 1989.
- SUPKA 1915. *Supka, G.* Bericht vom Jahre 1913 über die Erwerbungen des ung. Nationalmuseums. *ArchAnz* 1915/1 18–50.
- SZÉLL 1941. *Széll, M.* XI. századi temetők Szentes környékén. *FolArch* 3–4 (1941) 231–55.
- SZŐKE 1962. *Szőke, B.* A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. *RégTan* 1 (1962)
- TEODOR 1961. *Teodor, D. Gh.* Tezaurul feudal timpuriu de obiecte de podoabă descoperit la Voinesti–Jasi. *ArhMold* 1 (1961) 245–66.
- TEODOR 1964. *Teodor, D. Gh.* Obiectele de podoabă din tezaurul feudal timpuriu descoperit la Oțeleni. *ArhMold* 2–3 (1964) 343–61.
- TEODOR 1981. *Teodor, D. Gh.* Romanitatea carpato-dunareana și Bizantul în veacurile V–XI e. n. Iasi 1981.
- TOČIK 1960. *Točik, A.* Radove pohrebisko devinskeho typu z XI. stor. v Mlynarciach pri Nitre. *SlA* 8 (1960) 269–83.
- TOČIK 1968. *Točik, A.* Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava 1968.
- TOČIK 1971. *Točik, A.* Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei I. *SlA* 19 (1971) 135–276.
- TOTEV 1969. *Totev, T.* Musée archeologique Preslav. Szófia 1969.
- TÖRÖK 1956. *Török, Gy.* A szobi Vendelin földék X–XI. századi temetője. *FolArch* 8 (1956) 129–35.
- VAKLINOVA 1981. *Vaklinova, M.* Mittelalterliche Schmuckstücke aus Bulgarien. Szofia 1981.
- VANA 1954. *Vaňa, Z.* Madari a slovane ve svetle archeologických nálezů X–XII. století. *SlA* 2 (1954) 51–93.
- VARJU é.n. (1939). *Varju, E.* A magyar viselet a középkorban. Magyar művelődéstörténet I. szerk. *Domanovszky S. é.n.* (Bp. 1939). 328–54.
- VAŽAROVA 1976. *Važarova, Z.* Slavjani i prabalgari po dani na nekropolite ot VI–XI v. na teritorijata na Balgarija. Szófia 1976.
- VINSKI 1949. *Vinski, Z.* Starohrvatske nausnice u arheoloskom Muzeju u Zagrebu. *SHP* 1 (1948) 22–37.
- VINSKI 1970. *Vinski, Z.* O postojanju radionica nakita starohrvatskog doba u Šišku. *VAMZ Ser. III.* 4 (1970) 45–92.
- WEIßKIRCHER 1935. *Weißkircher, R.* Geldfund im Hamlesch. Siebenbürgische Vierteljahrschrift 58 (1935) 229–37.
- ZEYLANDOWA 1960. *Zeylandowa, M.* O pochodzeniu niektórych ozdób ze skarby w Zawadzie Lanckoronskiej, pow. Brzesko. *Sprawa* 9 (1960) 103–104.

einer unbekannten Fundstelle, der in das UngNatMus gelangte. Der andere Schatz kam vermutlich in der Gegend von Tokaj hervor und enthielt die im Kreise der Hacksilberfunde üblichen Schmuckgegenstände, Ohrgehänge. Vielleicht gehören auch die Solidi zu diesem Schatz. Die übrigen Gegenstände bestehen aus Grabfunden verschiedenen Alters. Zur Verbergung des Schatzes in der Umgebung von Tokaj dürfte vom letzten Drittel des 10. Jh. die Reihe gekommen sein, als die Bevölkerung der Oberen Theißgegend, wahrscheinlich im Laufe des aggressiven Eingriffes der Fürstenmacht sich ausgetauscht hat. Diesen Kämpfen ist wahrscheinlich auch der Besitzer des Schatzes zum Opfer gefallen.

Károly Mesterházy

MAGYARORSZÁGI ÉREMLELET A KERESZTES HADJÁRATOK KORÁBÓL

GEDAI István

1982-ben – két részletben – 89 denárból álló együttest adtak át a Magyar Nemzeti Múzeumnak annak közlésével, hogy az az 1884-ben Zomborban (ma: Sombor, Jugoszlávia) előkerült, eredetileg mintegy 1600 darabot tartalmazó éremleletből származik.

A két részletben bekerült lelettöredék összetétel szempontjából is elkülönül egymástól. Az első¹ 58 db francia denárt tartalmaz Lyon, Le Puy, Valence és Normandia veréből. A másik csoport² 31 db antiochiai, jeruzsálemi, tripolisi és ciprusi veretet tartalmaz.

A francia denárokról igen nagy valószínűséggel tételezhető fel, hogy azok valóban a zombori leletből származnak. A lelet néhány típusát elsőként Ludwig Bürkel közölte³ és az általa felsorolt francia pénzek megegyeznek a most múzeumunkba kerültekkel. A lelet 1884-es előkerülése után szétszóródott. Még ebben az évben a Magyar Nemzeti Múzeumba került 62 db bajor félbrakteáta⁴, amelyekből ma 35 db található a gyűjteményben. Kibocsátói XI. Henrik (1141–1156) és Oroszlán Henrik (1156–1180). Előbbitől 1 db, utóbbtól 34 db. Bürkel ezeket a bajor vereteket közölte, de az ott leírt francia pénzek gyűjteményi eredetét nem tudjuk. Ő ugyan azt írta, hogy ezek is a budapesti (azaz Magyar Nemzeti) múzeumba kerültek, a múzeumi leltárkönyvek azonban francia pénzekekről nem tesznek említést. A bajor veretek is műtárgykereskedelmi forgalomból kerültek a múzeumba a leltárkönyvi bejegyzés szerint. A Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának francia gyűjteményében lévő denárok egy része minden bizonnyal a zombori leletből származik. 1918-ban ugyanis az Éremtár 9 db 12. sz-i normandiai, 22 db lyoni, 10 db valencei és 2 db Gap (?) püspökségi denárt vásárolt, mint amelyek – ugyancsak a leltárkönyvi bejegyzés szerint – a zombori leletből származnak.⁵ Ezeket írta le korszerűen Francoise Dumas.⁶

¹ Magyar Nemzeti Múzeum; leltári szám: 3L/1982.

² Magyar Nemzeti Múzeum; leltári szám: 1L/1983.

³ *Bürkel* 1902. 56–64.

⁴ Magyar Nemzeti Múzeum; leltári szám: 93/1884.

⁵ Magyar Nemzeti Múzeum; leltári szám: 11B/1918.

⁶ *Dumas* 1979. 121–123.

A lelettel foglalkozó cikkek csak francia és bajor pénzeket említene, s a lelet záródását a 12. sz. végére teszik. Egyik leírás sem szól arról, hogy a lelet közel-keleti pénzeket is tartalmazott volna. Fentiek ismeretében elvileg a következő lehetőségek jöhetnek számításba a múzeumba került 31 db Közel-Keletről származó pénzekkel kapcsolatban:

1. A zombori lelet tartalmazott közel-keleti pénzeket, de a feldolgozók (első sorban Ludwig Bürkel) nem említették.
2. A zombori lelet nem tartalmazott közel-keleti pénzeket; a most múzeumba kerültek ismeretlen Magyar-, vagy más ország területén kerültek elő.
3. A múzeumba került 31 db közel-keleti pénz nem lelet, hanem gyűjtői tevékenység következtében összeállt anyag, esetleg abból összeállított csoport.

Ezt az utolsónak említett lehetőséget már is el kell vetnünk. A különböző verdék különbözőségük ellenére egységes csoportot alkotnak és az egyes pénzek kora is egy korszakra utal. A 31 db pénzen látszik a „leletállapot”.

A magunk részéről elvetjük az elsőnek említett lehetőséget is. Bár egyik leletközlés sem teljes, sőt attól igen távol állnak, a szerzők mindenképpen megemlégtették volna e közel-keleti pénzeket, ahogyan Ludwig Bürkel említette a franciákat, noha ő kizárólag a bajor pénzekkel foglalkozott, vagy ahogyan Françoise Dumas említette a német pénzeket, bár ő a franciákkal foglalkozott. Ugyancsak nem tesz említést a múzeum leltárkönyve, a gyűjteményben nincs e leletre utaló példány, eltekintve a most bekerültektől.

Marad tehát az a lehetőség, hogy e lelettöredék ismeretlen lelőhelyű éremlelet része; a beadás körülményei azonban inkább magyarországi lelőhelyre látszanak utalni. A további vizsgálatokhoz tekintsük át a 31 db érem pontos meghatározását.

1. Antiochia, IV. Boemund (1201–1232)

Schlumberger⁷ III. 4–6.

Változatok:

a) H) I 7 db

Súly: 1,20, 1,12, 1,09, 1,00, 0,92, 0,89, 0,82 g.

b) E) V 1 db

Az uralkodó jobbra néz.

H) I

Súly: 0,89 g.

c) H) C H 2 db

Súly: 0,90, 0,85 g.

d) E) és H) „A” betűi: 3 db

„C” betű:

Súly: 0,99, 0,94, 0,90 g.

e) E) és H) „A” betűi: 2 db

„O” betűk két félholdból állnak.

Súly: 1,05 g. (2 db)

⁷ Schlumberger 1878.

1a

1a

1a

1a

1a

1a

1a

1b

1c

1c

1d

1d

- f) E) és H) „A” betűi: 1 db
 E) és H) „O” betűi: 1 db
 E) és H) „C” betűi: 1 db
 Súly: 1,08 g.
- g) E) 1 db
 H)
 a félhold a kereszt 4. mezejében van.
 Súly: 0,91 g.
- h) Kopott. 3 db
 Súly: 1,01, 0,97, 0,95 g.
2. Jeruzsálem, 5 db
- a) II. Balduin (1118–1131), vagy III. Balduin (1142–1162), vagy IV. Balduin (1174–1183). Schlumberger III. 21.
 Súly: 0,93, 0,92, 0,90, 0,72, 0,70 g.
- b) I. Amalrich (1162–1174) 1 db
 Schlumberger III. 19.
 Súly: 0,93 g.
3. Tripolis, 2 db
- a) IV. Boemund (1201–1205), vagy V. Boemund (1233–1251), vagy VI. Boemund (1251–1268). Schlumberger IV. 17.
 Súly: 0,64, 0,54 g.
- b) Hamisítvány. Vö. Schlumberger IV. 26. 1 db
 Súly: 0,90 g.
4. Ciprus, I. Henrik (1218–1253) 1 db
 Schlumberger VI. 12. Súly: 0,54 g.
5. Bizonytalan. 1 db
 E) RTIS CIVITIS Súly: 0,98 g.

A leletben előforduló pénzek kibocsátói tehát a következők: IV. Boemund (1201–1232) antiochiai fejedelem, tőle 20 db pénz van. Jeruzsálemből 6 db veret szerepel; 5 db Balduintól, ám bizonytalan, hogy melyiktől. E típus lehet II. Balduiné (1118–1131), III. Balduiné (1142–1162), végül IV. Balduiné (1174–1183). Biztos a 6. jeruzsálemi pénz kibocsátója: I. Amalrich (1162–1174). A 3 db tripolisi pénz veretője ugyancsak bizonytalan Schlumberger szerint, mert a IV. 17. típus lehetett IV. Boemundé (1201–1205), V. Boemundé (1233–1251), vagy VI. Boemundé (1251–1268). A Schlumberger IV. 26. típushoz hasonlítható hamisítvány felirata olvashatatlan; a típust Schlumberger VII. Boemundhoz köti. Végül biztos az 1 db ciprusi veret, kibocsátója I. Henrik (1218–1253).

A lelet korának meghatározása szempontjából a jeruzsálemi Balduin pénzei, valamint a tripolisi veretek nem jöhetnek számításba, mert a kibocsátó uralkodó személye bizonytalan. Még bizonytalanabb a Schlumberger IV. 26. típusú tripolisi hamisítvány, leginkább hamis volta miatt. Biztos támpontot jelentenek az antiochiai pénzek, amelyek Schlumbergerrel szemben nem IV. Boemund veretei, hanem III,

1d

1e

1e

1f

1g

1h

1h

1h

2a

2a

2a

2a

2a

2b

3a

3a

3b

4

5

Boemundé,⁸ (1163–1201). Ugyancsak biztos kibocsátó I. Amalrich jeruzsálemi király (1162–1174) és végül I. Henrik ciprusi (1218–1253) király. A ciprusi pénzt annak ismeretében tekintjük döntőnek, hogy tisztában vagyunk a lelet – feltételezhetően – töredék jellegével. Talán több ezer példányból álló lelet kicsi része, de lehet, hogy csak néhány db hiányzik, sőt elvileg még az sem lehetetlen, hogy a lelet teljes. Mindennyi bizonytalanság mellett tény, hogy a biztosan megállapítható kibocsátók között I. Henrik ciprusi uralkodó az utolsó. Az ő uralkodásának idejében valakinek jönnie kellett a Közel-Keletről, aki később e pénzeket itt, Magyarországon elrejtette.

Mindezek ismeretében kézenfekvő annak feltételezése, hogy a leletet, illetve annak Magyarországra kerülését összefüggésbe hozzuk II. András magyar király (1205–1235) keresztes hadjáratával.

III. Béla király (1172–1196) halála után a trónt idősebb fia, Imre (1196–1204) örökölte, míg öccse, András csupán pénzt és kincset, de ezt is egy Szentföldre vezető keresztes hadjárat kötelezettségével. András herceg e kötelezettség elől igyekezett kitérni, s minden erejét arra fordította, hogy bátyjától egy viszonylag önálló hercegséget csikarjon ki. Végeredményben ez nem sikerült neki. A válsággá súlyosbodott konfliktust az Imrét követő gyermekkirály – III. László (1204–1205) – korai halála oldotta fel, amikor a korona András fejére került. Ám a király a keresztes hadjárat indítása elől továbbra is kitért a pápa állandó sürgetésének ellenére is. András végül 1217-ben határozta el magát a keresztes hadjáratra. Ennek valódi oka azonban a bizánci császári trón megszerzése volt. Henrik császár ugyanis 1216-ban meghalt, s ideiglenesen Henrik testvére, Flandriai Jolán vette kezébe a kormányt, aki András anyósa volt. A császárságban igen sokan – élén a thessalonikei udvarral – a magyar királyt kívánták a császári trónra. András hadsereggel kívánt jelen lenni, s ezért kívánta ekkor beváltani kényszerfogadalmát. Megkérte Honorius pápát, hogy 1217 elejére hívja össze a kereszteseket. Közben ugyan András apósát – Courtenay Pétert – a pápa császárrá koronázta. II. András mégis elindította hadait, bár a császári koronázás miatt később. Igen magas áron hajókat bérelt Velencétől és októberben érték el Akkont. A sereg fővezére II. András magyar király volt, s a magyar had volt a legnagyobb. Európa más területéről csak szórványosan érkeztek csapatok, de Andrással együtt volt IV. Boemund antiochiai fejedelem, a jeruzsálemi és ciprusi királyok is.

Bár a keresztes sereg igen nagy volt, komoly ütközetre mégsem került sor. András nem kísérelte meg elfoglalni sem Jeruzsálemet, sem Damaszkuszt, hanem amikor a Jordán folyó mentén elérte a Genezáreti tavat, megfordult és Tripoliszba vonult vissza. Ennek oka az volt, hogy a magyar király a császári trón megszerzésében bízva, ütőképes hadseregét nem akarta kockáztatni. A király 1218-ban hazatért, de csapatának egy része még ott maradt és csak 1220-ban tért haza.

Visszatérve leletünkhöz, minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy ezek a pénzek az 1220-ban a Szentföldről hazatért magyar sereg egyik résztvevőjéé lehettek. Természetesen erre közvetlen bizonyítékunk nem lehet, de a történeti események összefüggése nagy mértékben valószínűsíti feltevésünket.

Az említett valószínűsítések egyes pénzek meghatározhatóságának, kibocsátási korának pontosíthatóságára is vonatkoztathatók. Ugyanis ha elfogadjuk, hogy a leletben előforduló pénzeket 1220-ban hozták el a Szentföldről, akkor a leletben lévő

⁸ Metcalf 1983. 277. – A lelettel kapcsolatos személyes segítségért ezúton mondok köszönetet Michael Metcalf kollega úrnak. (Magyar Nemzeti Múzeum; 15–26/ 1983 É.)

e típusú tripolisi pénzek kibocsátója csak IV. Boemund lehet (1201–1205), semmi képpen sem V., vagy VI. Boemund (1233–1251, illetve 1251–1268). A jeruzsálemi Balduin pénzeket is inkább I. Amalrich utánra tehetnők, azaz kibocsátójául IV. Balduin (1174–1183) kínálkozik.

E lelettöredék értékelésénél rendkívül sok bizonytalansággal kellett számolni. Mindezek mellett mégis fontos pénztörténeti forrásnak véljük, hiszen a közismert történeti tény (II. András 1217–1218-as szentföldi hadjárata) tárgyi bizonyítékát, dokumentáló forrását kell látnunk benne, amelyből alig van. Ez az!

IRODALOM

- BÜRKEL: *Ludwig Bürkel*: Süddeutsche Halbbracteaten. Mitteilungen der Bayerischen Numismatischen Gesellschaft. XXI. (1902).
 DUMAS: *Francoise Dumas*: Les monnaies Normandes X^e–XIIe siècles. Revue Numismatique. XXI. (1979). No. 55.
 METCALF: *Michael Metcalf*: Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford. London. 1983.
 SCHLUMBERGER: *Gustave Schlumberger*: Numismatique de l'Orient Latin. Paris. 1878.

HUNGARIAN COIN FIND FROM THE TIMES OF THE CRUSADES

In 1982 the Hungarian National Museum 89 pcs of denars were given with the information that they were part of the Zombor find (today Sombor in the former Yugoslavia) found and scattered in 1884. The first part contained 58 pcs French denars (from Le Puy, Valence and Normandy), the second one 31 pcs from the Middle East (Antiochia, Jerusalem, Tripolis and Cyprus).

Comparing the issues, which got to the museum now with the earlier partial publications (unfortunately there is still no publication and description on the complete find) and with the coins got into the museum last century, it can be stated, that the French coins must have been included in the Zombor find, but the coins of the Middle East were not, but highly possible part of an unknown finding spot from Hungary.

The last certain issuer of the Eastern coins group was Henry I (1218–1253) King of Cyprus, as issuer of the Balduin denars of Jerusalem and of Tripolis cannot be definitively connected with one special ruler. The timing is so identical with the Crusades of Andrew II (1205–1235) King of Hungary to the Holy Land from 1217 to 1220, that the coins of the find can be regarded as coins brought there that time and later hidden. It also means that the issuer of the Schlumberger IV. 17. type Tripolis denars can only be Boemund IV (1201–1205) and the Schlumberger III. 21. type Jerusalem denars are likely issues by Balduin IV. (1174–1183).

István Gedai

A KOPASZI-ZÁTONYI FEGYVEREK

KOVÁCS S. Tibor

A budapesti Duna-szakasz 1871-től 1874-ig tartó folyamszabályozási munkálatai alkalmával számos fegyvert találtak, amelyeket a Dunaszabályozási Felügyelőség a Nemzeti Múzeum Igazgatóságának átadott. Ennek az időszaknak a kiemelkedő lelete a budapesti Duna szabályozás III./171. szakaszán került elő a Kopaszi-zátonyon. A fegyvereket 1873. augusztus 29-én adták át a MNM-nak. A kísérő levél pontosan tájékoztat a részletekről:

„Folyó hó július- és augusztusban a Vulkán nevezetű kotrógép a kopaszi-zátonyon a Budapesti dunaszabályozás III-ik szakaszban; 6 láb a null pont és 8'-9' a dunafolyam ágy alatt a következő öreg vasrészeket kotort ki: és pedig:

14 drb öreg legtöbbnyire törött kardpengék

5 " " vas sisakokat

16 " " fegyvercsöveket

7 " " fegyverlakatokat

12 " " mellvasakat és

2 " " pánczélingekből.”¹

A MNM leltárkönyvébe az 56 darabból álló leletet augusztus 30-án 1873/182. szám alatt vezették be.² Ám az eltelt 119 év alatt a fegyverek közül több elkallódott, 3 sisak, 5 keréklakatos elsütőszerszemet, 5 kard és 6 szablya, 11 mell- és hátvas, valamint 7 puskacső van meg, illetve azonosítható.

Szerencsére a leletanyag igen egységes, ezért a rendelkezésre álló fegyverek korát, sőt készítésük helyét viszonylag pontosan meg lehet határozni.

A lelőhely alapján már most ki lehet jelteni, hogy egy hajó süllyedt el a rajta tartózkodó harcosokkal együtt. Nagy Géza már 1910-ben leközölte a leletanyagot.³ Igen jól meghatározta a fegyvereket, de a tanulmány kis terjedelme és az ábrák hiánya következtében dolgozatát szinte elfelejtette a tudományos világ. Ezért vált szükségessé a leletanyag újbóli leközlése megfelelő fotókkal és rajzokkal, hiszen a történetesek és a régészek számára fontos adatokat szolgáltatnak a Kopaszi-zátonyi fegyverek.

¹ Az eredeti levél a MNM Középkori Osztályának levéltárában található.

² A leltárkönyv szintén a fenti helyen található.

³ Sajnos semmilyen fotó, vagy rajz nem maradt fent a leletanyagról. Nagy Géza jegyzetei a sisakok kivételével szintén rajz nélkül készültek. A fegyvereket tárgyaló résztanulmány sokat segít, de ez is ábrák nélkül jelent meg. Vö.: Nagy 1910, 240–243.

A lelet feldolgozása során három fontos kérdésre kerestem a választ:

- I. Hol volt a Dunában a Kopaszi-zátony?
- II. Mikor és hol készítették a fegyvereket?
- III. Mikor süllyedt el a hajó? Ennek meghatározásában a fenti két pont eredményeit, valamint korabeli metszeteket és írott forrásokat használtam fel.

I.

A korábbi kutatás – az idézett levelet figyelmen kívül hagyva – helytelenül Kopasz-zátonyként említi a lelőhelyet.⁴ A kutatókat már ez is alaposan félrevezeti, hiszen ilyen nevű zátony nem ismert Budapesten és környékén. A Kopaszi-zátony a Csepel-sziget északi része előtt, nagyjából a Duna közepén helyezkedett el, és nem emelkedett ki a vízből. (1. ábra) A mellette lévő két kisebb sziget Nyúlfutási-zátonyként szerepel egy 1833-as vízrajzi térképen.⁵ A fegyverek előkerülésének pontos helyét a fekete nyíl jelzi.

II.

A leletanyagot típusonként közlöm, minden egyes darab mellett szerepel a mérete, leltári száma és ha van, akkor a pontos párhuzama. Az egyes típusok leírása után néhány mondatban meghatározom korukat és ha lehet, a készítés helyét, valamint arra is választ keresek, hogy kik használhatták ezeket a fegyvereket.

SISAKOK

1. (2. ábra 1.) Sisak, félgömb alakú. Tetején nyolc, mintegy 18–19 mm széles vájjal, amelyeket mindkét oldalon bordák határolnak. A tárgy első és hátsó része kb. 20 mm széles, enyhén felhajló peremmel zárul, melynek belső oldalán beütött nürnbergi jegy van (11. ábra 9.).⁶ Ltsz. 56.5601., M.: 134 mm, Sz.: 185 mm, H.: 220 mm.

2. (2. ábra 2.) Félgömb alakú, díszítetlen sisak, melynek alján szegecses és szegecslyukak láthatók. Ezek arról árulkodnak, hogy a sisakhoz egykor orrvas és fülvérték tartoztak. A hátsó rész kb. 16 mm szélességben enyhén felhajlik. Az itt lévő háromszög elrendezésű szegecslyukak valószínűsítik, hogy a sisak tarkóvédő lemezzel is fel volt szerelve.⁷ A felhajló perem külső oldalán beütött nürnbergi városjegy található, míg belül egy mesterjegy van (11. ábra 6.). Ltsz. 56.5602. M.: 150 mm, Sz.: 205 mm, H.: 243 mm.

3. (2. ábra 3.) Sisak, kissé nyomott félgömb alakú. Hátsó része enyhén csúcsosodik, alsó felén szegecslyukak és szegecses futnak körbe, melyek feltehetően a sisak belső belését rögzítették. Ltsz. 55.3207. M.: 120 mm, Sz.: 229 mm, H.: 230 mm.

Az elveszett két sisak morion volt.⁸ Ez a típus a 15. sz. végén tűnt fel Spanyolországban, majd hamarosan Itáliában is megjelent.⁹ A fennmaradt három sisak lényegé-

⁴ Nagy 1910, 240; Nagy 1912, 47; Kalmár 1959, 10; Kalmár 1971, 198.

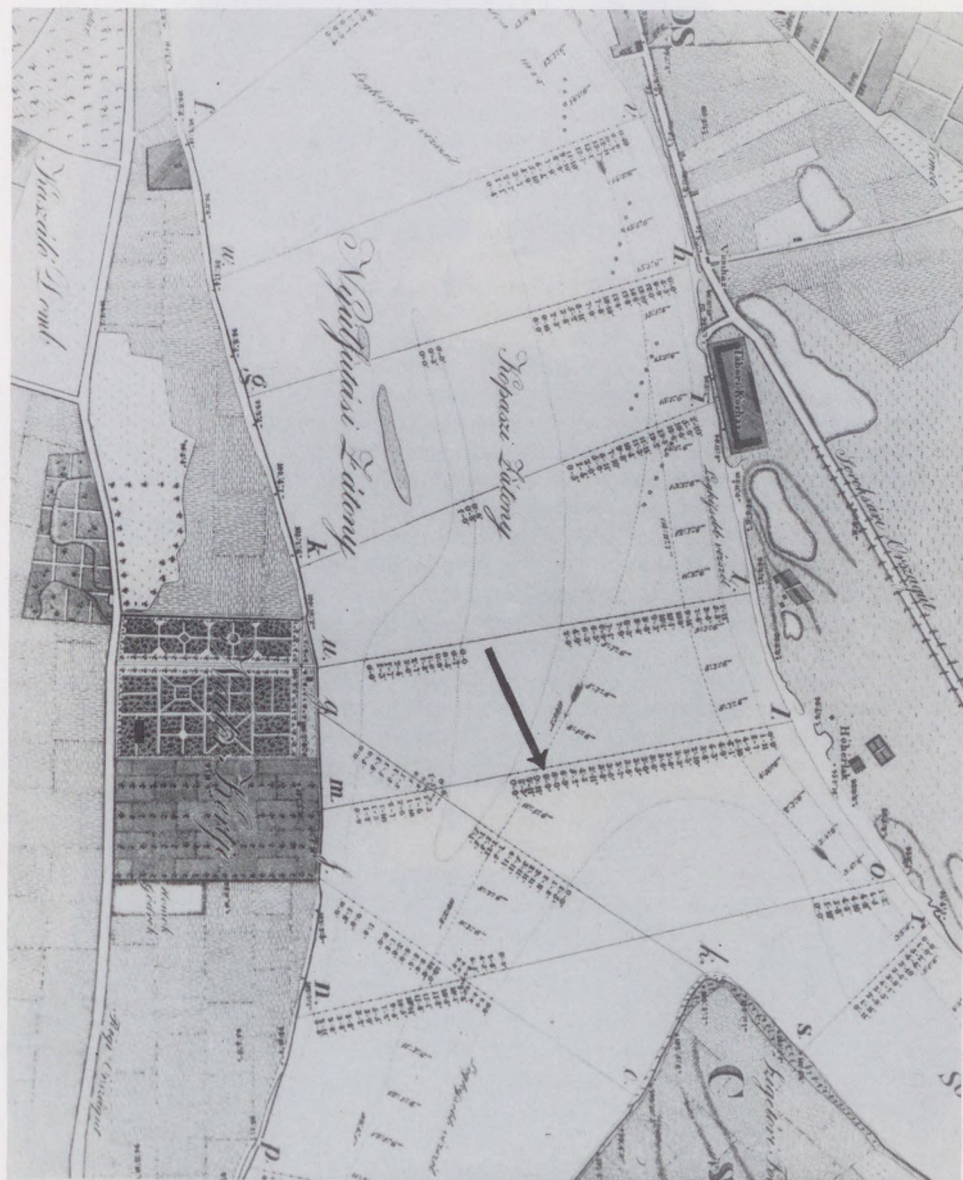
⁵ Alap' s Vízhelyzeti Térképe Buda és Pest Szabad Királyi Fő Városainak. Budán 1833. OSZK Térképtár TM. 1646/3.

⁶ Thomas 1944, 65., nr. 22.

⁷ Szendrei 1896, 269–270., nr. 868.

⁸ Nagy 1910, 240.

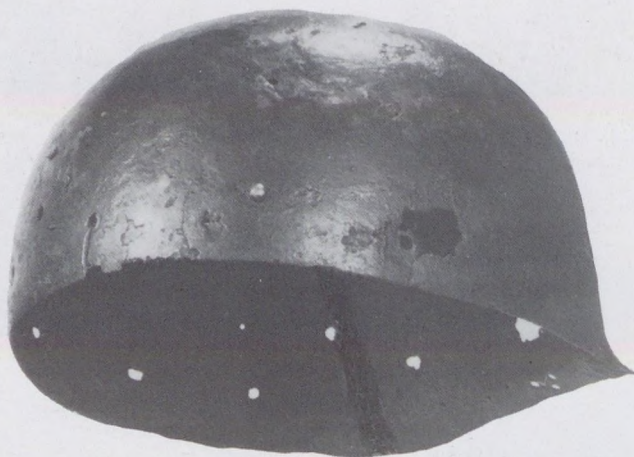
⁹ Laking 1921, 193–194.

1. ábra A Kopaszi-zátony egy 1833-as kiadású térképen
Abb. 1. Die Kopaszi-Sandbank auf einer Karte aus 1833

1

2

3

2. ábra
Abb. 2.

Sisakok a Kopaszi-zátonyról
Helme aus der Kopaszi-Sandbank

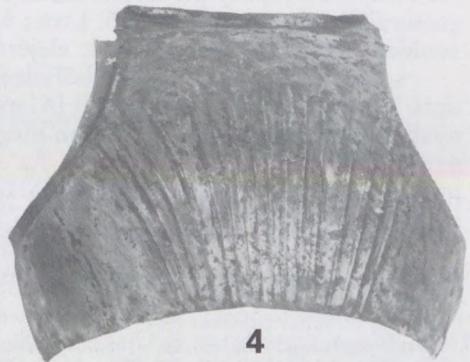
1

2

3

4

3. ábra
Abb. 3. Mellvérték a Kopaszi-zátonyról
Brustharnische aus der Kopaszi-Sandbank

ben a salade típusból alakult ki. Ez egy nem annyira zárt sisakfajta, mely ennek ellenére jól védte a fejet, és a harcos látását sem akadályozta. A 15. sz. végén jelent meg és főként a korszak íjásza, illetve lővései használták.¹⁰ Az 1517-ben kiadott Weisskunig csatajelenetein számos példa látható.¹¹ Azok a katonák, akik ezt a sisaktípust hordják, mell- és hátvértet, valamint változatos fegyvereket viselnek. Ritkán előfordul, hogy a testet csak sodronyínggel védik.¹² Az 1514-es orszai csatát megőrkítő korabeli festményen nemcsak a puskás lővések, hanem tüzekek is viselik ezt a sisakfajta.¹³ Kalmár János ezeket a tárgyakat koponyavédőnek tartotta.¹⁴ Véleményem szerint legfeljebb a 3. darab tartható annak, ennél ugyanis könnyen elképzelhető, hogy valamilyen fejfedőt viseltek a tetején. Ennek a 15. sz. végén feltűnő, egyszerűsített fejvédőnek a virágkora a 16. sz. első felére tehető. Nürnbergben és más délnémet városokban készítették őket.

MELL- ÉS HÁTVÉRTEK

1. (3. ábra 1.) Gömbölyded formájú mellvas. Középen két vízszintes vájat között 17, a vért ívét követő borda fut. Mindegyik borda közepén egy-egy vékonyabb vonal van. A hónalj rész mozgatható betétei hiányoznak. Alul keskeny, a nyakrészénél vastag, előrehajló peremmel készült. Ltsz.: 57.6608. M.: 360 mm, Sz.: 335 mm. A védőfegyver jó párhuzama II. János brandenburgi választófejedelem mellvértje.¹⁵

2. (3. ábra 2.) Mellvas, gömbölyded formájú. A közepétől kissé lejjebb elhelyezkedő bordázott részt felül egy kettős, alul pedig egy magában álló vájat határolja. A vért ívét követő 22 borda mindegyikének közepén egy-egy vékonyabb vonal látható. A nyakrész és a bal oldalon meglévő mozgatható hónaljlemez haránt irányú vastag bordákkal díszített. A mellvas előrehajló széles peremmel zárul. Ltsz.: 55.6607. M.: 380 mm, Sz.: 300 mm. A darab párhuzama 1536 előtt készült¹⁶

3. (3. ábra 3.) Gömbölyded formájú mellvas. Felső harmadában két vízszintesen futó vájat között keskeny, haránt irányú bordák húzódnak. Alatta a mellvért formáját követő 26 lapos borda halad. A nyakrészénél haránt irányú széles bordák futnak. Az alsó rész keskeny peremmel zárul. Itt csatakötény rögzítésére szolgáló két szegecslyuk és egy szegecs látható. Ltsz.: 57.6606. M.: 380 mm, Sz.: 360 mm. Egy hasonlóan díszített mellvért a 16. sz. elejéről származik.¹⁷

4. (3. ábra 4.) Mellvas, gömbölyded formájú. A középső részén erőteljesen kiugró keskeny bordák által határolt 16 lapos vájat fut. A bordák mellett egy-egy vékonyabb vonal halad. A jobb oldalon megvan a mozgatható hónaljlemez is. A darab nyakpereme erőteljesen előreugrik. Az alsó részen csatakötény rögzítésére szolgáló lyukak vannak. Ltsz.: 57.6609., M.: 310 mm, Sz.: 350 mm. Egy 1532-es rajz ilyen mellvértet ábrázol.¹⁸

5. (4. ábra 1.) Gömbölyded formájú mellvas. A középső részből, illetve a két szélről egyenként 3-3 borda indul ki, amelyek egészen a mellvért aljáig haladnak. A

¹⁰ Laking 1920, 32–33.; Closs 1932–34, 88–90.

¹¹ Der Weisskunig 1888, 109., 167–168., 247., 259., 318., 344. kép.

¹² Der Weisskunig 1888, 259.; Der Theuerdank 1890, 78.

¹³ Müller 1979, 57.

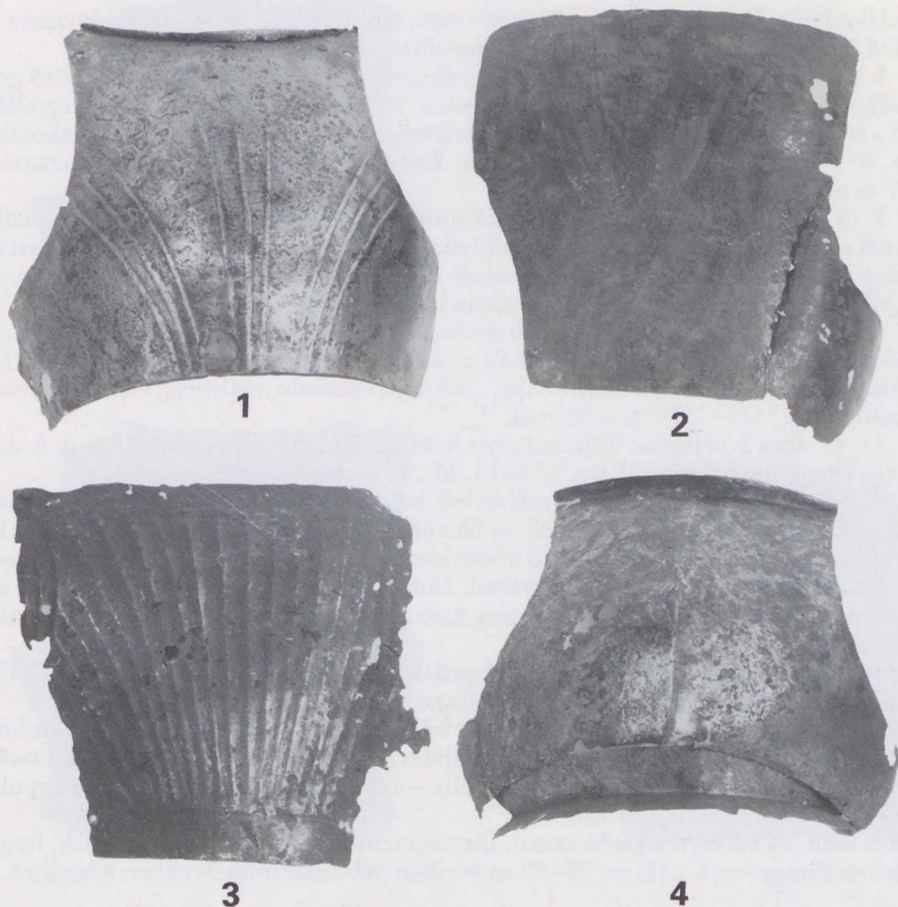
¹⁴ Kalmár 1971, 280., 59. kép.

¹⁵ Sacken 1859, 57–58.

¹⁶ Sacken 1859, 73–74.; Innsbruck 1954, 73., nr. 90.

¹⁷ Forrer é. n., 8., Taf. 58–59.

¹⁸ Meyerson 1939, 78.

4. ábra Mell- és hátvértek a Kopaszi-zátonyról
Abb. 4. Brust- und Rückenurnische aus der Kopaszi-Sandbank

keskeny, lapos bordákat mindkét oldalon bekarcolt vonalak határolják. A védőfegyver előreugró vastag nyakperemmel készült. A csatakötény hiányzik. Ltsz. 57.6612. M.: 330 mm, Sz.: 320 mm. A mellvért jó párhuzama egy 1523-ból való augsburgi jellegű munka.¹⁹

6. (4. ábra 2.) Hávas, enyhén domború. Felül közepén belaposodik. A két szélen függőleges bordák futnak. A jobb oldalon szegecsekkel van odaerősítve az a fémlemez, amely egykor a mellvashoz csatlakozott. Ltsz. 57.6618. M.: 337 mm, Sz.: 347 mm. A fent említett rögzítési mód jól látszik egy korabeli páncélon.²⁰

7. (4. ábra 3.) Hávas, amelyen 17 függőlegesen futó vájat halad. Alsó része mindkét oldalon ívelt. A jobb felén a mellvért és hátvért közötti lemez odaszögcselt

¹⁹ Boenheim 1894, 5.

²⁰ Lásd 16. jegyzet. MNM. Fegyvertár Ltsz.: 55.3277.

töredéke látható. Ltsz. 57.6614. M.: 305 mm, Sz.: 295 mm. A darab párhuzama a MNM Fegyvertárának egyik páncélján figyelhető meg.²¹

8. (4. ábra 4.) Gömbölyded formájú, díszítetlen mellvas közepén végigfutó gerincéllel. A nyakperem előreugrik, felső része teljesen sima. A bal oldalon megtalálható a mozgatható hónaljlemez is. A mellvérthez egysávos csatakötény csatlakozik. Ltsz. 57.6610. M.: 325 mm, Sz.: 340 mm. Ennek a védőfegyvernek a párhuzamán 1531-es évszám szerepel.²²

9. (5. ábra 1.) Mellvas, gömbölyded formájú és díszítetlen. A nyak- és hónalj-résznél erőteljesen kiugró, alul pedig előrehajló széles peremmel készült. Itt a csatakötény rögzítésére szolgáló kettős lyukak találhatók. Ltsz. 57.6611. M.: 360 mm, Sz.: 360 mm. A már említett 1532-es rajzon hasonló mellvért van.²³

10. (5. ábra 2.) Mellvas, domború és sima felületű. A nyak- és hónaljrésze előrehajló peremmel készült. Alul, két oldalt a csatakötény felerősítésére szolgáló kettős lyukkal. Ltsz. 57.6617. M.: 360 mm, Sz.: 368 mm. Hasonló mellvértje van Georg von Freundsberg (1473–1528) páncéljának.²⁴

11. (5. ábra 3.) Hátvas. Teljesen sima felületű, alul széles peremmel zárul. A darab enyhén deformálódott. Ltsz. 57.6613. M.: 368 mm, Sz.: 340 mm.

A Kopaszi-zátonyon talált mellvérték három fő típusba sorolhatók. Legnagyobb számú az ún. Maximilián mell- és hátvért. (1–7.) Ennek a „feltalálása” I. Miksa császár nevéhez fűződik, 1500–1510 körül jelent meg, s körülbelül 3–4 évtizedig maradt divatban.²⁵ Ezek a mell- és hátvértek zömében Augsburgban, Nürnbergben és Innsbruckban készültek.²⁶ A Weisskunig metszetein több esetben láthatunk hasonló darabokat.²⁷

A másik típus hasonló formájú, de bordák és vájatok nélkül készült. (9–11.). Ez a típus is a 16. sz. első felében volt használatos.²⁸

A harmadik, önmagában álló mellvért különös formát képvisel (8.), ugyanis közepén erőteljes gerincél fut végig. Ezt a mellvért típust 1520 táján az Itáliában szolgáló német zsoldosok kezdték viselni. Célja – a formája alapján – a mellre irányuló döfés, vagy puskagolyó eltérítése volt.²⁹

A mell- és hátvértek párhuzamai, illetve a fent elmondottak jól igazolják, hogy ezek a védőfegyverek a 16. sz. 20–30-as éveiben délnémet műhelyekben készültek.

KARDOK

1. (6. ábra 1.) Kard, egyélű pengével, mely törött, de ennek ellenére látható, hogy a végénél a másik oldalt is kiköszörülték. A penge egyik oldalán két sárgarézzel bevert jegy található (11. ábra 8.).³⁰ A kör átmetszetű keresztvas enyhé ívben aláhajlik és fokozatosan szélesedik. A végeit bordákkal tagolt hármas vonalköteg díszíti. A

²¹ MNM. Fegyvertár 55.3277.

²² Sacken 1859, 66–67.

²³ Meyerson 1939, 78.

²⁴ Sacken 1859, 66–67.

²⁵ Nagy 1910, 241.; Laking 1920, 240–246.; Kalmár 1971, 285.

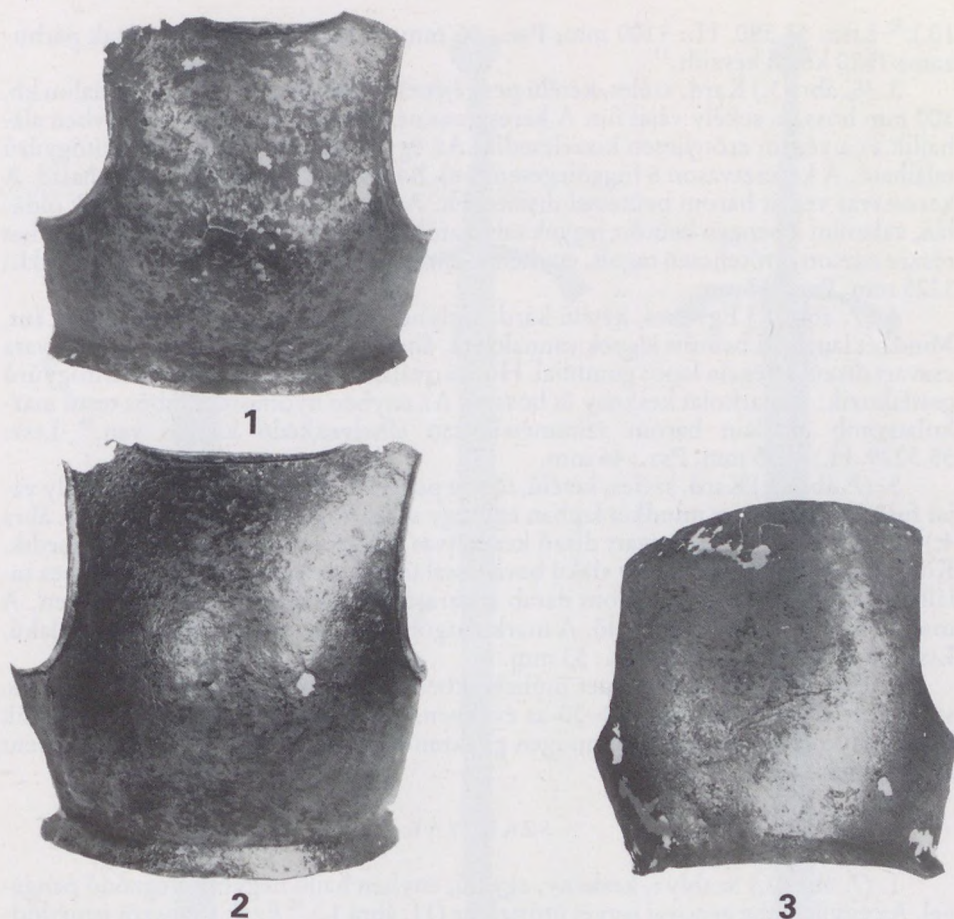
²⁶ Thomas 1944, 41–65.

²⁷ Lásd 11. jegyzet.

²⁸ Der Weisskunig 1888, 103., 109.; Meyerson 1939, 78.

²⁹ Kalmár 1971, 285.

³⁰ A jegy német eredetű. Boeheim 1890, 674.; Müller-Kölling 1981, 370.

5. ábra Mellvérték a Kopaszi-zátonyról
Abb. 5. Brustharnische aus der Kopaszi-Sandbank

keresztvasra széles ívű háritógyűrűt kovácshégesztettek. A markolat igen hosszú, a markolatgomb körte alakú. A tetején nyolc, kettős vájattal tagolt szirom van. Ltsz. 53.379. H.: 1150 mm, Psz.: 47 mm. Ennek a fegyvernek a párhuzama egy 1500–1530 körül készült német (solingeni) munka.³¹

2. (6. ábra 2.) Kétélű kard, sima pengével. A négyzet átmetszetű keresztvas ívben aláhajlik és a végei felé fokozatosan szélesedik. Itt bordák és széles vajatok díszítik. A keresztvashoz széles háritógyűrűt kovácshégesztettek, amely a közepén tagolt. A markolaton a bőrrel bevont faborítás nagy része megmaradt. A markolatgomb nyolc gerezdre osztott körte alakot formáz, a pengébe jegyet ütöttek (11. ábra

³¹ Schneider 1980, 80.

10.).³² Ltsz. 53.380. H.: 1100 mm, Psz.: 36 mm. A fegyver keresztvasának párhuzama 1520 körül készült.³³

3. (6. ábra 3.) Kard, széles, kétélű pengéjének a felső részén mindkét oldalon kb. 300 mm hosszú, sekély vajat fut. A keresztvas négyzet átmetszetű, enyhe ívben aláhajlik és a végein erőteljesen kiszélesedik. Az egyik oldalon félköríves háritógyűrű található. A keresztvason 6 függőlegesen futó, bordákkal tagolt vonalköteg halad. A keresztvas végeit három beütéssel díszítették. Az igen hosszú markolat egyik oldalán, valamint a pengén beütött jegyek találhatók. (11. ábra 7.)³⁴ A markolatgomb hat részre osztott, erőteljesen tagolt, enyhén nyomott tojásdad alakú. Ltsz. 55.3228. H.: 1225 mm, Psz.: 47 mm.

4. (7. ábra 1.) Egyenes, kétélű kard, melynek a közepén lapos, széles vajat fut. Mindkét lapjában beütött jegyek vannak. (11. ábra 5.)³⁵ Egyenes, hosszú keresztvasa csavart díszű, a végein lapos gombbal. Hozzá ovális, négyzet átmetszetű háritógyűrű csatlakozik. A markolat keskeny és hosszú. Az enyhén nyomott gömbös testű markolatgomb oldalain három szimmetrikusan elhelyezkedő kagyló van.³⁶ Ltsz. 55.3229. H.: 1085 mm, Psz.: 46 mm.

5. (7. ábra 3.) Kard, széles, kétélű, törött pengével. Közepén keskeny, sekély vajat fut. A felső részen mindkét lapban egy-egy sárgarézzel bevert jegy van. (11. ábra 4.)³⁷ A kör átmetszetű, csavart díszű keresztvas a végei felé fokozatosan szélesedik. Középen, a két oldalán félkör alakú bevágással tagolt, ovális markolatvédő lemez található. Ez a felső részén három darab sugarasan elhelyezkedő vájattal díszített. A markolat hosszú és keskenyedő. A markolatgomb hat gerezdre osztott körte alakú. Ltsz. 53.301. H.: 670 mm, Psz.: 53 mm.

Ezeket a kardokat délnémet műhelyekben készítették (Solingen, Passau) a 16. sz. első felében, zömében a 20–30-as években. A harcban mindig két kézre fogták őket.³⁸ A korabeli ábrázolásokon igen gyakran puskás lövészek oldalfegyvereiként szerepelnek.³⁹

SZABLYÁK

1. (7. ábra 2.) Szablya, keskeny, egyélű, enyhén hajló hegyben végződő pengével. Az egyik lapba genovai jegyet ütöttek be (11. ábra 1.).⁴⁰ Ezek többször ismétlődnek a pengén. A kör átmetszetű keresztvas csavart díszű, a végei felé fokozatosan szélesedik, s hatágú rozettát formáz. Közepére az oldalain tagolt ovális markolatvédő lemezt erősítettek. Ennek az alsó részén sugarasan elhelyezkedő három vajat fut. A markolaton két lyuk található. Ltsz. 53.346. H.: 1053 mm, Psz.: 33 mm.

2. (8. ábra 1.) Szablya, keskeny, egyélű, kis mértékben hajló pengével. A hegye rongált. A pengéhát alatt széles, sekély vajat húzódik. A négyzet átmetszetű, végei

³² Ez a jegy egy solingeni pengén szerepel. *Demmin* 1891, 1017.

³³ *Schneider* 1980, 126., nr. 177.

³⁴ A markolaton lévő jegy a 16. sz. elejéről származik, talán passauai eredetű. *Gyngell* 1959, 44.

³⁵ A jegyek délnémet (Passau) műhelyre utalnak. *Schneider* 1980, 124., nr. 173; 134., nr. 191.

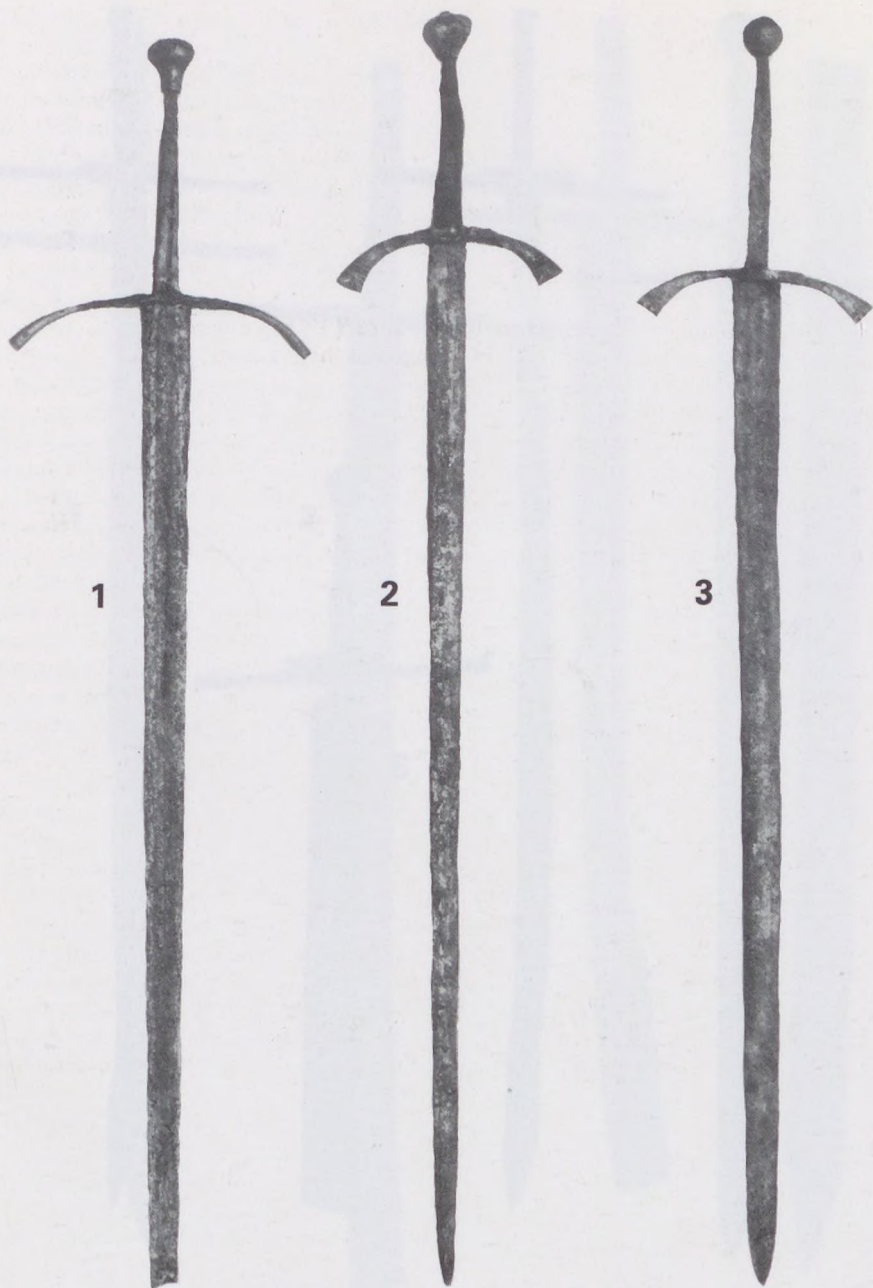
³⁶ *Forrer* é. n., Taf. 117, nr. 271.

³⁷ Hasonló jegyet 1500 óta használnak Solingenben. *Demmin* 1891, 1017.

³⁸ *Dörnhöffer* 1909, Taf. 65. Albrecht Dürer 1512-es „Fechtbuch”-jából.; *Schultz* 1888, 167.

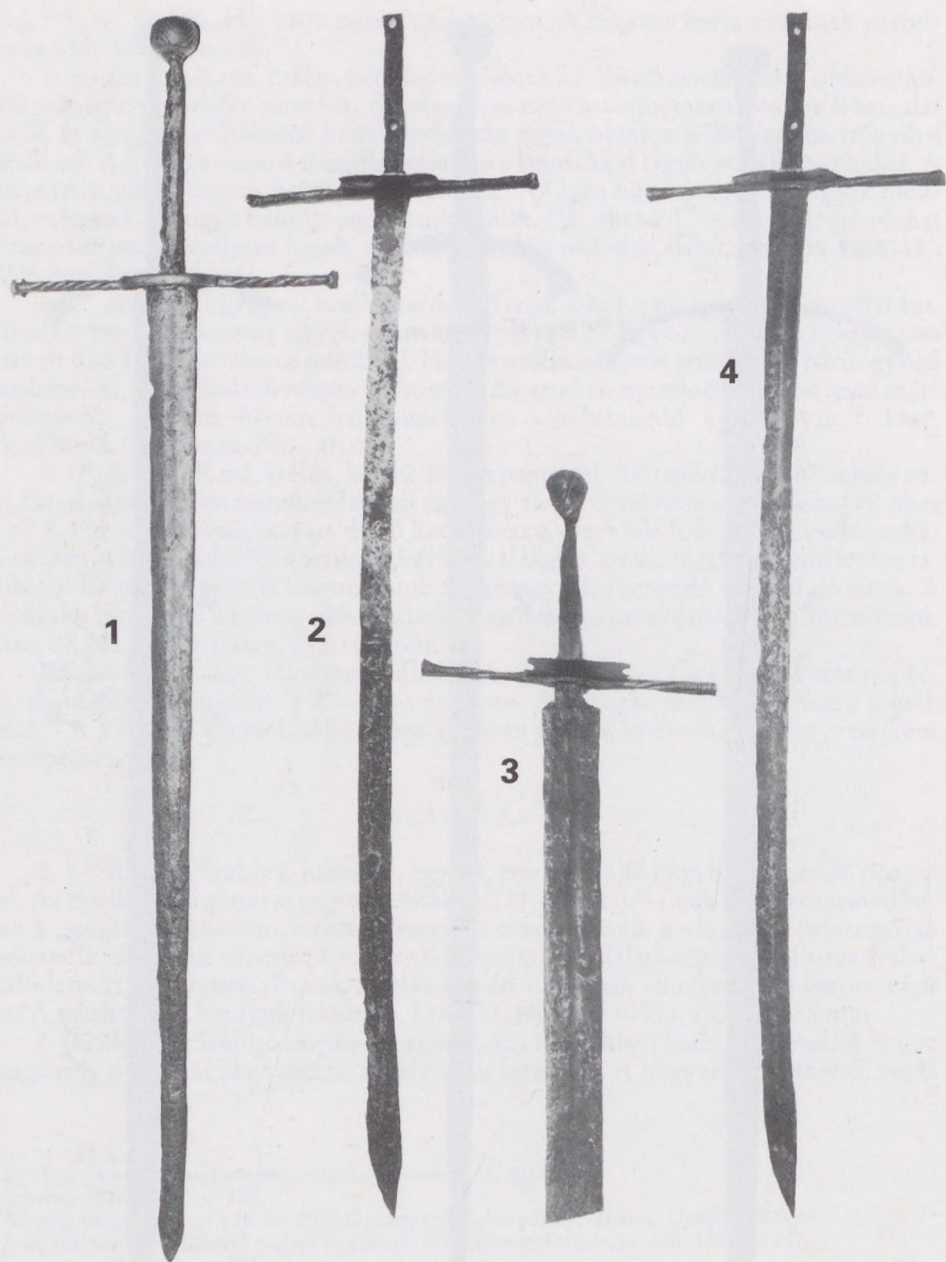
³⁹ *Müller* 1979, 57.; *Meyerson* 1939, 112.

⁴⁰ Hasonló 1520–40 között fordul elő. *Ebrenthal* 1900–1902, 27., Fig. 1–3.

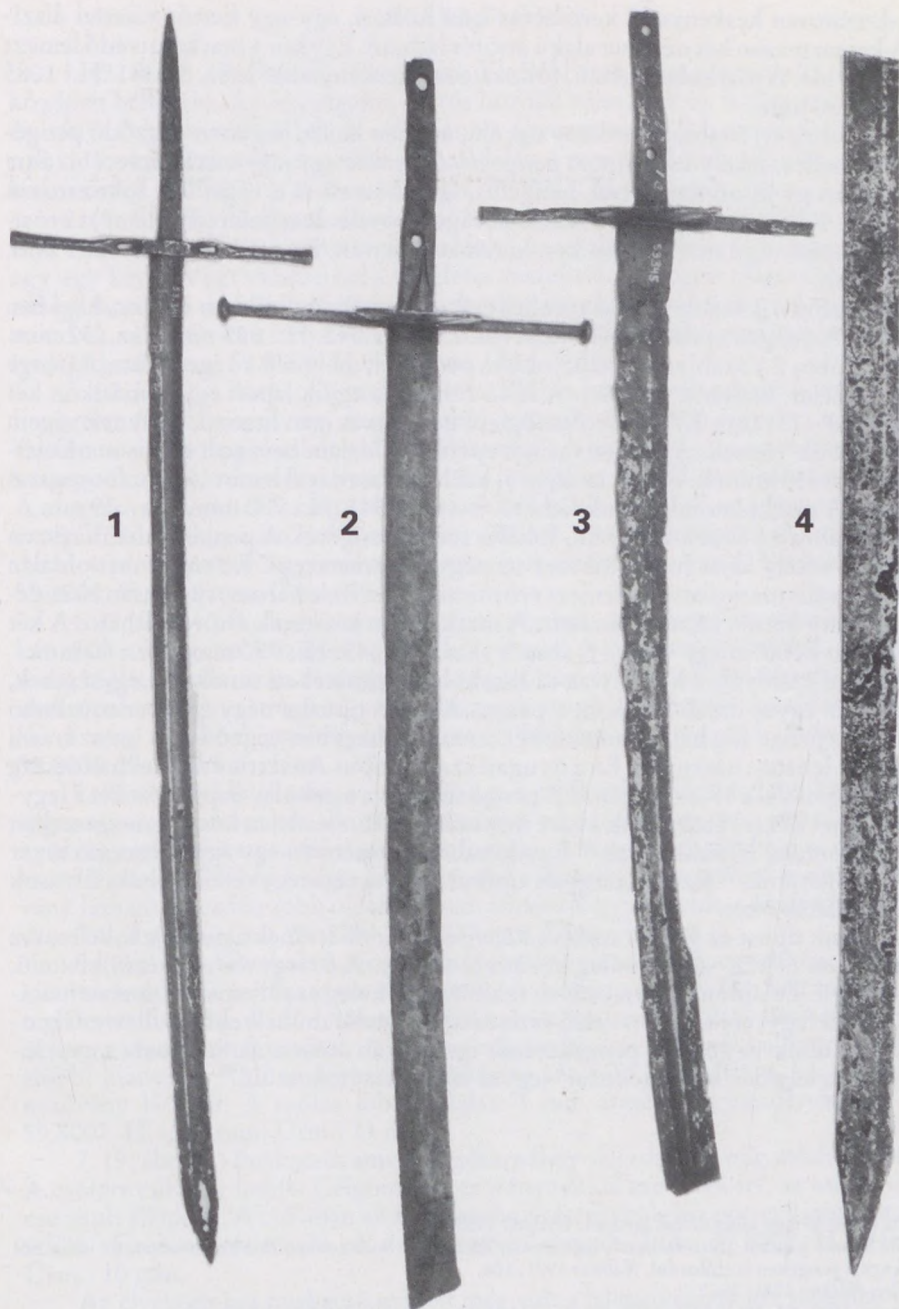

6. ábra
Abb. 6.

Kardok a Kopaszi-zátonyról
Schwerter aus der Kopaszi-Sandbank

7. ábra Kardok és szablyák a Kopaszi-zátonyról
Abb. 7. Schwerter und Säbel aus der Kopaszi-Sandbank

8. ábra
Abb. 8.

Szablyák a Kopaszi-zátonyról
Säbel aus der Kopaszi-Sandbank

felé fokozatosan keskenyedő keresztvas igen hosszú, egy-egy kettős vájattal díszített. A keresztvason két négyzet alakú áttörés látható. Egykor a markolatvédő lemezt erősítették ide. A markolat hosszú, fokozatosan keskenyedik. Ltsz. 53.341. H.: 1085 mm, Psz.: 30 mm.

3. (7. ábra 4.) Szablya, keskeny egyélű, enyhén hajló, hegyben végződő pengével. Rajta széles, sekély vájat fut. A penge felső részébe egy jegy van beütve. (11. ábra 11.)⁴¹ A csavart díszű keresztvas hengeres, igen hosszú és a végei felé fokozatosan szélesedik. Közepére mindkét oldalán bevágott, ovális markolatvédő lemezt erősítették. A letört végű markolaton két, kerek áttörés van. Ltsz. 53.344. H.: 1015 mm, Psz.: 34 mm.

4. (8. ábra 4.) Szablyapenge töredéke. Igen csekély mértékben hajlott, hegyben végződik. A pengén széles, sekély vájat fut. Ltsz. 53.342. H.: 683 mm, Psz.: 32 mm.

5. (8. ábra 2.) Szablya, egyélű, fokéles pengével, melynek a vége törött. A penge közepén széles, keskeny vájat fut. A felső részen az egyik lapon egy, a másikon két jegy látható. (11. ábra 2.)⁴² A nyolcszögletű keresztvas igen hosszú, melynek végein lapos gombok vannak. A keresztvas közepére az oldalain bevágott ovális markolatvédő lemezt erősítették. Ennek az alján 3, két lapos bordával határolt vájat fut sugaras irányban. A markolaton két lyuk látható. Ltsz. 53.343. H.: 790 mm, Psz.: 39 mm.

6. (8. ábra 3.) Szablya, egyélű, fokéles törött pengével. A pengéhat felőli részen két széles, sekély vájat fut. A keresztvas négyzet átmetszetű. Közepére két oldalán bevágott ovális markolatvédő lemezt erősítették. Alsó fele három, sugarasan elrendezett, keskeny kettős vájattal díszített. A markolaton két kerek áttörés látható. A két lyuk között beütött jegy van. (11. ábra 3.) Ltsz. 53.345. H.: 790 mm, Psz.: 40 mm.

Ezek a szablyák a keresztvas és markolat tekintetében rendkívül egységesek, ami eltér az egyes daraboknál, az a penge. Az első típusba négy fegyver sorolható (1–4.). Itt a penge alig hajlik, nincs fokél, a szablya hegyben végződik és így szúrásra is kiválóan lehetett használni. Ez a nyugati szablyatípus Ausztria és Délnémetország területén tűnik fel a 15. sz. végén.⁴³ A penge súlya és a markolat alapján ezeket a fegyvereket is két kézzel használták a harc folyamán. A 16. sz. elején készült metszeteiken több alkalommal felbukkannak.⁴⁴ Egy korabeli festményen egy ágyút vontató tűzér oldalán is feltűnik.⁴⁵ Ezek a tárgyak tipikus gyalogsági fegyverek voltak, lovasok nem használták őket.

A másik típust az 5. és 6. szablya képviseli. Mindkettőnek a pengéje fokéles. Az 5. darab igen nehéz, valószínűleg két kézre fogták. A 6. fegyver egykezes kivitelű, elég könnyű. Tulajdonképpen csak ez tekinthető a keleti szablyapenge pontos másának. A fenti fegyverek a 16. sz. első évtizedeiben német műhelyekben, illetve Genovában készültek. A genovai pengéket már igen korán utánozták Stíriában, s nem kizárt, hogy a leletben lévő „genovai” jegyes szablya is itt készült.⁴⁶

⁴¹ Az itt szereplő jegy talán német eredetű. *Gyngell* 1959, 45.

⁴² Az itt látható passauai „futó farkast”, hamarosan használják Solingenben és Münchenben, de itáliai sőt kaukázusi pengéken is előfordul. *Kalmár* 1971, 106.

⁴³ *Müller-Kölling* 1981, 36.

⁴⁴ *Triumph* 1883–84, 38; *Schultz* 1888, 99.; Itt jól látható az enyhén hajlott markolatvég.

⁴⁵ *Müller* 1979, 57.

⁴⁶ *Nadolski* 1974, 35.

PUSKACSKÓK

1. (9. ábra 1.) Puskacső, sima furatú. Első és hátsó harmadán nyolcszögletű, míg középen hengeres. Az egységeket kettős bordák választják el. A tárgyat célgömbbel és irányzékkel szerelték fel. A cső alján az ágyazat rögzítésére szolgáló vasnyúlványok csomjai láthatók. A csőfar jobb oldalán 4 mm átmérőjű gyújtólyuk, a tetején beütött jegy található. (11. ábra 12.) Ltsz. 59.8003. H.: 647 mm, Űrm.: 11 mm.

2. (9. ábra 2.) Puskacső, amely első harmadán hat-, míg a csőfarnál nyolcszögletűvé válik. A csőfarnyúlvány téglatest alakú, rongált. A középső hengeres egységet egy-egy kettős vájat választja el a szögletes részekről. A tárgyat célgömbbel és irányzékkel látták el, az utóbbi hiányzik. A darab alján a két ágyazatrögzítő vasnyúlvány csak a bemélyített helye van meg. A csőfar jobb oldalán 4 mm átmérőjű gyújtólyuk látható. Ltsz. 59.8005. H.: 640 mm, Űrm.: 10 mm.

3. (9. ábra 3.) Puskacső, mely hajlott. Elöl és hátul nyolcszögletű, míg középen hengeres. A csőfarnyúlvány nagy méretű, rongált téglatestet formáz. A három különálló részt borda és keskeny vájat választja el. A hengeres rész kivételével a lapokban egy ék alakú, vésett dísz van, aminek a csúcsához közel három pontot ütöttek be. A tárgyat célgömbbel és irányzékkel szerelték fel. A cső alján az ágyazat rögzítésére szolgáló kör alakban áttört fémnyúlvány látható, a másik hiányzik. A csőfar jobb oldalán 4 mm átmérőjű gyújtólyuk, a tetején beütött jegy van (11. ábra 13.). Ltsz. 59.8002. H.: 668 mm, Űrm.: 11 mm.

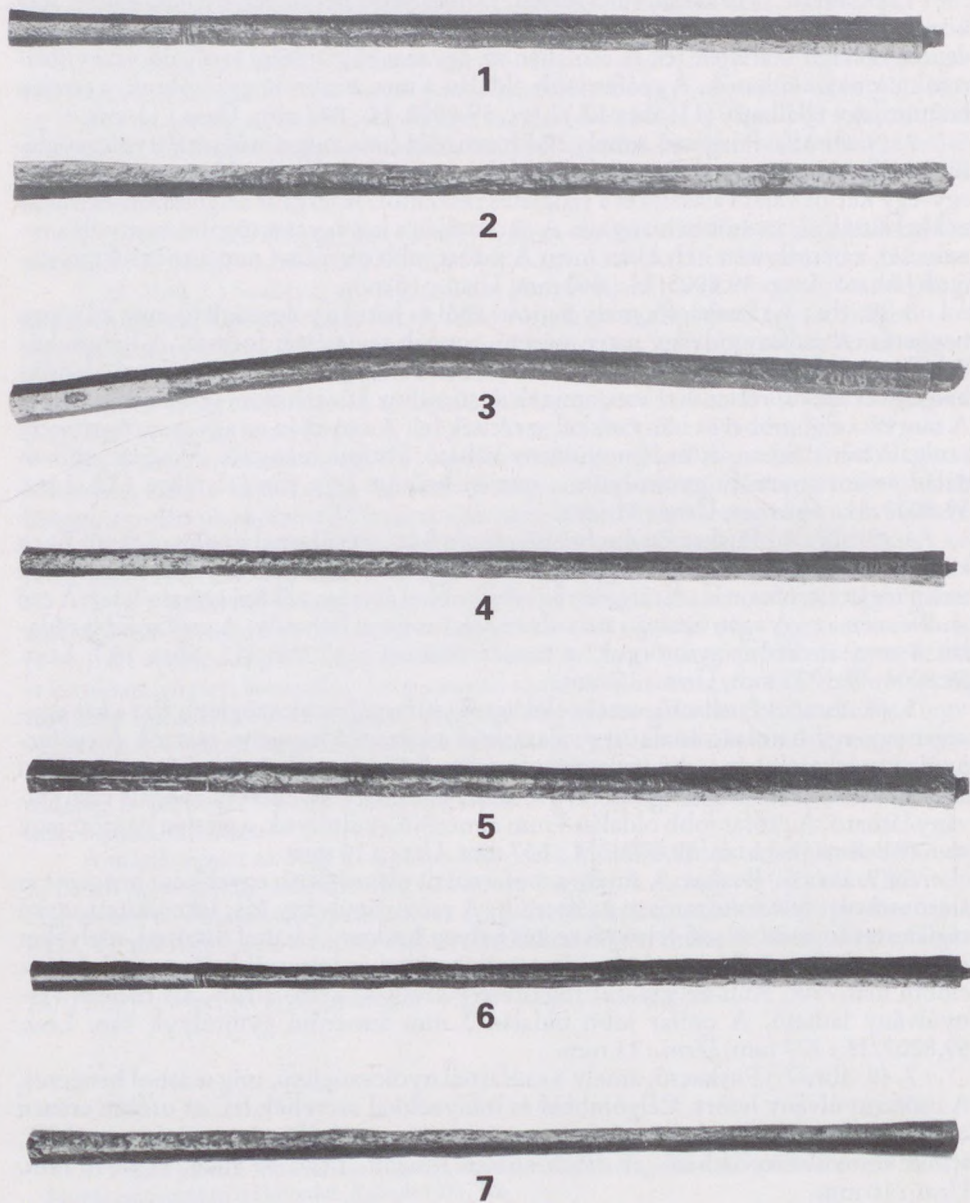
4. (9. ábra 4.) Puskacső, amely első részén hat-, a csőfarnál nyolcszögletű. Ezt a két részt a hengeres középső egység köti össze. A csőfarnyúlvány kis, lekerekített sarkú téglatestet formáz. A tárgyat réz célgömbbel és irányzékkel szerelték fel. A cső alsó részén az ágyazatrögzítő vasnyúlványok csomjai láthatók. A csőfar jobb oldalán 4 mm átmérőjű gyújtólyuk, a tetején beütött jegy van (11. ábra 14.). Ltsz. 59.8006. H.: 721 mm, Űrm.: 10 mm.

5. (9. ábra 5.) Puskacső, amely elöl hat, a csőfarnál nyolcszögletű. Ezt a két egységet egy-egy hármast vonalköteg választja el a középső hengeres résztől. A csőfarnyúlvány lekerekített sarkú téglatestet formáz. A tárgyat célgömbbel és irányzékkel szerelték fel, az előbbi hiányzik. A cső alsó részén egy kis méretű rongált vasnyúlvány látható. A csőfar jobb oldalán 4 mm átmérőjű gyújtólyuk, a tetején beütött jegy van. (11. ábra 15.) Ltsz. 59.8004. H.: 637 mm, Űrm.: 10 mm.

6. (9. ábra 6.) Puskacső, amely a csőfarnál nyolcszögletű, egyébként hengeres és a csőtorkolat felé fokozatosan szélesedik. A csőfarnyúlvány kis, lekerekített sarkú téglatestet formáz. A cső felső része két helyen keskeny vájattal díszített, melyeket egy-egy vésett vonal határol. A tárgyat célgömbbel és irányzékkel szerelték fel, az előbbi hiányzik. Alul az ágyazat rögzítésére szolgáló kettő átfúrt, kis méretű vasnyúlvány látható. A csőfar jobb oldalán 3 mm átmérőjű gyújtólyuk van. Ltsz. 59.8007. H.: 777 mm, Űrm.: 11 mm.

7. (9. ábra 7.) Puskacső, amely a csőfarnál nyolcszögletű, míg máshol hengeres. A csőfarnyúlvány letört. Célgömbbel és irányzékkel szerelték fel, az utóbbi erősen csomkult állapotú. A cső alján az ágyazat rögzítésére szolgáló egy-egy négyzet alakú, átfúrt vasnyúlvány látható. A darab erősen rongált. Ltsz. 59.8008. H.: 716 mm, Űrm.: 10 mm.

Az elveszett hét puskacső mellett még volt a leletanyagban két szakállas puska. Az egyik ún. „forgószakállas”, amit egy villás csap segítségével naszád orrába lehe-

9. ábra
Abb. 9.

Puskacsövek a Kopaszi-zátonyról
Büchsenläufe aus der Kopaszi-Sandbank

tett erősíteni.⁴⁷ A MNM Fegyvertárában lévő szakállasok közül az egyik formájában és díszítésében igen hasonlít a fenti csövekhez. Talán ez is a Kopaszi-zátonyon került elő.⁴⁸

A puskacsövek igen egységesek, hosszúságuk 640 és 777 mm között mozog. Őrmértékük 10–11 mm, a csőfal átlagos vastagsága 6,5 mm. Mindegyik cső sima furatú. I. Miksa császár 1499 körül szereltette fel a gyalogság egy részét kézifegyverekkel, amelyek a korábbiakhoz képest jóval könnyebbek és rövidebbek voltak.⁴⁹ Az 1510-es évektől a pusokák egy részét keréklakatos elsütőszerkezettel látták el.⁵⁰

A 16. sz. elején készült címereken, metszeteken és festményen is találkozhatunk velük.⁵¹

Eger 1562-es inventáriumában előforduló pusokákat jávorfaagyba rögzítették.⁵² A puskacsöveken lévő kereszthez, illetve négylevelű lóheréhez hasonló jegyeket a szakirodalom nem tudja helyhez kötni.⁵³ Azonban annyi biztosnak látszik, hogy egy vagy két azonos műhelyben készültek. A 16. sz. közepéről származó inventáriumokban előforduló „barbata norinbergenses” nem szakállas puska, hanem könnyű gyalogsági fegyver volt.⁵⁴ Eger 1555-ös inventáriumában 156 német kézipuskát és 298 spanyol kézipuskát sorol fel. A dokumentum tanúsága szerint ezekhez 584 nagyobb és kisebb puskaportartó tartozott.⁵⁵ Eger 1558-as és 60-as leltára szerint ezek a „spanyol pusokák” Nürnbergben készültek. Ennek az alaptípusa a spanyol lövészkatona által használt escopette volt.⁵⁶ Ezek a löfegyverek a latin nyelvű inventáriumokban pixides, ill. sclopeta alakban fordulnak elő.⁵⁷

A fegyverek kis űrmérete és nagy csőfalvastagsága valószínűsíti, hogy nagyobb töltetet bírtak el, és így megnőtt a lőtávolság is.

Ekkor korszerű tüzfegyvereknek számítottak, amelyek nagyobb lőtávolságuk, kis méretük és súlyuk következtében megfeleltek az akkori harc minden követelményének.

KERÉKLAKATOS ELSÜTŐSZERKEZETEK

1. (10. ábra 1., 12. ábra) Keréklakatos elsütőszerkezet, melynek kereke a lakatlemezén kívül van elhelyezve. A tengelyhez rövid lánctag csatlakozik, ami felhúzáskor rátekeredik. Ennek megfeszítését az elsütőszerkezet hátsó részén lévő laprugó biztosítja. A keréken egy vese és egy kör alakú áttörés található. Az előbbinek fontos biztonsági szerepe van, ugyanis a serpenyőfedél alsó „tüskéje” bezárt állapotban ebbe a részbe illeszkedik, megakadályozva ezáltal a kerék elfordulását. A laprugó mellett

⁴⁷ Nagy 1910, 240–241.; Takáts 1908, 165–166.; Ehhez hasonló „forgószakállas”-t őriz a Kecskeméti Múzeum. Kozák 1974, 301., 19–21. kép.

⁴⁸ Ltsz. 55.3628. Az egykor ágyazatba rögzített nyolcszögletű szakállas csövet célgömbbel és irányzékkal szerelték fel. A csőfar jobb oldalán egy 8 mm átmérőjű gyújtólyuk van. H.: 920 mm, Űrm.: 22 mm.

⁴⁹ Nagy 1911, 209.

⁵⁰ *Quellen* 1872, 119–120. Itt a fegyvert a számszerűjaken megszokott karral sűtötték el. A Kopaszi-zátonyi pusokák elsűtésénél a korszerűbb ravaszt használták.

⁵¹ *Nyulászíné* é. n., 54. A Radák család címere 1514.; *Triumph* 1883–84, 126.; Müller 1979, 57.

⁵² Szabó 1881, 756.

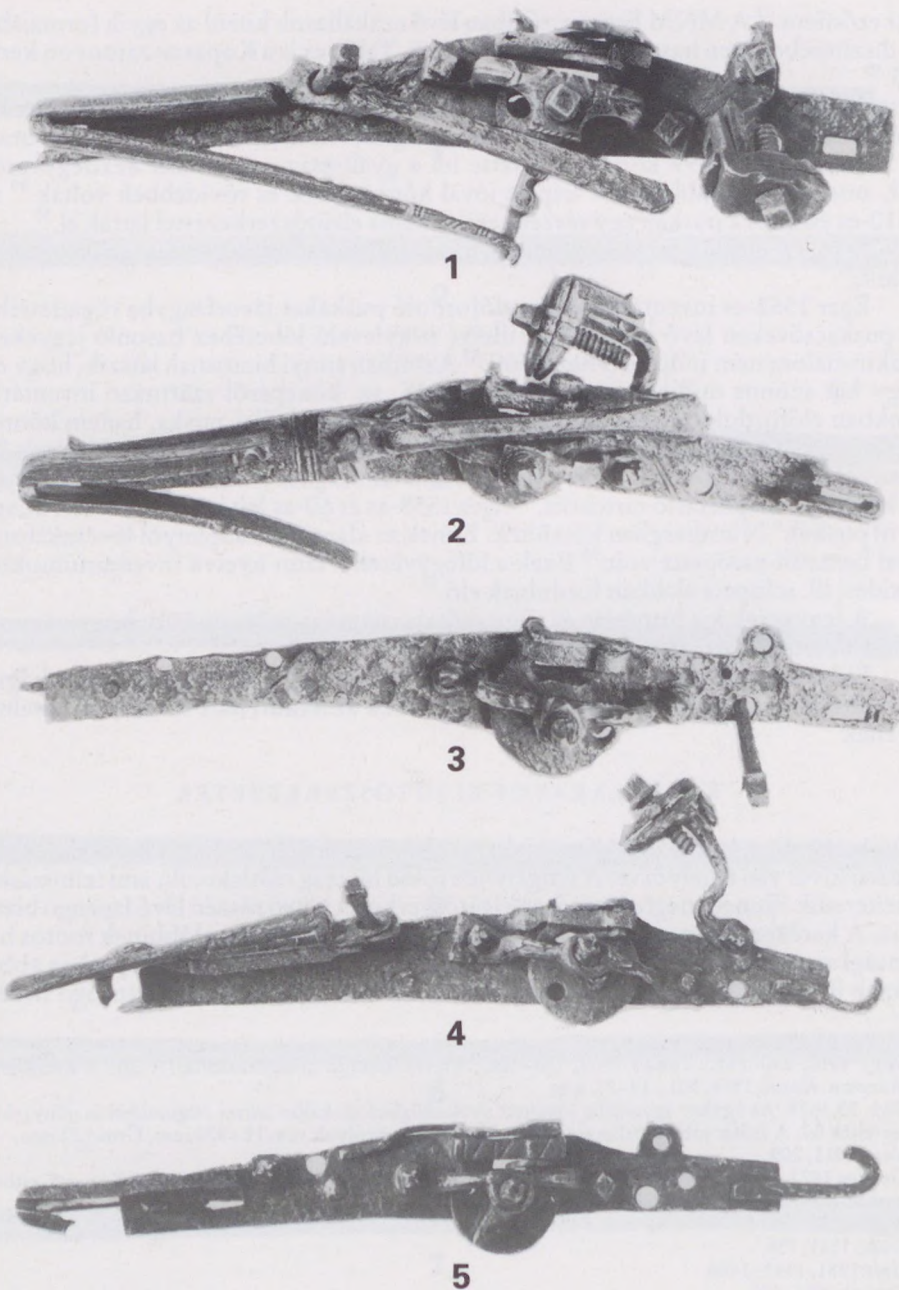
⁵³ *Heér* 1981, 1443–1486.

⁵⁴ *Kelenik* 1988, 502.

⁵⁵ *Szederkényi* 1890, 225–226.

⁵⁶ *Kelenik* 1988, 487–488, 502.

⁵⁷ *Kelenik* 1988, 493.

10. ábra Keréklakatos elsütőszerkezetek a Kopaszi-zátonyról
Abb. 10. Radschloßabzugsvorrichtung aus der Kopaszi-Sandbank

lévő hosszú, a vége felé fokozatosan szélesedő, lekerekített fémrúd szerepe bizonytalan. Azt tartom valószínűnek, hogy a hozzá tartozó, igen hosszú csavar, a puska ágyazatába illeszkedett és a keréklakat rögzítése volt a feladata. A lakatlemez belső oldalán – egy tengelyen elmozduló – első harmadában négyzet, a fennmaradó részen kör átmetszetű kar található. A kar csapja az elsütő szerkezet felhúzásakor a kerék kör alakú áttörésébe kerül. A kar és a lakatlemez belső oldala között kis laprugó töredéke látható. Ltsz. 54.1718. H.: 243 mm, kerékátmérő: 34 mm, Sz.: 4 mm.

2. (10. ábra 2.) Keréklakatos elsütőszerkezet, melynek a kereke a lakatlemezen kívül van elhelyezve. A kerék félköríves kengyel alatt található. A tengelyre van rögzítve a rövid lánctag, mely rongált. A kakas csavarral összeszorítható, két részből áll. Az elsütőszerkezet elején és végén egy-egy laprugó maradványát figyelhetjük meg. A keréken egy vese, ill. kör alakú áttörés látható. A végei felé szélesedő, lekerekített lapos fémrúd itt is megvan a hozzá tartozó csavarral együtt. A lakatlemez bordákkal díszített. A darab érdekessége, hogy a tengely- és csavarfejek N betűt formáznak. A lakatlemez belső oldalán lévő kar az előző szerkezethez hasonló. Ltsz. 54.1719. H.: 256 mm, kerék átmérő: 35 mm, Sz.: 4 mm.

3. (10. ábra 3.) Keréklakatos elsütőszerkezet, amelynek kereke a lakatlemezen kívül van elhelyezve. A kerék félköríves kengyel alatt található. A keréken egy vese és egy kör alakú áttörés van. A serpenyő elfordítható fedéllel zárható le. A lakatlemez belső oldalán egy négyzet átmetszetű, tengelyen elmozduló kar látható. Közte és a lakatlemez között kis laprugó töredéke található. Ltsz. 54.1720. H.: 247 mm, kerék átmérő: 36 mm, Sz.: 4 mm.

4. (10. ábra 4.) Keréklakatos elsütőszerkezet, melynek a kereke a lakatlemezen kívül helyezkedik el. A kerék félköríves kengyel alatt található. A kakas két csavarral összeszorítható részből áll. Az elsütőszerkezet végein egy-egy laprugó töredéke látható. A keréken egy vese és egy kör alakú áttörés van. Itt is megvan a rögzítést elősegítő fémrúd és csavar. A lakatlemez belső oldalán egy tengelyen elmozduló kör, illetve négyzet átmetszetű kar van, közte és a lakatlemez között pedig kis laprugó töredéke. Ltsz. 54.1721. H.: 240 mm, kerék átmérő: 35 mm, Sz.: 4 mm.

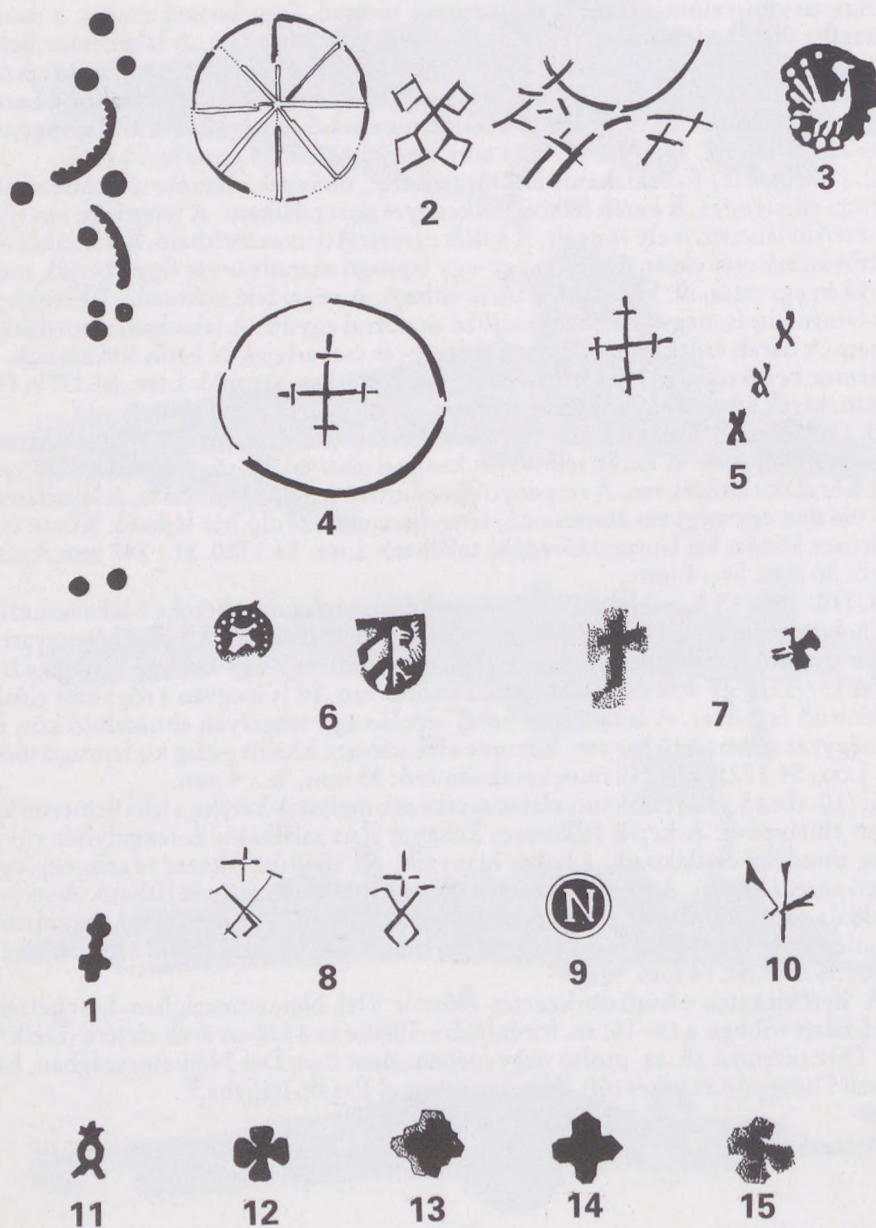
5. (10. ábra 5.) Keréklakatos elsütőszerkezet, melynek kereke a lakatlemezen kívül van elhelyezve. A kerék félköríves kengyel alatt található. A tengelyhez rövid lánctag töredéke csatlakozik, a kakas hiányzik. Az elsütőszerkezet végein egy-egy laprugó töredéke van. A keréken egy vese és egy kör alakú áttörés látható. A serpenyő oldala rovátkolással díszített. A serpenyőfedél vékony fémtüskével rögzíthető. A lakatlemez belső oldalán a már ismert kar van. Ltsz. 56.3940. H.: 285 mm, kerék átmérő: 36 mm, Sz.: 4 mm.

A keréklakatos elsütőszerkezetet először Dél-Németországban készítették, megjelenését többben a 15–16. sz. fordulójára, illetve az 1500-as évek elejére teszik.⁵⁹ Tibor Dite szerint a 15. sz. utolsó negyedében jelent meg Dél-Németországban, hamarosan Diósgyőrről is készült, és innen jutott el Észak-Itáliába.⁶⁰

⁵⁸ Kelenik 1988, 510.

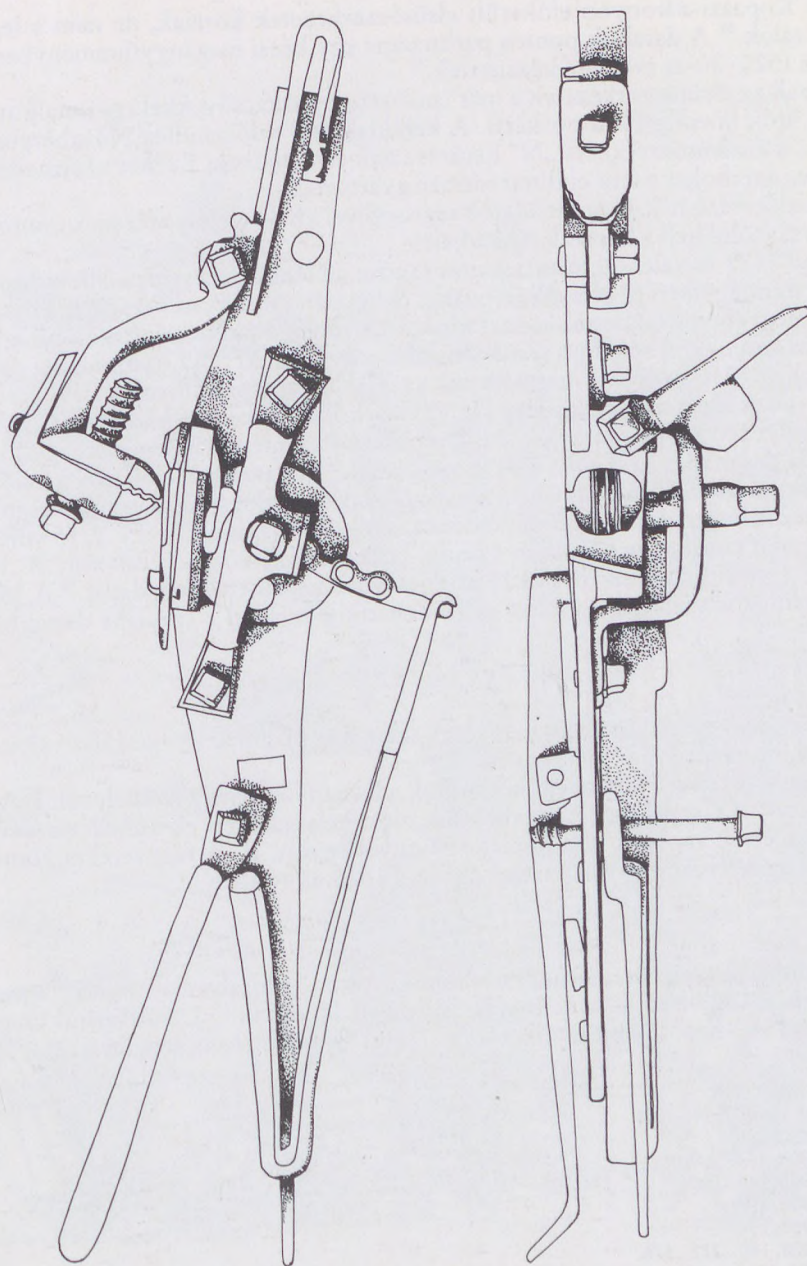
⁵⁹ Nyáry 1870, 679.; Kalmár 1971, 197–198.; Müller 1979, 41.; Blair 1983, 34–35.

⁶⁰ Dite 1975, 109–111., 119.; Más kutatók ezt nem fogadják el, szerintük Magyarországon jó minőségű pusokák készültek, de nem keréklakatos szerkezettel. Vö.: Blair–Hayward 1977, 159.

11. ábra
Abb. 11.

A Kopaszi-zátonyi lelet fegyverkovácsjegyei
Die Waffenschmiedzeichen des Fundes aus der Kopaszi-Sandbank

12. ábra
Abb. 12.

Keréklakatos elsütőszerkezet oldal- és felülnézeti rajza
Radschloßabzugsvorrichtung, Zeichnung in der Seitenansicht und Aufsicht

A Kopaszi-zátonyon előkerült elsütőszerkezetek koraiak, de nem a legelsők közül valók.⁶¹ A darabok pontos párhuzama egy bécsi magángyűjteményben volt, amit az 1520–30-as években készítettek.⁶²

Ezek az elsütőszerkezetek a már ismertetett puskacsövekkel együtt alkották az akkori idők korszerű kézipuskáját. A keréklakatok valószínűleg Nürnbergben készültek, a 2. elsütőszerkezet „N” betűi is talán erre utalnak. Ezeket a formailag igen egységes darabokat a fent említett időben gyártották.

Mielőtt rátérnék a kapott adatok segítségével a hajó elsüllyedésének pontos időpontjára, szólni kell a korszak naszádjairól.

Egy 1479-es velencei követjelentés szerint a Nándorfehérváron állomásozó naszádok mindegyikén 18 evezős, 18 puskás és két pattantyús van.⁶³ 1527-ig Pozsega és Valkó megyében készítették a naszádokat. A török veszély miatt később a felső-ausztriai gmundemi sókamra területén folyt a gyártásuk.⁶⁴ Az itteni német és olasz mesterek az 1540-es évekig megtartották a régi magyar naszád formáját. A bécsi arzenálban is egy ideig magyar módra szerelték fel őket, azaz a naszád orrára egy villás csapra helyezett szakállast tettek.⁶⁵ A naszádkészítés intenzitására mutat egy 1530-as adat: 100 darab már kész van, s 80 most készül.⁶⁶ A naszádok előjárói, a vajda és a tizedesek tanult hajósok voltak, a legénységnek a gyalogszolgalaton kívül még az evezéshez is kellett érteni.⁶⁷ A naszádokon szolgálók száma 29 vagy 30 fő volt. Egy 1655-ös adat szerint egy naszádon 1 vajda, 3 tizedes és 25 köznaszádos volt. A „félnaszádon” 1 vicevajda, 2 tizedes és 11 köznaszádos teljesített szolgálatot.⁶⁸ A 16. sz.-ban készült metszeteken gyakran találkozhatunk ezekkel a speciális dunai hajókkal.⁶⁹

KÖVETKEZTETÉSEK

A Kopaszi-zátonyon talált fegyverek számát és összetételét vizsgálva valószínű, hogy egy ún. „félnaszád” süllyedt el.

Ezen kívül még a következőket tudjuk a leletanyagról és a lelőhelyről: I. A Kopaszi-zátony a Csepel-sziget északi része előtt helyezkedett el, a mellette lévő két kisebb szigettel, vagyis a Nyúlfutási-zátonnyal együtt. II. A fegyvereket zömében délnémet műhelyekben készítették a 16. sz. 20–30-as éveiben.

III.

A mohácsi csata utáni hatalmi vákuum a kettős királyválasztáshoz vezetett. I. Szulejmán 1529-ben adta át Budát Szapolyai Jánosnak.⁷⁰ I. Ferdinánd csapatai 1530-ban, 1540-ben, 1541-ben és 1542-ben sikertelenül ostromolták a várost.⁷¹ Így a

⁶¹ Dite 1975, 113–118.

⁶² Thierbach 1900–2, 141–142.

⁶³ Szendrei 1896, 80.

⁶⁴ Takáts 1908, 164.

⁶⁵ Takáts 1908, 165–166.

⁶⁶ Takáts 1908, 179.

⁶⁷ Takáts 1908, 194.

⁶⁸ Takáts 1908, 180., 222., 176.

⁶⁹ Rózsa 1955, 10., nr. IV., nr. V.

Rózsa 1963, 327–328., nr. 236.

⁷⁰ Iványi 1941, 40.; Szakály 1985, 164., 166–167.

⁷¹ Iványi 1941, 32–84.; Sugár 1979, 59–98.

13. ábra
Abb. 13.

Részlet Erhard Schön Buda 1541-es ostromát ábrázoló fametszetéről
Detail aus dem Holzschnitt von Erhard Schön über Belagerung der Stadt Buda im Jahre 1541

szóban forgó félnaszád 1530 és 1542 között süllyedhetett el. A Buda ostromait ábrázoló korabeli metszeteket tanulmányozva találtam rá Erhard Schön (1491–1542) nürnbergi festő és rajzoló Buda 1541-es ostromát bemutató fametszetére.⁷² A metszet jobb felső sarkában jól látszik a Csepel-sziget és a Nyúlfutási-zátony, amin ágyúkat helyeztek el. (13. ábra) A két rész között süllyedő hajókat ábrázolt a mester. Ez az igen fontos adat készítetett arra, hogy részletesen utánanézzek az 1541-es ostromnak.

1541. május 3-án I. Ferdinánd csapatai az agg Roggendorf vezetésével, mintegy 28 000 főnyi haddal, köztük 2000 naszáddal megindították a támadást Buda ellen.⁷³

Hamarosan Mohamed pasa parancsot kapott, hogy vigyen segítséget a budaiaknak.⁷⁴ A török sereg érkezésének hírére Roggendorf katonái a Gellért-hegy lábánál vertek tábornak. A június végén megérkező török had a Csepel-sziget északi részén egy ék alakú erődítményt emelt.⁷⁵ Ezért a – térképről és metszetről is jól ismert – Nyúlfutási-zátonyon I. Ferdinánd csapatai ágyúkat helyeztek el a törökök sakkban tartására. Ezt az egyik nap a török hajósok a janicsárokkal együtt megtámadták. Specciacasa Máriusz, a hajóhad parancsnoka és Ebersdorf táborparancsnok vezetésével kétsorevezős hajókkal és naszádokkal – amiket még a hajósokon kívül válogatott katonákkal is megraktak – ellentámadást hajtottak végre I. Ferdinánd csapatai. Szárazon és vízen győzelmet arattak a törökök felett.⁷⁶

Így a szóban forgó félnaszád – hiteles írott forrással is alátámasztva – 1541 júliusában, vagy augusztus elején süllyedt el a fent tárgyalt összecsapás során.⁷⁷

A korábbi kutatás véleménye alapján a naszádon 14 harcós tartózkodott.⁷⁸ Ez már azért sem lehetséges, mert eredetileg a leletanyagban tizennégy puskacső és két szakállas puska volt. Valószínűnek tűnik, hogy a meder kotrása alkalmával előkerült fegyvereket mind beszolgáltatták a Magyar Nemzeti Múzeumnak. Egy félnaszádon 14 fő teljesített szolgálatot, ezért érdekes, hogy 16 tűzfegyver került elő. Ez abból adódik – s erre Istvánffy Miklós is utalt, – hogy a tűzerő fokozása érdekében néhány lövész is hajóra szállt. Az 1540-es évekig csak egy „forgószakállast” helyeztek el a naszádok orrában, a leletanyagban előforduló másik szakállas puskát az ellentámadás miatt vitték fel a hajóra. Természetesen a félnaszádon – kis mérete miatt – a személyzetén kívül csak korlátozott számú katona tartózkodhatott. Első látásra az is furcsának tűnik, hogy jóval több a mellvas, mint a hátvas, és igen kevés a sisakok száma is. Ez természetes, hiszen egy naszádos csak mellvértet vagy sodronyinget használhatott a test védelmére. Amennyiben több más védőfegyvert viselt, akkor – a Duna korabeli vízrajzi viszonyai következtében – az oly gyakori zátonyra futás esetében a nagy súly miatt könnyen megfulladhatott. A naszádok kis mérete, a helyhiány, valamint az evezés miatt sem volt célszerű túl sok védőfegyver viselése.

⁷² Rózsá 1963, 19.; 37–38., III. tábla

⁷³ Iványi 1941, 68.; Szakály 1985, 172.

⁷⁴ Istvánffy 1962, 167.

⁷⁵ Istvánffy 1962, 167–168.

⁷⁶ Istvánffy 1758, 147.; Istvánffy 1962, 169–170.

⁷⁷ Nagy Géza szerint 1540-ben vagy 1541-ben süllyedt el a naszád. Nagy 1910, 240.

⁷⁸ Nagy 1910, 240.; Kalmár 1971, 198.; Zolnay 1977, 382.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az 1520–30-as években délnémet műhelyekben készült fegyverekkel I. Ferdinánd naszádosait szerelték fel. A harcosok a tanulmány során megismert sisakokat, mell- és hátvérteket viselték, néha csak sodronyínget öltöttek. Oldalfegyverük kard, vagy szablya volt, a korszak legkorszerűbb kézipuskáival voltak felszerelve. 1541-ben a Nyúlfutási-zátony elleni török támadás elhárításakor I. Ferdinánd seregéhez tartozó félnaszád süllyedt el a Kopaszi-zátonynál, a rajta tartózkodó harcosokkal együtt. A fegyverek egészen 1873-ig feküdtek hullámsírban, amikor a Vulkán nevű kotrógép felszínre hozta őket, s így lehetőség nyílt a magyar történelem egyik jelentős dunai leletének közreadására.⁷⁹

⁷⁹ Ezúton is szeretném megköszönni Kelenik József értékes lektori tanácsait. A fotókat Németh Ferenc, a rajzokat Zombor Zoltán készítette.

IRODALOM

- BLAIR–HAYWARD 1977. *Blair, C.–Hayward, J. F.* Die Rechnungsbücher des Kardinals Ippolito d' Este im Staatsarchiv Modena. WuK (1977) 157–159.
- BLAIR 1983. *Blair, C.* Pollard's History of Firearms. Country Life Books. 1983.
- BOEHEIM 1890. *Boeheim, W.* Das Waffenwesen. Leipzig 1890.
- BOEHEIM 1894. *Boeheim, W.* Waffensammlung Des Allerhöchsten Kaiserhauses. II. Wien 1894.
- CLOSS 1932–34. *Closs, A.* Ein Rennhut im Provinzialmuseum Pommerscher Altertümer. Zeitschrift Für Historische WuK 13 (1932–34) 88–90.
- DEMMIN 1891. *Demmin, A.* Die Kriegswaffen. Leipzig 1891.
- DITE 1975. *Dite, T.* Stammt das Radschloß aus Deutschland oder aus Italien? WuK 17 (1975) 109–119.
- DÖRNHÖFFER 1909. *Dörnböffer, F.* Albrecht Dürers Fechtbuch. Jahrbuch Der Kunsthistorischen Sammlungen Des Allerhöchsten Kaiserhauses. 27 (1909) 2–81.
- EHRENTHAL 1900–2. *Ehrenthal, M.* Genuesische Klingen. ZfHW 2 (1900–2) 25–28.
- FORRER é. n. *Forrer, R.* Zschille'sche Waffensammlung I. Berlin é. n.
- GYNGELL 1959. *Gyngell, S. H.* Armourers Marks. London 1959.
- HEER 1982. *Heér, E.* Der Neue Stokel. III. Journal-Verlag 1982. 1443–1486.
- INNSBRUCK 1954. Die Innsbrucker Plattnerkunst. Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum. Innsbruck 1954. 72–73.
- ISTHVFANFIO 1758. *Isthvanfio, N.* Historia Regni Hungariae. Viennae 1758.
- ISTVÁNFY 1962. *Istvánffy, M.* A magyarok történetéből. Bp. 1962. 161., 167–170.
- IVÁNYI 1941. *Iványi, B.* Buda és Pest sorsdöntő évei (1526–1541). Tanulmányok Budapest Múltjából 9 (1941) 38–84.
- KELENIK 1988. *Kelenik, J.* Szakállas puskák XVI. századi magyarországi inventáriumokban. HK 35 (1988/3) 484–520.
- KALMÁR 1959. *Kalmár, J.* A füleki (Filakovo) vár XV–XVII. századának emlékei. Rég Füz II./4. 10 (1959).
- KALMÁR 1971. *Kalmár, J.* Régi magyar fegyverek. Bp. 1971.
- KOZÁK 1974. *Kozák, K.* A magyarországi szakállas puskák fejlődéstörténetéből. ArchÉrt 101 (1974) 290–303.
- LAKING 1920. *Laking, S. G. F.* A Record of European Armour and Arms. II. London 1920. 32–33.
- LAKING 1920. *Laking, S. G. F.* A Record of European Armour and Arms. III. London 1920. 240–246.
- LAKING 1921. *Laking, S. G. F.* A Record of European Armour and Arms. IV. London 1921. 193–194.
- MEYERSON 1939. *Meyerson, A.* Vapenindustrierna I Arboga. Stockholm 1939.
- MÜLLER 1979. *Müller, H.* Gewehre. Pistolen. Revolver. Leipzig, 1979.
- MÜLLER–KÖLLING 1981. *Müller, H.–Kölling, H.* Europäische Hieb- und Stichwaffen. I. Berlin 1981.
- NADOLSKI 1974. *Nadolski, A.* Polish Arms. Side Arms. Wrocław 1974.
- NAGY 1910. *Nagy, G.* Hadtörténeti ereklyék a Magyar Nemzeti Múzeumban. HK 11 (1910) 240–242.
- NAGY 1911. *Nagy, G.* Pozsonyi puskművesek s a régi magyar puskművesség. ArchÉrt 31 (1911) 209–227.

- NAGY 1912. *Nagy, G.* Kalauz a Régiségtárban. Bp. 1912. 47.
- NYÁRY 1870. *Nyáry, A.* A modenai Hippolit-codexek. Századok 4 (1870) 661–687.
- NYULÁSZINÉ é. n. *Nyulásziné, S. É.* Öt évszázad címerei. Bp. é. n. 54.
- QUELLEN 1872. *Quellen zur Geschichte der Feuerwaffen.* Leipzig 1872.
- RÓZSA 1955. *Rózsa, Gy.* Régi várképek. Bp. 1955. 10.
- RÓZSA 1963. *Rózsa, Gy.* Budapest régi látképei (1493–1800) Bp. 1963.
- SACKEN 1859. *Sacken, V. F.* Rüstungen und Waffen der K. K. Ambraser-Sammlung I. Wien 1859.
- SCHNEIDER 1980. *Schneider, H.* Waffen im Schweizerischen Landesmuseum Griffwaffen I. Zürich 1980.
- SCHULTZ 1888. *Schultz, A.* Der Weisskunig. Jahrbuch Der Kunsthistorischen Sammlungen Des Allerhöchsten Kaiserhauses. 6. (1888)
- SUGÁR 1979. *Sugár, I.* A budai vár és ostromai. Bp. 1979.
- SZABÓ 1881. *Szabó, K.* Az egri vár hadi szereinek és más szerszámainak összeírása 1562-ből. TT 1881. 756.
- SZAKÁLY 1985. *Szakály, F.* Küzdelem Magyarország birtoklásáért (1526–1541) In.: Magyarország Hadtörténete. Szerk.: Liptai Ervin. Bp. 1985. 164–174.
- SZEDERKÉNYI 1890. *Szederkényi, N.* Heves Vármegye története. II. Eger 1890. 225–226.
- SZENDREI 1896. *Szendrei, J.* Magyar hadtörténelmi emlékek. (Az ezredéves országos kiállításon) Bp. 1896.
- TAKÁTS 1908. *Takáts, S.* A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. 154–241.
- THEUERDANK 1890. *Der Theuerdank (1517)* JKSAK 8 (1890) 78.
- THIERBACH 1900–2. *Thierbach, D.* Die ältesten Radschlösser deutscher Sammlungen. ZFHW 2 (1900–2) 141–142.
- THOMAS 1944. *Thomas, B.* Deutsche Plattnerkunst. München 1944.
- TRIUMPH 1883–84. *Triumph Des Kaisers Maximilian I.* JKSAK 1 (1883–84)
- VAJNA-NÁDAY 1935. *Vajna, V.–Náday, I.* Hadtörténelem. A M. Kir. Honvéd Ludovika Akadémia számára. I. Bp. 1935.
- ZOLNAY 1977. *Zolnay, L.* Kincses Magyarország. Bp. 1977. 382.

DIE WAFFEN AUS DER KOPASZI-SANDBANK

Im Juli und August 1873 brachte aus der Kopaszi-Sandbank (Abb. 1) die „Vulkan“ genannte Baggermaschine einen aus 56 Stücken bestehenden Waffenfund an die Oberfläche. Im Fund waren 14 Schwerter und Säbel, 5 Helme, 14 Büchsenläufe, 2 Hakenbüchsen, 7 Radschloßabzugsvorrichtungen, 12 Brust- und Rückenharnische, sowie 2 Ringelpanzer. Von den Waffen sind mehrere Stücke verschollen: 3 Helme, 5 Radschloßabzugsvorrichtungen, 5 Schwerter und 6 Säbel, 7 Büchsenläufe, sowie 11 Brust- und Rückenharnische blieben erhalten.

Die Helme sind halbkugelförmig, wurden mit glatter oder gerippter Oberfläche hergestellt. (Abb. 2) Diese waren den Kopf gut schützende, jedoch die Aussicht nicht störende Helmtypen. In zwei Helmen waren Nürnberger Zeichen eingeschlagen. In den zeitgenössischen Stichen kommen sie bei Bogenschützen, Handbüchschenschützen und Kanonieren in mehreren Fällen vor. Die verschollenen zwei Helme gehörten zum Morion-Typ. Die Brust- und Rückenharnische können in 3 Haupttypen gereiht werden. In größter Zahl blieben die sog. Brust- und Rückenharnische von Maximilian-Typ erhalten. (Abb. 3 und 4) Der andere Typ ist ähnlich, wurde aber ohne Rippen und Rillen erzeugt. (Abb. 5) Die dritte Variante vertritt die frühe Form des sog. Tapul-(Tappo-) Brustharnisches. (Abb. 4 4) Die Schwerter, (Abb. 6, Abb. 7.1,3) wurden auf Grund ihrer Form und der auf ihnen sichtbaren Zeichen in süddeutschen Werkstätten (Solingen, Passau) hergestellt. Auf den zeitgenössischen Bildern kommen sie häufig als Seitenwaffen der Handbüchschenschützen vor. Von den Säbeln ist für die erste Variante die leicht gebogene Klinge ohne Rückenschneide charakteristisch. (Abb. 7.2.,4., Abb. 8.1.,4) Diese konnten ausgezeichnet auch zum Stechen gebraucht werden. Dieser westliche Säbeltyp kam im ausgehenden 15. Jh. in Mode. Die anderen zwei Stücke weichen nur in der Klinge von den obigen ab, sie verfügen nämlich über eine Rückenschneide. (Abb. 8.2.,3) Auf den zeitgenössischen Stichen kommen sie als Seitenwaffen der Fußsoldaten und der Kanoniere vor.

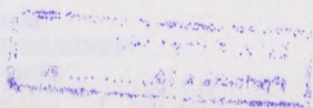
Die Länge der Büchsenläufe bewegt sich zwischen 640 und 777 mm. Ihr Kaliber beträgt 10/11 mm. Die durchschnittliche Dicke der Laufwand zeigt 6,5 mm. (Abb. 9) Diese leichten Handfeuerwaffen waren auf Grund des oben Gesagten von großer Schußweite. Sie galten als moderne Handfeuerwaffen dieses Zeitalters. In Ungarn werden sie in den damaligen Inventarien als deutsche bzw. spanische Büchsen erwähnt. Sehr beachtenswert sind auch die Radschloßabzugsvorrichtungen. Ihre Länge schwankt zwischen 240 und 285 mm. Der Dm des Rades beträgt 35–36 mm, seine Br: 4 mm. (Abb. 10) Diese frühen Radschlösser entstehen auf Grund der Parallelen in den Jahren 1520–30. Mit den obigen Läufen zusammen bildeten sie die moderne Handfeuerwaffe dieser Zeitperiode. Sie dürften wahrscheinlich in Süddeutschland erzeugt worden sein.

Das machtpolitische Vakuum nach der Schlacht von Mohács (1526) führte in Ungarn zur doppelten Königswahl. Von Suleiman I. wurde Buda 1529 an János Szapolyai abgetreten. Deshalb wurde Buda 1530, 1540/41 und 1542 belagert, jedoch in sämtlichen Fällen erfolglos. Auf Grund der Fundstelle, der Zusammensetzung des

Fundmaterials, sowie der für den Bug des Schiffes bestimmten Hakenbüchse versank ein „geringes Schiff“ (sog. *nassada* oder Raubschiff) auf der Kopaszi-Sandbank zwischen 1530 und 1542.

Anläßlich des Feldzuges im Jahre 1541 wurde Buda von den Truppen des Ferdinand I. unter der Führung von Roggendorf belagert. Auf die Nachricht des Herannahens der türkischen Befreiungsarmee bezogen sie am Fuß des Gellért-Berges ein Lager. Die Türken bauten im nördlichen Teil der Csepel-Insel eine Festung aus. Die Kopaszi-Sandbank lag in der Donau zwischen dem Gellért-Berg und der Csepel-Insel auf halbem Wege. Den Quellen und einem authentischen Stich nach wurden auf der Nyulfutási-Sandbank, um die Türken im Schach halten zu können, Kanonen aufgestellt. (Abb. 13.) Die türkischen *Nassada* griffen diese Stellen an einem Tag mit zahlreichen Janitscharen an. Der Befehlshaber der Flottille Máriusz Speciaccása und der Lagerkommandant Ebersdorf gingen mit den zum Heer des Ferdinand I. gehörenden Schiffen – die sie mit ausgewähltem Militär besetzten, zum Gegenangriff über. Sie trugen zu Wasser und zu Lande den Sieg über die Türken davon. Das zur Rede stehende Raubschiff (*nassada*) versank im Juli oder August 1541 im Laufe dieser Kämpfe. Es lag bis 1873 im Wellengrab, bis man es an die Oberfläche brachte, wodurch die Möglichkeit gegeben war, das Material zu publizieren.

Tibor S. Kovács

95/1355 Franklin Nyomda és Kiadó Kft., Budapest
Felelős vezető: Győri Géza ügyvezető igazgató
Készült 800 példányban 25 (A/5) ív terjedelemben

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

